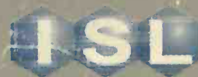
Şerban Rădulescu-Zoner
coordonator
Gheorghe Cliveti · Gheorghe Onişoru · Dumitru Şandru · Apostol Stan

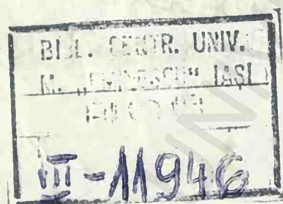

ISTORIA
Partidului Naţional Liberal
PNL

BIBL. CENTR. UNIV.
M. „EMINESCU" IAȘI
III-11946

Gheorghe Cliveti
Gheorghe Onişoru

Apostol Stan
Dumitru Şandru

Şerban Rădulescu-Zoner
(coordonator)

ISTORIA PARTIDULUI NAȚIONAL LIBERAL

ISTORIA PARTIDULUI NAȚIONAL LIBERAL
Gheorghe Cliveti, Gheorghe Onișoru, Șerban Rădulescu-Zoner (coordonator), Apostol Stan, Dumitru Șandru

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
Istoria Partidului Național Liberal / Gheorghe Cliveti, Gheorghe Onișoru, coord.: Șerban Rădulescu-Zoner, Apostol Stan, Dumitru Șandru– București: BIC ALL, 2000
320 p; 24 cm.
ISBN 973-571-303-9

I. Rădulescu-Zoner, Șerban (coord.)
II. Cliveti, Gheorghe
III. Onișoru, Gheorghe
IV. Stan Apostol
V. Șandru, Dumitru

1. Partidul Național Liberal

329(498) Național Liberal

Editura **BIC ALL** București CP 76.548
Bd. Timișoara 58, sector 6
Tel.: 402.26.00,
Fax: 402.26.10
Departamentul distribuție: Tel.: 402.26.20
Fax: 402.26.30
Comenzi la: ISL, Bd. Nicolae Bălcescu, nr. 21, et. 4, sector 1, București
Tel.: 312 39 37; Fax: 312 41 26
E-mail: isl@kappa.ro

Redactor: **Constantin Vlad**
Coperta: **Stelian Stanciu**

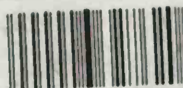
Gheorghe Cliveti
Gheorghe Onişoru

Apostol Stan
Dumitru Şandru

Şerban Rădulescu-Zoner
(coordonator)

ISTORIA
PARTIDULUI NAȚIONAL LIBERAL

Cuvânt înainte
acad. Constantin Bălăceanu-Stolnici

Această carte apare cu sprijinul Institutului de Studii Liberale din cadrul Asociației Române pentru Libertate și Dezvoltare

Cuvânt înainte

Liberalismul este în primul rând o doctrină, o doctrină destul de veche care se sprijină în fond pe liberul arbitru şi care, cum sublinia Hayek, este singura garantă a unui comportament politic coerent. Este totodată drept că termenul de libertate este foarte greu de definit. Aulus Gellius – cunoscutul gramatician roman – spunea despre libertate: „Toată lumea vorbeşte despre ea, însă nimeni nu ştie despre ce e vorba". Şi cu toate acestea , conceptul de libertate a devenit esenţial; el ocupă, scria Toqueville, în lumea politică acelaşi loc ca şi atmosfera în lumea fizică.

Găsim o formă de liberalism politic şi în antichitate. Ea era însă definită numai la nivelul cetăţii. Aproape toţi istoricii sunt de acord să considere că liberalismul european îşi are rădăcinile în Magna Charta, întocmită în Anglia veacului al XIII-lea şi mai târziu în marea efervescenţă social-economică a Rinascimento-ului florentin din Quatrocento. Un rol important l-a avut şi Refoma protestantă continuată de mercantilismul secolelor XVI-XVIII în contextul căruia Fénélon definea preliberalismul aristocratic, iar J. Locke, Th. Hobbes, Montesquieu, J.J. Rousseau şi alţii formulau bazele filozofice ale doctrinei liberale care determina dezvoltarea burgheziei şi apoi constituirea capitalismului şi apariţia a ceea ce M. Flamand numea *homo oeconomicus*.

Doctrina liberală se conturează teoretic graţie mai ales lui J.S. Mill, A. Smith, T. Malthus şi D. Ricardo şi duce în final la triumful liberalismului din secolul al XIX-lea cu marile sale realizări (în special S.U.A.), dar şi cu derapajele inevitabile spre un liberalism extrem în care se promovează dispariţia totală a statului sau în care sunt adoptate principiile anarhismului sau egotismului unui Max Stirner.

La noi zorile gândirii liberale se arată sub forma unui palid curent ce se iveşte sub primele domnii fanariote şi se dezvoltă ulterior sub influenţa enciclopedismului francez şi chiar a fourierismului, ajungând la începutul secolului al XIX-lea până la orientările stângiste naive ale lui Tudor Vladimirescu sau la exagerările falansteriene ale lui Manolache Bălăceanu.

Această gândire capătă o pondere mai marcată datorită tinerilor boieri aflaţi la studiu la Paris şi influenţaţi, printre alţii de Marele Orient al Franţei, de Lamartine şi J.Michelet, tineri care au realizat tumultul din 1848, adevărata „Revoluţie în giubea şi cu colpac", cum îi plăcea să o numească Vlad Georgescu.

Mişcarea liberală română se conturează mai substanţial printre exilaţii de la 1848, sub puternica înrâurire a lui Napoleon III, căpătând şi o puternică coloratură naţionalistă. Importanţa ei s-a văzut în perioada Divanurilor ad-hoc şi a luptei pentru Unire şi apoi sub Al. I. Cuza. Tot ea a contribuit la înlăturarea regimului totalitar instaurat de camarila lui Cuza.

Toată lumea este de acord să situeze începuturile – *stricto sensu* – ale liberalismului în România odată cu înfiinţarea în ianuarie – martie 1875 a Partidului Naţional Liberal sub forma coaliţiei de la Mazar Paşa, după numele turcesc al englezului Lakeman, în casele cărui a avut loc prima reuniune, în timpul guvernării conservatoare a lui Lascăr Catargiu. E interesant de urmărit în memoriile lui Ion Bălăceanu, pe atunci prefect al poliţiei capitalei, cum a fost percepută această coaliţie, drept un cuib de conspiratori antimonarhişti, care totuşi a format la 27 aprilie/9 mai 1876 guvernul liberal condus de Manolache Costache Epureanu, urmat la 24 iulie/5 august de instaurarea marii guvernări liberale a lui I. C. Brătianu („Vizirul"), care se va menţine până în 1888 şi care consfinţeşte importanţa P.N.L. în istoria României.

Această monografie expune în lungul celor cinci capitole ale sale istoria zbuciumată, plină de lumini şi umbre, de realizări, eşecuri şi suferinţe a P.N.L., povestită clar de cei cinci autori, fiecare cu stilul lui, realizând un adevărat pluralism, ceea ce conferă cărţii un grad de diversitate, menţinut însă graţie şi eforturilor de coordonare ale D-lui Ş. Rădulescu Zoner, în limitele unei coerenţe nonredundante.

Citind această carte asistăm la constituirea P.N.L. (Apostol Stan); la contribuţiile sale pentru realizarea independenţei naţionale şi creării primelor instituţii democratice moderne (Gh. Cliveti); apoi la marile realizări ale partidului condus de Brătieni din timpul domniei primilor noştri regi Carol I şi Ferdinand I, culminând cu votul universal, întregirea ţării şi reforma agrară (Ş. Rădulescu-Zoner); în fine, la activitatea complicată a P.N.L. din perioada interbelică, odată cu „dizidenţele" lui Gh. Brătianu şi Gh. Tătărescu şi apoi sub dictatura regală a lui Carol al II-lea. Asistăm la viaţa P.N.L. sub dictatura lui I. Antonescu, în timpul războiului al doilea mondial, ca şi la contribuţia partidului, sub conducerea lui D. Brătianu, la evenimentele de la 23 August 1944 (D. Şandru).

Ultimul capitol – cu tristeţile sale – arată rolul P.N.L. în timpul ocupaţiei sovietice şi a oribilelor regimuri comuniste ale lui Gh. Gheorghiu-Dej şi N. Ceauşescu şi pune în evidenţă lupta sa pentru menţinerea în limitele posibile a instituţilor democratice, dar şi dureroasele sacrificii care i s-au impus (Gh. Onişoru).

Această monografie nu se adresează numai liberalilor. Ea ar trebui să fie citită de cât mai mulţi români, pentru că prezintă nu numai incontestabilele contribuţii ale Partidului Naţional Liberal, dar şi pagini pline de interes din istoria noastră naţională, pagini care situează pe un plan metapolitic simple evenimente din viaţa, de drept, a unui mare partid.

acad. Constantin Bălăceanu-Stolnici

Notă preliminară

Lucrarea are caracterul unei monografii, dar cele cinci capitole ale acesteia diferă în privința modului de abordare a temei și a stilului, care au rămas proprii fiecărui autor în parte. Coordonatorul a intervenit în text doar pentru a fi evitate repetări, în capitole diferite, ale expunerii unor evenimente sau aprecieri.

În mod deliberat, expunerea se încheie cu anunțul din 22 decembrie 1989, privind reluarea, pe față, a activității Partidului Național Liberal, în contextul răsturnării dictaturii comuniste, deoarece autorii au dorit să nu depășească sfera cercetării pur istorice.

Coordonator
Șerban Rădulescu-Zoner

Notă preliminară

Lucrarea are caracterul unei monografii, dar cele cinci capitole ale acesteia diferă în privința modului de abordare a temei și a stilului, care au rămas la grija fiecărui autor în parte. Coordonatorul a intervenit în text doar pentru a se evita repetări, în capitole diferite, ale expunerii unor evenimente sau acțiuni.

În mod deliberat, expunerea se încheie cu anunțul din 22 decembrie 1989, privind reluarea, pe față, a activității Partidului Național Liberal, în contextul prăbușirii dictaturii comuniste, deoarece autorii au dorit să nu depășească sfera cercetării pur istorice.

Coordonator
Șerban Rădulescu-Zoner

Capitolul I

Începutul liberalismului și constituirea Partidului Național Liberal

(Apostol Stan)

1. Liberalismul epocii revoluției de la 1848

Liberalismul este un mod de gândire politică apărut în epoca de descompunere a instituțiilor feudale și de ascensiune a burgheziei[1]. În Europa occidentală, liberalismul se dezvoltă concomitent cu ascensiunea orașelor și a burgheziei, cu lupta acesteia, inclusiv a profesiunilor liberale, împotriva privilegiilor nobiliare și a restricțiilor din calea comerțului și industriei. Acestui fundal social-economic al începuturilor lui i se asociază o ideologie politică specifică apărută în rândul intelectualității și al unor exponenți ai mișcărilor contestatare, ai revoltelor și ai revoluțiilor din Europa occidentală. Începute în secolele al XVI-lea și al XVII-lea în Țările de Jos și Anglia, schimbările revoluționare atingeau apogeul în Franța care, la 1789, deschidea o întreagă epocă de abolire a vechiului regim feudal la scara continentului, un proces care include și războaiele napoleoniene, transformate în instrument de expansiune a noilor idei.

Principatele Române și Transilvania, deși aflate într-un spațiu de dominație externă a unor imperii absolutiste: Austria, Turcia și Rusia, sunt și ele prinse de unda de șoc a seismului politic și ideologic al Europei occidentale. Deși în Moldova și Țara Românească fondul social-economic purtător al liberalismului, burghezia și locuitorii orașelor în general, era slab dezvoltat și constituit din alogeni, negustori și meșteșugari care de regulă erau supuși ai Curților străine, marile schimbări europene nici aici nu rămân fără ecou. Acesta se resimte în rândul unor cărturari, dar și al unei părți a boierimii care receptează îndeosebi idei iluministe și raționaliste, aparținând lui Rousseau, Voltaire, Klopstock, Leibniz, Fénélon, Descartes, Locke[2] ș.a. Impactul acesta survine atât înainte de revoluția franceză din 1789, cât și după data menționată, contactul în cazul din urmă fiind mediat și de emigrația nobiliară care, deși relativ mică și de pe poziții contestatare, contribuia la impulsionarea spiritului public modern în Moldova și Țara Românească[3]. Influența filozofiei luminilor survenea în cele două principate și prin intermediul Școlii ardelene[4].

Luminismul devenea, astfel, pentru români o doctrină culturală îmbrățișată de cărturari - precursori ai intelectualității moderne – care preluau și vehiculau asemenea idei din scrierile specifice europene, evaluând critic tarele sociale și formulând căi de evoluție, cu accent asupra necesității de a scoate din apatie „pământenii", adică o națiune somnolentă, care, opusă străinilor de care erau copleșite principatele, erau numiți „patrioți"[5]. Este de menționat că, în mintea unor boieri care evoluau spre schimbare, limitele acesteia se rezumau la un absolutism luminat, încercat a fi promovat – ca antidot la revoluție – atât în Austria, cât și în Rusia. Pe un asemenea fond de frământări pot fi plasate și reformele

sociale ale lui Constantin Mavrocordat din secolul al XVIII-lea, care, în fapt, înlocuiau opresiunea boierească asupra *vecinilor* şi *rumânilor* cu poverile fiscale mai mari ale statului fanariot.

Precipitarea procesului de reconsiderare a bazelor societăţii româneşti avea loc în procesul de aprofundare a cunoaşterii revoluţiei franceze. În Bucureşti, pe la 1793, se remarca faptul că se intonau cântece ale revoluţiei menţionate, ceea ce-l făcea pe un comerciant francez să aprecieze că locuitorii Ţării Româneşti deveniseră „sans culottes". O atare influenţă nu numai la Bucureşti, ci şi la Iaşi era exercitată chiar de cei doi consuli ai Franţei, Flury şi Parrant. La Bucureşti, Flűry ar fi devenit „copilul răsfăţat" al unor cercuri boiereşti şi al tineretului[6]. Aceeaşi influenţă se accentua în timpul celor 15 ani de regim napoleonian[7].

Consecinţa acestei contagiuni revoluţionare franceze provoca în rândul boierimii o desprindere a elementelor autohtone, naţionale deci, de acelea aparţinând grecilor fanarioţi. Apărea, astfel, sub formă embrionară, un „partid naţional"[8], o denumire nouă şi necunoscută până atunci de români care preluau din ideile franceze pe aceea ce exprima latura identitară a unui popor dominat de străini. Era afirmarea unei tendinţe de emancipare de sub dominaţia grecilor fanarioţi. Specific în acest sens este memoriul boieresc din 1791 către delegaţii ruso-austro-turci reuniţi la Şiştov, în care se menţiona că românii constituiau o „naţie", fiind astfel îndreptăţiţi să fie conduşi de un domnitor ales de cele „trei stări"[9], expresie elocventă pentru ecoul revoluţiei franceze.

Ideile de schimbare – primii germeni ai liberalismului – se concretizează în 1802 sub forma unui proiect de republică „aristo-democraticească" preconizată de boierul moldovean Dimitrie Sturdza. Tot în 1802, noiembrie-decembrie, categorii de boieri moldoveni de rang inferior pretindeau drepturi „pentru toţi deopotrivă", exprimându-se clar ideea egalităţii politice[10]. Asemenea idei egalitare provocau, în 1804, o replică a marii boierimi, iritate de o „scrisoare" anonimă care, criticând structurile social-politice existente, cerea „reformă sub ameninţare de răscoală". Boierii din Divan au respins acele vagi idei reformatoare, manifestându-se ca forţe conservatoare împotriva unui aşa-zis „cuget al nesupunerii franţuzeşti"[11].

Dar cercurile marii boierimi moldovene fuseseră cuprinse de o mai mare nelinişte în răstimpul iulie 1804-iunie 1805, când mitropolitului Veniamin Costache i se ceruse ca, pentru evitarea unei revoluţii, să se asculte vocea „norodului", evaluându-se fără patimă „starea ţăranilor şi a boierilor". Acestora din urmă li se adresaseră îndemnuri să ţină cont nu numai de „însuşi al lor folos", ci şi de interesul „a tot norodul". Se introducea astfel în terminologia politică conceptul de popor, ale cărui interese trebuiau satisfăcute deopotrivă. Tot atunci se menţiona necesitatea reorganizării regimului politic „spre descoperirea voinţelor şi nevoilor a fiecărei stări de oameni", întrucât clasele oprimate, negăsind un „drum legiuit de a-şi arăta ahturile şi necazurile", puteau să recurgă la violenţe pentru a schimba societatea din temelii. De aici chemarea adresată boierilor – încă din 1804 – „să dea locuitorilor câte o bucată de loc de ajuns din

moşiile lor, unde pururea, fără strămutare, să se hrănească"[12]. Era o idee revoluţionară de emancipare şi împroprietărire a ţăranilor. Gândirea politică boierească – în 1807, într-un memoriu către Napoleon – afirma necesitatea egalităţii politice într-un stat român bazat pe o constituţie care să creeze un regim „blând, neopresiv şi prob"[13].

Liberalismul politic se cristalizează şi sub forma primelor înjghebări de organisme politice. Se constituia, astfel, o *partidă* sau un *partid naţional*. Printre fruntaşi se aflau boieri ca Scarlat Câmpineanu, Ştirbei, Grigore şi Dimitrie Ghica, Nicolae Dudescu, Văcărescu – în Ţara Românească – în timp ce în Moldova Sturdza, Catargiu, Beldiman[14] etc. În 1800, cele două minuscule formaţiuni trimiteau la Paris o delegaţie condusă de Nicolae Dudescu. Deşi fără urmări concrete, acel demers pentru sprijin francez se reactiva în ambele principate sub ocupaţia rusă din 1806-1812. Atunci, în Moldova, apăruseră public admiratori ai revoluţiei şi ai „marelui Napoleon", însufleţiţi de cântecele revoluţionare franceze, ceea ce îngrijora pe mitropolitul Veniamin Costache şi-l determina să se adreseze Rusiei spre a combate acea stare de spirit[15].

Începuturile şcolii şi culturii naţionale – după 1818 – accentuau procesul de asimilare a ideilor politice moderne cu deosebire în cercurile boiereşti şi cărturăreşti. Corolarul acestora, după o oarecare stagnare, îl reprezenta revigorarea *partidei naţionale,* în anii premergători revoluţiei din 1821. În contextul acelor frământări se formula un program de revendicări care, în esenţă, urmărea abolirea regimului fanariot şi instituirea unor domnii naţionale[16]. Sub acest raport s-au remarcat boierii Grigore Băleanu, Alexandru Filipescu, Scarlat Grădişteanu, Barbu Văcărescu, episcopul Ilarion – în Ţara Românească – şi Rosetti-Roznovanu, în Moldova. Caracterul de partidă naţională purtat de acele grupări rezidă în intenţia declarată de a realiza în rândul locuitorilor o „legătură naţionalicească"[17], de a-i transforma deci într-o naţiune inclusiv prin renunţarea la unele privilegii boiereşti. Episcopul Ilarion, propunând îmbunătăţirea situaţiei ţăranilor, provoca printre marii boieri mirare pentru „ideile liberale" pe care le profesa[18]. Se observă că, încă în germene, gândirea politică boierească rezumată aproape exclusiv la schimbări politico-instituţionale, vedea o întruchipare a liberalismului doar în reforma socială.

Partida naţională îşi liberaliza relativ modul de gândire de abia în contact şi sub presiunea lui Tudor Vladimirescu. Acesta, familiarizat cu întregul vocabular al revoluţiei franceze, îl introducea cel puţin formal în actele publice. Accentua în schimbările preconizate nu numai latura naţională şi politică – cum obişnuiau marii boieri – ci şi nevoile sociale de ansamblu. Conducătorul revoluţiei de la 1821 invoca desfiinţarea privilegiilor şi instituirea libertăţii şi egalităţii. Utilizează, de asemenea, în sens modern unele concepte politice, printre care patria identificată cu poporul, din care excludea pe boierii privilegiaţi. Guvernarea era concepută ca o întruchipare a suveranităţii poporului sub forma „adunării norodului"[19].

Înfrângerea revoluţiei provoca concentrarea la Sibiu, Braşov şi Cernăuţi a unor grupuri de boieri munteni şi moldoveni. Aceştia, plasaţi pe poziţii naţional-antifanariote, formulează un şir de schimbări politice[20], în care ţărănimii i se promitea doar diminuarea fiscalităţii excesive. Latura socială a reformismului şi a dezvoltării instituţional-liberale se regăsea, în schimb, în aşa-numita Constituţie a cărvunarilor din 1822, al cărei principal autor era Ionică Tăutu[21]. Ea întruchipa concepţia unor boieri mici şi mijlocii, un fel de burghezie – potrivit lui A.D. Xenopol – care „trebuia să îmbrace haina nobleţei spre a însemna ceva". Cărvunarii proclamă egalitatea în faţa legilor, respectul proprietăţii, exproprierea pentru cauză de utilitate publică, atribuirea funcţiilor potrivit meritului, libertatea muncii etc.

Partidul naţional închegat la începutul secolului al XIX-lea de cărvunari, în 1822 se scinda. Marea boierime, din rândul căreia a ieşit o asemenea grupare, se învăluie într-un liberalism exclusiv instituţional-politic prin care să-şi asigure dominaţia în stat. Ea se manifestă ca o forţă conservatoare legată de privilegiu. Cărvunarii, în schimb, prin ideile lor de reformă spre straturile de jos ale societăţii, pun în germene bazele unui partid liberal, ajutaţi în acest sens şi de domnia în Moldova a lui Ioniţă Sandu Sturdza, el însuşi cărvunar[22].

Replica marii boierimi faţă de o domnie ce se inspira din Constituţia cărvunarilor marca şi momentul, în 1823, al organizării politice a rezistenţei faţă de schimbare în numele unor „principii conservatoare". Mihail Sturdza, viitorul domn al Moldovei în epoca regulamentară, cerea concursul Rusiei pentru a lichida ideile „subversive", adică liberale, din practica politică[23]. După Convenţia de la Akkerman din 7 octombrie 1826, când Rusia îşi restaura protectoratul, sub influenţa acesteia, marea boierime, în numele „tradiţiei" declanşa o acţiune de organizare a modelului de stat boieresc bazat pe privilegii exclusive. Tendinţa aceasta devenea prevalentă şi pentru faptul că, în Ţara Românească, primul domn naţional, Grigore Ghica, practicase o politică ultraconservatoare.

Elementul semnificativ al evoluţiei liberalismului în răstimpul 1822-1828 constă în faptul că, alături de reforma politică instituţională invocată insistent şi parţial aplicată de cărvunari, prin V. Mălinescu în Moldova, dar mai ales prin Dinicu Golescu în Ţara Românească, se exprimă clar ideea de reformă socială drept măsură indispensabilă pentru emanciparea întregii societăţi de privilegii feudale[24]. În acest mod, survenea o delimitare categorică între liberalism şi conservatorism, între oamenii progresului conceput ca o modalitate de emancipare de servituţi feudale a tuturor claselor sociale şi cei preocupaţi să modernizeze structurile politice în favoarea unor categorii sociale posesoare de mari averi.

După Tratatul de la Adrianopole din 1829, sub ocupaţia şi protectoratul Rusiei, demersul reformator al marilor boieri era desăvârşit şi concretizat în cele două Regulamente organice cu dispoziţii identice, unul pentru Moldova şi altul pentru Ţara Românească[25]. Aceste aşezăminte – puse în aplicare în 1831 – sunt, în fapt, primele noastre constituţii relativ moderne. Ele îmbină spiritul boieresc

conservator cu o anumită doză de liberalism, prin care se asigură trecerea spre o guvernare pe baza separării puterilor statului. Domnia şi guvernul, în anumite limite, erau puse sub controlul unor Adunări obşteşti, sistemul reprezentativ fiind încununat de către o Adunare obştească extraordinară, cu funcţia de a alege pe domnitor.

Liberalismul însă era limitat la faptul că se instala numai la vârful societăţii, beneficiarii lui fiind marii boieri conservatori, constituiţi într-un fel de castă politică privilegiată. Caracterul acesta al aşezământului constituţional era dat şi de modul în care se statuau relaţiile sociale. Sătenii, purtând numele de clăcaşi şi alcătuind partea copleşitoare a populaţiei, datorau stăpânului moşiei un şir de obligaţii în natură, în bani şi în muncă pentru micile loturi de pământ puse la dispoziţie. Faţă de boieri care nu plăteau statului nici un impozit, clăcaşii datorau capitaţia, în timp ce meseriaşii patenta[26].

Mecanismele instituţional-politice regulamentare, în afară de faptul că, prin articolul adiţional, consacră Rusiei un drept permanent de imixtiune în afacerile interne, creau mai multe centre de putere care lăsau o anumită marjă de afirmare a liberalismului în corpurile legiuitoare embrionare. Deputaţii se remarcă printr-o încercare permanentă de a anihila tentaţiile absolutiste ale domniei. În Adunarea obştească de la Bucureşti, începând din 1836, apare o opoziţie naţional constituţională condusă de Ion Câmpineanu. Acestuia i se alătură deputaţii Emanuel Băleanu, Ioan Rosetti, Grigore Câmpineanu etc., în 1837 grupul numărând 25 de membri care contestau articolul adiţional al Regulamentului organic, introdus fraudulos de Rusia cu scopul de a anihila autonomia ambelor principate. Contemporanii au numit pe acei deputaţi contestatari partidă sau partid naţional.

Reprobat în Adunarea obştească de către domnitorul Alexandru D. Ghica – sub presiunea Rusiei – partidul naţional exercită în opinia publică o puternică influenţă, mai ales că exponenţii lui se bucurau de simpatia unor consulate occidentale, ale Franţei şi Marii Britanii[27]. În 1838, Ion Câmpineanu şi asociaţii lui redactau un întreg program reformator, urmat de o acţiune politico-diplomatică externă[28], prin care revendicau abolirea protectoratului rusesc şi unirea Moldovei cu Ţara Românească sub suzeranitatea otomană şi garanţia Occidentului. Pe plan intern se susţinea necesitatea introducerii unui regim politic monarhic constituţional, cu instituţii liberale şi abolirea clăcăşiei[29].

Sub impactul unor asemenea mişcări politice, pe fondul dezvoltării şcolii naţionale, apar o serie de asociaţii: Societatea Filarmonică, Asociaţia literară a României, Societatea studenţilor români din Paris, Frăţia etc. care, sub o faţadă culturală, legal sau conspirativ duceau o susţinută activitate politică. Şi dacă la Bucureşti, în 1840, o conspiraţie având ca membri pe Dimitrie Filipescu, bănăţeanul Eftimie Murgu şi tânărul Nicolae Bălcescu îşi propuseseră unirea românilor în numele unei „partide naţionale", tot astfel, la Iaşi, în 1844, un grup de boieri tineri înfiinţaseră o organizaţie cu nume similar[30], urmărind eliberarea de sub protectoratul rusesc. Liberalismul găseşte o excelentă împrejurare de infiltrare şi afirmare în timpul revoluţiei de la 1848[31]. În toate provinciile lor istorice,

românii au fost antrenați într-o amplă și profundă mișcare social-politică, integrându-se în curentul european de schimbare radicală a temeiurilor vechii societăți a privilegiului. Începută încă din ianuarie în statele italiene, revoluția era impusă decisiv în Franța, în februarie. De aici, în lunile următoare, ea cuprinde centrul și răsăritul Europei, până la frontierele Rusiei, paralizată în acțiunile ei contrarevoluționare în primele momente.

Rataşarea românilor la revoluția europeană a fost și rezultatul unor condiționări interne. Dezvoltarea unei economii de piață după 1829 a accentuat interesul pentru o agricultură comercială dezvoltată de stăpânii de moșii și arendași prin utilizarea muncii clăcașilor sub diferite forme. Pe fondul unui liberalism economic incipient, debarasat de barierele vamale între Moldova și Țara Românească – abolite începând cu 1 ianuarie 1848 – interesele unei părți a boierimii gravitează în direcția forțelor pieței. Orașele, târgurile și chiar unele sate sunt scoase din izolarea semipatriarhală. Aceste noi condiții interne sunt stimulate din exterior prin cererea de produse agricole și vite, în schimbul acestora Moldova și Țara Românească primind mărfuri industriale.

Ascensiunea liberalismului era facilitată de instituționalizarea învățământului public elementar, dar mai ales de dezvoltarea unei intelectualități de largă orientare europeană. Și dacă românii din Austria, prin școlile și universitățile de la Viena îndeosebi frecventate de unii dintre ei, se puneau în contact cu valorile europene de sorginte germană, cei din Moldova și Țara Românească, prin elevi și studenți trimiși mai ales în Franța, se arătau animați de aceleași aspirații europene. În Franța, moldoveni și munteni constituiți în Societatea studenților români se arătau interesați nu numai de o strictă pregătire profesională, ci și de asimilarea unei întregi ideologii politice de esență revoluționară. Frecventând College de France, ei i-au audiat pe Jules Michelet, Edgar Quinet și Adam Mickiewicz, dascălii lor de liberalilsm și democratism. Totodată, tot ei au stabilit legături cu cercuri secrete politice sau masonice – unii devenind membri ai acestora – dar și cu exponenți ai unor națiuni oprimate est-europene, printre aceștia aflându-se Adam Czartoryski[32].

Revoluția din Țara Românească constituie un apogeu al înfăptuirilor românești din 1848. „Constituția" – cum era intitulat programul în 22 de puncte proclamat la Islaz și consacrat la București la 9 și 11 iunie – preconiza un regim liberal-democrat bazat pe un șir de libertăți individuale și de grup, precum și pe abolirea unor privilegii social-economice, asigurând emanciparea și împroprietărirea clăcașilor. Prin instituțiile concepute se tindea spre o formă de stat republicană, cu o riguroasă separație a atribuțiilor politice, dar cu un corp legiuitor rezultat din votul universal. Pe parcursul celor trei luni de conducere de către un guvern provizoriu, în ciuda amenințării Rusiei, o parte din aspirațiile programatice s-au înfăptuit: constituirea unei noi administrații provizorii; organizarea armatei, a gărzilor naționale și a unei tabere militare; abolirea privilegiilor feudale și convocarea unei Comisii a proprietății; deschiderea unei campanii electorale

pentru o Adunare constituantă; desfiinţarea cenzurii şi o libertate deplină a presei şi tipăriturilor; relaţii cu guvernele revoluţionare europene[33] etc.

Un aspect al revoluţiei este toleranţa faţă de diversitatea ideilor, inclusiv faţă de acelea ale adversarilor. S-a impus părerea că aceştia nu trebuiau nimiciţi, ci convertiţi sau neutralizaţi în mod democratic. Era o concepţie nouă, deşi greu de aplicat din cauza vrăjmăşiei foştilor privilegiaţi. Conducerea revoluţiei asigură deci climatul adecvat pentru exprimarea părerilor diferite, deşi reacţiunea profita de o asemenea toleranţă pentru declanşarea celor două comploturi contrarevoluţionare din iunie, eşuate. Însă ea n-a recurs niciodată la cenzură sau la închiderea unor reuniuni politice organizate de adversari. „Noi nu osândim pe cei ce nu sunt de ideile noastre, pentru că, [atunci] când am jurat pe principiul libertate, am cugetat că fiecare e liber a cugeta după cum crede că e mai bine, căci acesta e unul din drepturile libertăţii şi care se numeşte 'libertatea consciinţei'", afirma „Poporul suveran" la 28 iunie. „Pruncul român" nu ezita să publice comentarii şi idei aparţinând unor conservatori, în contradicţie cu ideologia liberal-democrată a regimului de la Bucureşti.

Prin propagandă politică erau răspândite o serie de noţiuni liberale chiar în rândul maselor populare. Încă în preambulul „Proclamaţiei" din 9 iunie se decreta „tipar liber, cuvântare liberă, adunări libere, spre a vorbi, a scrie cele de folos, spre a arăta adevărul". Din afirmarea şi apărarea acestuia într-un cadru de libertate deplină, regimul politic de la Bucureşti făcuse o credinţă aproape mistică. Adevărul, ideile şi cunoştinţele, dat fiind că erau în folosul tuturor oamenilor, nu trebuiau confiscate de unii dintre aceştia, cu atât mai mult cu cât erau inspirate de Dumnezeu. Libertăţile nu puteau păgubi decât pe „fiii întunericului"[34]. Excesul de libertate însă, neîntemeiată pe legi, era „învălmăşeală ameţitoare şi răsturnătoare", haos deci care conducea patria şi poporul la disoluţie şi autodistrugere[35].

Abolind cenzura regulamentară şi proclamând desăvârşita libertate a tiparului, noul regim a creat o stare de lucruri nemaiîntâlnită în Principatele Române. Un şir de ziare, cu precădere „Pruncul român" şi „Poporul suveran" devin o tribună liberă de idei. Deşi susţin guvernul provizoriu, ele nu se erijează în organe exclusive ale puterii, fiind mai degrabă o expresie a tendinţelor opiniei publice. Difuzând ideile revoluţiei, promovând politica autorităţilor şi adoptând o atitudine educativă, presa a contribuit decisiv la formarea unei opinii publice moderne[36].

Atmosfera liberal-democrată instaurată de noul regim în Ţara Românească a generat o atitudine modernă a cârmuitorilor politici. Guvernul provizoriu n-a manifestat niciodată tendinţa de a acapara puterea, considerându-se depozitar al acesteia, cu o funcţie tranzitorie spre organisme legal constituite. Din cauza unor condiţii externe nefavorabile, el a tergiversat aplicarea unor puncte programatice extrem de controversate, deferindu-le unei Adunări naţionale pentru constituirea căreia a organizat chiar alegeri, nedesăvârşite din cauza invaziei Rusiei şi Porţii[37].

Revoluţia din Ţara Românească şi Moldova afirmă în diferitele ei faze de desfăşurare un grup de tineri intelectuali aparţinând boierimii mici şi mijlocii

îndeosebi. Unitatea dintre aceste elemente o reprezenta doctrina liberal-democrată, inspirată parțial din realitățile social-politice ale principatelor, din încercările anterioare eșuate de schimbare, dar mai ales din contactul direct sau mediat cu Europa occidentală, cu Franța în primul rând, al cărei sistem de organizare politică și social-economică era asimilat și transpus pe plan programatic, în timpul revoluției. Conducătorii de seamă ai revoluției au fost Vasile și Iancu Alecsandri, Mihail Kogălniceanu, Alexandru Ioan Cuza, Alecu Russo, Vasile Mălinescu etc., în Moldova; Ion Heliade-Rădulescu, Christian Tell, Nicolae Bălcescu, Dumitru și Ion C. Brătianu, Constantin A. Rosetti, Alexandru G. Golescu, frații Ștefan, Nicolae, Alexandru și Radu Golescu ș.a., în Țara Românească.

Grupurile de fruntași ai revoluției în ambele principate, formați la școli și universități occidentale, franceze îndeosebi, cu legături externe puternice, inclusiv cu cercurile masonice, s-au constituit în comitete naționale sau revoluționare. În prima fază a acțiunii de schimbare, grupurile au apărut sub numele de *partid liberal*, denumire concordantă cu programul lor reformator formulat atât la Iași, în martie 1848, cât și la București, în răstimpul iunie-septembrie. Denumirea de partid liberal apare și în acte publice, inclusiv în cele semnate de moldoveni[38].

Dar tot în acele împrejurări, calificativul *liberal* purtat de conducătorii revoluției din cele două principate alterna cu acela *național*. Mihail Kogălniceanu își intitula programul de reforme liberal-democrate cu numele de *Dorințele partidei naționale în Moldova*. Se remarcă faptul că numele de partid național consacrat în deceniile anterioare nu era abandonat, ci preluat în 1848. Dar, pentru că direcția de schimbare din acel moment era radicală, noii conducători cumulează ambele nume de național și liberal. Asocierea acestora era indispensabilă, căci dacă în deceniile precedente liberalismul în doze mici era copleșit de ideea emancipării de sub grecii fanarioți sau de sub suzeranitatea otomană și protectoratul rusesc, în 1848, obiectul descătușării îndeosebi de Rusia – devenit deziderat național major – era conexat predominant cu măsuri profunde de transformare a structurilor social-politice în spiritul ideologiei liberale. De aici îmbinarea celor doi termeni într-o titulatură național-liberală prin care se afirmă conducătorii revoluției din Țara Românească în 1848, care, în ultimă instanță, pun bazele politico-ideologice ale viitorului partid cu o titulatură identică.

Acest „partid național-liberal" se afirmă ca atare în Țara Românească prin politica aplicată chiar de la cârma guvernamentală. Și aceasta atât în raport cu boierimea reacționară pliată pe pozițiile apărării protectoratului Rusiei – ca o garanție a menținerii privilegiilor feudale – cât și față de boieri moderați, ca Dimitrie Ghica. Acesta admitea reforme mărunte, dar blama „Constituția" pentru radicalismul principiilor ei. Partea aceasta a boierimii mari din Țara Românească, precum și aceea din Moldova se constituie în forțe conservatoare, admițând doar firave mutații social-politice într-o continuitate cu Regulamentele organice.

La Bucureşti însă, înainte de revoluţie şi în timpul desfăşurării acesteia, conducătorii constituiţi într-o partidă sau partid naţional-liberal, în contradicţie antagonică cu conservatorismul boieresc, sunt ei înşişi încercaţi de frământări. Este adevărat că cele mai multe dintre acestea au fost provocate de modalitatea de contracarare a ameninţărilor Rusiei. Dar atât în acest caz, cât şi în domeniul concretizării principiilor din „Constituţie", precum şi al amplitudinii unor reforme sociale, conducătorii s-au înfruntat şi divizat chiar în grupuri. Se remarcă, mai întâi, o tendinţă având drept exponent pe Ion Heliade-Rădulescu, alături de el aflându-se Christian Tell şi Nicolae Golescu, constituiţi într-o Locotenenţă domnească recunoscută semioficial de Poartă. Aceştia pun un accent excesiv pe legalitatea schimbării, pe amânarea unor decizii până la convocarea Adunării naţionale alcătuită nu pe baza votului universal, ci pe aceea a împărţirii egale a societăţii pe trei interese distincte: proprietatea mare, profesiunile liberale şi ţărănimea. N. Bălcescu, A.G. Golescu şi Gheorghe Magheru s-au remarcat prin atitudini mai ferme faţă de duşmanii revoluţiei, atât interni, cât şi externi, preconizând activizarea ţărănimii – în lipsa unei puternice clase de mijloc, a burgheziei oraşelor – prin emanciparea şi împroprietărirea clăcaşilor şi alcătuirea unei Adunări legiuitoare pe baza votului universal[39]. Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti formează un alt grup distinct, înclinând mai puternic spre elementele orăşeneşti, dar mai ales spre instituţionalizarea mai rapidă a noului regim politic, spre convocarea Adunării naţionale şi spre o atitudine de respingere a ameninţărilor Rusiei. Grupul acesta se mai pronunţa pentru organizarea apărării noului regim şi o politică mai hotărâtă de alianţe cu guvernele revoluţionare europene[40].

Aceste nuanţe politice din sânul conducerii revoluţiei de la Bucureşti se înscriu în fondul general al gândirii şi practicii ei liberal-democrate, precum şi al interesului naţional de descătuşare de protectoratul Rusiei, factorul extern opresiv. Toate aceste nuanţe s-au armonizat prin compromis, încât unele divergenţe privind perceperea măsurilor prioritare de întreprins n-au scindat antagonic guvernul provizoriu de la Bucureşti. Afirmând la început o serie de principii radicale, revoluţia în Ţara Românească – spre a evita pericolul unei invazii ruseşti – a evoluat spre o fază liberal moderată şi spre soluţionarea pe cale legală – prin Comisia proprietăţii – a spinoasei probleme ţărăneşti. Fruntaşii revoluţiei s-au dovedit astfel nu numai cutezători în faţa atâtor adversităţi interne şi externe, dar şi animaţi de un sincer liberalism şi democratism.

Forţele ruse şi turce de ocupaţie, mai întâi în Moldova, în iunie, şi apoi în Ţara Românească, în septembrie 1848, deschideau un vast şi sistematic proces de restaurare a regimului regulamentar al privilegiului, realizat nu numai printr-o simplă schimbare la nivel guvernamental, ci şi printr-o acţiune de decontaminare ideologică. Era o reacţie ultraconservatoare faţă de liberalismul şi democratismul revoluţiei de la 1848 manifestată îndeosebi de Rusia în alianţă cu boierii reacţionari[41].

Oprimat în interior, liberalismul era exprimat de o întreagă emigrație românească ajunsă în Occident, în Franța îndeosebi, care își conjugă activitatea împotriva reacțiunii cu fruntași ai diferitelor națiuni oprimate deopotrivă de Rusia și Austria. În acest mod, români, poloni, unguri, italieni, cehi și sud-slavi își reunesc eforturile pentru pregătirea unei revoluții „simfone și sincrone", menită să aducă emanciparea politică a centrului și sud-estului continentului european. Românii Nicolae Bălcescu, Ion Ghica, Alexandru G. Golescu, frații Ștefan, Nicolae și Alexandru C. Golescu, frații Dumitru și Ion C. Brătianu, C.A. Rosetti, Costache Negri, Gheorghe Magheru, Ion Heliade-Rădulescu ș.a., în pofida unor divergențe de opinii, se simt obligați să acționeze pentru emanciparea principatelor dintr-o perspectivă largă europeană. Aceasta era creată însă nu de o revoluție, cum încercaseră s-o pregătească fruntași ai românilor și ai altor națiuni asociați cu Giuseppe Mazzini în Comitetul democratic european cu sediul la Londra, ci de un război ruso-turc, izbucnit în vara lui 1853. De data aceasta, puterile occidentale, Franța și Marea Britanie, pentru a sili Rusia să abandoneze Principatele Române, se implicau în război de partea Turciei. Transferându-i desfășurarea în Crimeea, puterile aliate învingeau Rusia și o sileau să accepte Tratatul de pace de la Paris, din martie 1856, prin care Principatelor Române li se asigurau un cadru legal extern de organizare instituțional politică modernă.

Într-un cadru de largi libertăți politice, națiunea română din cele două principate era chemată, prin Adunările ad-hoc, să se pronunțe cu privire la viitoarea lor organizare internă. Se deschideau astfel porțile pentru reîntoarcerea proscrișilor de la 1848, care, reveniți în țară, se lansau în lupta pentru unire de pe pozițiile libertății și egalității politice. Desemnarea deputaților pentru acele adunări consultative de la București și Iași, în cursul anului 1857, prilejuia o puternică înfruntare a elementelor liberale care se înfiripau rapid și puternic, cu boierii conservatori preocupați ca procesul unionist să nu le afecteze privilegiile social-politice[42].

Campania politică pentru organizarea Adunărilor ad-hoc în Țara Românească este un excelent prilej de înființare a primelor nuclee liberale la nivel central și județean. Ca președinte al Comitetului central unionist, Constantin Crețulescu, un liberal moderat, folosea acea poziție pentru dezvoltarea noilor principii de libertate și egalitate politică, atacând deschis restricțiile pe care autoritățile conservatoare încercau să le impună dezbaterilor din opinia publică. Prin sprijinul Comitetului central unionist, un număr apreciabil de liberali erau timiși în Adunarea ad-hoc de la București. Printre aceștia figurau: Gheorghe Magheru și Zamfir Broșteanu în Gorj, Grigore Ghica în Ilfov, Constantin Butculescu și Heliodor Lapati în Teleorman, Ion C. Brătianu în Argeș, Ștefan Golescu și Nicolae Rucăreanu în Muscel, Eugen Predescu în Dâmbovița, Ioan Cantacuzino în Prahova, Nicolae Pâcleanu și Scarlat Voinescu în Buzău, Grigore Marghiloman și Constantin Robescu la Focșani, Constantin Crețulescu și Grigore Filipescu la Brăila[43].

Aceşti deputaţi liberali din judeţele menţionate reprezentau pe proprietarii mijlocii, cei mari trimiţând de regulă oameni cu idei conservatoare. Deputaţii liberali, numiţi de contemporani şi *progresişti*, sunt legaţi de revoluţia paşoptistă şi de exilul european. Ion C. Brătianu, Ştefan Golescu şi Nicolae Rucăreanu erau consideraţi *ultraprogresişti* sau liberali radicali. Ei erau temuţi nu numai de conservatori, ci şi de liberalii moldoveni, Mihail Kogălniceanu dorind ca ei să-şi modereze ideile sociale îndeosebi[44]. Repartizarea geografică a deputaţilor proprietari din Ţara Românească atestă că procentul cel mai mare de liberali îl dădea Muntenia, în timp ce Oltenia era dominată de conservatori. În Moldova, după reconstituirea listelor electorale, triumfau elementele moderate.

În faza luptei politice în cadrul Adunărilor ad-hoc, liberalii din ambele principate nu scapă din vedere faptul că misiunea lor prioritară era exprimarea unor doleanţe generale, iar nu trasarea unui cadru instituţional-politic al statului. Liberalii munteni, învăţând din experienţa revoluţiei de la 1848, n-au insistat asupra dezbaterii unor chestiuni interne, mai ales asupra acelora sociale, pentru care nici n-ar fi avut cădere. Deşi unele revendicări ţărăneşti sunt aduse în forul consultativ al Moldovei, discuţiile au fost suspendate, în final. În Moldova şi Ţara Românească, deopotrivă liberali şi conservatori, cu sprijinul deputaţilor ţărani, şi-au unit forţele sub forma *partidei naţionale*, reînviată astfel într-un consens asupra celor patru revendicări fundamentale ale românilor: unire, autonomie, guvernare constituţională şi domnitor străin.

O schimbare sensibilă în conduita liberală survine în etapa următoare a luptei pentru unire, declanşată efectiv după ce Poarta şi Puterile Garante, prin Convenţia din 7/19 august 1858, elaborau un aşezământ constituţional pentru Principatele Unite ale Moldovei şi Valahiei. Liberalismul politic, în ciuda principiilor generale formulate prin Convenţie, era atenuat de o lege electorală cenzitară în care accentul era pus pe marea proprietate, favorizându-se astfel conservatorismul. Totuşi, în ambele principate se dezvoltă o puternică presă unionistă şi liberală, învingând un şir de restricţii căimăcămeşti cu deosebire în Ţara Românească[45].

Liberalismul radical promovat de Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti se izbea de o puternică contestaţie conservatoare, acţiunea de zăgăzuire a lui fiind susţinută de înseşi autorităţile căimăcămeşti. Dar, susţinuţi de presă şi de manifestaţii publice, liberalii atacau puternic autoritarismul şi reacţionarismul, difuzând, totodată, concomitent cu ideile liberal-constituţionale, pe acelea de reformă socială. În ambele principate, mai ales în Moldova, colegiile electorale judeţene au devenit teatrul unor înfruntări viguroase între liberali şi conservatori[46].

În ciuda unei campanii politice desfăşurată îndeosebi de liberalii munteni în spiritul elanului şi doctrinei paşoptiste, cele două Adunări elective de la Iaşi şi Bucureşti erau dominate de forţe conservatoare şi moderate. Liberalii înşişi erau divizaţi, radicalii munteni, cu Nicolae Golescu plasat în frunte, dar mai ales cu Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti din spate – ca elemente diriguitoare – sunt o grupare politică relativ bine închegată, cu o puternică aderenţă în mediile unor profesiuni liberale şi burgheziei din oraşe şi târguri. Ei sunt repudiaţi de moderaţii

de toate nuanţele, inclusiv de A.G. Golescu care încerca să se asocieze cu Mihail Kogălniceanu.

Deşi luptele politice de la finele lui 1858 şi începutul lui 1859 se dădeau în sânul celor două Adunări elective de la Iaşi şi Bucureşti în jurul candidatului la domnie, înfruntarea însemna, în esenţă, un autentic program politic pentru fiecare parte. De aici o trăsătură comună între liberalii munteni şi moldoveni, anume promovarea pe tron a unui „progresist", adică liberal, căci domnia – prin întinsele ei prerogative date de Convenţie – devenea o garanţie de succes nu numai pentru programul unionist, ci şi pentru schimbările social-politice aferente.

Confruntarea dintre liberali şi conservatori în jurul desemnării şefilor de stat ai Principatelor Unite ale Moldovei şi Valahiei, după o primă fază acerbă a unor dispute partizane de pe poziţii ideologice, era deplasată pe terenul interesului naţional, urmărit deopotrivă de ambele curente politice. Consecinţa era că, după ce moldovenii, la 5 ianuarie 1859, promovau pe tron pe Alexandru Ioan Cuza, un moderat, liberalii radicali şi conservatorii renunţau deopotrivă la proprii candidaţi, cu şansă de reuşită însă nu liberalul Nicolae Golescu, ci unul din foştii domnitori Bibescu sau Ştirbei, reprezentanţii forţelor conservatoare. La Bucureşti, se refăcea astfel partida naţională care, la 24 ianuarie 1859, înfăptuia dubla alegere a aceluiaşi Cuza. O asemenea clarviziune politică aducea, în ultimă instanţă, o uniune personală a celor două principate, în spiritul principiului unionist care însufleţea pe români, opus aceluia federalist trasat de Poartă şi Puterile Garante prin Convenţia de la Paris. În acel mod, se deschideau auspicii extrem de favorabile pentru crearea unui stat român unitar.

2. Liberalii şi Cuza Vodă

Unirea Principatelor Române marca în viaţa politică românească un moment crucial, anume trecerea de la forma de guvernare absolutistă la aceea constituţională, în care puterea se exercita în numele reprezentanţilor aleşi ai naţiunii. Principiul că unica sursă a puterii era poporul însuşi, chiar dacă cei chemaţi să-i desemneze, deputaţii, erau o infimă minoritate, marca o ruptură hotărâtă atât cu trecutul medieval, în care guvernarea era considerată un apanaj al unor privilegiaţi, cât şi cu ingerinţele străine în afacerile publice. Deşi nu în limite mai largi decât cele trasate Adunărilor ad-hoc, Convenţia punea temeiurile principiale ale unei guvernări bazate pe separarea puterilor statului, pluralism politic, libertăţi individuale şi asociative, inclusiv în domeniul presei, exprimarea ideilor în toate domeniile creaţiei etc.

Sub domnia lui Cuza, liberalismul parcurge două etape distincte de afirmare. Între anii 1859-1864, el se defineşte şi se întregeşte în toate direcţiile de acţiune. După 2 mai 1864, când se înfăptuia o domnie personală, Cuza impunea un fel de

tutelă politico-instituţională, suprimând presa autonomă, grupurile şi reuniunile politice. Dar dacă liberalismul politic se cantonează în cercuri relativ restrânse, cel intelectual şi cultural se dezvoltă fără nici o restricţie. Tot astfel, sub raport economic, societatea românească se află sub impactul liberei iniţiative şi al concurenţei, acestea împingând-o într-un accelerat proces de dezvoltare[47]. Situaţia aceasta permitea cristalizarea şi aprofundarea unor concepte specifice economiei de piaţă.

Cine erau liberalii după Unire? Sub un asemenea nume generic apăreau o serie de oameni politici de origine şi condiţie socială diferită. Exista, mai întâi, un grup restrâns de oameni care proveneau din rândul vechii boierimi angrenată la începutul epocii moderne în lupta pentru emancipare politică. În rândul acestora erau situate familiile Creţulescu, Câmpineanu, Golescu, Ghica, Mălinescu, Rosetti, Sturdza-Miclăuşeni etc. Din mediul unei părţi a boierimii mici şi mijlocii, legată de comerţul cerealier şi cu vite, răsăriseră, de asemenea, fruntaşi liberali ca Dumitru şi Ion C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu ş.a. Liberalii munteni aveau în burghezia oraşelor – la acea dată pestriţă din punct de vedere etnic, cuprinzând şi efective relativ mari de străini – numeroşi exponenţi, dar mai ales aderenţi. Tot în mişcarea liberală îşi găseau locul intelectuali: profesori, jurişti, avocaţi, medici, publicişti, învăţători şi preoţi, aceştia din urmă cu ramificaţii până în sate.

Factorul care dădea unitate, mai ales culoare, tuturor acelor elemente pestriţe îl reprezenta doctrina politică. Ea era inspirată din principiile Revoluţiei franceze, dar cu deosebire din practica liberalismului occidental. Aceeaşi doctrină se întemeia pe tradiţiile naţional-culturale şi politice care, în pofida vicisitudinilor istorice, în anumite momente şi în unele medii restrânse, introduseseră un climat de toleranţă şi dialog, o metodă de limpezire a disputelor nu prin recurgere la autoritate şi represiune, ci prin utilizarea argumentelor şi dovezilor.

Dar afirmarea liberalismului în România după 1859 se face în condiţii speciale. Principalul beneficiar al noului regim politic al Convenţiei nu sunt elementele de origine burgheză, ci, dimpotrivă, acelea care-şi trăgeau puterea din marea proprietate funciară, moşierimea, oameni din rândul căreia unii mai deţinuseră funcţii în stat sub vechiul regim semiabsolutist. Din aceste motive, deşi bine conturată sub raportul conţinutului de idei, doctrina liberală nu era împărtăşită în egală măsură de principalii ei exponenţi. Concretizarea unora dintre principii era condiţionată de interesul social al celor chemaţi să cârmuiască afacerile publice. În societatea românească, liberalismul are aderenţii cei mai activi nu în marea moşierime stăpână pe putere, ci în moşierimea mică şi mijlocie, dar mai ales în burghezia autohtonă dornică de ascensiune.

O trăsătură caracteristică a liberalismului este naţionalismul. Cei mai avântaţi liberali, radicalii, se numesc ei înşişi partid naţional[48]. Ca atare, ei se identifică cu interesele majore ale poporului român în raport cu dominaţia străină sub forma suzeranităţii otomane şi protectoratului rusesc, dar şi cu aceea a impunerii numeroşilor străini din economie sub jurisdicţia românească[49]. Deşi apare drept

primă trăsătură specifică a liberalismului încă de la finele secolului al XVIII-lea, naţionalismul dobândea noi întregiri. Printre acestea, în prim plan se află ideea dobândirii suveranităţii depline a statului român, sub raport politic şi economic, precum şi desăvârşirea unităţii lui în întregul spaţiu etnic[50].

O guvernare constituţională prin care să se realizeze o deplină separare a puterilor statului, să se lichideze arbitrariul şi să se instaureze domnia legilor era o altă latură a doctrinei liberale. Convenţia răspundea numai parţial unei asemenea necesităţi, întrucât puterea executivă, mai ales domnia, fusese înzestrată cu prea mari prerogative, în detrimentul corpului legiuitor. Dacă stânga spectrului politic, adică liberalii radicali, preconiza o singură adunare, moderaţii şi conservatorii voiau şi un Senat, un corp ponderator care să calmeze schimbările prea avântate. Liberalii se deosebeau între ei şi prin tendinţe divergente cu privire la forma de organizare a statului, republicanismul radicalilor fiind opus adepţilor monarhiei constituţionale[51].

Promovând naţionalismul, constituţionalismul şi pluralismul politic, doctrina liberală se interferează în aceste aspecte cu cea conservatoare[52]. Concepţia politică conservatoare posedă şi ea o anumită doză de liberalism, dar chiar în punctele de tangenţă cu acesta surveneau deosebiri de pondere. În timp ce liberalii vor să extindă principiile de libertate şi egalitate până la baza societăţii, conservatorii le limitează la vârful acesteia[53], inclusiv al elitelor intelectuale.

Dar doctrina liberală se opune ireductibil aceleia conservatoare prin deschiderea spre masele populare. Liberalii îşi propuneau să le emancipeze pe acestea de orice servitute, înzestrându-le totodată cu drepturi politice. De aici ideea lor de extindere a drepturilor electorale. Doar Cuza însă, prin reformele lui care instaurau o domnie personală, concretiza un atare deziderat, dar pentru Adunarea electivă mai mult formal.

Liberalismul se confruntă cu conservatorismul sub domnia lui Cuza în privinţa reformei sociale. Se aprecia, astfel, că societatea românească trebuia supusă la schimbări structurale majore în domeniul proprietăţii funciare şi al relaţiilor agrare. Liberalii considerau că eliberarea de servituţi feudale nu era atât o chestiune juridică – cum pretindeau conservatorii – ci, mai ales, una economică. Ea ar fi fost incompletă pentru sătean dacă acesta n-ar fi fost înzestrat cu un lot menit să-i asigure o minimă subzistenţă. De această mică proprietate liberalii legau un şir de ameliorări social-politice şi culturale, o schimbare de mentalitate în sânul întregii naţiuni care ar fi trebuit să devină o forţă economică activă, inclusiv pe planul solidarităţii cu conaţionalii aflaţi sub dominaţia străină.

Unii dintre liberali legaţi de marea proprietate moşierească erau mai reticenţi faţă de reforma socială. Având o atitudine de rentieri, practicând o agricultură extensivă şi rutinieră prin sistemul tradiţional al clăcii şi dijmei, aceşti liberali pretindeau ca moşia să rămână principala sursă de venit şi prosperitate. O evaluau nu în funcţie de veniturile realizate, ci de întinderea ei. Din aceste motive, important pentru aceşti oameni politici era menţinerea în mâinile lor a unei întinderi cât mai mari din marea proprietate funciară. De aici înclinaţia şi politica de limitare

a reformei sociale la dimensiunea loturilor clăcăşeşti. Gospodăria ţărănească minusculă trebuia subordonată marii proprietăţi funciare. Radicalismul liberal, deşi interesat de emanciparea ţărănimii de servituţi prin împroprietărire, privea o asemenea reformă în conexiune cu alte ramuri economico-financiare ce trebuiau create sau dezvoltate.

Din cauza preponderenţei conservatorilor chemaţi la viaţa politică prin Convenţie – aceştia opunându-se ireductibil emancipării ţăranilor prin împroprietărire – liberalismul a fost constrâns să-i înfrunte prioritar în direcţia construcţiei instituţional-politice a statului. Chiar Cuza – deşi a recurs la lovitură de stat – n-a depăşit anumite limite în actul de constituire a micii proprietăţi ţărăneşti, încât – spre a nu apărea ca o uzurpare de drepturi – aceasta a luat forma unei aboliri de servituţi feudale. Faptul acesta a privat pe mulţi săteni de un mic lot de pământ[54].

Tendinţa burgheză din sânul liberalismului, întruchipată de Ion C. Brătianu, C.A. Rosetti şi Mihail Kogălniceanu, acordă mare importanţă protejării pieţei naţionale. Vicisitudinile istorice, dar mai ales capitulaţiile Porţii acordate Marilor Puteri Garante făceau din piaţa românească o zonă dominată de străini. Aceştia acumulau din comerţ şi tranzacţii monetare mari sume de bani, deplasând sumele obţinute spre metropolele de care erau legaţi şi înăbuşind încercările de afirmare ale burgheziei locale. Pe lângă agricultură pe care o considerau aptă de dezvoltare prin crearea unor instituţii de credit, aceşti liberali se pronunţau pentru intervenţia statului în accelerarea procesului de dezvoltare a industriei naţionale. Se repudia liberalismul economic deplin împărtăşit nu numai de conservatori, ci şi de o parte a liberalilor, precum şi concepţia „România ţară eminamente agricolă"[55].

Curentul liberal sub Cuza este un tot doar ca tendinţă politică, sub forma unor idei relativ similare în unele probleme fundamentale, dar neomogen din cauza coexistenţei diferitelor nuanţe, unele chiar opuse. Ceea ce dădea liberalilor o deplină unitate consta în admiraţia faţă de modelul occidental de organizare instituţional-politică. Oameni tineri, cei mai mulţi formaţi la şcoli şi universităţi apusene, ei asimilaseră un şir de idei de o asemenea sorginte, pe care încercau să le adapteze la condiţiile româneşti. Semn de unitate era şi hotărârea de a imprima procesului de dezvoltare politică un ritm rapid, considerat singura modalitate de sincronizare europeană. Profunzimea şi amplitudinea unor atari schimbări, dozajul acestora, precum şi ordinea prioritară erau tot atâtea puncte de controversă. Dar, mai presus de orice, ceea ce diviza curentul liberal era mentalitatea reprezentanţilor lui cei mai de seamă. De aici proveneau ambiţii şi rivalităţi greu de conciliat într-o societate lipsită de tradiţie politică liberală şi impregnată de bizantinism.

Liberalismul se nuanţează şi în funcţie de provincie. În Moldova, formele lui de manifestare erau moderate, întrucât rădăcinile – Revoluţia de la 1848 – îi fuseseră plăpânde. Ideile liberale aici sunt apanajul categoriei celei mai luminate din rândul fostei boierimi. În Muntenia, în schimb, pe lângă oameni aparţinând boierimii de diferite trepte, mişcarea liberală are aderenţi în oraşe, târguri şi chiar sate. La Iaşi, evreii erau aceia care jucau rolul de burghezie, deţinând comerţul

mare şi mic, casele de schimb valutar şi creditul cămătăresc. În raporturile dintre ei, liberalii moldoveni şi munteni păreau relativ înstrăinaţi. Costache Negri, ajuns în Bucureşti – în drumul lui spre Constantinopol, pentru a obţine recunoaşterea dublei alegeri – fusese izbit de limbajul incendiar al lui Ion C. Brătianu, C.A. Rosetti şi Cezar Bolliac. Din aceste motive, Cuza însuşi, chiar de la începutul domniei, îşi propusese să anihileze „partidul revoluţionar”[56], cum îi numea pe radicali.

Avându-şi începuturile în revoluţia de la 1848 şi în legăturile cu cercurile secrete europene din anii exilului, radicalii considerau prea strâmt cadrul de dezvoltare statornicit de Convenţie. De aici denumirile pe care li le dădeau adversarii de „partid revoluţionar”, al „progresului” sau „roşu”. Calificativul acesta din urmă avea şi o tentă discreditativă, cu intenţia de a izola pe acei politicieni arătaţi ca un pericol pentru ţară, imaturi pentru actul de guvernare pentru că ar fi aţâţat pe săraci împotriva bogaţilor.

„Roşii” însă devin tot mai îndrăzneţi, afirmându-se deja doi conducători inconstestabili, remarcaţi pe tărâmuri relativ diferite şi deveniţi extrem de populari: Ion C. Brătianu pentru o direcţie reformatoare clar exprimată şi mai ales oratorie politică extrem de avântată, precum şi C.A. Rosetti pentru mari calităţi de ziarist, editor şi tipograf. Deşi tineri, reprezentanţii acestei grupări dispuneau de o bogată experienţă, nu atât politică, cât mai ales asociativă. Surprindeau pe contemporani prin solidaritate, hotărâri concertate, acţiuni energice şi subordonarea intereselor individuale faţă de cele de grup. De aici calificativul dat de adversari de „sectă” politică[57]. Nu-i de mirare că radicalii vădesc o puternică adversitate faţă de conservatori pe care, prin Cezar Bolliac şi I.G. Valentineanu, îi numeau „privilegiaţi bălsămiţi” sau „fosile”[58].

Mihail Kogălniceanu era socotit în epocă drept „şeful partidului roşu” din Moldova[59], pentru ideile relativ identice cu ale radicalilor munteni, dar şi pentru unele tendinţe autoritare în actul de guvernare. Ca şi radicalii, dar ca deputat, Kogălniceanu aluneca uşor spre „ideile demogogice”, adică pe poziţiile maselor populare, îngrijorând pe conservatori. Rămânea în comuniunea de idei cu roşii, cu care colabora până la finelelui 1863, când chemat de Cuza să preia puterea, i se asocia apoi acestuia la lovitura de stat din 2 mai 1864, realizând reformele. Devierea lui de la o eventuală alianţă cu radicalii se explică prin teama de a fi absorbit de Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, a căror formaţie politică nu permitea personalităţilor să se manifeste independent.

Un contingent numeros de liberali în Moldova şi Muntenia îl alcătuiau aşa-numiţii legalişti[60]: Ion Ghica, Vasile Boerescu, Gheorghe Costa-Foru, Constantin Bosianu, Constantin Creţulescu, Alexandru G. Golescu, Anastase Panu ş.a. Ei se distanţează de radicali, apreciind că dezvoltarea societăţii româneşti trebuia înfăptuită prin doze raţionale de liberalism. Aceşti moderaţi voiau să constituie un partid de centru, împotriva atât a conservatorilor sau albilor, cât şi, mai ales, a radicalilor sau roşilor, aceştia din urmă socotiţi chiar „imposibili” de acceptat[61].

Radicalii îi combăteau puternic sub formă de „lilieci politici" sau „împieliţata moderaţiune"[62].

Alţi moderaţi din jurul lui Cuza, ca Nicolae Kretzulescu, apreciau că societatea românească nu era aptă nici chiar pentru regimul politic al Convenţiei, întrucât libertăţile acordate trebuiau strunite. Erau blamaţi din această direcţie deopotrivă radicalii care stăpâneau opinia publică şi străzile, şi conservatorii preponderenţi în corpul legiuitor. N. Kretzulescu însuşi, ca şef de guvern, în august 1859, îşi propusese anihilarea radicalismului pentru că ar fi urmărit „realizarea absurdului lor vis de republică socială şi egalitară"[63].

Era îndreptăţită acea caracterizare? Sub domnia lui Cuza, radicalii apar ca singurul partid politic organizat cu o structură ierarhică, cu ramificaţii în principalele oraşe şi târguri din Muntenia, cu un club central în Bucureşti, la hotelul „Concordia" şi, în fine, cu o intensă activitate publicistică desfăşurată îndeosebi prin „Românul". Aderenţii acestui partid, constituiţi dintr-o „confrăţie de tabaci, oameni din popor, revoluţionari de meserie şi de-a pururea turburători ai liniştii publice" – cum îi caracteriza Dimitrie Bolintineanu – mai cuprindeau negustori, profesiuni liberale şi oameni săraci din oraşe şi târguri, inclusiv de la sate[64]. În toate aceste medii sociale, radicalii contribuiau la răspândirea ideilor politice moderne, inclusiv a democratismului, un aspect nou în societatea românească după Unire, ce părea încremenită în conservatorism sau chiar reacţionarism.

Promovarea liberalilor la guvernare până la 24 ianuarie 1862 a fost sporadică şi neconcludentă din cauza incapacităţii de a alcătui majorităţi datorită nu numai legii electorale restrictive şi dezbinărilor dintre ei, ci şi lui Cuza care concepea a conduce ţara în afara partidelor politice. Şi pentru a anihila sistemul parlamentar modern, chiar după dubla alegere de la 24 ianuarie 1859, spre a compromite extremele – roşii şi albi – i-a pus să colaboreze într-o formaţiune ministerială în care radicalii – Dumitru Brătianu şi Nicolae Golescu – erau alături de ultraconservatorul Barbu Catargiu.

Până la 24 ianuarie 1862, într-un cadru de instabilitate guvernamentală, cu nouă formaţiuni în Moldova şi unsprezece în Muntenia, reprezentanţii de seamă ai liberalismului au trecut pe la cârmă, fără a fi lăsat urme remarcabile. Sunt, astfel, de menţionat: Vasile Alecsandri, Lascăr Rosetti, M.C. Epureanu, Dimitrie A. Sturdza, Eugen Alcaz, Constantin Hurmuzachi, Mihail Kogălniceanu, Dimitrie Cozadini, Anastase Panu, în Moldova; C.A. Creţulescu, Ion Ghica, A.G. Golescu, C.A. Rosetti, Ion C. Brătianu, Vasile Boerescu, Ştefan Golescu, în Muntenia.

Dintre toate formaţiunile ministeriale liberale, cea care a arătat o mai puternică voinţă de a-şi impune un program a fost condusă de N. Golescu în răstimpul 28 mai-13 iulie 1860. Având drept miniştri pe Dumitru Brătianu, la Interne, Ion C. Brătianu, la Finanţe şi C.A. Rosetti, la Culte şi Instrucţiune Publică, aceştia erau flancaţi de moderaţii Vasile Boerescu la Justiţie şi Ion I. Filipescu la Externe. Din guvern, radicalii încearcă fără succes – venind în conflict cu colegii moderaţi şi mai ales cu corpul legiuitor conservator – să impună o lege de organizare a

gărzilor naţionale, văzute de adversarii lor politici drept un instrument de organizare a micii burghezii orăşeneşti. Aceiaşi radicali, sub conducerea lui Ştefan Golescu, deveneau din nou miniştri în mai-iulie 1861, dar cu oameni mai puţin „coloraţi" ca Dimitrie Bolintineanu, Constantin Bălcescu, Grigore Arghiropol şi Vasile Mălinescu. Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, rămaşi în afara guvernului, organizau o campanie populară în oraşe şi sate pentru extensiunea drepturilor electorale, în jurul aşa-numitei petiţii de la 11 iunie 1861[65]. Atmosfera politică încinsă de această acţiune politică în direcţia modificării legii electorale determina pe Cuza să nu tolereze consolidarea niciuneia dintre extremele politice ce se înfruntau cu înverşunare: radicalii şi conservatorii.

În pragul unirii administrative, liberalii radicali încearcă să surmonteze adversităţile prin organizarea unui partid la scara ambelor principate, din perspectiva instituirii unor organisme statale unitare. Demersuri în acest sens fuseseră întreprinse şi în Comisia Centrală de la Focşani, unde moldoveni şi munteni se găseau într-o comuniune de idei. Arătau un astfel de interes Vasile Mălinescu, M. Kogălniceanu, Manolache Costache Epureanu, Răducanu Rosetti, Ludovic Steege, Ştefan Golescu, Gr. Arghiropol, Christian Tell, Eugeniu Predescu[66] etc. În mai şi iunie 1861, cele două guverne liberale de la Bucureşti şi Iaşi, Ştefan Golescu şi Anastase Panu, se concertau în vederea combaterii conservatorismului şi a tendinţei de domnie personală a lui Cuza[67].

Radicalii munteni – în decembrie 1861, din iniţiativa lui C.A. Rosetti – convocau la Bucureşti o reuniune „a oamenilor de stânga" cu scopul de a face din aceştia o formaţiune politică compactă. S-ar fi elaborat atunci un proiect de program al „partidului liberal" sau „partidul progresiştilor". Moderaţii Vasile Boerescu, Gh. Costa-Foru şi Chr. Tell se asociaseră radicalilor, alcătuind cu aceştia cu Comitet central compus, printre alţii, din Constantin Bosianu, Iorgu Creţescu, Şt. Golescu, Dumitru Brătianu, Ioan (Iancu) Marghiloman, Gheorghe Vernescu, I.G. Valentineanu ş.a. C.A. Rosetti îl invitase şi pe Kogălniceanu cu liberalii moldoveni, dar acesta îi respingea oferta ţinându-se la distanţă de radicali[68].

Unirea administrativă de la 24 ianuarie 1862 aducea la cârmă un guvern conservator condus de Barbu Cataragiu, cel mai reprezentativ om politic al acestui curent. Răspunsul liberalilor în general, dar mai ales al radicalilor faţă de dominaţia politică a conservatorilor retrograzi era lupta parlamentară şi în opinia publică pentru extensiunea legii electorale. Ion C. Brătianu, exponentul acelei acţiuni, îşi asocia pe Kogălniceanu, cei doi lideri respingând proiectele conservatoare de restrângere a libertăţii presei şi a reuniunilor politice, menite a lovi cu precădere în radicali. Dar, mai presus de orice, în acele momente de constituire pentru prima dată a unui guvern al României unite, Ion C. Brătianu, Dumitru Brătianu, C.A. Rosetti, în presă, reuniuni publice şi de la tribuna parlamentară reprobă hotărât proiectul de lege al lui Barbu Catargiu, prin care intenţiona să spolieze pe ţărani de loturile deţinute în folosinţă. Lupta politică, extrem de înverşunată în corpul legiuitor, îi aducea şefului conservatorilor o mare adversitate în opinia publică, situaţie în care, în iunie 1862, era asasinat în plină stradă[69].

După dispariţia lui Barbu Catargiu, care însemna o lovitură grea dată conservatorismului ca partid politic, Cuza folosea împrejurarea pentru a instala la putere – la 24 iunie 1862 – o formaţiune de centru, cu N. Kretzulescu ca preşedinte de Consiliu. Faptul acesta marca decisiv intenţia domnitorului de instalare a unui regim politic personal. Într-o atare conjunctură, curentul liberal era slăbit de reconvertirea unui grup de oameni politici de centru, inclusiv a lui M. Kogălniceanu, toţi aceştia considerând că regimul parlamentar al Convenţiei, din cauza extremelor politice ce se înfruntau ireconciliabil, nu permitea realizarea reformelor indispensabile.

Din cauza alunecării dinspre guvernarea constituţională spre aceea personală, în viaţa politică românească a apărut un fenomen ciudat. În loc de a alcătui o alianţă cu oamenii politici de aceeaşi culoare – de care fuseseră izolaţi – radicalii lui Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, precum şi moderaţii lui Ion Ghica au pus mai presus de orice lupta pentru apărarea regimului constituţional. Sub acest raport, ei şi-au găsit aliaţi printre unii conservatori ca Dimitrie Ghica şi Lascăr Catargiu, preocupaţi deopotrivă de salvarea aceloraşi instituţii. Se puneau astfel bazele unei alianţe hibride numită în epocă „monstruoasa coaliţie", scopul fiind împiedicarea instaurării unei domnii personale. Începuturile ei datează din 23 ianuarie 1863, când în Adunarea electivă, printr-un amendament către Cuza semnat de 31 liberali şi conservatori, se cerea respectarea regimului constituţional. O asemenea alianţă s-a întărit după 2 mai 1864, când şeful guvernului, Kogălniceanu, printr-o lovitură de stat, dizolva instituţiile politice date de Convenţie.

Instituţiile domniei personale: Adunarea electivă aleasă, dar cu prerogativele anihilate, precum şi Senatul numit de Cuza, făceau din acesta pivotul vieţii politice. Obiectivele liberal-democratice le realiza cu măsură domnitorul României. Reforma electorală, mai deschisă spre masele populare – cum ceruseră liberalii – făceau însă trecerea de la dominaţia oligarhiei spre democraţia „cezarismului". Mai presus de aceasta era reforma agrară realizată cu acordul liberalilor „maişti", adică adepţii loviturii de stat din luna mai 1864. Aceştia erau M. Kogălniceanu, Constantin Bosianu, Gh. Vernescu, Ioan Strat, Al. Papadopol-Calimachi, Dimitrie Cariagdi ş.a.

Liberalii opoziţionişti, îndeosebi radicalii, scoşi din viaţa politică şi implicaţi alături de o parte a conservatorilor în răsturnarea lui Cuza şi înlocuirea lui cu un principe străin – dorinţă imperativă a Divanurilor ad-hoc – ajutaseră şi ei indirect la realizarea acelor reforme. Aveau meritul de a le fi formulat şi susţinut în opinia publică timp de mai mulţi ani, încât realizate chiar de către o domnie personală, dădeau o puternică lovitură conservatorismului de tip Regulamentul organic, pe care radicalii îl combătuseră energic[70].

3. Liberalii la putere

După abdicarea silită a lui Cuza din 11 februarie 1866, radicalii lui Ion C. Brătianu şi moderaţii lui Ion Ghica, precum şi o parte a conservatorilor se dedică unei febrile activităţi de făurire a unui regim politic monarhic-constituţional[71]. Decizia forţelor liberal-conservatoare fusese una îndrăzneaţă dar şi riscantă, căci intenţia lor contrazicea interesele nu numai ale Porţii, ci şi ale celor mai multe Puteri Garante. Căci acestea nu acceptaseră unitatea statului decât în timpul domniei lui Cuza.

Conspiratorii din februarie 1866 fuseseră conştienţi de un asemenea pericol, încât, spre a-l contracara, încă de la finele anului 1865 trimiseseră în Franţa pe Ion C. Brătianu, însoţit de Eugeniu Carada. În ianuarie 1866, liderul radical stabilise deja relaţii cu foşti amici din anii exilului, precum şi cu publicişti filoromâni ca Paul Bataillard şi Armand Lévy. De abia după răsturnarea lui Cuza acţiunea lui Ion C. Brătianu, cu ajutorul lui Ion Bălăceanu, agentul diplomatic al ţării la Paris, se deschidea spre autorităţile imperiale, interferându-se, apoi, cu aceea a delegaţilor oficiali ai Bucureştilor: Gh. Costa-Foru, L. Steege, Vasile Boerescu şi M.C. Epureanu. Cert este că, în ultimă instanţă, problema cea mai dificilă s-a dovedit a fi găsirea unui pretendent la tronul României agreat de Napoleon III. Prin diversele lui legături personale şi oficiale, Ion C. Brătianu îl afla în persoana tânărului locotenent din armata prusiană, Carol de Hohenzollern. Convingându-l pe acesta să accepte tronul unui stat tânăr cu suveranitatea încă nedesăvârşită, şeful partidului liberal radical îl aducea deghizat – de teama Austriei – cu vaporul până la Baziaş, de unde apoi veneau împreună până la Turnu-Severin[72].

Între timp, începând cu 11 februarie 1866, la Bucureşti, guvernul condus de liberalul moderat Ion Ghica, cu conservatorul moderat Dimitrie Ghica la Interne, desfăşura o febrilă activitate de organizare a noului regim politic. În primele zile ale lui aprilie survenea plebiscitul prin care prinţul Carol de Hohenzollern – nesosit încă în ţară – era proclamat domn al României. S-au desfăşurat, apoi, alegeri pentru Adunarea Deputaţilor, devenită ulterior Constituantă. Liberalii dispun de un număr relativ mare de deputaţi, dar majoritatea o deţineau conservatorii, întrucât atât în campania electorală, cât şi în corpul legiuitor ei continuă a fi divizaţi.

Liberalii şi conservatorii din Constituantă, în afară de consensul asupra unor principii clasice ale unei guvernări bazată pe separaţia puterilor statului, garantarea proprietăţii şi a unui şir de libertăţi individuale sau de grup, precum şi a pluralismului politic, se confruntă puternic asupra modului de compunere a puterii legiuitoare. Dacă cei mai mulţi liberali optau pentru un sistem unicameral, conservatorii şi moderaţii, dimpotrivă, voiau un parlament bicameral. Disputa aceasta era tranşată de domnitor în favoarea conservatorilor. Tot acest curent politic avea câştig de cauză şi în privinţa unei legi electorale restrictive. Ca atare,

Camera şi Senatul, prin colegiile electorale censitare: patru şi respectiv două erau transformate într-un apanaj al unei minorităţi relativ culte şi avute[73]. Totuşi, prin ansamblul prevederilor ei liberal-democratice, Constituţia României din 1866 era apreciată chiar de străini a fi una dintre cele mai avansate[74].

Libertăţile politice erau însă îngrădite nu numai pentru marea majoritate a ţăranilor care posedau doar o insignifiantă posibilitate de reprezentare, ci şi pentru evrei care, prin art. 7, refuzându-li-se împământenirea pe motive religioase, erau privaţi de cetăţenie şi implicit de drepturi politice. Decizia privitoare la evrei fusese impusă de puternice presiuni exercitate în Moldova în numele burgheziei naţionale de către „fracţionistul" Nicolae Ionescu, Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti – cei care la 1848 proclamaseră împământenirea „israeliţilor" – fiind constrânşi să susţină tendinţa menţionată.

Constituit printr-un compromis între diferite tendinţe politice, mai cu seamă dintre liberalii radicali şi conservatori, sistemul politic era chemat să-şi dovedească viabilitatea într-o societate românească aflată nu numai la răspântie politică, ci şi economică. Sub Cuza Vodă fuseseră puse bazele reformatoare în diferite direcţii, dar cu precădere se realizase transformarea caracterului relaţiilor agrare şi al sistemului proprietăţii funciare. Se desăvârşise formarea unei clase ţărăneşti de mici proprietari, dar pentru a fi pus în valoare întregul potenţial agrar – sursa de căpetenie a avuţiei naţionale – era necesară o întreagă legislaţie menită a reglementa, în noile condiţii, raporturile dintre mica şi marea gospodărie. Trebuia, de asemenea, realizat un întreg sistem economic şi financiar care să adune capitalurile interne şi să organizeze creditul, să se instaleze o reţea de mijloace de comunicaţie, cu deosebire căi ferate, prin care centrele productive interne şi externe să fie conectate. Erau obiective esenţiale şi grandioase pentru o naţiune mică, chemată să se modernizeze exclusiv prin mijloace proprii.

Statul român modern era încă nedesăvârşit. Sub raport instituţional erau necesare măsuri de armonizare a unei guvernări centralizate cu cerinţele unor autonomii locale. El se impunea, de asemenea, a fi consolidat prin asigurarea neîngrădită a libertăţilor publice, în ordine şi stabilitate. Acelaşi stat cerea imperios a fi întregit în atributele depline de suveranitate prin degajarea de suzeranitatea otomană, dar şi a-şi extinde influenţa în provinciile din afară locuite de români.

Sub raport social-economic ţara era polarizată. Clasa de mijloc era un strat subţire alcătuit îndeosebi din profesiuni liberale şi funcţionărime. Exista, în schimb, o imensă majoritate alcătuită din ţărănimea recent emancipată, stăpână pe un lot restrâns de pământ şi în bună măsură analfabetă, precum şi câteva mii de mari proprietari sau moşieri, o parte din ei cu educaţie aleasă în şcolile Occidentului, implicaţi în prea mică măsură în economie. Prima categorie, prin sistemul electoral censitar, nu participa la viaţa politică decât în slabă măsură şi indirect. Populaţia oraşelor, cu excepţia străinilor neîmpământeniţi, a evreilor îndeosebi, deşi cu drept de reprezentare, nu putea juca nici ea un rol important.

Aproape singura categorie socială care se constituie într-o autentică clasă politică erau marii proprietari.

Aplicarea instituţiilor politice ale Constituţiei din 1866 găsea pe liberalii radicali conduşi de Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti în plină ascensiune organizatorică, fiind, în fapt, un veritabil partid politic modern, care dispunea de o presă incisivă – „Românul” – şi filiale locale, îndeosebi în Muntenia. Radicalii se bazau pe contingentele relativ numeroase din timpul revoluţiei de la 1848, oameni înflăcăraţi încă de acele idealuri, care năzuiau să realizeze o ruptură totală de trecut, unii cu concepţii republicane dar convertiţi recent la monarhia constituţională. Crezând ca într-o religie în principiul suveranităţii poporului, aspirau spre deschiderea politică până în pragul de jos al societăţii. Aceeaşi radicali vădeau o grabă nedisimulată în „arderea” etapelor de dezvoltare economico-sociale, prin organizarea statului din perspectiva independenţei şi desăvârşirii unităţii naţionale.

În stânga spectrului politic se afla Fracţiunea liberă şi independentă de la Iaşi, sub conducerea lui Nicolae Ionescu şi Al. Gheorghiu. Era un curent politic cu rădăcini intelectuale în concepţia naţională a lui Simion Bărnuţiu, la şcoala căruia, la Iaşi, exponenţii acestora se formaseră. De aici concepţiile lor republicane, autonomismul local, ţărănismul şi intoleranţa faţă de evrei, pentru că ocupau în economie locul burgheziei naţionale.

Tot de liberali aparţineau Mihail Kogălniceanu şi Ion Ghica. Erau adepţi convinşi ai sistemului politic constituit, bazat pe legea electorală censitară, prin care să se asigure politica averii şi capacităţii, spre a se evita „tirania” numărului. Erau, de asemenea, interesaţi în dezvoltarea instituţiilor de credit şi financiare, precum şi a unei infrastructuri moderne. Evreii nu trebuiau marginalizaţi, ci integraţi treptat în societate, datorită rolului lor comercial şi financiar. Sub acest raport, liberalismul moderat avea unele afinităţi cu conservatorismul şi mai ales cu junimismul.

Datorită întârzierii dezvoltării capitalismului în economie şi a persistenţei privilegiului social-politic, conservatorismul se identifică în mare măsură cu boierimea.

Învinşi pe plan politic, în 1866, într-o anumită măsură chiar cu concursul unora dintre membrii lor conştienţi de necesitatea unei infuzii de liberalism în doze mici, marii proprietari sau moşierii se exprimă printr-o doctrină cu accent excesiv asupra unor interese de clasă. Constituţia din 1866, cu un Senat cu o bază socială restrânsă şi o lege electorală censitară, era pentru conservatori garanţia că societatea se va dezvolta cu paşi mărunţi, fără a afecta stările materiale constituite prin privilegiu. În această lumină, conservatorismul momentului 1866 se identifică cu apărarea prioritară a marii proprietăţi, cum rămăsese ea în 1864, după emanciparea clăcaşilor. Din aceasta, stăpânii ei fac o sursă de rentă funciară şi de obţinere de la ţărani a muncii sau a unor dijme, pe baza legii tocmelilor agricole adoptată în 1866, după răsturnarea lui Cuza, prin punerea administraţiei publice în slujba marii proprietăţi.

Pe plan conceptual, conservatorismul se reanima începând cu 1866 prin intrarea în viaţa politică a intelectualilor grupaţi în „Junimea" de la Iaşi, având drept mentori pe Petre P. Carp şi Titu Maiorescu. Aceştia privesc obiectivele societăţii româneşti din nevoia unei dezvoltări organice, a unei concordanţe dintre formele politice constituţionale extrem de avansate şi fondul social-economic înapoiat. Din acest mediu politic vin formulările teoretice ale unui conservatorism cu schimbări graduale.

Instalarea lui Carol I pe tronul României şi adoptarea Constituţiei deschideau liberalilor auspicii favorabile de guvernare. După o scurtă funcţionare a unei formaţiuni de uniune naţională în frunte cu conservatorul Lascăr Catargiu, în care se aflau deopotrivă Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, la 15 iulie, la cârmă era chemat din nou Ion Ghica, cu misiunea de a consacra extern noul regim politic în frunte cu principele străin[75]. Situaţia era critică, întrucât Poarta cererea, în schimb, recunoaşterea că România era o parte integrantă a imperiului ei[76]. Pus la o grea încercare, Carol I cerea părerea şi a liderilor politici Dimitrie Ghica şi Constantin Brăiloiu pentru conservatori, Gh. Costa-Foru şi V. Boerescu pentru centrişti, iar pentru radicali lui Ion C. Brătianu. Şi pentru că domnitorul părea relativ descumpănit, Ion C. Brătianu – la 3 septembrie – îl avertiza ca „nici să nu se intre în negocieri pe baza propunerilor turceşti"[77], întrucât cadrul raporturilor cu puterea suzerană trebuia să rămână capitulaţiile, consacrate de Puterile Garante.

Odată învins acel obstacol extern, viaţa politică internă intra pe făgaşul regulilor constituţionale. Ion Ghica organiza alegeri pentru corpurile legiuitoare, asigurându-le libertatea deplină[78]. În noiembrie 1866, Camera era compusă din 40 deputaţi radicali raliaţi în jurul lui Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, dar şi fracţionistul moldovean N. Ionescu. Dacă M. Kogălniceanu grupa în juru-i 25 deputaţi liberali moderaţi, legaţi între ei şi prin susţinerea domniei personale a lui Cuza, Ion Ghica, şeful guvernului, avea numai 20 asociaţi. În Cameră se aflau 60 conservatori divizaţi între patru lideri: muntenii D. Ghica şi Gh. Ştirbei, moldovenii Lascăr Catargiu şi Grigore Sturdza. Alţi 6 deputaţi constituiau un grup independent.

Parlamentul, în Cameră, era dominat de liberali, dar cu o puternică tendinţă radicală. Şeful guvernului, Ion Ghica, cu o bază politică mai mică, nu putea forma în juru-i o majoritate, căci confruntat cu o criză financiară provocată de împrumutul Oppenheim[79], era criticat aspru de Ion C. Brătianu pentru lipsă de energie şi soluţii inadecvate. Asemenea tensiuni determinau demisia lui Ion Ghica, la 1 martie 1867, şi promovarea la putere a unei formule de guvernare dominate de elemente participante la Revoluţia de la 1848. Din acel moment până în noiembrie 1868, cei mai radicali oameni din viaţa politică românească preiau pentru prima dată conducerea ţării, având în frunte trei foşti preşedinţi de Consiliu de miniştri: C.A. Creţulescu, Ştefan Golescu şi Nicolae Golescu[80], dar conduşi, în fapt, de Ion C. Brătianu.

Guvernul senatorului C.A. Creţulescu, chiar de la instalare, poartă pecetea lui Ion C. Brătianu care îşi asumase importanta funcţie de ministru de Interne. Datorită trecutului lui revoluţionar, dacă în ţară chiar moderaţi din juru-i nu-l credeau capabil de creaţie politică „liniştită, rodnică", în exterior era atacat aspru de presa franceză conservatoare pentru legăturile lui din trecut cu cercurile conspirative europene. Pentru guvernul francez, inclusiv pentru împăratul Napoleon III, Ion C. Brătianu trebuia proscris. Căci – potrivit ministrului francez al Instrucţiunii aflat la Bucureşti, la 10 iulie, când îi cere lui Carol I îndepărtarea lui I.C. Brătianu – „Oamenii care sunt buni pentru a face revoluţii şi pentru a răsturna guverne, nu sunt niciodată buni pentru a guverna"[81]. Ca atare, adversitatea Parisului faţă de el îl constrângea pe Ion C. Brătianu – la 28 iulie 1867 – să-şi abandoneze postul spre regretul lui Carol I care aprecia că el imprimase administraţiei „viaţă şi vioiciune".

Demisia lui Ion C. Brătianu aducea treptat erodarea şi, apoi, căderea guvernului C.A. Creţulescu, datorită faptului că miniştrii radicali puseseră în aplicare un program de înarmare generală a ţării, de dezvoltare a forţelor militare şi de modernizare a armamentului. Tocmai la 17 august 1867 se forma guvernul Ştefan Golescu, cu o aderenţă a liberalilor moldoveni, slab însă din cauza existenţei în sânul lui a două tendinţe, pe care preşedintele de Consiliu încerca să le armonizeze. În acest sens, Ştefan Golescu purtase negocieri cu M. Kogălniceanu, C. Negri, D.A. Sturdza, Gh. Vernescu şi C. Bosianu, eşuate însă pentru că aproape toţi puneau condiţia excluderii celor doi lideri Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti. La 28 octombrie 1867, întors din străinătate unde încercase să risipească temerile că ar fi revoluţionar, Ion C. Brătianu era numit ministru Finanţelor. Dovedind curaj, Carol I, după ce dăduse lui Napoleon III o satisfacţie formală, „a ridicat iar pe energicul Brătianu la o situaţie conducătoare, după cum pretind necesităţile interioare"[82]. Consulul francez, nemulţumit de revigorarea radicalismului în guvernul României, se lansa în critici aspre împotriva unor asemenea oameni politici, pe care le expedia confidenţial Parisului[83].

Dar, după o scurtă perioadă de acalmie, la 26 aprilie 1868, Ştefan Golescu, care deţinuse şi funcţia de ministru de Externe, demisiona ca urmare a unui incident diplomatic creat în raporturile cu Poarta şi Puterile Garante. La îndemnul lui Ion C. Brătianu, şeful guvernului, printr-o circulară, respinsese exagerările consulilor în privinţa atitudinii faţă de un nou val de imigranţi evrei[84]. Din Viena, Paris şi Londra s-au cerut domnitorului măsuri adecvate, ceea ce a dictat substituirea lui Ştefan Golescu cu Nicolae Golescu, la 30 aprilie 1868, nesatisfăcătoare însă pentru cele trei puteri garante, întrucât Ion C. Brătianu cu politica lui radicală rămânea neclintit. În pofida acelor incriminări şi ingerinţe, la 11 august 1868, Carol I, nemulţumit de încetineala cu care generalul Adrian pregătea înarmarea ţării, întărea şi mai mult radicalismul guvernului. Plasa, astfel, pe Ion C. Brătianu în funcţia de ministru de Război, cu speranţa ca acesta să dobândească „un câmp de acţiune care-i va ocupa toată energia şi marele său talent de organizare"[85]. După ce renunţa la conducerea Ministerului de Interne, dându-i-se sub direcţie

deopotrivă departamentele Finanţelor şi Războiului – pentru prima dată un civil la cârma acestuia, liderului radical i se crease o poziţie copleşitoare într-un moment când însuşi domnitorul dorea aplicarea legii de organizare militară şi înarmare[86].

Ascendentul lui Ion C. Brătianu asupra guvernului, stimulat neîndoielnic de Carol I datorită calităţilor lui excepţionale, era în ultimă instanţă sinonimă cu sfidarea lui Napoleon III. De aici, la 9 mai 1868, avertismentul lui Carol-Anton – tatăl domnitorului – care-l sfătuia pe acesta să nu-l provoace pe împăratul francez. „Fără sprijin în măsură cuvenită din partea franceză, existenţa României e necontenit ameninţată, pentru că România, în orice alianţă franco-austriacă, formează un obiect de compensaţie în privinţa teritorială şi publică"[87]. Nemulţumit de politica Bucureştiului, Napoleon III atrăgea de parte-i Austro-Ungaria şi Prusia, făcând lui Carol I „imputările cele mai amare" datorită lui Ion C. Brătianu, considerat „un ghimpe în ochii aproape tuturor guvernelor". Acele demersuri imperioase aduceau demisia, la 11 noiembrie 1868, a celui mai eficient şi capabil ministru al României[88].

Contestat în exterior în acea fază de ascensiune guvernamentală, care au fost elementele interne de transformare a liberalismului în principala forţă politică a ţării? Instalarea unui guvern cu preponderenţă radicală fusese urmarea unei înţelegeri între „roşii" şi „cuzişti", realizată în primele zile ale anului 1867 la cunoscutul hotel bucureştean „Concordia", unde se afla clubul radical. M. Kogălniceanu deţinea în Cameră o poziţie de centru, dar considerându-se un element al „partidei democratice şi liberale"[89], realiza o alianţă parlamentară cu radicalii, cu intenţia de a ajunge chiar la o fuziune cu aceştia şi la ocuparea de poziţii ministeriale. Ion C. Brătianu continua să-l bănuie de „despotism" – pentru modul cum de dragul puterii dăduse lovitura de stat, în 1864 – încât alianţa cu Kogălniceanu o privea conjunctural. Căci – potrivit lui Carol I – având o mare influenţă în Moldova, şeful liberalilor din această provincie ar fi fost „un adversar primejdios, dacă nu-l poţi câştiga"[90].

Neputând înfăptui o sudură a atâtor elemente liberale disparate, dar mai ales din dorinţa de a se elibera de sub tutela lui Kogălniceanu, pentru a imprima reformelor o cadenţă mai accelerată şi o pecete proprie, Ion C. Brătianu obţinea de la Carol I dizolvarea corpurilor legiuitoare şi organizarea de alegeri în decembrie 1867. Ca ministru de Interne, el trimitea prefecţilor şi primarilor o serie de instrucţiuni prin care le cerea respectarea legilor, dar şi implicarea în campania electorală prin exercitarea unei „influenţe morale", termen sinonim după opoziţie cu ingerinţa indirectă. Într-un atare context, ministrul radical îşi axa campania pe respectarea deplină a legii în funcţionarea administraţiei, justiţiei şi executarea tocmelilor agricole; dezvoltarea agriculturii, comerţului şi industriei naţionale; ameliorarea instrucţiei publice; extinderea reţelei de căi ferate şi şosele; înfiinţarea de instituţii naţionale de credit şi asigurare; organizarea forţelor militare etc. Având alături prefecţii şi primarii, Ion C. Brătianu însuşi se implica în campania electorală printr-un turneu în Moldova, unde baza lui electorală era mai restrânsă.

El ataca vehement opoziţia conservatoare, ameninţând chiar cu desfiinţarea Senatului, dacă acesta nu va abandona obstrucţionarea programului radical de reforme[91].

Alegerile din decembrie 1867 dădeau o Cameră cu o imensă majoritate liberal-radicală, cu numai 34 conservatori sau „oameni de ordine", cum se numeau ei înşişi. Senatul, în schimb, era dominat de conservatori şi liberali moderaţi[92], plasat pe o direcţie antagonică faţă de tendinţele radicale. Conflictul dintre cei doi factori politici, surd la început, devenea public în iunie 1868, când Senatul dădea guvernului un vot de blam. Şi pentru că la 14 iunie Camera îl susţinea, guvernul decidea dizolvarea corpului ponderator şi noi alegeri pentru acesta.

Franţa, puterea garantă care combătuse energic guvernarea radicală, se simţea frustrată şi nemulţumită. Spre a-i linişti aprehensiunile, la 14 iunie 1868, N. Golescu, preşedintele de Consiliu şi ministru de Externe, explica printr-o circulară conflictul dintre cei doi factori constituţionali. Arăta, astfel, că fără tradiţie în ţară, Senatul fusese introdus în 1866 datorită insistenţelor conservatoare, dar, intrat în funcţiune, el devenise o citadelă reacţionară. Şi pentru că în acel moment nu putea fi eliminat din mecanismul constituţional, se decisese dizolvarea lui şi organizarea de alegeri în vedera reconstituirii[93].

În acel context politic, în iunie 1868 Ion C. Brătianu organiza alegeri pentru Senat, pe care le câştiga cu sprijinul prefecţilor şi al însuşi partidului liberal-radical. Guvernul reuşea, astfel, să-şi asigure un corp ponderator mai apropiat de vederile lui, dar cu preţul antagonizării între timp a Fracţiunii libere şi independente din Moldova. Aceşti liberali ultranaţionalişti, încercând să impună o lege menită a împiedica pe evrei să desfăşoare activităţi economice pornind de la comună până la oraş, cu excepţia situaţiilor stabilite de consiliile comunale, sfârşeau prin a ajunge în conflict cu Ion C. Brătianu[94].

Dar autentica forţă de guvernare a radicalilor a constat în tăria organizării lor ca partid politic. Liderii lui, propunându-şi să-l extindă şi în Moldova, unde erau „prea puţini roşii", şi-au căutat aliaţi pe care la început i-au găsit în Fracţiunea liberă şi independentă condusă de Nicolae Ionescu. Ion C. Brătianu, ca ministru „principal" în cele trei guverne liberale, şi-a organizat partidul ca un organism „popular", cu rădăcini în straturile de mijloc ale populaţiei. Totodată, în Moldova, Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti întreprind o acţiune sistematică de dizolvare a unor loji masonice de tendinţă conservatoare, înfiinţând o serie de comitete secrete care aveau ca sarcină recrutarea de aderenţi şi crearea de structuri liberal-radicale[95]. „Societatea amicilor constituţiunii" din Bucureşti, creată în septembrie 1866, devenea treptat centrul politic care diriguia activitatea nu numai a unor filiale întinse în diverse localităţi, ci şi a guvernului însuşi. Se poate spune – cum s-a observat încă în epocă – că radicalii nu renunţaseră deplin la deprinderile lor revoluţionare atât prin „exclusivismul" manifestat deseori în viaţa politică, cât şi, mai ales, printr-o solidaritate nedezminţită, fapt ce le perpetua porecla dată de adversari de „secta roşilor"[96].

Deşi frământată, guvernarea liberal-radicală s-a impus printr-o serie de realizări remarcabile. La 27 martie 1867, Camera adopta legea pentru înfiinţarea unui nou sistem monetar şi pentru folosirea monedelor naţionale[97], obiectiv crucial al statului român modern încă de la fondarea lui, când Cuza Vodă însuşi îşi propusese, fără să izbutească, introducerea unei monede naţionale sub numele de *romanat*. În noile condiţii, liberalii-radicali creau cadrul legal al reglementării circulaţiei fiduciare pe piaţa internă, lichidându-se haosul monetar şi întregindu-se ţara în atributele ei de suveranitate prin deschiderea procesului de transformare a *leului* cu valoare nominală de calcul într-o monedă reală. Se adopta sistemul monetar bimetalist aur şi argint al Uniunii latine (Franţa, Italia, Belgia şi Elveţia), realizându-se o corelare a României cu ţările menţionate. Concomitent se adopta legea armelor României, prin care se definea stema ţării ce trebuia gravată pe moneda naţională[98]. Sub acest raport se învingeau dificultăţi externe provocate atât de Poartă – care ar fi dorit ca pe moneda românească să figureze şi semiluna, semn al pretinsei apartenenţe la imperiul ei - cât şi de Austria, care nu admisese ca sub chipul lui Carol I să figureze cuvintele „domn al românilor". La 19 februarie 1868, ministrul Finanţelor, Ion C. Brătianu, anunţa prefecţii că primul transport de monedă de aramă fusese trimis casierilor generali, care o introduceau în circulaţie.

Aceeaşi guvernare se evidenţiază printr-o politică de echilibrare a bugetului pe calea introducerii unor impozite asupra băuturilor spirtoase, perceperea unor taxe de la cultivatorii de tutun şi, mai ales, stabilirea de reguli pentru strângerea la timp a impozitelor. În acest sens, printr-o lege din mai 1868, guvernul restructura întregul aparat fiscal[99].

Propunându-şi modernizarea ţării, radicalii adoptă măsuri legislative pentru construirea şi extinderea mijloacelor de comunicaţie: drumuri publice şi căi ferate. Se legifera obligaţia locuitorilor capi de familie din comunele rurale de a efectua trei zile de lucru anual pentru drumurile vicinale sau comunale, prestaţie îndeplinită de orăşeni în bani. Aceeaşi locuitori ai satelor mai erau îndatoraţi la alte trei zile de muncă pentru drumurile judeţene, în cazul în care valoarea acestora nu o puteau plăi în bani, cum făceau orăşenii[100].

Radicalii elaborează o legislaţie adecvată privind construirea de căi ferate, atât de necesare pentru România. După ce Camera vota legea relativă la concesiunea engleză a liniei Giurgiu-Bucureşti[101], guvernul C.A. Creţulescu dispune măsuri speciale de construire a unei întregi reţele de cale ferată. În acest sens, după vii dispute parlamentare, în 1868, se decidea concesionarea liniei Iţcani-Vârciorova. Dornici să lege mai complex ţara de lumea exterioară, radicalii concep chiar proiecte pentru deschiderea unui port la Marea Neagră, în comunicaţie cu Dunărea printr-un canal navigabil până la braţul Chilia[102].

Pe plan militar, guvernul dar şi Carol I îşi propuneau o schimbare a sistemului de recrutare. În martie 1868, colonelul Adrian, ministru de Război, făcea ca parlamentul să voteze o lege prin care sistemul de recrutare prin tragere la sorţi era înlocuit cu un altul bazat pe obligativitatea serviciului militar[103]. Se

urmărea, astfel, mobilizarea întregului potenţial uman disponibil al ţării, în caz de nevoie, concomitent cu instruirea periodică a unor efective mai numeroase cu cheltuieli mai mici. Complementul acelei legi era decizia de înzestrare a armatei cu mijloace de luptă adecvate. În această privinţă se făcuseră comenzi de puşti Peabody din SUA, dar şi din Prusia, precum şi praf de puşcă din Belgia. Efortul de înarmare – care neliniştea Poarta şi o parte din Puterile Garante – depăşea capacităţile financiare ale ţării, încât radicalii, prin ministrul de Război, Ion C. Brătianu, deschideau subscripţii publice pentru strângerea de bani, înfruntându-se cu Senatul care blama acea politică. Radicalii mergeau cu înarmarea până la nivelul gărzilor naţionale, înfiinţate tot de ei[104].

Preocupat de dezvoltarea agriculturii, guvernul, prin A. Văsescu, îşi propune la 21 iulie 1867 să stimuleze cultura intensivă pe marile proprietăţi ale statului prin prelungirea termenului de arendare de la cinci la zece ani, proiect respins însă de conservatori când au preluat puterea. Dumitru Brătianu, la rându-i, preconiza măsuri pentru încurajarea producătorilor agricoli mici şi mijlocii, prin recompense materiale şi morale pentru cele mai bune rezultate[105].

Guvernul radical inaugurează şi o politică de protecţie a micii proprietăţi constituită în 1864. Ion C. Brătianu, prin dispoziţii trimise prefecţilor, cerea acestora să-i îndemne pe săteni să-şi plătească la timp datoriile în contul răscumpărării lotului de pământ, spre a nu li se confisca. În plus, printr-o lege specială de vânzare a bunurilor statului, la 16 mai 1868, Ion C. Brătianu – ca ministru al Finanţelor – scotea în vânzare loturi de 6, 8, 12 şi 50 pogoane, cu intenţia de a constitui o proprietate mijlocie[106].

În folosul micilor proprietari se dispune o politică de protejare a raporturilor cu moşierii şi arendaşii, rezultate din tocmelile agricole. O lege specială în această privinţă fusese votată la 18/30 martie 1866, după abdicarea lui Cuza, ca un instrument de cultivare a moşiilor de către ţăranii recent împroprietăriţi pe fostele loturi clăcăşeşti, prin intermediul unor învoieli a căror executare era garantată de înseşi administraţiile locale. Printr-o lege din martie 1867, dar şi prin hotărâri ulterioare adoptate de Ion C. Brătianu şi Ştefan Golescu, se urmărea apărarea sătenilor de abuzuri prin respectarea cu stricteţe a învoielilor agricole[107].

Administraţiile comunale, cu o activitate atât de incoerentă şi abuzivă, îl determină pe Ion C. Brătianu să intervină insistent şi repetat pentru organizarea lor instituţională. Primarii – consideraţi delegaţi ai administraţiei centrale şi reprezentanţi ai tuturor intereselor de sub jurisdicţia lor – erau chemaţi să menţină ordinea publică locală, dar şi să asigure asimilarea de către locuitori a regulamentelor şi legislaţiei generale. Pentru primari, tot Ion C. Brătianu fixa obligaţii privind lichidarea prădăciunilor, incendiilor – unele ca formă de răzbunare – apărarea avutului locuitorilor etc. Proprietatea să fie protejată de lege fără discriminare, atât cea mare, cât şi cea mică. Printr-o circulară din 22 aprilie 1867, Ion C. Brătianu pretindea prefecţilor „a desmetici şi a asigura, căci într-o societate care fiind rămasă înapoi, a fost nevoită a face paşi uriaşi ca să-şi poată lua locul alături de celelalte naţiuni, este lucru firesc ca, astăzi, după atâtea reforme

săvârşite în aşa scurt timp, să se afle mulţi oameni uimiţi şi alţii îngrijaţi; unii nedomiriţi asupra drepturilor şi datoriilor ce decurg pentru dânşii din noile instituţiuni, căci necunoscând efectele acestor instituţiuni pot să le crează mai puţin asigurătoare decât cele vechi"[108]. La 14 iunie 1867, Ion C. Brătianu apela din nou la prefecţi, cerându-le măsuri speciale pentru a lichida acea „mare destrăbălare" pe care o remarcase „în toate ramurile administraţiunii"[109], întrucât noile legi fuseseră „foarte slab aplicate". Cu meticulozitatea unui om care voia nu numai să moralizeze administraţia publică, ci şi să-i pună mai sistematic în mişcare mecanismele intrinseci, Ion C. Brătianu făcea sondaje spre a constata măsura în care iniţiativele lui în acea direcţie dădeau roade.

Comuna reprezenta pentru aceeaşi guvernare terenul pe care trebuia stimulată activitatea comercială. „Astăzi – spunea el, în iunie 1867 – când edificiul social este sfârşit şi putem privi cu încredere, una din cele dintâi datorii ale puterii statului este să creeze condiţiunile pentru înflorirea comerciului"[110]. Pentru a lichida numeroasele posibilităţi de fraudă, agenţii puterii executive trebuiau să supravegheze calitatea obiectelor de consum, spre a se elimina mărfuri contrafăcute, îndeosebi alcoolul, vătămător pentru sănătatea locuitorilor. Treabuiau să se controleze, de asemenea, unităţile de măsuri şi greutăţi potrivit dispoziţiilor legale. Cârciumile comunale devenite „enorme" aduceau sătenilor puţine foloase, un asemenea comerţ – dacă nu era stăvilit – având consecinţe negative asupra „sănătăţii poporului". Să se elimine din reţeaua comercială persoanele care nu prezentau garanţii de moralitate.

Dumitru Brătianu, ministru Cultelor şi Instrucţiunii Publice, îşi propunea la 11 mai 1867 măsuri de dezvoltare a învăţământului public îndeosebi la sate, pe temeiul legii favorabile a gratuităţii şi obligativităţii lui, dar nesusţinut suficient de autorităţile locale. Primarilor le incumba obligaţia de a-i asigura condiţiile materiale de desfăşurare a învăţământului la nivel comunal[111]. Tot astfel, ministrul Justiţiei, Anton I. Arion, prin schimbări la nivelul tribunalelor judeţene şi prin înfiinţarea curţilor cu juraţi în oraşele reşedinţă de judeţ[112], urmărea „garantarea unei bune administraţiuni a justiţiei"[113]. Transferarea Curţii de Casaţie la Iaşi – cum solicitaseră unii moderaţi – nu se realiza, întrucât Senatul respingea acea iniţiativă.

Un obiectiv important al guvernului liberal l-a constituit apărarea economiei naţionale. Aflată sub suzeranitatea otomană şi garanţie europeană, cu o independenţă politică nedesăvârşită, România era expusă la un şir de interferenţe economice care scăpau de sub propria-i voinţă. Mulţi negustori şi întreprinzători străini, supuşi ai Curţilor europene, sub un asemenea pretext, în activităţile desfăşurate aici, se sustrăgeau jurisdicţiei autorităţilor naţionale, precum şi legislaţiei specifice aferente.

Instalaţi la putere, liberalii îşi propuneau promovarea unei politici de detaşare de spaţiul otoman, cu intenţia de a restaura suveranitatea asupra economiei naţionale, într-un moment în care ţara, considerată de străini un fel de El Dorado, era confruntată cu un val imigraţionist de evrei respinşi din Rusia şi

Austria îndeosebi. La 21 martie 1867, Ion C. Brătianu – ca ministru de Interne – lua măsuri de a împiedica stabilirea unor „vagabonzi" evrei[114], de a se așeza în Moldova, copleșită deja în orașele și târgurile ei de asemenea străini. Intervenția guvernului radical în această direcție, impulsionată de fracționiștii lui Nicolae Ionescu, nu era artificială și nici diversionistă, căci în Moldova, datorită unor precedente imigrări masive, se adunase o populație – cum menționează unele surse – de până la 300.000 evrei. La Iași, din totalul de 50.000 locuitori, 30.000 erau evrei. Dacă o parte dintre aceștia dispuneau de mijloace adecvate de trai, cei mai mulți erau săraci, complicând situația socială precară a țării[115].

Presat de fracționiști care sprijineau guvernul, dar și de burghezia autohtonă în formare – concurată de competitori mai puternici și mai experimentați, dar și protejați de Puterile Garante – Ion C. Brătianu decidea măsuri de a împiedica pe evrei de a arenda moșii și cârciumi, precum și – pentru cei fără ocupații – de a aglomera diverse localități. Dar, dovedind totuși circumspecție, ministrul de Interne își atrăgea contestații și nemulțumiri. Burghezia din Moldova îndeosebi îl blama, socotindu-l prea prudent în măsurile întreprinse. Conservatorii, la rându-le, îl învinuiau că ar fi creat o încordare socială artificială[116].

Puterile Garante: Franța, Austro-Ungaria și Marea Britanie se interferează și ele în blamarea acelei politici radicale, dezavuând-o pentru că ar fi fost cauzată de un pretins „fanatism religios". În fapt însă, acele Puteri Garante erau lezate de obiectivul liberal de stopare a „colonizării comerciale israelite", survenită într-o țară care – potrivit capitulațiilor acordate de Constantinopol altor state – constituia o parte componentă a spațiului economic otoman. Dintr-o atare perspectivă, guvernul liberal-radical era expus la puternice presiuni de către Paris, Viena și Londra atât prin notificări directe, dar îndeosebi prin consulii de la București. Aceștia îl întâlneau pe Ion C. Brătianu pentru explicații, la 10 iunie 1868, iar după discuții extrem de tensionate, ministrul român semna – în ziua următoare – un protocol prin care se angaja să permită atât revenirea în țară, cât și despăgubirea evreilor expulzați[117]. Era, în ultimă instanță, o înfrângere și a unei politici de stopare a Austro-Ungariei de a-și revărsa în România preaplinul ei de evrei din Galiția[118].

Fără a se lăsa descurajat de presiunile menționate, guvernul liberal-radical insistă în direcția scoaterii supușilor străini implicați în activități economice în România de sub jurisdicția diferitelor Curți europene. La 28 iunie 1867 – cum consemna un raport consular francez – la București se decisese ca negustorii sudiți să fie asimilați sub raportul taxelor cu autohtonii[119].

Lichidarea capitulațiilor – tratatele Marilor Puteri cu Poarta valabile și în România – devine un obiectiv oficial al politicii externe. La 29 februarie 1868, printr-o circulară către reprezentanții Puterilor Garante se deschidea un demers în acest sens. Sub protecția străină, în calitate de sudiți și dedicați diverselor activități conomice, se aflau numeroși străini. Numai Austro-Ungaria avea în România circa 60.000 de supuși, dar în pondere mai mică, asemenea interese posedau și Franța, Anglia, Italia, Rusia etc. Toți acești străini, în raport cu

autorităţile române, se comportau ca un stat în stat. De aici necesitatea de a se lichida regimul capitulard prin acorduri directe cu Marile Puteri Garante. În acest sens, guvernul alcătuia două delegaţii conduse de Dumitru Brătianu şi Ioan Cantacuzino. Dacă acesta din urmă avea misiunea de a contacta Petersburgul, Dumitru Brătianu ajunsese la Viena, Florenţa şi Paris. Dar numai Rusia, cu interese economice mai mici, răspundea pozitiv acelor iniţiative guvernamentale[120].

Încă de la instalarea lor la cârmă, liberalii radicali se angajează în mod curajos pe calea detaşării de suzeranitatea otomană, încât după obţinerea recunoaşterii lui Carol I de Poartă, ei persevereazã în direcţia înfiinţării de agenţii diplomatice pe lângă Puterile Garante şi chiar pentru proclamarea independenţei României. Ei sunt încurajaţi de faptul că instalarea lor la putere coincidea cu reorganizarea Europei centrale, cu precădere a monarhiei habsburgice, prin constituirea ei într-un stat dualist, în care germanii şi maghiarii îşi împărţiseră imperiul în două blocuri de dominaţie politică şi naţională, în detrimentul şi nemulţumirea atâtor comunităţi etnice, inclusiv a românilor.

Într-un asemenea context politic extern, liberalii-radicali apreciau că puteau forţa Poarta să renunţe la suzeranitate, devenită mai utilă în acele momente Puterilor Garante occidentale pentru expansiunea lor economică în România, rataşată pieţei otomane prin capitulaţiile lor cu Constantinopolul. Guvernul voise, mai întâi, să obţină concursul Franţei, dar puterile care arătau atunci intenţii de schimbare a hărţii politice din centrul şi sud-estul Europei erau Prusia şi Rusia. Prima urmărea unificarea Germaniei, iar cea de-a doua o revanşă împotriva Porţii. Din aceste desfăşurări externe, Ion C. Brătianu aflase – din sursă rusească - că Prusia va porni un război pentru unificarea Germaniei pentru a-i răpi Galiţia şi, printr-un sprijin pentru insurecţiile croaţilor şi dalmaţilor, s-ar periclita chiar existenţa multinaţională a Ungariei. Într-o atare situaţie, românii ar putea să intre în Banat şi Transilvania. Liberalii radicali îşi vedeau, astfel, visul lor daco-român pus într-o ecuaţie politică şi militară cu concretizare relativ imediată, încât nu ezitau să creadă că însăşi Rusia ar consimţi să cedeze Basarabia până la Nistru, dorinţa întregirii României în frontierele ei etno-istorice nemaifiind o utopie[121].

Dumitru şi Ion C. Brătianu, primul la Paris (decembrie 1867), iar al doilea la Bucureşti (martie 1868) în întâlnirea cu consulul Franţei insistaseră pentru ca guvernul francez să sprijine acţiunea României pentru independenţă. Franţa însă o dezavua şi o considera o manevră inspirată de Rusia. Ion C. Brătianu combătuse energic acea părere, cerând Parisului să se identifice cu aspiraţia românească de independenţă, aceasta fiind concepută şi ca o contrapondere la influenţa Rusiei în Peninsula Balcanică[122]. Ca atare, în martie 1868, consulul francez semnala chiar intenţia guvernului liberal-radical de a proclama independenţa ţării, ceea ce stârnea furia lui Napoleon III şi trimiterea la Bucureşti a vărului împăratului, Jerôme Bonaparte, care a cerut lui Ion C. Brătianu explicaţii. Astfel se explică apelul insistent al lui Carol-Anton către fiul său, domnitorul român, de a se pune capăt unei asemenea politici aventuroase[123].

Deşi frământat de acele planuri, guvernul radical s-a abţinut de la decizii hazardate, ca de pildă proclamarea independenţei la 10 mai 1868, cum presupuneau autorităţile franceze. La 31 august 1868, un raport consular francez consemna că politica promovată de Ion C. Brătianu ar fi avut drept mobil instinctele sale revoluţionare încurajate în acele momente de Prusia şi Rusia, interesate de provocarea unei crize în sud-estul Europei, dar fără ca radicalul român să se alăture orbeşte acelor puteri şi să devină un instrument manevrat de ele. Ceea ce voia Ion C. Brătianu – mai subliniau aceleaşi mărturii consulare – era formarea unui regat român, cu toate provinciile etnice laolaltă, într-o României independentă.

Într-adevăr, încă din vara lui 1867, în contextul acţiunii de organizare politică a Monarhiei Austro-Ungariei, Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti reactivau dacoromânismul ca o modalitate de combatere a statului dualist[124]. De fapt, era un răspuns la politica maghiară de asimilare a Transilvaniei, care, printre altele, consta în închegarea la Bucureşti a unui Comitet de solidarizare cu românii de peste Carpaţi. Scopul mărturisit al acelui organism era strângerea de ajutoare pentru tineretul român de peste munţi, dar se presupunea că banii erau destinaţi îndeosebi susţinerii mişcării lor naţionale. Pentru reanimarea dacoromânismului, Candiano Popescu, fost şef de cabinet al lui Ion C. Brătianu, cu ştirea acestuia, ajunsese în Transilvania şi stabilise contacte cu diverşi conaţionali. Urmărit şi descoperit, era arestat şi expulzat de autorităţile maghiare ca propagandist dacoromân[125]. Fructul concret al acţiunii panromâneşti – în care se implicaseră direct Dumitru şi Ion C. Brătianu – era constituirea la Bucureşti, în august 1867, a Societăţii Academice Române care, având în componenţă intelectuali din toate provinciile, devenea parlamentul cultural al naţiunii române[126]. Era o politică blamată drastic atât de Franz Joseph al Austro-Ungariei, cât şi de Napoleon III.

Aflaţi la putere, liberalii radicali nu-şi abjurau relaţii revoluţionare din trecut, ci le cultivau pentru a le folosi în scopul consolidării României pe plan extern. În ianuarie 1868, rapoarte consulare franceze semnalau prezenţa lui Dumitru Brătianu în Italia, la Lugano, pentru a-l întâlni pe Mazzini, precum şi pe alţi italieni şi francezi adversari ai lui Napoleon III. În România, radicalii acordă azil unor revoluţionari şi conspiratori persecutaţi deopotrivă în Franţa şi Italia, agenţi ai lui Garibaldi şi Mazzini. În decembrie 1868 era trimis la Paris renumitul conspirator Eugeniu Carada, cu misiunea de a reactiva aici relaţii mai vechi, pe care să le pună în folosul României[127].

Căutând independenţa statului, radicalii luau măsuri de întărire a armatei, dar, totodată, stabileau legături cu mişcarea de eliberare a naţiunilor din Peninsula Balcanică, pe care o stimulau ca o premisă indispensabilă atingerii scopului propus. Încă din februarie 1867, Ion C. Brătianu era atacat în parlament de Petre P. Carp pentru că printr-o asemenea politică ar face jocul Rusiei, adică ar fi precipitat redeschiderea „chestiunii orientale" prin susţinerea unor mişcări secesioniste în Imperiul Otoman. Carol I însuşi admitea că acele acuzaţii aveau „un sâmbure de adevăr"[128]. Căci guvernul radical permitea unor numeroşi bulgari

aflaţi în România să se organizeze în cete sau bande, să confecţioneze echipamente şi mai ales să strângă în depozite arme şi muniţii. Se tolerau şi susţineau tacit comitete bulgare care coordonau politic şi militar atacarea Imperiului Otoman din România. Consulul francez, vădit pornit împotriva lui Ion C. Brătianu, îl considera pe acesta legat direct de comitetele menţionate, căci permitea concentrarea la Giurgiu a acelor „bande" bulgare, menite a provoca în sudul Dunării o insurecţie şi a deschide Rusiei calea unui conflict direct cu Poarta, premisă indispensabilă a independenţei României[129].

O asemenea politică de tolerare a unor baze de organizare a insurecţiei bulgare genera, cu excepţia Rusiei, blamul tuturor Puterilor Garante, ceea ce în ţară exacerba critica opoziţiei conservatoare şi chiar liberal-moderate. Se iscă, astfel, în problema bandelor bulgare, un conflict diplomatic între guvernul radical şi Puterile Garante occidentale, care din vara până în toamna lui 1868 a avut drept rezultat un şir de presiuni asupra lui Ion C. Brătianu şi Carol I. Poarta însăşi, încurajată de acele proteste ale puterilor europene, considera ocazia favorabilă pentru a-şi întări suzeranitatea asupra României. Într-o notă a vizirului Aali-Paşa către Carol I se exprimau nemulţumiri pentru toleranţa şi chiar conivenţa cu bandele bulgare. La 4 octombrie 1868, N. Golescu, şeful guvernului radical şi ministru de Externe ,respingea acuzaţiile turceşti.

Acelaşi guvern trimitea la Paris pe Dumitru Brătianu să dea explicaţii lui Napoleon III, cu intenţia de a destrăma acuzele împăratului francez, fără însă să izbutească. Cum relata din Bucureşti, la 14 octombrie 1868, consulul general al Franţei, deşi ascultase explicaţiile lui Ion C. Brătianu despre neimplicarea în acţiunile bulgare, nu se lăsase convins. Mai mult, Franţa raliase în protestul ei împotriva guvernului român Austro-Ungaria şi Marea Britanie, cele trei puteri garante pretinzând demiterea cel puţin a lui Ion C. Brătianu. Dar cum un guvern liberal-radical era greu de susţinut, fără să aibă în componenţă efectivă pe fruntaşul său, în noiembrie 1868 toţi membrii cabinetului au abandonat puterea[130].

4. Constituirea Partidului Naţional Liberal

La 18 noiembrie 1868 apărea pe scena politică un guvern de centru, alcătuit din liberali moderaţi şi conservatori moderaţi. Preşedintele de Consiliu, Dimitrie Ghica, deţinea Externele şi Lucrările Publice; Mihail Kogălniceanu, Internele; A.G. Golescu, Finanţele; V. Boerescu, Justiţia; Alexandru Creţescu, Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice; colonelul Alexandru Duca, Ministerul de Război. Axa guvernului o constituiau conservatorul moderat D. Ghica şi liberalul moderat M. Kogălniceanu, ambii fiind meniţi să liniştească aprehensiunile Puterilor Garante faţă de o politică externă de întregire a suveranităţii statale. Se

convenise iniţial cu domnitorul Carol I ca respectiva schimbare să fie doar una de personalităţi, noilor miniştri promiţându-li-se sprijinul corpurilor legiuitoare cu majorităţi radicale. Era şi motivul pentru care preşedintele Adunării Deputaţilor devenea Ion C. Brătianu, cu angajamentul de a susţine guvernul în schimbul continuării programului său politic. M. Kogălniceanu însuşi era un fel de garant al acelei continuităţi dorite. Dar, deşi se pronunţa în acel sens, Kogălniceanu accentua necesitatea unor relaţii loiale cu Poarta şi o neutralitate în raporturile cu Puterile Garante, ceea ce însemna o critică indirectă a fostului guvern radical care, datorită promovării dacoromânismului şi a independenţei, fusese destituit prin presiuni externe[131].

Dar, după primele momente de după instalare guvernul se arăta hotărât să reorienteze legislaţia internă într-o direcţie moderat conservatoare. Conflictul cu liberalii radicali fusese generat îndeosebi de retragerea de către noul guvern a proiectului de lege, votat deja de Adunarea Deputaţilor, privitor la interpretarea legii electorale din 1866, prin care radicalii încercau să-şi întărească baza socială în colegiul III urban, ceea ce implica accentuarea şi dezvoltarea caracterului său burghez prin eliminarea unor elemente domiciliate la sate: arendaşi, proprietari de ateliere şi manufacturi care de regulă votau cu marii proprietari conservatori. Senatul însuşi, căruia pentru constituirea unui birou provizoriu în alegeri i se pretindea să aibă minimum 25 alegători – ceea ce cu greu se puteau aduna în multe situaţii – se vedea estompat[132].

În faţa unei intenţii de revigorare a conservatorismului de către noul guvern, lui Ion C. Brătianu nu-i rămânea decât să conteste viguros acele încercări. Atacat în Adunarea Deputaţilor, el a respins acuzaţiile de a fi persecutat pe evrei şi s-ar fi implicat în mişcarea naţională bulgară, dar a justificat politica de înarmare a ţării promovată de el şi apărarea românilor din Transilvania de opresiunea autorităţilor maghiare. Ideile lui Ion C. Brătianu erau amplificate de manifestaţii publice în care asociaţii lui atacau deopotrivă guvernul şi pe Carol I, ceea ce făcea pe consulul general al Franţei – la 29 decembrie 1868 – să considere că, în fapt, Ion C. Brătianu şi radicalii sfidau Puterile Garante[133].

Contradicţiile dintre majorităţile din Cameră şi guvern provoacă dizolvarea acesteia şi organizarea de alegeri, în martie 1869, conduse de ministrul de Interne, M. Kogălniceanu. Redevenind unul din bărbaţii politici cei mai importanţi ai ţării, el şi-a propus să alcătuiască alt parlament, menit să arunce de pe băncile lui „noroiul" din Bucureşti[134], adică radicalii, cum îi numea el dispreţuitor. Aprecia prilejul favorabil şi pentru aplicarea unui plan de a întemeia un partid politic care „ar fi democratic, fără a fi demagogic, un partid care ar fi pentru ordine, fără a fi pentru reacţiune"[135]. Intenţiona, în consecinţă, să pună bazele unei formaţiuni politice care să ralieze toate elementele moderate din ţară, organizându-le ca o forţă politică opusă atât radicalismului liberal, cât şi conservatorismului retrograd. Kogălniceanu îşi desfăşoară campania electorală animat de un atare obiectiv, lansând în ţară apeluri către „liberalii de ordine", adversarii lui fiind de data aceasta radicalii şi fracţioniştii[136].

Bizuindu-se pe sprijinul administraţiei, ministrul de Interne îşi alcătui o Cameră favorabilă: 84 adepţi ai săi, 19 ai lui D. Ghica şi 11 ai lui V. Boerescu, toţi aceştia constituind majoritatea. Opoziţia cuprindea 20 conservatori independenţi, 9 radicali şi 8 fracţionişti. Camera era dominată de liberalii moderaţi conduşi de Kogălniceanu, încât unii contemporani îl vedeau pe acesta drept „arbitrul suveran al destinelor României”[137].

Dominarea Camerei de către „liberalii de ordine” indică un M. Kogălniceanu transformat într-o forţă de coagulare liberală, de organizare în juru-i a unui puternic partid liberal. Numai că mulţi dintre asociaţii săi ajunşi pe băncile parlamentare simpatizau cu şefii „partidului roşu”, adică Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, încât lui Kogălniceanu îi venea greu să-i înregimenteze în partidul preconizat. Din aceste motive, Kogălniceanu îşi propunea să deschidă punţi către „roşii” de pe poziţiile puternice deţinute în Cameră. Dar condiţia pentru ca el să devină şeful acelei mari formaţiuni liberale era neutralizarea cel puţin a lui Ion C. Brătianu. Însuşi Carol I, decepţionat tot mai mult de radicali care îl hărţuiau şi-i contestau chiar tronul sub diverse pretexte, aprecia pe Kogălniceanu drept un conducător mai apt să aducă unificarea liberală, în ultimă instanţă chiar cu preţul îndepărtării lui Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti. Domnitorul îl mai aprecia pe Kogălniceanu – pe baza precedentelor de sub Cuza – pentru faptul că, în caz de nevoie, va apăra ordinea şi stabilitatea chiar cu preţul unor măsuri autoritare[138].

Kogălniceanu însă, pentru a întemeia un mare partid liberal, mai era obligat, în guvern, să se identifice cel puţin parţial cu cele mai multe din obiectivele acestui curent politic. În acest sens, excluzând orice sprijin pentru insurecţia bulgară în faşă, susţinea şi el – întocmai ca radicalii – dezvoltarea capacităţii de apărare a ţării, o reţea densă de căi ferate, construirea unui port la Marea Neagră, diminuarea rolului evreilor în economie prin măsuri de sprijinire a burgheziei autohtone, apărarea românilor din Transilvania[139] etc.

Dominând Camera prin numărul mare de deputaţi, Kogălniceanu se considera îndreptăţit de a deţine preşedinţia Consiliului. Dar disensiunile din sânul guvernului se repercutau negativ şi în corpurile legiuitoare, încât deputaţii şi senatorii erau preocupaţi, în sesiunea 1869-1870, mai mult de răsturnarea cabinetului decât de votarea legilor aduse în dezbatere[140]. În atari condiţii ascendentul lui Kogălniceanu ca lider al întregului spectru liberal era compromis. Pierderea acestei şanse era cauzată şi de radicalii aruncaţi în afara treburilor publice şi exasperaţi de stagnarea şi ineficienţa corpurilor legiuitoare, fapt care-i determinase să organizeze o puternică opoziţie extraparlamentară. Dar nu atât împotriva guvernului, cât mai ales împotriva domnitorului. Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, prin dinamism şi perseverenţă, folosind reuniunile politice şi presa, raliau în jurul lor nu numai partizani politici, dar amplificau starea de nemulţumire în cercuri largi ale opiniei publice, inclusiv în armată. Prin atitudinea lor critică faţă de guvern şi domnitor, radicalii afirmau şi propagau idei contrare chiar sistemului politic recent instituit, precum şi sprijin pentru mişcările de emancipare din imperiile

limitrofe, îndeosebi din Austro-Ungaria unde, prin recentul instituit stat dualist li se contesta naţionalitatea[141] românilor de peste munţi.

Între timp, Kogălniceanu şi miniştri săi liberali: Calimachi-Catargi şi Gheorghe Mârzescu, în ianuarie 1870, ajung cu colegii lor conservatori moderaţi, D. Ghica şi V. Boerescu, la contradicţii ireconciliabile. Apogeul acestora l-a constituit o iniţiativă parlamentară motivată de V. Boerescu, ministrul Justiţiei, de a se acorda prinţesei Elisabeta, soţia lui Carol I, un apanaj de 300.000 lei anual. A fost scânteia care a inflamat şi mai mult opinia publică – agitată de altfel de neîmplinirile politice – care apreciindu-l „un furt" din averea publică, l-a obligat pe şeful guvernului, D. Ghica, s-o respingă. Pe un asemenea fond de contestaţie, Kogălniceanu şi miniştrii liberali demisionaseră, silindu-l să procedeze la fel şi pe preşedintele de Consiliu, la 27 ianuarie 1870[142].

Acest deznodământ politic revigora speranţa unei mari regrupări liberale în jurul principalilor exponenţi: M. Kogălniceanu, Ion Ghica şi Ion C. Brătianu. În acest sens se negociase o colaborare între moderatul Ion Ghica şi Ion C. Brătianu, precum şi o alta, impulsionată şi dorită de Carol I, care ceruse lui Kogălniceanu să se asocieze cu Ion C. Brătianu. Dar, punându-se de către domnitor condiţia menţinerii neschimbate a corpurilor legiuitoare, nici una din cele două formule de guvern nu era acceptată de către cei trei lideri. Şi pentru că nu i se găsea crizei o soluţionare politică, pentru a exercita presiuni asupra lui Carol I, radicalii au recurs la manifestaţii de stradă, spre a obţine convocarea colegiilor electorale în vederea unor noi alegeri[143].

Domnitorul însă, dat fiind faptul că frământările politice deveniseră exacerbate, aprecia că alegerile nu erau indicate în acele momente. El hotărî, deci, să-l învestească la preşedinţia guvernului pe moderatul A.G. Golescu, fost ministru al Finanţelor în cabinetul anterior. Acesta era susţinut de o parte a Camerei care, regrupată în juru-i, alcătuia o nouă majoritate a centrului şi dreptei, la 3 februarie 1870. Survenea, astfel, la nivel guvernamental, o uşoară alunecare dinspre liberalismul moderat spre conservatorism. Numai că preşedinţia lui A.G. Golescu era vulnerabilă, căci nedispunând de corpuri legiuitoare omogene, afacerile publice, mai ales asanarea finanţelor, trenau. Ca urmare, pasul următor pe care l-a făcut domnitorul Carol I a fost împingerea guvernării şi mai spre conservatorism, prin plasarea ca preşedinte de Consiliu, la 20 aprilie 1870, a moderatului Manolache Costache Epureanu, alături de un grup de tineri afirmaţi sub numele de „Juna dreaptă"[144]. Şi pentru că mai vârstnicul şi experimentatul preşedinte de Consiliu avea în juru-i tineri, cabinetul lui a fost numit în epocă „Cloşca cu pui"!

Guvernul menţionat, impus de Carol I printr-o „politică personală"[145], determinase pe radicali şi fracţionişti să se angajeze într-o puternică şi susţinută agitaţie şi contestaţie politică. Dar nu atât împotriva guvernului, slab şi incapabil de creaţie politică, cât mai ales împotriva bazelor constituţionale din 1866. Oare Constituţia din acel an, în ciuda şirului de libertăţi afirmate, prin legea electorală şi colegiile strâmt alcătuite, nu dăduse forţelor conservatoare limite prea mari de afirmare într-o societate care avea nevoie de schimbări până în straturile de jos

ale societăţii? Discuţiile în acest sens erau asociate cu atacarea formei monarhice de guvernare, pentru că nelăsând liber jocul diferitelor forţe şi mecanisme instituţionale, dinastia intervenea deseori ilegal dezechilibrându-le şi făcându-le greu funcţionabile. Era motivul pentru care se reactiva republicanismul unor radicali şi fracţionişti, atingând chiar paroxismul. Starea aceasta de spirit se extinsese până la moderaţii lui Kogălniceanu, încât protestele şi contestaţia deveneau un teren de unificare liberală[146].

Sub impactul frământărilor politice, dar şi din nevoia de guvernare a ţării în ordine şi stabilitate, Carol I a fost obligat să convoace, în mai şi iunie 1870, colegiile electorale pentru alegeri generale. Acestea s-au caracterizat printr-o dezlănţuire a contradicţiilor politice, în care mai ales liberalismul radical se înfrunta dur cu conservatorii, uneori prin încăierări şi violenţe, soldate chiar cu răniţi. Rezultatul a fost că Senatul a rămas neclintit conservator, spre deosebire de Adunarea Deputaţilor, unde grupările liberale dominau numericeşte. Conservatorii moderaţi ai preşedintelui de Consiliu, M.C. Epureanu, aveau doar 48 de locuri, aflându-se în faţa a 32 radicali ai lui Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti, 28 moderaţi ai lui Kogălniceanu, 25 fracţionişti ai lui Nicolae Ionescu şi 14 moderaţi ai lui Ion Ghica[147].

Corpurile legiuitoare abia constituite au fost convocate într-o sesiune extraordinară la 15 iunie 1870, când şeful guvernului, M.C. Epureanu, nesimţindu-se stăpân pe Cameră, şi-a prezentat demisia, dar şi-a retras-o când Gh. Costa-Foru, un conservator, a fost desemnat preşedinte al Adunării Deputaţilor, iar conservatorul Al. Plagino în fruntea Senatului. Acele „şefii" ale corpurilor legiuitoare deţinute de conservatori erau consecinţa faptului că, deşi majoritari, fiind încă dezbinaţi, liberalii formau o majoritate „perfect indecisă"[148]. Ion C. Brătianu, de pildă, intrase în dispute nu numai cu fracţionistul N. Ionescu, ci şi cu N. Blaremberg şi Cezar Bolliac.

Începând cu vara lui 1870, radicalii au devenit o grupare bântuită tot mai puternic de idei antidinastice şi chiar republicane, determinate atât de încordarea raporturilor dintre fruntaşii lor şi Carol I, cât şi, mai ales, de greşeli ale domnitorului în soluţionarea crizei financiare prin care trecea ţara. Stârnise nemulţumiri modul în care Carol I trata falimentul consorţiului german Strousberg, în construcţia de căi ferate. Aversiunea arătată domnitorului era accentuată, printre altele, de simpatia multor români faţă de Franţa, în războiul purtat de aceasta cu Prusia.

Radicalii antidinastici, la 8 august 1870, la Ploieşti, proclamau chiar republica. Deşi în sine o parodie, faptul era semnificativ pentru resentimentele create faţă de domnitor, amplificate de aversiunea purtată Prusiei în conflictul militar cu Franţa. Toată această atmosferă politică era rezultatul unei mişcări liberal radicale de agitare a opiniei publice, de combatere a conservatorismului şi a tendinţelor lui Carol I de a conduce ţara cu guverne personale[149].

Între timp, liberalii din Cameră deveneau conştienţi de faptul că, prin majoritatea aritmetică deţinută, puteau tranşa în favoarea lor lupta pentru putere. Sunt

semnificative în acest sens dezbaterile parlamentare deschise la 15 noiembrie 1870, când guvernul M.C. Epureanu era atacat pentru că era expresia „favorii domneşti"[150]. La 6 decembrie, aflându-se de falimentul consorţiului Strousberg, atacurile împotriva lui Carol I s-au accentuat, culminând la 9 decembrie în adresa de răspuns la mesajul Tronului, în care domnitorului i se atrăgea atenţia că evitarea unor evenimente ca acelea de la Ploieşti – proclamarea republicii – era posibilă numai prin „satisfacerea legitimilor cerinţe ale poporului şi în aplicarea strictă a legilor şi în respectul lor"[151]. Urmarea era că, la 14 decembrie 1870, punând guvernul în minoritate, corpurile legiuitoare obligau pe M.C. Epureanu să demisioneze.

Fracţiunile liberale, pe platforma aceasta a luptei contra guvernelor personale impuse de Carol I, găseau o tot mai mare coeziune în direcţia unei fuziuni cel puţin sub forma unei majorităţi în Cameră, pe care o aveau aritmetic. Conştiente de forţa pe care o reprezentau, fracţiunile liberale nu numai răsturnau guvernul conservator, dar desemnau şi un preşedinte de Consiliu, pe moderatul Ion Ghica, pe care-l impuneau lui Carol I, nevoit să-l accepte. Ceilalţi miniştri conveniţi ai cabinetului liberal erau Nicolae Calimachi-Catargi, D.A. Sturdza, Dimitrie Cariagdi, Nicolae Gr. Racoviţă, Dimitrie Berindei şi colonel Eustaţiu Pencovici.

Dar, la începutul anului 1871, sătul de atâtea lupte politice sterile din ultimii doi ani, Carol I credea că eşuase în acţiunea lui de a clădi în România un regim politic al monarhiei constituţionale. Profund afectat, el îşi exprima nemulţumirea într-o epistolă adresată unui pretins prieten anonim şi publicată în „Augsburger Allgemeine Zeitung" la 15/20 ianuarie 1871. Domnitorul afirma hotărârea de a abdica, din cauză că România poseda o Constituţie cu drepturi şi libertăţi prea mari, care o făceau neguvernabilă şi o pradă în mâna unor grupuri politice mânate exclusiv de interese personale şi dominate de o mentalitate bizantină.

Îndreptăţită sau nu, epistola menţionată ce contesta viabilitatea unui regim politic pentru impunerea căruia, timp de decenii, întregul spectru liberal făcuse enorme sacrificii şi eforturi, a fost neîndoielnic o gravă eroare. Faptul acesta a incendiat viaţa politică prin contestaţii antidinastice nu numai în Parlament, ci şi în stradă. Era o acţiune conjugată atât împotriva lui Carol I, cât şi împotriva Prusiei, acesteia adresându-i-se proteste pentru condiţiile umilitoare impuse Franţei învinse, speranţa românilor în epoca făuririi statului lor modern. Era o reacţie mai mult emoţională decât politică, ai cărei protagonişti fuseseră liberalii radicali. Este ceea ce a provocat demiterea guvernului Ion Ghica la 11 martie 1871[152], stopându-se, astfel, procesul de fuziune liberală.

Pe fondul unor convulsii politice care prevesteau prăbuşirea dinastiei lui Carol I, puterea era preluată imediat de o formaţiune conservatoare condusă de Lascăr Catargiu care se angajase să apere tronul domnitorului şi să instaureze în ţară ordinea şi autoritatea statului, atât de compromise în ultimii doi ani. Era un moment hotărâtor nu numai pentru ţară, ci şi pentru forţele conservatoare care au folosit ocazia în vederea fuziunii şi a unei revanşe împotriva liberalilor. Căci aceştia din urmă, în întregul răstimp 1866-1871, imprimaseră vieţii politice un

curs radical, care se cerea oprit. Uniţi pe o asemenea platformă, conservatori retrograzi şi junimişti – conduşi de Petre P. Carp şi Titu Maiorescu – regrupaţi în jurul lui Carol I, în zilele de 25-27 aprilie 1871 organizau alegeri în care, folosind ingerinţe şi presiuni, au repurtat „o victorie completă" asupra întregului spectru liberal. Din acel moment până în 1876, România era condusă de un guvern conservator, care îi asigura o durabilă stabilitate politică.

Stăpâni pe putere, conservatorii îşi propun schimbarea restrictivă a regimului politic, pornind de la teoria junimistă a formelor fără fond. În acest sens, în 1871, se remarca o petiţie iniţiată la Iaşi de către Gr.M. Sturdza, care, într-o continuitate de efort al cercurilor ultraconservatoare început încă din 1866, cerea alcătuirea unor instituţii apropiate de acelea ale domniei personale a lui Cuza[153].

Reticenţa junimiştilor, dar mai ales teama că o asemenea involuţie politică i-ar determina pe liberali să-şi găsească în apărarea constituţiei un element unificator, au frânat tentaţia conservatoare de alterare a bazelor politico-ideologice ale instituţiilor statului. Conservatorii n-au putut fi împiedicaţi însă să limiteze democratismul administraţiei locale, modul de desemnare a consiliilor comunale şi judeţene, precum şi o oarecare supraveghere a difuzării ideilor în şcoli şi universităţi, în presă şi reuniuni politice, pentru acest din urmă caz operând modificări adecvate chiar în Codul penal[154].

Pericolul restaurării unui regim politic de esenţa Regulamentului Organic a fost simţit ca atare de grupările liberale, încât, fiind în opoziţie, în timpul alegerilor din aprilie 1871, roşii, fracţioniştii, adepţii lui Kogălniceanu şi cei ai lui Ion Ghica s-au afirmat ca un curent politic animat de aceeaşi voinţă. Eşuaseră însă la urne datorită ingerinţelor guvernamentale, devenite un fel de regulă aproape generală pentru politicienii de la cârma ţării care, pentru a supravieţui, aveau nevoie de majorităţi omogene. Diminuându-li-se enorm ponderea în corpurile legiuitoare, liberalii şi-au pus nădejdea în presă, intenţionând s-o transforme într-o forţă principală de combatere a conservatorismului. Drept consecinţă, la 8 noiembrie 1871, era organizat la Iaşi un Congres al presei liberale, unde exponenţi ai diferitelor periodice formulau un program comun de acţiune[155]. Se lansa, astfel, o campanie de critică viguroasă a actelor de guvernare conservatoare, îndeosebi tranzacţiile economico-financiare şi relaţiile cu Germania, a cărei influenţă în România, căutată de guvern şi de Carol I, era în ascensiune. Reorientarea politicii externe în această direcţie accentua temerile unor radicali că, prin legături mai strânse cu Germania, s-ar întări conservatorismul şi autoritarismul în dauna liberalismului şi democratismului.

Îndepărtaţi din Parlament, liberalii găsesc un teren fertil de afirmare în organizarea unor structuri de partid. De comun acord cu Ion C. Brătianu, Kogălniceanu străbătea localităţile Moldovei, redacta proclamaţii şi întemeia nuclee de asociaţii. Radicalii, la rându-le, creau Uniunea liberală, invitându-şi membrii să se pronunţe asupra „statutelor" tipărite la 25 septembrie 1871. Se creau cluburi la Ploieşti, Craiova, Piteşti, Giurgiu, Galaţi, Brăila, Dorohoi etc. Diseminarea unor asemenea organizaţii la scară naţională a permis ca, la 29 aprilie 1872, Uniunea

liberală să se extindă. În decursul anului 1873 o asemenea colaborare se adâncea, printre altele şi ca urmare a unui efort de constituire a Creditului Funciar Rural, o instituţie indispensabilă de salvare a marii proprietăţi rurale, robită de ipoteci, de pe poziţiile unor proiecte în contradicţie cu cele conservatoare. În acest context, Ion C. Brătianu avea alături exponenţi ai liberalismului, printre care Ion Ghica, A.G. Golescu, D.A. Sturdza, D. Cornea, Em. Protopopescu Pache, Jacques Elias etc. Recunoscând rolul decisiv al radicalilor în întemeierea acelei instituţii de credit, Kogălniceanu preciza că încă din anii când se aflase la putere, Ion C. Brătianu împinsese „mereu înainte" opinia publică, reuşind astfel să concretizeze una din ideile lui economice[156]. Pe un asemenea fond de convergenţă, parlamentarii liberali deveneau mai cooperanţi, combătând hotărât activitatea legislativă restrictivă a conservatorilor. Ion C. Brătianu, M. Kogălniceanu, Ion Ghica şi N. Ionescu – exponenţii celor patru grupări liberale – manifestau o puternică voinţă de concertare politică[157].

Un moment decisiv de raliere liberală l-a constituit campania pentru alegerile parlamentare din aprilie 1875. Momentul acesta fusese aşteptat cu înfrigurare îndeosebi de radicali care, prin C.A. Rosetti, lansaseră de mult timp apeluri la unitate în jurul roşilor – singurul grup politic organizat pe principii moderne – chemând toate cercurile şi individualităţile de aceeaşi credinţă politică, spre a constitui „o coaliţiune" anticonservatoare. În acest sens, Ion C. Brătianu se constituia drept garant al procesului unificator, întrucât C.A. Rosetti, cel mai avansat în idei, era considerat de mulţi drept un utopic şi o „sperietoare" chiar pentru burghezie. Dacă C.A. Rosetti era astfel privit, Ion C. Brătianu dobândise în schimb alura omului de stat, încât demersurile lui pentru o largă concentrare liberală dobândeau o mare audienţă[158].

Încă de la 4 ianuarie 1875, liberalii, în vederea alegerilor, alcătuiseră un Comitet central electoral, cu scopul de a coordona activitatea politică în întreaga Românie. La 23 ianuarie se edita periodicul semnificativ intitulat „Alegătorul liber", numele lui Ion C. Brătianu apărând alături de Dumitru Brătianu, Ion Ghica, M. Kogălniceanu, D.A. Sturdza şi alţi asociaţi, printre care tineri avocaţi ca Eugeniu Stătescu şi Nicolae Fleva, toţi aceştia fiind socotiţi de către adversari drept „sateliţi" ai roşilor[159]. Câteva zile mai târziu se întemeia o Ligă pentru combaterea ingerinţelor administraţiei în alegeri. Campania liberală se desfăşura printr-o multitudine de mijloace, de la ziare, afişe, broşuri şi manifeste până la reuniuni populare. Fruntaşii liberalismului atacau pe conservatori pentru că, prin măsurile lor restrictive, înăbuşeau germenii economiei moderne. Ion C. Brătianu vorbea de o politică conservatoare „regresivă" ce trebuia abandonată. Acelaşi lider mai susţinea să nu se facă concesii comerciale Austro-Ungariei din perspectiva unei politici economice protecţioniste, prin care România să depăşească stadiul de ţară eminamente agricolă. Se preconiza o guvernare prin care să se dezvolte „puterile politice, economice şi sociale" noi, adică ale capitalismului, aflate în „formaţiune", dar strivite de conservatori. Aceeaşi campanie electorală oferea radicalilor, îndeosebi, ocazia de a formula răspicat obiectivul extern de

întregire a suveranităţii depline prin independenţă şi prin transformarea României într-un stat neutru, cu o garanţie europeană, după modelul Elveţiei şi Belgiei[160].

Campania politică a liberalilor coalizaţi nu le-a adus rezultatele scontate în Parlament. Rămaşi în opoziţie, liderii lor s-au convins că, pentru succesul politic, trebuia să mai facă un pas înainte spre a se ajunge la fuziune. În acest sens, ei îşi intensificau contactele în vederea îndepărtării guvernului conservator. Întâlnirile dintre lideri devenind tot mai frecvente, acestea au fost transferate în spaţioasa casă boierească din centrul Bucureştiului, strada Enei, aparţinând maiorului englez Stephen Bartlett Lakeman, un fost ofiţer în armata turcă în timpul războiului Crimeii sub numele de Mazar Paşa, căsătorit cu o româncă şi devenit liberal ardent. La 24 mai 1875, Ion C. Brătianu, Mihail Kogălniceanu, A.G. Golescu, Gh. Vernescu, Tache Anastasiu, C. Fusea, Al. Candiano-Popescu, Anastase Stolojan, Gh. Chiţu, C.G. Peşacov şi N.C. Furculescu, precum şi M.C. Epureanu, un disident conservator, printr-un program întărit de semnături puneau bazele Partidului Naţional Liberal[161]. Programul menţionat – publicat la 4 iunie 1875 în „Alegătorul liber" – nu era o expunere de principii doctrinare, ci o consemnare de pe atari poziţii a unor obiective concrete din perspectiva unei succesiuni guvernamentale. Se accentua astfel dezvoltarea „bunei stări a claselor muncitoare" prin ocrotirea muncii şi avutului acestora, combaterea legii tocmelilor agricole spoliatoare pentru ţărănime, împroprietărirea însurăţeilor de la sate şi a „mahalagiilor" din oraşe, dezvoltarea învăţământului public, autonomie comunală[162].

Reuniunile de la Mazar Paşa depăşeau cadrul unor contacte dintre parlamentarii liberali, aceştia vizând crearea unei atmosfere favorabile în opinia publică pentru ca, prin presiune, să se forţeze îndepărtarea conservatorilor de la putere. S-a recurs la manifestaţii de stradă, potrivit metodei binecunoscute a roşilor. Astfel, în grădinile casei lui Mazar Paşa, dar şi în alte locuri publice din Bucureşti, s-au organizat proteste contra „tiraniei boierilor". Tineretul îndeosebi „cam roşu", s-a lansat în acea acţiune protestatară, atras de simpatia şi încrederea stârnită de Ion C. Brătianu, printre liberali, de departe omul politic cel mai energic şi capabil, cu dar oratoric şi charismă[163].

Liderii liberalismului român deschiseseră, între timp, în coloanele „Românului" o listă de adeziune la partidul constituit. La 5 iunie, se insera numele a 25 de membri care alcătuiau Comitetul director. În ordine alfabetică, aceştia erau: V. Arvanezu, D. Berindei, Pană Buescu, Ion C. Brătianu, Dumitru Brătianu, dr. Nae Calinderu, Dimitrie Cariagdi, Ion Câmpineanu, M.C. Epureanu, Nicolae Fleva, Mihail Pherekyde, Ion Ghica, Dimitrie Gianni, A.G. Golescu, C. Grădişteanu, M. Kogălniceanu, Al. Lupescu, C. Nacu, Remus Opran, Pache Protopopescu, C.A. Rosetti, Eugeniu Stătescu, Dimitrie A. Sturdza, George Vernescu ş.a. Numele menţionate reprezintă principalele nuanţe liberale care sub raport organizatoric se bazau îndeosebi pe structurile partidului radical al lui Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti. În lunile iunie şi iulie 1875 reţeaua de organizaţii liberale se diversifica şi întindea în întreaga ţară, afiliindu-se grupului central

inclusiv fracţioniştii lui Nicolae Ionescu. Deşi consulul francez releva că şeful partidului ar fi Ion Ghica, în fapt, principalii lui diriguitori erau Ion C. Brătianu şi C.A. Rosetti[164].

Cum apare deci Partidul Naţional Liberal la întemeiere? Însăşi denumirea lui reprezintă o chintesenţă istorică a două curente de gândire politică românească din care s-a întrupat statul român modern, ele contropindu-se şi regăsindu-se în ideologia şi practica unui partid care, după 1866, a devenit vehiculul politic al procesului de modernizare a României. În titulatura partidului se îngemănau două concepte, naţional şi liberal, care exprimau însuşi sensul dezvoltării societăţii şi statului român. Termenul naţional, venit din deceniile anterioare de istorie, semnifica continuarea procesului de recuperare identitară nu numai sub raportul întregirii statului în atributele suveranităţii şi independenţei depline, ci şi sub acela al dezvoltării economice, culturale, intelectuale şi educaţionale, prin care românii să se consolideze ca entitate distinctă şi să constituie o axă gravitaţională pentru conaţionalii aflaţi încă sub dominaţii străine. Cuvântul liberal exprima, în esenţă, natura regimului social-economic şi politic instituţional bazat pe proprietate şi libertate, prin căutarea permanentă a unui echilibru între diferite clase ale societăţii, revigorând şi întărind forţele acesteia dezavantajate de vicisitudini istorice, burghezia orăşenească, dar şi masele ţărăneşti. Liberalismul, în ultimă instanţă, deschidea larg porţile democratismului.

Din această optică doctrinară, P.N.L. se configurează ca un organism politic menit a stimula şi direcţiona energiile creatoare ale naţiunii întruchipate de elementele ei „cele mai bune"[165]. Aderenţii lui sunt căutaţi în toate straturile sociale, printre oamenii care din punct de vedere politic se identificau cu ideile libertăţii şi egalităţii, acţionând efectiv pentru aplicarea acestora îndeosebi în sfera economico-socială.

Organizaţi într-o mare formaţiune politică, liberalii reiau acţiunea de erodare a administraţiei conservatoare şi de răsturnare a guvernului L. Catargiu. În acest sens, profitând de dezbaterea în Cameră a unei legislaţii privind concesiunea Crawley pentru calea ferată Ploieşti-Predeal şi Adjud-Tg.Ocna, dar mai ales a Convenţiei de comerţ şi navigaţie cu Austro-Ungaria, un grup de deputaţi liberali, în frunte cu Ion C. Brătianu şi M. Kogălniceanu, prin intervenţii în Cameră şi proteste publice, atacau guvernul conservator care, la 22 iunie, semnase acea convenţie cu statul habsburgic, fără clauze specifice de protejare a economiei naţionale[166].

Trebuie menţionat că acordurile cu Austro-Ungaria erau punctul nodal al contradicţiilor dintre liberalism şi conservatorism, un dezacord fundamental dintre cele două curente politice existent încă de la afirmarea lor pe scena politică românească, începând mai ales din 1866. Căci în Convenţia comercială şi de navigaţie cu Austro-Ungaria se concretiza integral concepţia economică a conservatorilor, a unei Românii eminamente agrară, menită să constituie un *hinterland* pentru statele europene industriale. Pentru cei mai mulţi liberali, dar cu deosebire pentru Ion C. Brătianu şi Mihail Kogălniceanu, acea politică trebuia repudiată.

Preocupaţi încă de la constituirea României, în 1859, de formarea unei economii diversificate, de întemeiere a unei industrii legată de materiile prime din ţară şi implicit a unei burghezii şi civilizaţii urbane, liberalii propuneau drept metodă protecţionismul. Şi aceasta cu atât mai mult cu cât, cu excepţia Angliei, el era practicat chiar de unele state în curs de industrializare. De aici acţiunea lor viguroasă de combatere a politicii exclusive de concesii economice faţă de străini[167].

În acele momente de frământare pentru fuziune, liberalii acţionau concomitent pentru întemeierea unor asociaţii economice, concepute ca alternative naţionale. În acest sens, răspunsul lor la oferta Crawley pentru liniile de cale ferată menite a face joncţiunea cu Austro-Ungaria a fost o asociaţie, în mai 1875, condusă de inginerul Grigore Heliad. Ea lansase un apel de a strânge în juru-i „ingineri români, cari au dat dovadă de ştiinţă şi aptitudine, punând în capul lor câţiva ingineri cunoscuţi şi experimentaţi din străinătate". Aceştia ar fi urmat să formeze un corp tehnic de construcţie a liniei ferate Ploieşti-Predeal. În acelaşi climat al combaterii concepţiilor economice conservatoare, în decembrie 1875, din iniţiativa lui Ion C. Brătianu, liberalii puneau bazele societăţii de asigurare „Unirea", o replică dar şi un complement dat aceleia întemeiată de moderatul Vasile Boerescu şi intitulată „Dacia"[168].

Acele prime înjghebări asociative, dar şi altele ulterioare, sunt, în fapt, premisele unui alt gen de politică economică românească, numită ca atare „prin noi înşine" de chiar întemeietorul ei, Ion C. Brătianu, îndată după războiul de independenţă. Ea era opusă antinomic politicii conservatoare care, adeptă a unei dezvoltări economice naturale şi fără a se interesa de sincronizarea cu statele dezvoltate, lăsa diferitele sfere ale acesteia să se afirme pe o piaţă internă competiţională lipsită de orice restricţii. Erau, în linii mari, deosebiri esenţiale între liberalism şi conservatorism, care şi-au pus pecetea asupra întregului proces de modernizare a României[169].

Dar, pentru a inaugura o atare politică, era nevoie, mai întâi, să fie răsturnat guvernul conservator. După 30 iunie 1875, când abandonaseră funcţiile de deputaţi, liberalii se lansează într-o acţiune politică menită a forţa schimbarea. Ion C. Brătianu, M. Kogălniceanu, M.C. Epureanu, Gh. Vernescu, într-o dare de seamă către alegători, explicând motivele părăsirii Parlamentului, combăteau justificat administraţia conservatoare pentru faptul că aceasta considera încă România imatură pentru regimul constituţional. Ea ridicase voinţa puterii executive mai presus de cea legislativă, transformând garanţiile constituţionale în „forme exterioare" sau forme fără fond, potrivit junimiştilor. Aceiaşi deputaţi au hotărât că, în acel moment, forma adecvată pentru protestul lor era transferarea luptei politice în colegiile electorale[170].

Agitaţia liberală în jurul acelor probleme majore ale României se interfera cu o criză survenită în sânul majorităţii conservatoare din Senat, ceea ce a condus, în martie 1876, la alegeri pentru acel corp legiuitor. Încă de la 14 ianuarie, Comitetul P.N.L. lansa un manifest prin care anunţa hotărârea de a acţiona solidar

pentru succesul electoral[171]. C.A. Rosetti ar fi dorit o părăsire imediată a puterii de către conservatori, ameninţând în caz contrar chiar cu o „revoluţie". Ca urmare, Carol I acorda lui Ion C. Brătianu – recunoscut de facto drept şef al P.N.L. – o audienţă la 7 martie, cei doi bărbaţi de stat punând astfel capăt unei perioade relativ lungi de întrerupere a contactelor. Cerând domnitorului să aducă la putere opoziţia liberală, Ion C. Brătianu avertizase asupra unor grave probleme care afectau ţara. Dar liderul liberal n-a obţinut schimbarea imediată a guvernului, ci doar garantarea libertăţii alegerilor senatoriale[172], ceea ce însemna că însuşi Carol I voia să se despartă de conservatori.

Aruncaţi cu toată energia în campania electorală, pe fondul unei imixtiuni în alegeri, liberalii şi-au asigurat majoritatea dorită în Senat. M.C. Epureanu şi Gh. Vernescu, cei mai puţin „coloraţi", au fost numiţi vicepreşedinţi ai corpului ponderator, în timp ce Ion C. Brătianu îndeplinea funcţia de purtător de cuvânt, în fapt exponentul majorităţii senatoriale în relaţii cu domnitorul, căruia, la 27 aprilie 1876, îi cerea substituirea lui L. Catargiu. Negocierile cu şeful statului eşuaseră însă, căci nu se hotăra îndeosebi rolul rezervat în cabinet lui Ion C. Brătianu. Urmarea a fost că, la 4 aprilie, Carol I a instalat, într-o atmosferă de intensificare a protestelor liberale, un guvern conservator tranzitoriu, condus de Ioan Em. Florescu. Încredinţarea puterii, imediat, liberalilor ar fi fost interpretată, în opinia publică, ca o recompensă pentru modul cum o parte a acestora îl contestaseră. În altă ordine de idei, Carol I voia să dea impresia foştilor sfetnici că nu se debarasa aşa de uşor de cei care-l ajutaseră să depăşească una din cele mai grave crize dinastice. Dar Carol I mai voia să discearnă, sub faţada zgomotoasă a opoziţiei liberale, adevăratele ei intenţii, dacă liberalii îi împărtăşeau planurile de întregire a suveranităţii ţării, pe fondul adâncirii crizei balcanice. Temerile şi tergiversările lui Carol I erau învinse de noi presiuni liberale, prin unele ameninţându-i-se chiar tronul. Într-un asemenea context s-a ajuns la promovarea la cârma ţării a guvernului M.C. Epureanu, cu Kogălniceanu la Externe, Gh. Vernescu la Interne, Ion C. Brătianu la Finanţe, M. Pherekyde la Justiţie, Gh. Chiţu la Culte şi Instrucţiune Publică, colonelul Gh. Slăniceanu la Război[173].

Guvernul liberal era o expresie a coaliţiei de la Mazar Paşa, în care preşedintele de Consiliu, Manolache Costache Epureanu, un conservator moderat, avea rolul de garant al unei tranziţii line dinspre conservatorismul cu multe înfăptuiri restaurator-regulamentare spre un liberalism ponderat. Forma de aducere a liberalilor la putere era oarecum identică cu aceea a precedentei lor guvernări începută în 1867. Ca şi atunci, lui Ion C. Brătianu i se oferea o funcţie îndeosebi economică, încadrându-l de elemente moderate. Oricum, prin acest guvern, România intra într-o fază decisivă a dezvoltării sale social-economice şi politic-instituţionale.

Note

1. Pentru consideraţii teoretice şi istorice generale vezi: J. Harvey and L. Bather, *The British Constitution*, New York, 1968; Leo Strauss, *Liberalism ancient and modern*, Chicago, ed. 1995; John Gray, *Liberalism*, second edition, Minneapolis, 1955.

2. Valeriu Şotropa, *Proiecte de Constituţie, programe de reforme şi petiţiile de drepturi din ţările române*, Bucureşti, 1976, p. 116; A.D. Xenopol, *Influenţa franceză în România*, Bucureşti, 1887, p. 11-22.

3. Pompiliu Eliade, *Influenţa franceză asupra spiritului public în România*, Bucureşti, 1982, p. 216, 225; Alex. Florin Platon, *Imaginea Franţei în Principatele Române. Modalităţi de difuziune (sec. XVIII-XIX)*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A.D. Xenopol", Iaşi, XVIII, 1981, p. 201-210.

4. Ion Lungu, *Şcoala ardeleană*, Bucureşti, 1978, p. 106, 123, 226.

5. Alexandru Duţu, *Mişcarea iluministă moldoveană la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii", tom. 9, 1966, nr. 5, p. 919-923.

6. Ionică Tăutul comisul (1795-1830), *Scrieri social-politice*, ed. Emil Vârtosu, Bucureşti, 1974; P. Eliade, *op. cit.*, p. 164-168, 173, 189-190, 213-214, 298.

7. Alexandru Duţu, *L'image de la France dans les pays roumains pendant les campagnes napoléoniennes et le Congrès de Vienne*, în „Nouvelles Etudes d'Histoire", III, Bucureşti, 1965, p. 219-235.

8. P. Eliade, *op. cit.*, p. 190.

9. Valeriu Şotropa, *op. cit.*, p. 38.

10. *Ibidem*, p. 40-42.

11. A.D. Xenopol, *Primul proiect de Constituţiune a Moldovei din 1822. Originile partidului conservator şi a celui liberal*, Bucureşti, 1898, p, 43-45.

12. V.A, Urechia, *Istoria românilor, seria 1800-1834*, tom. IV (XI), Bucureşti, 1900, p. 24-27.

13. Emil Vârtosu, *Napoleon Bonaparte şi dorinţele moldovenilor la 1807*, în „Studii", tom. 18, nr. 2, p. 410.

14. A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, I_1, Bucureşti, 1910, p. 42.

15. P. Eliade, *op. cit.*, p. 192-193, 196, 203, 205; Anastasie Iordache, *Originile conservatorismului politic din România*, Bucureşti, 1987, p. 8 şi urm.

16. *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol V, Bucureşti, p. 265, 409, 519-520.

17. V. Şotropa, *op. cit.*, p. 47.

18. P. Eliade, *op. cit.*, p. 304-305.

19. *Ibidem*, p. 328-329; V. Şotropa, *op. cit.*, p. 54.

20. Anastasie Iordache, *Principatele Române în epoca modernă*, Bucureşti, 1996.

21. A.D. Xenopol, *Primul proiect de Constituţiune a Moldovei din 1822*; D.V. Barnovschi, *Originile democraţiei române: „Cărvunarii". Constituţia Moldovei de la 1822*, Iaşi, 1922; N. Iorga, *Un „jacobin" moldave au XIX-e siècle*, în „Revue historique du sud-est européen", an.XIII, nr. 7-9, p. 279, 288.

22. P. Eliade, *op. cit.*, p. 38-41, 60-75, 85-86, 116, 152-153.
23. Hurmuzachi, *Documente*, IV_1, p. 6.
24. A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, I_2, p. 124.
25. Apostol Stan, *Protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române 1774-1856*, Bucureşti, 1999, p. 75.
26. Idem, *Agricultura românească în faza finală a clăcăşiei*, Bucureşti, 1994, p. 11-18.
27. *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare din România*, vol. colectiv, Bucureşti, 1983, p. 52.
28. Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate naţională 1834-1849*, Bucureşti, 1967, p. 216-224.
29. Constantin Vlăduţ, *Ion Câmpineanu*, Bucureşti, 1973, p. 126.
30. Gheorghe Zane, *Mişcarea revoluţionară de la 1840 din Ţara Românească, preludiu al revoluţiei de la 1848*, în *N. Bălcescu*, ed. II, Bucureşti, 1977, p. 177; Hurmuzachi, *Documente*, XVII, p. 1008.
31. Apostol Stan, *Revoluţia română de la 1848*, Bucureşti, 1992; Idem, *Revoluţia de la 1848 în Ţara românească. Boieri şi ţărani*, Bucureşti, 1998.
32. Idem, *Ion C. Brătianu şi liberalismul român*, Bucureşti, 1993, p. 31-32; Dan A. Lăzărescu, *Introducere în istoria liberalismului european şi în istoria P.N.L. din România*, Bucureşti, 1996, p. 57 şi urm.
33. Apostol Stan, *Revoluţia română de la 1848*, p. 203-255.
34. *Anul 1848 în Principatele Române (An 48)*, vol I, Bucureşti, 1902, p. 492, 546-548, 642, 668.
35. *Ibidem*, p. 576-578; II, p. 243, 287-288, 306.
36. *Ibidem*, III, p. 97.
37. *Ibidem*, p. 265; *Istoria Parlamentului*, p. 64, 69 şi urm.
38. *An 48*, I, p. 508; III, p. 112-114, 131 şi urm.; Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date şi mărturii*, vol I, Bucureşti, 1982, p. 524; Ion Varta, *Revoluţia de la 1848 în ţările române.* Documente din arhivele ruseşti, Chişinău, 1998, p. 119-120.
39. *Istoria Parlamentului*, p. 59, 64.
40. Apostol Stan, *Revoluţia română de la 1848*, p. 229-243.
41. Idem, *Boieri şi ţărani*, p. 244.
42. Arhivele Naţionale (în continuare A.N.), fond Microfilme Franţa, rola 74, cadru 17, 175-176, 210.
43. *Ibidem*, r. 74, c. 161, 203-206, 210.
44. Alexandru Cretzeanu, *Din arhiva lui Dumitru Brătianu*, II, Bucureşti, 1934, p. 217.
45. M. Ştefan, *Ceasuri de răscruce*, Bucureşti, 1980, p. 22-39, 43-98 passim.
46. A.N., Microfilme Franţa, r. 7, c. 317-325 passim.
47. Gh. Zane, *Politica economică a Principatelor în epoca Unirii şi capitalul străin*, în „Studii", tom, 12, nr. 1, 1959, p. 223-261.
48. „Românul", nr. 18, 12 februarie 1859, p. 71; A.N., Micro Anglia, r. 69, FO, 78/vol.1516, f.69-71.
49. Apostol Stan, *Independenţa României. Detaşarea de piaţa otomană şi rataşarea de Europa 1774-1875*, Bucureşti, 1998, p. 115 şi urm.
50. Idem, *Grupări şi curente politice în România dintre Unire şi Independenţă*, Bucreşti, 1979, p. 124, 139-142, 144-158.
51. A.N., Microfilme Franţa, r. 77, c. 20.

52. „Conservatorul progresist", an. I, nr. 3, 1860, p. 10.
53. Ştefan Antim, *Barbu Catargi*, în Studii şi portrete, Craiova, 1936, p. 18.
54. N. Adăniloaie, D. Berindei, *Reforma agrară din 1864*, Bucureşti, 1967.
55. Apostol Stan, *Grupări şi curente politice*, p. 242-258.
56. A.N., Microfilme Franţa, r. 8, c. 67, 77-78, 125.
57. *Ibidem*, r. 8, c. 43.
58. „Românul", nr. 32, 17 martie 1859, p. 126; nr. 70, 13 iunie 1859, p. 278.
59. A.N., Microfilme Franţa, r. 45, c. 156-161.
60. Apostol Stan, *Grupări şi curente politice*, p. 62 şi urm.
61. „Curierul Principatelor Unite", nr. 6, 28 mai 1859, p. 1.
62. „Românul", nr. 37, 28 martie 1859, p. 146-147; nr. 68, 9 iuni 1859, p. 270; nr. 82, 11 iulie 1859, p. 329; nr. 86, 21 iulie 1859, p. 345; nr. 103, 29 august 1859, p. 394.
63. „Curierul Principatelor Unite", nr. 31, 23 august 1859, p. 125.
64. Dimitrie Bolintineanu, *Viaţa lui Cuza Vodă*, în *Proză*, Iaşi [f.a.], vol. I, p. 19; Sabina Cantacuzino, *Din viaţa familiei Ion C. Brătianu 1821-1891*, ed. II, Bucureşti, 1934, p. 307-308.
65. Dan Berindei, *Frământări politice în Ţara Românească în primăvara şi vara 1861. Petiţia de la 11 iunie 1861*, în „Revista de istorie", tom, 34, nr. 1, 1981, p. 100.
66. Anicuţa Popescu, *Unificarea şi modernizarea legislaţiei în timpul domniei lui Al. I. Cuza*, în „Studii şi materiale de istorie modernă", vol. VII, 1983, p. 68, 77-78, 85-86.
67. Dan Berindei, *op. cit.*, p. 78, 84, 102.
68. Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, Bucureşti, 1996, p. 90.
69. Apostol Stan, *Ion C. Brătianu*, p. 128-138.
70. Idem, *Grupări şi curente politice*, p. 96-139; Paul E. Michelson, *Romanian Politics 1859-1871. From Prince Cuza to Prince Carol*, Iaşi. Oxford.Portland, 1998, p. 107-150 passim.
71. Anastasie Iordache, *Instituirea monarhiei constituţionale şi a regimului parlamentar în România*, Bucureşti, 1997, p. 56 şi urm.
72. Apostol Stan, *Ion C. Brătianu*, p. 160-168.
73. *Istoria Parlamentului*, p. 152-153.
74. A.N., Microfilme Franţa, r. 13, vol. 20, c. 236.
75. M. Polihroniade, Al. Chirstian Tell, *Domnia lui* Carol I, I, Bucureşti, 1937, p. 212; Paul E. Michelson, *Conflict and crisis. Romanian political development, 1861-1871, 1987*, p. 145-159.
76. A.N., Microfilme Franţa, r. 13, c. 50-52.
77. *Memoriile Regelui* Carol I, II, p. 36.
78. A.N., Microfilme Franţa, r. 13, vol. 29, c. 118-119.
79. *Memoriile Regelui* Carol I, III, p. 29-30, 44-45.
80. M. Polihroniade, Al. Chr. Tell, *op. cit.*, p. 217-218, 220.
81. *Memoriile Regelui* Carol I, III, p. 49-50, 77-79, 85, 91-92, 97.
82. *Ibidem*, p. 114.
83. A.N., Microfilme Franţa, r. 13, vol .30, c. 302.
84. Ibidem, r. 14, c. 189, 206, 227-229, 257-259, 261-266; Paul Michelson, *Conflict and crisis*, p. 166-176 passim.
85. *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 71, 74-75.
86. A.N., Microfilme Franţa, r. 14 (II), c. 38-39.
87. *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 49.

88. A.N., Microfilme Franța, r. 45, c. 250.
89. Ibidem, r. 13, vol. 29, c. 272-273; „Românul", an. XI, 1866, p. 161.
90. *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 4.
91. A.N., Microfilme Franța, r. 13, vol. 30, c. 303, 319.
92. *Ibidem*, r. 14, vol. 31, c. 108, 201.
93. *Ibidem*, r. 14, vol. 31, c. 270-281, 198-301, 305-306; r. 14 (II), c. 6-7, 59; r. 45, c. 51-52.
94. *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 27-28, 33-45; A.N., Microfilme Franța, r. 14, c. 144-145, 154-155.
95. Apostol Stan, *Grupări și curente politice*, p. 192-194.
96. „Pressa", an, II, nr. 171, 1869, p. 611.
97. „Monitorul Oficial" (în continuare: M.O.), nr. 89, 22 aprilie 1867, p. 523.
98. *Istoria Parlamentului*, p. 183.
99. M.O., nr. 40, 20 februarie 1868, p. 242; nr. 154, 11/23 iulie 1867, p. 853; *Istoria Parlamentului*, p. 184.
100. *Ibidem*, p. 179-180.
101. A.N., Microfilme Franța, r. 13, vol. 29, c. 290.
102. Ibidem, r. 68/26, c. 318-319.
103. Ibidem, r. 14, c. 162-163; *Istoria Parlamentului*, p. 181-182.
104. A.N., Microfilme Franța, r. 13, vol. 29, c. 296; r. 14/II, c. 32, 91-92, 94, 119-126, 194; r. 4, c. 129; r. 45, c. 22, 95.
105. M.O., nr. 154, 1867, p. 853; nr. 183, 15 august 1867, p. 979 (proiect respins de conservatori când reveneau la putere).
106. A.N., Microfilme Franța, r. 14, c. 103-104; „M.O.", nr. 110, 1868, p. 695.
107. *Istoria Parlamentului*, p. 177; A.N., Microfilme Franța, r. 13, vol. 29, c. 242; „M.O.", nr. 163, 21 iulie 1867, p. 899; nr. 199, 3/15 septembrie 1867, p. 1045.
108. M.O., nr. 90, 23 aprilie 1867, p. 527-528.
109. *Ibidem*, nr. 133, 15 iunie 1867, p. 769.
110. *Ibidem*, nr. 142, 25 iunie 1867, p. 805.
111. *Ibidem*, nr. 108, 14 mai 1867, p. 657-658.
112. *Istoria Parlamentului*, p. 181.
113. M.O., nr. 192, 26 august 1867; nr. 193, 27 august 1867, p. 1021; nr. 20, 8 septembrie 1867, p. 1061.
114. *Ibidem*, nr. 75, 2 aprilie 1867, p. 449.
115. A.N., Microfilme Franța, r. 13, vol. 30, c. 143-144; Apostol Stan, *The Jews in Romania between 1866 and 1868. Immigratioan and reaction of The Guarantor Powers*, în *The Jews in The Romanian History*. Papers form the International Symposium, Bucharest, September 30-October 4, 1996, p. 94-99.
116. A.N., Microfilme Franța, r. 14/II, c. 136; *Memoriile Regelui* Carol I, III, p. 64, 72; IV, p. 45, 86.
117. Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 132-133.
118. Apostol Stan, *The Jews in Romania between 1866 and 1868*, p. 94-99.
119. A.N., Microfilme Franța, r. 68/26, c. 202-205.
120. *Ibidem*, r. 14, c. 11, 14, 133-134, 247, 249, 255, 291; 4._44, c.183; *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 27.
121. Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 137.
122. A.N., Microfilme Franța, r. 15, c. 13, 84-86.

123. *Ibidem*, r. 14, c. 13, 105; r. 15, c. 39-40, 84-86, 129; *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 36.
124. A.N., Microfilme Franţa, r. 13, vol. 30, c. 167-169, 236, 239, 329; r. 14, c. 224-225.
125. *Ibidem*, r. 13, vol. 30, c. 167- 169, 172-174; r. 14, c. 224-225; r. 14/II, c. 41.
126. *Ibidem*, r. 14, c. 158-159; r. 14/II, c. 40, 196; Memoriile Regelui Carol I, p. 34.
127. A.N., Microfilme Franţa, r. 14, c. 14-16, 193, 197, 227-228.
128. *Memoriile Regelui* Carol I, IV, p. 18-20.
129. A.N., Microfilme Franţa, r. 14, c. 71-72, 104-105, 294-295, 309-310, 314-317.
130. *Ibidem*, r. 14, c. 2-330 passim; *Memoriile Regelui* Carol I, p. 67-68.
131. A.N., Microfilme Franţa, r. 14, c. 220-251 passim; r. 45, c. 156-161.
132. *Istoria Parlamentului*, p. 187.
133. A.N., Microfilme Franţa, r. 14, c. 271, 275.
134. V. Russu, D. Vitcu, *Date noi referitoare la activitatea politică a lui M. Kogălniceanu (1869)*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A.D. Xenopol", Iaşi, tom. XVII, 1980, p. 620.
135. Virgil Ionescu, *Mihail Kogălniceanu. Contribuţii la cunoaşterea vieţii, activităţii şi concepţiilor sale*, Bucureşti, 1963, p. 356.
136. V. Russu, D. Vitcu, *op. cit.*, p. 617-620.
137. „Térra", an. III, nr. 76, 29 aprilie 1869, p. 301.
138. A.N., Microfilme Franţa, r. 15, c. 130, 156-157; r. 24, c. 398.
139. *Ibidem*, r. 15/I, c. 156; r. 45, c. 109-222 passim.
140. *Istoria Parlamentului*, p. 189-190.
141. A.N., Microfilme Franţa, r. 14, c. 312-313, 338; r. 15, c. 142.
142. *Ibidem*, r. 14, c. 275; r. 15, c. 26, 31-41; r. 15/I, c. 132, 261.
143. *Ibidem*, r. 15, c. 16-19, 44-45, 55-57, 68-69, 75.
144. *Ibidem*, r. 15, c. 65-67, 157-158, 174-175; *Memoriile Regelui* Carol I, V, p. 81.
145. *Notes sur la vie du roi Charles de Roumanie*, II, Bucarest, 1894, p. 10.
146. A.N., Microfilme Franţa, r. 15, c. 22-45, 108-275 passim; r. 45, c. 1, 7, 45; Memoriile Regelui Carol I, V, p. 80.
147. *Istoria Parlamentului*, p. 191; A.N., Microfilme Franţa, r. 15, c. 266-267.
148. M.O., nr. 268, 5 decembrie 1870, p. 2197.
149. A.N., Microfilme Franţa, r. 15, c. 266-318 passim; Anastasie Iordache, *Sub zodia Strousberg*, Bucureşti, 1991, p. 60 şi urm.
150. A.N., Microfilme Franţa, r. 15, c. 421-423; r. 45, c. 90; „M.O.", nr. 268, 5 decembrie 1870, p. 2197; Anastasie Iordache, *Ion Ghica*, Bucureşti, 1995, p. 276 şi urm.
151. M.O., nr. 272, 10 decembrie 1870, p. 2230; *Notes sur la vie du roi Charles*, II, p. 53; An. Iordache, *Sub zodia Strousberg*.
152. Apostol Stan, *Putere politică şi democraţie în România 1859-1918*, Bucureşti, 1995, p. 79 şi urm.
153. *Ibidem*, p. 97-99.
154. *Ibidem*, p. 104-108.
155. „Românul", an. XV, 1871, p. 973, 975.
156. M.O., nr. 60, 1873, p. 492.
157. Apostol Stan, Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 166-167.
158. Apostol Stan, *Ion C. Brătianu*, p. 286.
159. *Ibidem*, p. 284.
160. *Ibidem*, p. 284-286.

161. Constantin Bacalbaşa, *Bucureştii de altă dată*, I, Bucureşti, 19, p. 50.
162. Apostol Stan, *Ion C. Brătianu*, p. 289.
163. *Ibidem*, p. 286-287.
164. A.N., Microfilme Franţa, r. 18, vol. 39, c. 183-187; Apostol Stan, *Grupări şi curente politice*, p. 412-413.
165. *Partidul Naţional Liberal la cârma statului*. Trei discursuri, Bucureşti, 1888, p. 15.
166. A.N., Microfilme Franţa, r. 18, vol. 39, c. 183-187, 267-269; r. 45, c. 331-332.
167. Apostol Stan, *Independenţa României*, p. 157 şi urm.
168. Idem, *Ion C. Brătianu*, p. 290-291.
169. Idem, *Independenţa României*.
170. Idem, *Ion C. Brătianu*, p. 291.
171. „Alegătorul liber", an. I, 1876, nr. 140, p. 1.
172. A.N., Microfilme Franţa, r. 18, vol. 39, c. 481.
173. Apostol Stan, *Ion C. Brătianu*, p. 292-294.

Capitolul II

Independența națională și modernizarea instituțiilor românești

(Gheorghe Cliveti)

Dacă ar fi să ne conformăm manierei lesne regăsibilă în dreptul mai tuturor demersurilor istoriografice cu „intitulaţii cronologice", atunci s-ar impune aproape de la sine să începem capitolul de faţă cu menţiunea că anii 1876 şi 1899 delimitează o perioadă cu semnificaţii aparte în istoria Partidului Naţional Liberal. La rigoare, însă, respectiva menţiune ar putea suporta observaţii din partea „cunoscătorilor de istorie", nu neapărat dintre cei titraţi în domeniu, ci chiar dintre cei ţinând de mediul mai larg al atât de obişnuiţilor, „la noi", pasionaţi de „cea dintâi carte a naţiei". În legătură cu prima delimitare cronologică, observaţiile ar putea viza situarea anului 1876 în proximitatea imediată a altora, cu rezonanţă mult mai largă pentru istoria liberalismului la români sau, în genere, pentru istoria noastră modernă, anul 1876 urmând celui în care specialiştii consideră că s-ar fi constituit Partidul Liberal[1] şi înaintemergând celui marcat de proclamarea independenţei de stat. Cât despre anul 1899, portanţa sa cronologică suferă de proximitatea copleşitoare a celui semnificând sfârşitul de secol XIX ca şi din cauza distanţei apreciabile faţă de momente cu mai mare încărcătură pentru devenirea programatică şi organizatorică a „partidului marilor Brătieni" (ne gândim la congresul de la Iaşi din 1892, când se pare că a fost reconfirmată în mod oficial pentru respectiva formaţiune politică titulatura de Partidul Naţional Liberal, la schimbarea conducerii aceluiaşi partid la 1908-1909 sau la reevaluarea programului şi, implicit, doctrinei naţional-liberale la 1913-1914, reevaluare impulsionată de celebra *scrisoare-program* a lui Ion I.C. Brătianu, apărută în „Viitorul", la 7 septembrie 1913, *scrisoare* în care liderul naţional-liberal anunţa „marile reforme": stabilirea „colegiului electoral unic" şi împroprietărirea „printr-o nevoie, pentru creşterea proprietăţii ţărăneşti"). Şi totuşi, deşi discutabile, din considerente ce le-am schiţat, delimitările cronologice ale acestui capitol prezintă elemente de rezistenţă. Anul 1876 a însemnat începutul celei mai întinse în timp guvernări liberale, nelipsită, se ştie, de frecvente reaşezări „de cabinet" până la 1888. Apoi, la 1899 s-a încheiat una dintre cele mai tensionate guvernări liberale, an ce a cunoscut, pe de altă parte, includerea aşa-numiţilor „generoşi" în rândurile Partidului Naţional Liberal, ce ajunsese „rigidizat" întrucâtva de practicile „elitei sturdziste".

În mare, capitolul de faţă priveşte un pătrar de secol, ultimul al celui de-al XIX-lea, o perioadă când istoria Partidului Naţional Liberal s-a încărcat de *date semnificative*, de înfăptuiri ce au consolidat edificiul României moderne. O perioadă istorică ce a cunoscut mari înfăptuiri naţional-statale (Independenţa şi Regatul), fortifierea structurilor societăţii moderne, impunerea Vechiului Regat

ca centru gravitațional al luptei naționale și, nu în ultimul rând, afirmarea statului român ca factor activ în relațiile internaționale. Și ca o constatare cu semnificații aparte aici, aceeași perioadă a cunoscut cea mai îndelungată prezență a național-liberalilor la guvernarea României: din cei douăzeci și patru de ani asupra cărora ne-am propus a stărui, șaptesprezece s-au aflat sub semnul guvernelor de nuanță liberală, cu mult mai mult, procentual vorbind, decât au acoperit ca timp guvernele național-liberale din perioada interbelică. În perioada 1876-1899, liberalismul și-a etalat din plin capacitatea de principal *curent politic de guvernământ*[2], de primordial *instrument politic* al edificării României moderne. Căutând a releva în propria lor expresie faptele și făptuitorii unui capitol de istorie a Partidului Național Liberal, ne-am propus să ne referim, mai întâi, la „starea" acestuia din ultimul pătrar al secolului al XIX-lea, la structurile sale, la deschiderile sale programatice, la liderii săi, la profilul omului politic de sub egida sa; ne-am propus să evidențiem, de asemenea, rolul liberalilor în realizările național-statale de la 1877 (Independența) și de la 1881 (Regatul); ne-am propus să stăruim asupra activității parlamentare și guvernamentale a Partidului Național Liberal și, nu în ultimul rând, asupra poziției și inițiativelor sale în problema „fraților de-un sânge și de-o limbă" din afara granițelor Micii Românii.

Spre a ne edifica în legătură cu „starea" a *ceva anume* – lucru sau ființă, „persoană fizică" sau „persoană juridică" – o înclinație interioară, poate inefabilă, oricum intrinsecă firii noastre umane, ne face să ne punem, înainte de orice, problema începutului ori a constituirii *acelui ceva.* În cazul de față, problema constituirii Partidului Național Liberal, supusă, firește, analizei „din aproape" în capitolul acoperind perioada până la 1875. Ceea ce a trebuit să prezinte un interes special în cuprinsul prezentului capitol privește însă felul în care național-liberalii s-au raportat la începutul(rile) partidului lor, ca dimensiune esențială a conștiinței identității („stării") lor politice. Avem de-a face, în această privință, cu o discuție întinsă în timp, dar care nu are darul a evidenția deplinul consens între opiniile specialiștilor (sociologi, istorici „deterministi", juriști, politologi) „în materie de partide" și cele vădind conștiința național liberalilor înșiși despre începuturile formațiunii lor politice. Pentru specialiști, problema constituirii formațiunilor (grupărilor, partidelor)[3] ce au ilustrat curentele politice moderne pare să rămână relativ simplă, ca presupunând, pentru fiecare caz, determinarea unui act sau moment al începutului de activitate. A putut să apară suficientă stabilirea datei și împrejurărilor unei „întruniri constitutive", cu rolul de a fi adoptat un statut, un program și de a fi ales o conducere, altfel spus, de a fi consacrat elementele de natură să confere formațiunii în cauză personalitate politico-juridică[4]. Și a putut apărea întrutotul convingătoare o atare dispunere a datelor problemei pentru cazurile de constituire a formațiunilor politice în condițiile *ființării prealabile a regimului reprezentativ* (constituțional), regim care, din rațiuni ținând de funcționalitatea întregului său „mecanism", „a avut și are darul … de a întreține o mare discordie între principiile teoretice (general asumabile) … și practica politică"[5]. S-a pornit deci de la considerentul că regimul reprezentativ ar

presupune, aproape de la sine, fiinţarea *partidelor*, care, fără a fi recunoscute de prevederi *in spe* ale legii fundamentale, au trebuit să-şi etaleze calitatea lor de *factori constituţionali* prin „veleităţile naturale" ale fiecăruia de a da curs „menirii" sau „înaltei responsabilităţi" de „a se face un mijloc esenţial... de manifestare a voinţei naţionale"[6]. Evaluată în funcţie de preexistenţa regimului reprezentativ, constituirea partidelor s-ar fi datorat, pe de o parte, „puterii convingătoare" a unor *idei* (regăsibile în programe sau în „texte doctrinare", însuşite sau inspirate de „întemeietori") şi, pe de altă parte, „legăturilor personale", ce ar fi dat „oriunde şi oricând" măsura fiecărei „coeziuni de partid". La o asemenea evaluare invită, dealtfel, şi cunoscuta definiţie avansată de Dimitrie Gusti[7], după care partidul politic ar fi o „asociaţie liberă de cetăţeni, uniţi în mod permanent prin interese şi idei comune, de caracter general, asociaţie ce urmăreşte, în plină lumină publică, a ajunge la puterea de a guverna pentru realizarea unui ideal..." O definiţie confirmată de tendinţa de a se identifica începutul unei formaţiuni politice în calitatea sa de *persoană juridică* mai ales după adoptarea încă atât de des invocatei „legi Mârzescu" din 1924; definiţie confirmată, implicit dacă nu explicit, şi de înclinaţia deliberată a istoriografiei „marxiste" de a plusa importanţa *momentului constitutiv* în viaţa unui partid cum ar fi fost a celui de la 1893 pentru Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România şi, mai ales, a celui de la 1921 pentru Partidul Comunist Român. În baza unor susţinute studii şi dezbateri, marcate uneori, îndeosebi cele din urmă, de imperative politico-ideologice, s-a putut ajunge la a se recunoaşte de mai toţi specialiştii în domeniu că Partidul Naţional Liberal s-ar fi constituit la 1875[8]. Nefiind aici, să recunoaştem, locul cuvenit a opina în legătură cu suportul ştiinţific al respectivei recunoaşteri, ţinem a semnala faptul, deosebit de interesant, că cel puţin în perioada asupra căreia ne-am propus a stărui, naţional-liberalii nu au prea dat de înţeles că partidul lor s-ar fi constituit la 1875. Din discursul lor „ocazional" sau „de bilanţ" reiese că la 1875 s-ar fi închegat *o coaliţie politică* (faimoasa „coaliţie" de la Mazar-Paşa) ce a făcut posibilă marea guvernare liberală din anii 1876-1888. De regulă, ei realizau partidul la condiţia unui *curent-politic* instrumentat în scopul emancipării naţionale şi al fondării libertăţilor şi instituţiilor moderne („scopul a fost naţionalitatea, mijlocul de a-l ajunge au fost instituţiile liberale", se glosa într-un *apel către Ţară* din mai 1888)[9]. Naţional-liberalii înclinau a considera, în consonanţă, de altfel, cu viziunea xenopoliană asupra începuturilor *partidelor politice în România*[10], că formaţiunea lor ar fi prins contur treptat, după 1821, fiind *o realitate* la 1848[11]. Era un mod de a privi lucrurile care nu diferea în fond de cel întâlnit „în ţările de baştină ale liberalismului", unde *instrumentarea specifică* a acestuia nu a evidenţiat întotdeauna „structuri organizatorice" sau „criterii juridice" acceptabile astăzi, în mod curent, pentru *definirea partidelor*[12]. Spre edificare, atât la englezi cât şi la francezi *istoria partidului liberal* nu pare defel să fi privit doar durata unei anumite „structuri organizatorice" sau a unei anumite „personalizări politico-juridice", fapt valabil şi în cazul istoriei partidului liberal italian, în cel al

istoriei partidului liberal belgian, în cel al istoriei partidului liberal german... *Şi în cel al istoriei partidului liberal român*, ai cărui exponenţi realizau, „în epocă", funcţionalitatea sa la condiţia unei dinamici a *cluburilor*, a unor *structuri* mult mai elastice decât cele vădite de viaţa noastră politică la finele secolului XX.

Dinamica structurilor ar fi meritat, să recunoaştem, o expunere detaliată în eventualitatea că demersul nostru s-ar fi axat pe relevarea unei „stări în sine" a Partidului Naţional Liberal în ultima parte a secolului al XIX-lea. Propunându-ne însă un obiectiv cu o mult mai largă deschidere, anume, reevaluarea *rolului istoric* al respectivului partid, nu ne-am putut permite, în privinţa dinamicii sale structurale, decât referiri succinte. Înainte de orice, pentru a reţine faptul că, în ciuda unei puternice coeziuni interioare (s-a şi vorbit deseori despre „disciplina de fier în partidul Brătienilor"), Partidul Naţional Liberal nu a ajuns a etala pe orizontala raporturilor *centru-filiale* şi nici pe verticala exercitării atribuţiilor factorilor săi de conducere o structură organizatorică riguros funcţională. Nu au fost realizate evidenţe clare ale membrilor de partid, nefiind obişnuite practicile înscrierilor sau excluderilor; nu au funcţionat *secretariatele* ce să asigure ceea ce se înţelege, *mai nou*, prin raporturile *centru-filiale*. Situaţia a făcut ca P.N.L. să fie ferit de unele tare, precum rigiditatea funcţională, ermetismul ideatic etc. Să nu uităm că noţiunea de *partid liberal* s-a aplicat, o vreme, mişcării liberale în ansamblul ei, chiar dacă, din spirit exclusivist ori din exces de zel, şi-a revendicat-o una sau alta dintre „grupări", a căror dispunere *radicali-moderaţi* s-a făcut resimţită încă din timpul revoluţiei de la 1848, cunoscând frecvente reaşezări înainte şi după 1875. O dispunere ce a fost înregistrată de „istoria de partid liberal", însă nu de o manieră ce să umbrească imaginea devenirii mişcării liberale ca *un întreg ideatic şi atitudinal*. În „versiunea internă", *istoria partidului liberal* a tins spre a cuprinde *într-un singur tot* actele şi acţiunile exponenţilor mişcării liberale, chiar dacă un anume „subiectivism valah" o reclama în dreptul „grupării Brătianu-Rosetti". În aceeaşi *istorie* s-au regăsit până şi acele acte şi acţiuni ce au denotat adversităţi „de grup" sau „personale", adversităţi prejudiciabile, e drept, închegării de „structuri organizatorice", dar deosebit de relevante pentru deschiderea ideatică şi pentru fervoarea atitudinală din „viaţa partidului liberal". S-a întâmplat, se ştie, ca „forţe liberale" să fi fost serios implicate în detronarea unui domnitor de orizont politic liberal (Al. I. Cuza, la 1866), întâmplare înregistrată ca atare de *istoria partidului liberal*. După cum apare înregistrată şi întâlnirea unor „forţe" liberale cu cele conservatoare în *Opoziţia Unită* din anii 1883-1888 faţă de *liberalismul de guvernământ* promovat, în accente de „vizirat", de I.C. Brătianu. Istoria partidului liberal s-a dorit, fie şi dintr-un impuls vizionar-romantic, atotcuprinzătoare până şi pentru a reflecta în tonalităţi vii *procesualitatea edificării României moderne*. Procesuală ea însăşi – într-un grad mai înalt decât istoria oricărui alt partid politic, – *istoria liberală* nu şi-a putut afla „punctul de sprijin" într-un anumit *moment*, fie el şi de importanţa celui al „coaliţiei de la Mazar-Paşa". Cu timpul, *întreaga istorie a liberalismului la români* a trebuit să devină *Istoria Partidului Naţional Liberal*[13]. Până şi „istoriile" unor partide

rezultate din frecventele regrupări de „forţe" liberale – cum au fost Fracţiunea Liberală şi Independentă (N. Ionescu), Partidul Liberal-Moderat (G. Mârzescu, V. Conta). Partidul Liberal-Radical (C.A. Rosetti), Partidul Democrat-Radical (G. Panu), Partidul Liberal-Democrat (D. Brătianu), Partidul Liberalilor Sinceri (G. Vernescu), Gruparea Drapelistă (P.S. Aurelian)[14] – s-au topit în *Istoria Partidului Naţional Liberal*. O istorie de oameni şi de fapte, ce au dat viaţa unui mediu iniţiatic şi seducător, străluminat de *focul sacru al liberalismului*.

Dacă *Istoria Partidului Naţional Liberal*, ca atotcuprinzătoare pentru ocurenţele mişcării liberale, ar putea fi totuşi amendabilă sub aspectul dispunerii disparate a „structurilor organizatorice", aceeaşi *istorie* şi-a aflat deplina confirmare la nivelul *programului politic"*. La nivelul organizatoric, regrupările frecvente de „forţe" liberale s-au dovedit mai întotdeauna incongruente şi manevriere. În schimb, programul politic, axat pe idei clare şi percutante, nu a prea vădit inconsecvenţe semnificative. El a trebuit să suporte, cu timpul, anumite mutaţii sau inerente atenuări pe traseul *ofertă electorală – realizări guvernamentale*, însă fără a se ajunge, cum vom vedea, la dezziceri grave faţă de registrul său ideatic. Ideile fundamentale pot fi lesne decelabile în baza studierii devenirii textului programatic liberal, începând cu programul coaliţiei de la 1875, care nu a marcat încheierea unei etape istorice, ci a deschis o alta, de referinţă pentru acest capitol. Hermeneutica respectivului text ar necesita însă o lucrare de sine stătătoare, de mare întindere, aşa încât am considerat nimerit să evidenţiem, în câteva cuvinte, principalele direcţii în care acesta a fost exersat. Din cuprinsul unor documente programatice de mare relevanţă, precum programul coaliţiei din 1875 (de la Mazar-Paşa)[15], manifestele din 8 mai şi 11 septembrie 1888 ale P.N.L.[16], programul din 1892 de la Iaşi[17], răzbate o anumită ordonare a ideilor şi problemelor, un anumit stil purtând marca personalităţii unora dintre semnatari (actul coaliţiei de la 1875 vădeşte din plin „vocaţia programatică" a lui M. Kogălniceanu[18], exersată, de altfel, asupra „texturii marilor momente istorice": 1848, 1857, 1859, 1864, 1877, după cum manifestele de la 1888 sau programul de la Iaşi din 8/20 noiembrie 1892 evidenţiază acribia şi asprimea expresiei lui D.A. Sturdza[19]; cât despre I.C. Brătianu, lider al „grupării liberal-radicale", apoi al P.N.L., semnatar în această calitate al actelor de la 1875 şi de la 1888, nu pare să fi ţinut, după 1876, a-şi etala, dincolo de „prezentările guvernamentale", de „răspunsurile" la interpretările din partea diverşilor parlamentari, „valenţele programatice", el recurgând adesea la replici tăioase precum „Nu credem dar necesar să vă aducem un program...", pentru a invoca, în loc de textul acestuia, autoritatea *actelor istorice* la înfăptuirea cărora el, Brătianu, şi partidul pe care-l conducea au contribuit decisiv: Unirea, Independenţa, Regatul...)[20]. În ordinea de idei a *programului liberal* s-a situat, la loc de căpetenie, cea naţională. Revendicând, cu temei, recunoaşterea rolului liberalismului de principal instrument politic al edificării României moderne, liberalii de toate nuanţele au ţinut să dea glas credinţei că întreaga lor mişcare politică nu reprezenta decât un aspect, e drept, esenţial al emancipării naţionale. Şi pentru a fi deplin convingători, recurgeau, în actele

programatice, la câte un preambul istoric, cu punct de plecare revoluţiile de la 1821 şi 1848 sau cu invocaţii patetice de genul: „La începutul acestui secol (al XIX-lea, n. ns.) s-a produs o mişcare însemnată de deşteptare naţională... În curs de un secol, până la 1821, Principatele Moldova şi Valahia erau zilnic în pericol de a fi prada lăcomiei străinului şi această nenorocită soartă li se pregătea de desele invaziuni ale vecinilor şi de guverne care nu aveau nici inimă nici înţelegere pentru fiinţa Statului român"[21]; sau „Amare şi crude au fost suferinţele românilor, lungă epoca degradării naţionale... Aservirea neamului şi desfiinţarea Statului au fost aproape două secole la ordinea zilei"[22]. Apoi, în legătură cu „marile acte" ale timpurilor moderne, era amintită „energica operă reformatoare" dintr-un imbold formulat foarte inspirat de M. Kogălniceanu: „guvern naţional pe o chartă liberală" sau dintr-un *credo* invocat încă din anii „juneţii" de I.C. Brătianu[23], iar mai târziu de fiul său Ionel[24]. În programe şi discursuri „ de tribună" era amintit meritul liberalilor de a fi impus *voinţa naţională ca sursă a legii fundamentale în Stat*, iar ca gir al ei *reprezentanţa naţiunii* (sistemul reprezentativ). Prima constituţie, în înţelesul modern al termenului, era considerată cea de la 1866. În opinia liberalilor, „precedentele acesteia", pe linia *alternativei naţionale de modernizare*[25], au fost „proiectele novatorilor", ale exponenţilor *partidei naţionale* din perioada premergătoare şi din timpul revoluţiei de la 1848, ca şi „dorinţele" adunărilor ad-hoc de la 1857, neamintindu-se mai nimic despre *Statutul* lui Cuza de la 1864; era respinsă ideea unei „dezvoltări constituţionale" ce să fi înscris într-un curs firesc „pravilele medievale slavo-bizantine", „aşezămintele" domnilor fanarioţi şi Regulamentele Organice. Poziţia liberalilor în *problema constituţională*, puternic ancorată în *prezentul modernităţii*, ţinea a scruta *perspectiva istorică*, vizând revizuirea legii fundamentale de la 1866 în conformitate cu exigenţele *progresului*. Adoptată pe calea *compromisului politic* cu exponenţii conservatorismului[26], nicidecum ca expresie a „alianţei de clasă burghezo-moşiereşti" – una din „marotele" istoriografiei marxiste!–, Constituţia de la 1866 se impunea, în optica liberalilor a fi profund revizuită. Programul politic liberal exprima limpede dezideratul preeminenţei legislativului între puterile în stat, incriminându-se la 1875 faptul că „nu majorităţile legislative formează ministerele, ci miniştrii îşi fac majoritatea şi mai că putem zice unanimitatea legislativă"[27], acelaşi deziderat fiind însă atenuat în practica guvernamentală, „beneficiară" a atu-ului *votului cenzitar*, elitist şi lesne previzibil pentru desemnarea Camerelor, reuşindu-se cu greu, la 1884, reducerea numărului colegiilor electorale de la patru la trei şi scrutându-se de abia pe la 1890 oportunitatea „colegiului unic"[28]. Era exprimat, de asemenea, cu fervoare, dezideratul *domniei legilor*, al consacrării şi aprofundării drepturilor cetăţeneşti, între care, de căpetenie, dreptul de proprietate; erau aprofundate stările de lucruri şi preconizate soluţii, nu întotdeauna aplicate cu consecvenţă de guvernele liberale, privind „chestiunea ţărănească", „chestiunea Bisericii şi Instrucţiunii", „chestiunea Armatei", „chestiunea Finanţelor şi a politicii economice", „chestiunea Justiţiei", „chestiunea descentralizării administrative", „chestiunea politicii externe", toate

acestea într-o ordine suportând, de la 1875 la 1899, puţine schimbări de „priorităţi" şi evidenţiind *arta şi stilul* naţional-liberalilor în materie de *program politic*. Desigur, *programul liberal* a excelat ca *expunere de principii* când partidul se afla în opoziţie, dovadă în acest sens fiind chiar deosebit de elaboratele acte programatice de la 1875 şi de la 1892, căpătând însă o tentă aplicativă şi inerent limitativă când era prezentat ca „platformă" de guvernare. În expresia sa guvernamentală, *programul liberal* a vădit, mai ales după 1878, o înclinaţie *etatistică*, acuzată nu doar de „adversari tradiţionali" (conservatorii), ci şi de exponenţi ai „liberalismului clasic": Ion Ghica, Ion Bălăceanu, Ion Strat ş.a.[29]. În orizontul liberalismului de guvernământ, *etatismul* (politic, nu economic la condiţia unui „capitalism de stat"!) a tins, de altfel, la a căpăta o tot mai mare pondere[30], naţional-liberalii întrevăzând în consolidarea organismului statal asigurarea „verticalităţii sistemului reprezentativ", ca o certitudine pentru reuşita acţiunilor în scopul desăvârşirii unităţii şi prosperităţii naţionale. Nu era însă vorba de un etatism ce să vizeze doar „conservarea instituţiilor în fiinţă". Dimpotrivă, *etatismul liberal*, probat şi de practicile economice protecţioniste şi anticipând deja, spre 1900, *neoliberalismul*, viza o reconsiderare de fond a structurilor instituţionale ale României, chiar dacă, în această direcţie, realizările nu s-au putut situa întotdeauna la înălţimea intenţiilor. Nu s-a putut realiza prea mult în privinţa mai clarei delimitări a atribuţiilor Senatului, a asigurării neatârnării „reale" a magistraturii, a descentralizării administrative etc. Spiritul etatist-liberal şi-a pus, în schimb, pecetea pe acte consfinţind emanciparea Bisericii Ortodoxe Române, la 1885 aceasta devenind autocefală, modernizarea învăţământului (mai ales prin „legile Haret"), mai buna organizare şi dotare a armatei etc. Toate acestea denotau o viziune „arhitecturală" a liberalilor asupra edificiului statal şi nu doar urmarea unor „concepţii de import" („forme fără fond"!), ce le erau imputate vehement de adversarii lor politici. În determinarea structurilor instituţionale ale României moderne ei s-au plasat mereu *în actualitate*, în atmosfera interferenţelor europene, şi nu au încercat, nici măcar în plan ideatic, să „refacă evoluţii" de natură să trădeze obsesia unor „organizări statale tradiţionale" ce ar fi izvorât, cum susţinea N. Iorga, „din conştiinţa populară de la 1300" (din epoca constituirii statelor medievale româneşti)[31].

Perioada 1876-1899 a reprezentat în viaţa Partidului Naţional Liberal una de întrepătrundere a două mari generaţii. Cea a revoluţiei de la 1848 şi a Unirii de la 1859 a atins deplina maturitate în momentele Independenţei şi al Regatului, pentru ca după 1881 să se manifeste cu autoritate şi prestigiul senectuţii, ca un veritabil *Senat de partid*. În schimb, generaţia tinerilor: N. Fleva, M. Pherekyde, E. Carada, V. Lascăr, P.S. Aurelian, I.I.C. Brătianu şi-a făcut treptat simţită aspiraţia la o reconsiderare a programului politic, a manierei de a se acţiona în arena publică. Sub acest aspect, al întrepătrunderii dinamice a generaţiilor, o posibilă comparaţie între naţional-liberali şi conservatori ar conduce indiscutabil la concluzia net favorabilă celor dintâi. După cum ar conduce şi în privinţa liderilor de partid. Pentru liberali, evoluţia de la *grupuri* la *partidul naţional* a fost marcată

de impunerea liderului de autoritate. De la liderii de *grupuri* (M. Kogălniceanu pentru „maişti", I. Ghica pentru „moderaţii munteni", C.A. Rosetti şi I.C. Brătianu pentru „liberali radicali", N. Ionescu pentru „fracţionişti") s-a ajuns, pe fondul unor obişnuite, în „sfera politicii", competiţii sau rivalităţi, la impunerea *liderului naţional*. Acesta a fost I.C. Brătianu, care „a câştigat", la nivelul formaţiunii liberal-radicale, competiţia cu C.A. Rosetti şi s-a impus, la nivelul întregii mişcări liberale, în competiţia nedeclarată, dar resimţită „în epocă" şi amintită măcar între timp de istorici, cu M. Kogălniceanu. Traiectoriile politice ale „celor doi mari" s-au atins deseori în decursul câtorva decenii, dar niciodată nu s-au intersectat atât de evident şi atât de benefic pentru cauza naţională ca în anii Independenţei. Aceleaşi traiectorii au diferit, în timp, ca amplitudine. Cea a lui Kogălniceanu s-a dovedit una de excepţie în Epoca Unirii Principatelor (a fundamentării statului modern), a suferit o dură fractură la 1866, pentru a fi reînfiripată, în ciuda resimţirii incriminantului apelativ de „omul de la 2 Mai", în 1867-1870, reatingând culminaţia la 1877-1878. În schimb, traiectoria politică a lui I.C. Brătianu, „revoluţionarul de odinioară", care, semnala N. Iorga, se convertise , după 1866, „la ideea guvernării tari", a cunoscut o ascensiune formidabilă în anii 1876-1881, pentru a se menţine la cotele prestaţiei de lider autoritar până la finele vieţii. Un lider autoritar ce şi-a atras numeroase adversităţi, până şi ameninţări sub forma atentatului, dar şi multă admiraţie, nu doar din partea celor de acelaşi crez politic. Prestaţia sa a ilustrat un stil, „brătienismul"[32], a incitat adesecori comentariul pe tema menirii şi calităţilor liderului de partid[33], ale omului de stat. Iar toate acestea întru sublinierea forţei unui partid politic ce s-a remarcat prin înfăptuiri de esenţă, cu implicaţii profunde asupra deveniri societăţii româneşti.

Adepţi ai *acţiunii energice*, naţional-liberalii şi-au apropiat guvernarea României în primăvara 1876, partidul lor ridicându-se la înălţimea *menirii* sale istorice în împrejurările excepţionale ale cuceririi Independenţei de Stat la 1877-1878. Am putea considera, fie şi cumva retoric, însă fără riscul exagerărilor de fond, că în respectivele împrejurări Partidul Naţional Liberal a fost *norocul şi tăria* pentru marea înfăptuire naţională; în acel *moment istoric* nu a putut fi vorba doar de exploatarea unui context internaţional, chipurile, favorabil, ci de implicarea statului român în acţiuni de natură a determina o reaşezare a datelor respectivului context, atât de tensionat, din 1875, în zona sud-estică a „bătrânului continent". O implicare ce nu putea fi asigurată de o guvernare conservatoare, nici chiar de una de autoritatea celei prezidată timp de cinci ani (1871-1876) de Lascăr Catargiu, ştiut fiind că „partidul bunelor tradiţii" s-a dovedit adeptul declarat al realizării neatârnării statale exclusiv pe calea *tratativelor diplomatice*[34], cale a cărei oportunitate, în condiţiile izbucnirii „crizei orientale", a trebuit să piardă treptat şi inexorabil teren. Edificaţi, e drept, la rându-le, asupra *necesităţii istorice,* nu doar de moment, a Independenţei, conservatorii au mizat, în scopul apropierii marelui deziderat naţional, pe posibilitatea unui consens

favorabil al puterilor garante, semnatare ale tratatului de la Paris de la 1856, îndeosebi pe un crezut posibil la un moment dat[35] demers activ la Poartă al „curţilor nordice", în limitele faimoasei Alianţe a celor Trei Împăraţi[36], ce tatonau de ceva timp „şansele" racordării „intereselor lor mutuale" pe seama tendinţelor de reaşezare a configuraţiei politico-statale a Europei de Sud-Est. Iar promptitudinea reacţiilor „curţilor nordice", cu deosebire a celei de la Viena[37], încă din prima fază a „crizei orientale" au părut de natură a îndreptăţi tactica politică a guvernului Lascăr Catargiu[38]. O tactică ce s-ar fi dovedit însă fructuoasă numai în eventualitatea unui curs realmente favorabil cauzei române al împrejurărilor externe. Nu a fost însă să fie aşa. Complicarea situaţiei externe a României a decurs treptat, începând să se contureze din chiar momentul declanşării ostilităţilor în sudul Dunării. Problema, de o stringenţă deosebită, care se punea pentru statul român, era aceea de a se evita „prinderea" teritoriului naţional între ostilităţile amintite şi intervenţia unei mari puteri (era vizată îndeosebi Rusia)[39]. La Bucureşti s-a intuit cu exactitate că de incitarea bosniecilor şi herţegovinenilor la revoltă nu au fost străine intrigile austro-ungare şi ruseşti[40]. În plus, erau bine cunoscute preparativele bulgarilor[41], de care se interesau îndeaproape şi cercurile politice, militare sau cultural-religioase de la Petersburg[42]. Datorită poziţiei sale geografice şi statutului său juridic internaţional, România s-a aflat, de la bun început, într-un strâns contact cu derularea evenimentelor din Balcani. Modalitatea în care ea a fost prinsă „în vâltoarea crizei orientale" a prezentat însă trăsături mult distincte faţă de cele oferite de acţiunile celorlalte state mici din Sud-Est. Serbia şi Muntenegru „au sărit", la 1876, în ajutorul „fraţilor de sânge şi credinţă", acţiunile lor fiind în acel an încurajate sau sprijinite de Rusia şi „acceptate" de alte mari puteri (din interese ori sub presiunea opiniei publice). O intrare a României în acţiune sub forma unui gest spontan a fost, în anul amintit, imposibilă. Eventualitatea unui sprijin extern s-a dovedit cu totul exclusă. Toate puterile garante au fost împotriva implicării directe a statului român în desfăşurarea ostilităţilor din Balcani. României i s-au refuzat până şi cererile referitoare la garantarea neutralităţii şi integrităţii teritoriale. Garanţii i-au indicat, e drept, o conduită de „neutralitate" echivalentă, în fapt, pasivităţii, conduită total inacceptabilă în contextul disputelor menite să schimbe radical configuraţia politico-statală a sud-estului european. Atitudinile garanţilor au fost dictate de raţiuni ce se intersectau întru recunoaşterea faptului – demonstrat şi de cursul evenimentelor – că intrarea în acţiune a României putea avea consecinţe deosebite asupra deznodământului disputelor menţionate. Nu pot fi omise dintre raţiunile ce au cântărit mult în determinarea atitudinilor „marilor cabinete" (îndeosebi ale celui de la Viena), nici precauţiile faţă de implicaţiile previzibile ale independenţei şi acţiunii militare româneşti asupra stărilor de spirit din Europa Centrală. Fiind plasată „în punctul culminant al situaţiunii europene"[43], România *a trebuit*, înainte de a recurge la acţiunea armată, să-şi proclame independenţa, act de energie şi curaj, pe care nu l-au făcut Serbia şi Muntenegru. România şi-a proclamat independenţa

într-un moment extrem de dificil care s-a constituit într-un veritabil examen de maturitate în faţa istoriei. Eludând suveranitatea de sorginte medievală a Porţii şi lăsând fără obiect regimul de garanţie colectivă a marilor puteri, actul energic de la 9 mai 1877 a consfinţit decizia naţiunii române de a-şi lua definitiv soarta în propriile mâini, decizie căreia participarea la războiul din Balcani i-a adus o înaltă şi eroică consacrare. Ţinând seama de cele consemnate nu credem a exagera susţinând că venirea naţional-liberalilor la guvern în 1876 s-a impus sub presiunea unei necesităţi de mai largă şi profundă cuprindere decât a uneia dictată de evoluţia în sine a disputelor politice vizând accesul la putere. Desigur, nu s-ar cuveni să fie neglijată cu totul ponderea ce au avut-o asemenea dispute, tot mai accentuate în condiţiile în care guvernul conservator a ajuns a resimţi el însuşi o stare evidentă de criză. Din echipa guvernamentală de la 1871 nu mai rămăsese în funcţie, la 1876, decât primul ministru. În 1873 demisionase Gh. Costa-Foru, apoi Manolache Costache Epureau, care în 1875 a fost propulsat ca lider (moderator) al „coaliţiei de la Mazar-Paşa". Starea de criză a guvernării conservatoare s-a dezvăluit şi mai limpede cu prilejul demiterii lui P. Mavrogheni, provocată de interpelări parlamentare, însoţite de dezbateri aprinse în Cameră pe marginea „defectuoasei administrări a finanţelor publice", cu deosebire pe marginea unor „acte de corupţie" ce ar fi implicat Ministerul de Finanţe şi concesionarii străini ai căilor ferate române („afacerea Strousberg" neepuizându-şi încă implicaţiile)[44]. Atunci au ieşit clar în lumină defecţiuni grave ale echipei guvernamentale conservatoare, animozităţi între exponenţii de vârf ai puterii (L. Catargiu şi prinţul D. Ghica, preşedintele Camerei), ambiţii personale vizând adjudecarea fotoliului de premier (în cazul generalului I. Em. Florescu)[45]. Un guvern ce cu greu mai putea para atacurile opoziţiei liberale, care, în perspectiva alegerilor parlamentare, dăduse deja primul semn cert al coalizării tuturor forţelor sale prin apariţia ziarului emblematic: "Alegătorul Liber" (la 23 ianuarie/ 4 februarie 1875). Erau supuse atacurilor intenţiile guvernului în privinţa „delictelor de presă", practicile de centralizare administrativă şi, nu în ultimul rând, reforma instrucţiunii publice în temeiul mult-controversatului proiect de lege al lui Titu Maiorescu[46]. Alegerile din aprilie 1875 şi, mai ales, *Programa deputaţilor opoziţiei*, publicată în „Românul" din 4 iunie, act ce reflecta constituirea „partidei naţional-liberale", au avut darul de a proba înclinarea balanţei forţelor de partea adversarilor guvernului conservator. Trebuind să suporte „atacurile furibunde" ale liberalilor pe tema convenţiei comerciale cu Austro-Ungaria pe baza liberului schimb, resimţind eşecul „proiectului Maiorescu" la Senat şi demisia ministrului Instrucţiunii Publice, guvernul Catargiu s-a văzut practic „paralizat" în urma demisiei ministrului Afacerilor Străine, V. Boerescu (în oct. 1875). Dincolo de pretext (Boerescu îşi anunţase demisia pe motivul că nu i se îngăduise să-şi păstreze, în acelaşi timp, portofoliul ministerial şi calitatea de membru fondator la *Banque de Bucarest*)[47], demisia şefului diplomaţiei trăda, în fond, faptul că sfârşitul guvernului Catargiu a fost grăbit, în primul rând, de dificultatea adoptării

unei poziţii ferme şi de perspectivă faţă de complicaţiile externe, nota circulară din 4/16 ianuarie 1876 evidenţiind opţiunea pentru o „neutralitate desăvârşită" (pasivă) faţă de „conflictul balcanic"[48].

Şi totuşi, demisia cabinetului conservator la 30 martie st. v. 1876, după eşuarea în Senat a două proiecte de lege pentru acoperirea deficitului bugetar pe anii 1875 şi 1876 (ambele proiecte provocând pe rând votul de blam din partea Camerei Superioare), nu semnificase netezirea accesului naţional-liberalilor la guvernarea României. Preferinţele lui Carol I pentru guverne de nuanţă conservatoare erau de notorietate[49]. La toate acestea se adăugau şi nedisimulate reticenţe ale suveranului faţă de constituirea unui „cabinet Brătianu", neputând fi uitate „învăţămintele" de la 1867-1868, când presiunile externe au condus la retragerea „guvernării roşilor". Aşa încât, în ciuda evidentei ascensiuni a liberalilor, domnitorul Carol, prevalându-se de atribuţiile sale constituţionale, a recurs la numirea unui guvern „tipic de tranziţie", supranumit de presă „ministerul săbiei", datorită includerii ca miniştri a trei generali (I. Em. Florescu – preşedintele Consiliului de Miniştri şi deţinător al portofoliilor la Interne şi la Război, Christian Tell – la Finanţe şi Tobias Gherghel – la Lucrări Publice). Numit în ciuda evidenţei politice, cabinetul Florescu nu a putut rezista „examenului parlamentar", îndeosebi în Senat, unde liberalii aveau 36 de locuri, iar conservatorii 28. Şi deşi obţinuse aprobarea din partea Camerei Deputaţilor a unei moţiuni de încredere, „guvernul generalilor" a sucombat ca urmare a refuzului domnitorului Carol de a accepta solicitarea premierului de dizolvare a Senatului, demisia echipei ministeriale survenind la 26 aprilie/8 mai 1876.

A doua zi şi-a demarat activitatea guvernul „coaliţiei de la Mazar-Paşa", prezidat de Manolache Costache Epureanu, titular al Ministerului Lucrărilor Publice, din guvern mai făcând parte G. Vernescu – la Interne, M. Kogălniceanu – la Afaceri Străine, I.C. Brătianu – la Finanţe, M. Pherekyde – la Justiţie, colonelul Gh. Slăniceanu – la Război, Gh. Chiţu – la Culte şi Instrucţiune Publică[50]. Un guvern care, deşi reprezenta o „mare coaliţie politică", a resimţit, din chiar momentul constituirii, o stare de provizorat, reflectată de însăşi „condiţia publică" a premierului, culoarea sa politică nefiind clar definibilă, semnatarul „de top" al programului liberal din 4 iunie 1875 ilustrându-se în perioada anterioară prin vederi conservatoare, fapt confirmat şi de activitatea sa viitoare (în 1880 M. C. Epureanu devenind lider al Partidului Conservator). Chiar negocierile, iniţiate de Carol I, în scopul constituirii noului guvern, anticipau starea acestuia de provizorat. Domnitorul a insistat mult ca premierul să fie Epureanu, „om de formaţie intelectuală germană", după cum a ţinut ca în echipa ministerială poziţia liberalilor radicali să nu fie preponderentă, în fine, ca Ministerul de Război să revină colonelului Slăniceanu. În Camera dominată de conservatori, *programul guvernului* a întâmpinat o vie opoziţie[51], impunându-se organizarea de alegeri de deputaţi. Solicitării premierului în acest sens, Carol i-a opus „o mai veche dorinţă a sa", anume, dizolvarea Senatului, dominat încă din

1875 de liberali şi „vinovat în ochii domnitorului" de respingerea proiectelor de lege ale fostului guvern conservator privind acoperirea deficitului bugetar pe anii 1875 şi 1876. Acuzând „presiunea suverană", senatorii liberali au subscris la votarea respectivelor legi, însă sub „acoperirea" unui raport prezentat de D.A. Sturdza asupra „dezastruoasei" politici financiare a guvernului Catargiu şi numai după ce au putut întrevedea în gestul lor „plata" pentru acordul domnitorului la dizolvarea Camerei Deputaţilor[52]. Campania electorală şi scrutinul din 2/14 iunie şi 9/21 iunie au evidenţiat stări de spirit extrem de tensionate. S-a văzut limpede atunci tendinţa liberalilor de a confirma consolidarea poziţiei lor politice. S-a recurs uneori la practici dure, cea mai ilustrativă privind procedura lui G. Vernescu, titularul Internelor, de destituire a 25 de prefecţi conservatori, înlocuiţi cu „oameni ai guvernului" [53]. „Coordonarea" alegerilor de ministrul de Interne şi de viitorul preşedinte al Camerei, C.A. Rosetti, a asigurat o majoritate liberală covârşitoare, fapt ce anunţa schimbări politice profunde şi accentua, totodată, starea de provizorat a „premieratului" lui M. C. Epureanu. Verificarea alegerilor de deputaţi a ocazionat dezbateri furtunoase, cele mai virulente „ieşiri la tribună" vizând deja darea în judecată a guvernului L. Catargiu (din care guvern făcuse parte, o vreme, şi M. C. Epureanu)[54]. Unei atare intenţii i s-a dat şi mai mult glas cu prilejul dezbaterilor la proiectul de răspuns la mesajul Tronului[55]. La 30 iunie/12 iulie, treizeci de deputaţi iniţiau propunerea pentru ancheta parlamentară şi darea în judecată a „ministerului conservator". În dezbateri a fost incriminată încălcarea libertăţilor publice de respectivul minister, exprimându-se convingerea că a sosit timpul pentru a se „lichida un trecut nenorocit" şi a se începe „o eră nouă – eră de încredere reciprocă, de libertate, moralitate şi justiţie"[56]. În atare condiţii, adresa de răspuns la Mesaj a plasat într-o situaţie foarte delicată pe premier faţă de colegii săi de cabinet, dintre aceştia G. Vernescu acordându-i „sprijinul deschis", însă ineficient de vreme ce în Cameră documentul de legitimare a „noii puteri" primise votul majorităţii[57]. Reacţiile acuzatorii ale domnitorului faţă de adresa de răspuns la Mesaj, ce i-a fost prezentată de o delegaţie în frunte cu C.A. Rosetti, nu au oprit din drumul său comisia de anchetă, Camera arogându-şi capacitatea de a pune sub acuzare 12 foşti miniştri conservatori, învinuiţi pentru violarea Constituţiei, gestionarea frauduloasă a banilor statului şi „abuz de forţă publică". Erau exceptaţi de la punerea sub acuzare I. Strat şi, în noua sa calitate de premier, M. C. Epureanu. A fost exceptat şi Th. Rosetti, ce avea în acel moment calitatea de membru al Curţii de Casaţie, însă acesta a ţinut să-şi reclame, într-o scrisoare către preşedintele Camerei, „dreptul şi onoarea a figura în... proces"[58]. S-a dat atunci frâu liber patimii politice, forţându-se prevederile legale (un organ eminamente legislativ, care putea iniţia anchetă parlamentară, îşi arogase şi atribuţiile unui judecător de instrucţie pentru a instrumenta procesul împotriva foştilor guvernanţi, în condiţiile în care nu fiinţa încă o lege a responsabilităţii ministeriale, promulgată abia după închiderea „întregului litigiu", mai exact, la 2/14 mai 1879), însă, dincolo de latura agita-

torică, emoţională a evenimentelor, răzbătea în prim planul realităţilor o tendinţă de durată în viaţa Partidului Naţional Liberal şi care s-a dovedit benefică slujirii intereselor fundamentale ale României. Avem în vedere tendinţa decantării forţelor în partid, impunându-se „grupul brătienist", adept al „disciplinei şi coeziunii interne" şi al *liderului* de autoritate. Era vorba de o tendinţă ce asigura viitorul partidului, condiţia de lider a lui I.C. Brătianu, însă, mai presus de toate, răspundea necesităţii imediate şi deosebit de presante a unui guvern în stare să-şi asume, fără disfuncţionalităţi interne, responsabilitatea *acţiunii energice în numele cauzei naţionale.* De altfel, tensiunilor din viaţa politică internă le-au corespuns iniţiative externe ce confirmau deja depăşirea fazei *neutralităţii pasive* faţă de „conflictul balcanic". În această privinţă, *şansa* s-a numit Kogălniceanu. Intuind ineficienţa iniţiativelor de mediere diplomatică a divergenţelor vădite de raporturile Porţii otomane cu „supuşii săi creştini" (o dovadă în sensul respectivei ineficienţe dovedindu-se chiar şi *memorandum*-ul de la Berlin, din mai 1876, scontat de „curţile nordice" ca reper atitudinal pentru marile puteri, însă depăşit de trendul evenimentelor)[59], Kogălniceau a considerat că pentru politica externă nu mai era suficientă o reluctantă sau pasivă sondare a atitudinilor „curţilor garante", de natură să menţină România remorcată la împrejurări. Noul program politic al neutralităţii, al unei *neutralităţi active*, a făcut obiectul celebrei note în şapte puncte a lui Kogălniceanu din 16/28 iunie 1876, *supusă formal*, împreună cu un memoriu consistent, pronunţării puterilor garante şi curţii suzerane, pentru toate acestea nefiind o dificultate a descifra în „actul lui Kogălniceanu" proiectul unei independenţe *de facto*[60]. Nu întâmplător, „marile cabinete" acuzau „exagerările de stil" ale lui Kogălniceanu[61], „temperamentul său naturalmente iritabil"[62], precum şi „limbajul puţin ponderat al documentelor oficiale româneşti"[63]. Se ajunsese la o mai accentuată tensionare a poziţiei externe a României, în vreme ce, pe plan intern, provizoratul guvernamental atinsese limita expierii. Neputând, în fapt sau din principiu, să traducă în practică solicitarea domnitorului Carol de a dizolva Camera, a cărei majoritate se obstina în susţinerea comisiei de anchetă a guvernului (fost) conservator, M.C. Epureanu s-a văzut nevoit să-şi prezinte demisia la 23 iulie/4 august 1876.

Guvernul I.C. Brătianu, constituit a doua zi, a fost prima din cele patru formaţiuni ministeriale pe care cel deja gratulat cu apelativul de „mare bărbat politic" le-a prezidat până în 1888 (singura sincopă în succedarea respectivelor formaţiuni reprezentând-o cea condusă de Dumitru Brătianu între 10/22 aprilie – 8/20 iunie 1881). Revenind la guvernul constituit în 24 iulie 1876 am putea susţine că însăşi fizionomia sa iniţială a evidenţiat tendinţa ca viaţa de partid liberal să aibă drept centru gravitaţional „grupul brătienist", fapt probat şi de dinamica titularilor de portofolii ministeriale (a cărei prezentare, pentru economie de spaţiu redacţional, o facem pe „stil vechi", propriu epocii supusă atenţiei noastre). În componenţa iniţială a guvernului, premierul şi-a asumat portofoliul Finanţelor, G. Vernescu a fost numit la Interne, „fracţionistul" N. Ionescu – la

Afacerile Străine, Eugen Stătescu – la Justiţie, Gh. Chiţu – la Culte şi Instrucţiune Publică, colonelul Gh. Slăniceanu – la Război şi D.A. Sturdza – la Lucrări Publice. Dacă până la finele anului 1876 această echipă guvernamentală s-a putut menţine, în anii 1877-1878 schimbările de titulari s-au produs cu o frecvenţă tot mai sporită. În 1877, la 5 ianuarie, G. Vernescu a preluat interimatul Lucrărilor Publice; la 27 ianuarie, premierul I.C. Brătianu a preluat Internele, Ion Câmpineanu – Justiţia, Ioan Docan – Lucrările Publice, iar D.A. Sturdza – Finanţele, minister al cărui interimat şi-l atribuie I.C. Brătianu la 21 februarie; la 25 martie I. Câmpineanu îşi asumă interimatul la Externe, la 2 aprilie Alexandru Cernat devine titular la Război, iar la 3 aprilie M. Kogălniceanu la Externe; la 20 august I.C. Brătianu preia interimatul la Război, iar I. Câmpineanu la Finanţe; la 21 august Petru S. Aurelian este numit ministru la Lucrările Publice, iar la 23 septembrie I. Câmpineanu şi E. Stătescu devin titulari la Finanţe şi, respectiv, la Justiţie. În 1878, la 17 martie, Al. Cernat este numit la Război, la 26 martie I.C. Brătianu preia Lucrările Publice; la 26 mai C.A. Rosetti devine titular la Interne; la 31 octombrie I.C. Brătianu preia interimatul la Culte şi Instrucţiune, iar la 17 noiembrie M. Kogălniceanu pe cel de la Interne[64]. Desigur, schimbările titularilor de ministere reprezentau un loc comun în practicile guvernamentale din epocă. Urmărind însă cu atenţie dinamica acestui prim cabinet I.C. Brătianu, putem desprinde câteva concluzii interesante pentru devenirea elitei de ministeriabili P.N.L.; mai întâi, că formaţia intelectuală a acestora, cumulând cunoştinţe de drept, istorie, economie, inginerie, foarte arareori fiind axată pe un singur domeniu din cele amintite, a permis de la sine ca un minister sau altul să fie preluat de personalitatea în măsură să impună un anumit proiect de lege, să taie „nodul gordian al unor afaceri" interne sau externe de maximă complexitate, să fie evitată „specializarea" până la limitele fixismului funcţional pe posturi ministeriale; apoi, că întrepătrunderea ministerială a exponenţilor „grupului brătienist" cu ai altora („fracţioniştii" lui N. Ionescu, moderaţii lui Kogălniceanu) a putut fi lesne coordonată sau orientată întru cauza eficienţei actului politic guvernamental; că o altă întrepătrundere, aceea a generaţiilor, s-a putut face selectiv, constructiv şi benefic pentru partid; în fine, dar nu şi de ultimă importanţă, că s-a impus liderul de autoritate ce întrunea, la cea mai tare exponenţialitate, calităţile *omului politic*. Dincolo de inerente manevre politicianiste, prestaţiile de premier ale lui I.C. Brătianu s-au dovedit exemplare. Şi-a făcut un frecvent *credo politic* din „slujirea" cauzei naţionale, care nu a însemnat pentru actele şi acţiunile sale doar o simplă arie de rezonanţă propice invocaţiilor retorice de efect; cauza naţională a reprezentat marja principală şi finalitatea supremă pentru actul său politic; a înţeles ca nimeni altul că un asemenea act implica un maximum de responsabilitate şi un minimum de posibilitate (libertate), încât *momentul decizional*, faţă de asumarea căruia a trebuit să resimtă însingurarea *omului tare*, a etalat mai întotdeauna promptitudine şi eficienţă; a ştiut să întreţină, să armonizeze sau să arbitreze relaţii personale cu un „şarm" ce a inspirat încă din epocă „condeie" publicistice şi literare[65]; a avut capacitatea rară de a imprima actului

politic nu atât valenţe tehnice-administrative cât creative, în măsură să fecundeze şi nu doar să subsumeze dispunerea împrejurărilor istorice. Într-un cuvânt, a ştiut şi a putut să fie *lider naţional*.

Deosebit de relevantă pentru *arta politică* a lui I.C. Brătianu s-a dovedit însăşi componenţa guvernului din 24 iulie 1876. La Interne, a fost numit G. Vernescu, unul din cei mai fervenţi susţinători ai comisiei parlamentare de anchetă a „ministerului conservator". S-a mers departe pe linia anchetei, fiind abordate nu doar ministerele, ci şi prefecturile, tribunalele, parchetul, comisiile judeţene, „adică tot ceea ce se putea numi (până în 1876) autoritate constituită"; a fost cercetată corespondenţa secretă a „vechiului guvern", au fost întreprinse „anchete locale", au fost supuşi percheziţiilor la domiciliu şi în fostele oficii prefecţi conservatori, „ridicându-se şi scrisori personale"; foştilor miniştri li s-au trimis „mandate de înfăţişare" la comisie, recurgându-se în cazul unora la „agenţii forţei publice"; la 19/31 martie 1877 raportul comisiei a fost supus dezbaterilor Camerei, şi aceasta în împrejurări marcate de imperativul adoptării unor acte de însemnătate majoră pentru Ţară, dezbateri ce au trenat – de reţinut! – până la 26 ianuarie st. v. 1878, când I.C. Brătianu a consimţit să se sfârşească cu „această nenorocită cestiune"[66]. O asemenea închidere a „cestiunii" nu a mai presupus poate aşteptate şi atunci răspunsuri ori explicaţii „de înaltă autoritate" privind raţiunile provocării sau ale îndelungei sale trenări. În decursul timpului s-au încercat diverse supoziţii ori explicaţii, cele mai multe convergând întru a pune „cestiunea" pe seama mistuitoarelor patimi politice, a dorinţei de răzbunare a liberalilor ce înduraseră cinci ani „banca opoziţiei"; alte explicaţii, mai elaborate, au văzut în „întreaga afacere" semnul tensionării deosebite a disputelor pe tema căilor şi ritmului modernizării României. Trenarea şi mai ales momentul închiderii „cestiunii" permit însă şi supoziţii dacă nu chiar explicaţii plauzibile şi din perspectiva unei anumite tactici „brătieniste". Faptul că partea cea mai tensionată a „cestiunii" s-a derulat în preajma şi în timpul războiului Independenţei pare să fi ţinut de dorinţa sau posibilitatea premierului de a ţine „în şah", de a anihila manifestările opoziţiei, nu dificil de intuit, în privinţa convenţiei cu Rusia din 4/16 aprilie 1877 şi a participării în foarte confuze condiţii politico-diplomatice la războiul din sudul Dunării. Presa conservatoare, cu deosebire paginile din „Timpul", şi dezbaterile parlamentare din 1877-1878 par să îndrituiască o atare explicaţie. După cum ar putea-o îndritui, din unghiul studiului istoric, şi menţinerea la Externe a neutralistului declarat N. Ionescu, atât de încercat de frisoane la gândul „alianţei cu Rusia"; frisoane ce l-au încercat şi pe D.A. Sturdza, înlocuit la Finanţe, în august 1877, de I. Câmpineanu, mai puţin înclinat a comenta orientarea politicii externe a cabinetului Brătianu. O orientare care numai din raţiuni tactice a reclamat menţinerea lui N. Ionescu la Externe. Din vara 1876 şi până în primele luni ale anului următor, atitudinea marilor puteri faţă de evoluţia „crizei orientale" a vădit din plin semne de duplicitate, dictate, desigur, de resorturi profunde ale jocului politic. Pe de o parte şi mai ales făţiş, ele îşi manifestau predispoziţia de mediere a conflictului dintre Poartă şi supuşii

creştini, predispoziţii ce şi-au avut sublima însă lipsita de perspectivă concretizare în conferinţele diplomatice ale curţilor garante şi suzerană la Constatinopol din decembrie 1876 – ianuarie 1877 (conferinţe ce au eşuat în urma anunţării „prin salve de tun" a Constituţiei lui Midhat-Paşa, ce consacra independenţa, integritatea şi accentua autoritatea centrală în viaţa Imperiului Otoman, în detrimentul „provinciilor", între care, cu titlul de „privilegiată", era trecută şi România!)[67]. Pe de altă parte, aceleaşi mari puteri, cu deosebire cele ce se arătau „direct interesate" de implicaţiile „crizei" (Rusia şi Austro-Ungaria), s-au lansat în negocieri secrete pe marginea intervenţiei armate (era vizată, desigur Rusia) care să pună capăt „atrocităţilor otomane asupra creştinilor". Pe această parte a „marii politici" s-au succedat acordurile ruso-austro-ungare de la Reichstadt (iulie 1876) şi Budapesta (ianuarie 1877)[68], precum şi protocolul de la Londra (martie 1877)[69]. În privinţa României, însă, obligaţiile de garante impuneau aceloraşi mari puteri să invite „micul principat" să se menţină într-o „totală rezervă", fiindcă, altmintrelea, ar fi riscat să ajungă „copleşit" de împrejurări. Era ceea ce susţineau, pe plan intern, conservatorii şi unii liberali moderaţi („grupul" I. Ghica), însă nu putea accepta I.C. Brătianu, premierul intuind duplicitatea „marilor cabinete", dar şi posibilitatea de a juca, şi el, „la două capete". La Externe era menţinut N. Ionescu, ce întreţinea consulii puterilor garante la Bucureşti cu discuţii asupra unei eventuale „garanţii speciale de neutralitate" pentru România[70]. În schimb, premierul Brătianu, refuzând să admită ca România să fie copleşită de împrejurări[71], a înţeles să le forţeze, cu autoritatea omului de stat inspirat, recurgând la cunoscutele „vizite" din vara-toamna 1876 (primele misiuni externe ale României la nivel de şef de guvern!). La finele lui august 1876, o delegaţie guvernamentală, condusă de I.C. Brătianu, a fost primită la Sibiu de Franz Joseph, împăratul Austro-Ungariei, căruia i-a fost exprimată dorinţa „de bună vecinătate" a României, deschidere diplomatică menită a permite sondarea dispoziţiilor politice ale dublei monarhii. Mult mai plină de învăţăminte s-a putut dovedi însă „vizita" delegaţiei române (I.C. Brătianu, generalul Slăniceanu, ministru de Război, şi Singurov) la Livadia, în Crimeea, unde, departe de a se fi produs doar „un act de curtoazie", cum făcea N. Ionescu (rămas la Bucureşti!) să înţeleagă pe consulii puterilor garante[72], a avut loc un prim schimb oficial de opinii (cu ţarul Alexandru al II-lea, cu Gorceakov şi Ignatiev) asupra atitudinii României în perspectiva declanşării „războiului sfânt" de Rusia. Din relatările despre acele discuţii reiese limpede că demararea negocierilor româno-ruse pe tema unei convenţii a fost rezultatul insistenţelor lui Brătianu[73]. Iar când se va apropia clipa semnării convenţiei, neutralistul Ionescu „a fost pierdut pe drum", la timona Externelor, după un scurt interimat al lui I. Câmpineanu, venind Kogălniceanu, *omul mare* al actului proclamării Independenţei.

Personalităţile politice de vârf ale momentului istoric al Independenţei au fost I.C. Brătianu şi M. Kogălniceanu, întăriţi salutar în actele lor de domnitorul Carol I, care, în virtutea prerogativelor sale în stat, şi-a apropiat meritul iniţierii

şi conducerii campaniei militare din sudul Dunării. Nici un alt mare moment al istoriei noastre nu a fost ilustrat atât de expresiv de un *tandem politic* de forţa şi valoarea *celor doi mari* de la 1877-1878. Dacă Ion Brătianu a fost artizanul acţiunii guvernamentale, înscriind o strălucită pagină în *istoria guvernelor de război*, M. Kogălniceanu, în stilu-i caracteristic, a asigurat o textură de excepţie *momentului Independenţei*. De la discursurile parlamentare, între care şi cel atât de celebru, ocazionat de actul proclamării Independenţei, la notele şi depeşele diplomatice şi până la pledoaria ce a însoţit memoriul înaintat Congresului de pace de la Berlin, Kogălniceanu s-a dovedit a fi *cuvântul Neatârnării româneşti*. Resimţind din greu „abandonul Europei"[74] şi trebuind să consimtă la încheierea convenţiei cu Rusia, domnitorul Carol şi premierul Brătianu au apelat la „serviciile" lui Kogălniceanu, în chiar preziua semnării respectivului act, prin care se reuşea „să se smulgă" Rusiei recunoaşterea individualităţii şi integrităţii teritoriale ale statului român. Oamenii politici de la Bucureşti ar fi dorit o convenţie politică, ce ar fi asigurat României statutul de cobeligeranţă în perspectiva războiului din Balcani, şi nu una relativă doar la trecerea trupelor ruseşti pe teritoriul ţării noastre. Nu s-a putut obţine însă în acest sens acceptul Rusiei, ce se erija în „mandatară morală a Europei" pentru războiul cu Turcia. Ca urmare, convenţia din 4/6 aprilie 1877 nu a ferit statul român de complicaţii externe, îndeosebi de încordarea raporturilor cu Imperiul rus, dar şi de reacţii violente din partea Imperiului otoman. „Retragerea" drepturilor agentului diplomatic român la Constantinopol, precum şi „actele de provocare" comise de trupele otomane de-a lungul Dunării au făcut ca România să renunţe la ceea ce Kogălniceanu denumea „frumoasa floare fără culoare şi miros a neutralităţii"[75] şi să-şi declare starea de război cu Turcia (la 29 aprilie/11 mai), gest ce nu a avut cum, sub nici un chip, să beneficieze de „acoperirea" convenţiei din 4/6 aprilie sau să survină în consecinţa directă a declarării prealabile de Rusia a războiului (la 12/24 aprilie). Raţiunile gestului României au fost făcute cunoscute puterilor garante prin circulara lui Kogălniceanu de la 2/14 mai 1877, din cuprinsul căreia se lăsa, subtil, să se înţeleagă oportunitatea independenţei. „Tăcerea Europei" faţă de complicarea situaţiei externe a întărit şi mai mult convingerea factorilor de decizie politică de la Bucureşti că România trebuia „să meargă pe mâna ei", încât proclamarea independenţei la 9/21 mai – act sancţionat de domnitor a doua zi,adică la 10/22 mai, zi reconfirmată şi astfel ca sărbătoare naţională – a avut ţinuta unui *mare şi energic fapt împlinit*. Pentru a fi răspuns raţiunii de a fi a garanţiei lor colective, marile puteri ar fi trebuit să recunoască şi să asigure noul statut politico-juridic al României. Amânarea pronunţării „areopagului european" şi deteriorarea situaţiei trupelor ruse la sud de Dunăre au impus intervenţia armatei române, ce s-a acoperit de gloria marilor bătălii de la Plevna, Rahova şi Vidin. De reţinut faptul că şi pe timpul desfăşurării operaţiunilor militare menite consacrării independenţei „prin jertfa de sânge a ostaşilor noştri", I.C. Brătianu şi-a asumat şi responsabilităţile Ministerului de Război. Ştiută fiind concepţia sa referitoare la organizarea armatei, evidenţiată şi în timpul guvernelor liberal-radi-

cale de la 1867-1868, I.C. Brătianu a dispus de pârghii guvernamentale de o manieră ce să accentueze *caracterul popular* al efortului de război al României[76]. În literatura de specialitate s-a insistat a se releva, pe alocuri în accente triumfaliste, faptele de vitejie ale armatei române, suportul larg popular pentru ducerea războiului, ecoul internațional al acțiunii militare a României[77]. Mai puțin evidențiate apar actele *guvernului liberal de război*, „dialogul" deosebit de tensionat între putere și opoziție, încercările prin care au trecut principalii oameni politici. Dintre aceștia, I.C. Brătianu și M. Kogălniceanu au trebuit să fie încercați de sentimente de profundă amărăciune cu prilejul *păcii*, care, cum a ținut a sublinia ministrul român de Externe în cunoscutul său memoriu, prezentat Congresului de la Berlin, „ne-a fost mai puțin propice decât soarta armelor". În „faza sa ruso-otomană" (preliminariile de la Adrianopol și tratatul de la San-Stefano) pacea se profilase de-a dreptul amenințătoare pentru România. Clauzelor nefavorabile (pierderea sudului Basarabiei, nesocotirea dreptului părții române la despăgubiri de război, trecerea trupelor ruse pe teritoriul nostru național spre și dinspre Bulgaria Mare) le-au corespuns poziția „de forță" a Rusiei, care a amenințat cu ocupația militară a României și cu „dezarmarea armatei prințului Carol"[78]. Apoi, chiar și în „faza europeană", ilustrată de Congresul de la Berlin, *pacea*, deși provocase diminuarea „primejdiei rusești", nu a scutit România de un tratament nedrept. Independența, consacrată printr-un efort de război victorios, urma a fi recunoscută unilateral și în mod condiționat de fiecare dintre marile puteri (cele mai dure condiții vizând modificarea articolului 7 din Constituție, relativ la cetățenia română, și „răscumpărarea căilor ferate"). Profund marcat de toate acestea, Kogălniceanu a ținut să facă loc în pledoaria „auzită" nu și „ascultată" (la fel ca și cea a lui I.C. Brătianu) de Congresul de la Berlin la cuvinte ce trădau sentimentele grele ce-l încercau ca român: „nous ne sommes que des paysans du Danube, nous écrivons ce que nous disons et nous ne venons qu'avec l'intention de défendre les droits de notre malhereux pays...".

La revenirea în țară, „cei doi" au fost întâmpinați, oarecum diferențiat, cu răceală (În 1919, când revenea acasă, în România Mare, după participarea la Conferința de la Paris, Ionel Brătianu își va fi amintit de „experiențele amare" ale tatălui său la 1878). *Faptele Independenței* au fost supuse unei severe „examinări" în mai toate ziarele, nu numai în cele ale opoziției, între care „Timpul" părea a da cea mai virulentă expresie „nemulțumirii generale". Între „nemulțumiți" se regăseau și liberali marcanți, membri ai „comitetului de acțiune" de la 1875, precum D. Brătianu, I. Ghica și D.A. Sturdza. La rându-I, „fracționistul" N. Ionescu nu mai prididea cu acuzele la adresa „politicii adventuriste" promovată de I.C. Brătianu și M. Kogălniceanu. Cele mai dure acuze veneau dinspre conservatori, cărora războiul de la 1877-1878 li s-a părut „de două ori nefericit": mai întâi fiindcă a fost dus „împreună" (s-a apus chiar „în alianță" cu Rusia) apoi, fiindcă acțiunea politică și militară a României a fost girată nu de un guvern de uniune națională, ci de „clica brătienistă", care, pentru a-i reduce pe „oamenii de bine" (și odată cu ei „întreaga țară") la „tăcere", a intentat și întreținut „un crimi-

nal proces" fostului „minister Catargiu". Erau acuze grele care au făcut şi mai apăsătoare atmosfera în care, la 1/13 octombrie 1878 autorităţile române s-au retras din sudul Basarabiei. O atmosferă ce nu s-a prea încălzit nici măcar cu prilejul ceremoniei trecerii armatei române, la 14/28 noiembrie, în Dobrogea, când onorul s-a dat lui Carol I, hărăzit încă de la 9/21 septembrie acelaşi an cu titlul de Alteţă Regală. Pe plan intern România se confrunta cu o reală criză politică, vădită mai ales de stările de spirit din Corpurile Legiuitoare, întrunite la 15/27 septembrie 1878, pentru a lua cunoştinţă, între altele, şi de condiţiile recunoaşterii externe a independenţei. Situaţia dată i-a impus lui I.C. Brătianu *să joace tare*, în direcţia politicii accentuat *guvernamentale*, ce şi-a vădit eficienţa pe timpul războiului Neatârnării. Premierul a recurs la practica reaşezării „echipei ministeriale", care, cel puţin în formă, avea să presupună „sacrificarea" lui M. Kogălniceanu, devenit „paratrăsnet" pentru „tunetele şi fulgerele opoziţiei" asupra „alianţei cu Rusia", ce ar fi risipit „garanţia europeană" şi ar fi împins ţara într-un război „nu atât al Independenţei, cât al pierderii (sudului) Basarabiei". Desigur, gestul lui I.C. Brătianu, ce a ştiut bine „a trage sforile" înlăturării lui Kogălniceanu, încât să nu apară expresia unei dorinţe personale a premierului, a fost dictat de raţionamentul rece al politicii, prea puţin în consonanţă cu perceptele moralei sau cu dicturile memoriei. „Sacrificarea" lui Kogălniceanu, resimţită dureros de acesta, mai ales că, amăgit pentru câteva zile (17-24 noiembrie) cu interimatul Internelor, a trebuit să suporte şi destul de străvezii acuze de cupiditate şi de imoralitate[79], trebuie aşezată, retrospectiv, în raza leviathanicului joc politic, rază în care s-a situat, dealtfel, şi îndepărtarea din „anturajul" puterii a lui D. Brătianu, „fericit de fratele său" cu misiunea diplomatică la Constantinopol. În joc nu se puteau afla, în ultimă instanţă. „chestiunile de persoană", ci responsabilităţi guvernamentale grave, dictate de imperativul îndeplinirii condiţiilor recunoaşterii externe a independenţei. La 25 noiembrie st. v. s-a constituit „al doilea guvern I.C. Brătianu", de fapt o remaniere în sensul fortifierii liniei politice „dorite" de premier. Echipa ministerială (cu primul ministru asumându-şi Internele şi interimatul la Război, cu I. Câmpineanu – la Externe, D.A. Sturdza – la Finanţe, E. Stătescu – la Justiţie, George Cantilli – la Culte şi Instrucţiune Publică, M. Pherekyde – la Lucrări Publice, iar de la 8 ianuarie 1879 cu N. Dabija titular la Război)[80] a putut spune totul, în sensul menţionat. A fost un guvern constituit pentru a iniţia „preparativele legale" în vederea revizuirii Constituţiei. A fost elaborat şi supus dezbaterilor parlamentare proiectul de modificare a articolului 7 din legea fundamentală, articol relativ la exigenţele cetăţeniei române. Modificarea acestui articol urma să răspundă unor presiuni extrem de susţinute din partea marilor puteri, cu deosebire din cea a Germaniei a Franţei, a Angliei şi a Austro-Ungariei. Cum am semnalat mai sus, revizuirea Constituţiei reprezenta una din condiţiile recunoaşterii externe a independenţei. Impunerea unei asemenea revizuiri „din afară" semnifica însă o gravă atingere a suveranităţii unui stat ce-şi proclamase cu nu mult timp în urmă deplinul exerciţiu al atributiilor sale (independenţa). În plus, modificarea articolului 7, asupra căruia se

focaliza întreaga problemă a revizuirii, atingea aspecte etno-sociale foarte complicate, îndeosebi în zona Moldovei, unde în târguri şi oraşe vieţuiau comunităţi compacte evreieşti. Nu întâmplător, cele mai virulente atacuri împotriva revizuirii articolului 7 parveneau de la nord de Milcov, şi nu atât din partea conservatorilor sau a junimiştilor cât din-cea a formaţiunilor liberale. Adepţii lui N. Ionescu („fracţioniştii") şi-au înteţit criticile la adresa „guvernului antinaţional", pledând pentru „o politică sincer naţională"[81]. Şi tot la Iaşi, în 1878, G. Mârzescu, V. Conta, Gr. Cobălcescu, Gr. Buiucliu fondau Partidul Liberal Moderat, anunţând, în chiar „şedinţa constitutivă" din 25 ianuarie st. v. 1878 intenţia de a participa independent la viaţa politică pe motivul că noua formaţiune „nu recunoştea pe nici una din căpeteniile politice ale ţării" drept căpetenia sa[82]. La toate acestea se adăugau articolele din diverse publicaţii locale „de pe întreg cuprinsul ţării". Atmosfera prinsese a se tensiona şi în viaţa bucureşteană, unde „Binele public" vădea depărtarea tot mai evidentă de „brătienişti" a „vernescanilor", care în 1880 puneau bazele formaţiunii Liberalilor Sinceri. Era vorba de stări de spirit ce răzbăteau puternic în dezbaterile Corpurilor Legiuitoare, din chiar momentul întrunirii lor, în februarie 1879. Intuind riscul unor convulsiuni sociale şi chiar disoluţia formaţiunii sale politice, I.C. Brătianu a trebuit să se situeze, de la începutul dezbaterilor pe tema articolului 7, „de partea ţării", a rezistenţei faţă de presiunile externe, el opinând, şi pentru a nu compromite complet perspectiva revizuirii, „că ar fi a ne sinucide dacă am da astăzi (la 1879 – n. ns.) împământenirea la toţi izraeliţii în masă"[83]. A fost „o deschidere" necesară pentru a orienta Parlamentul spre aprobarea în principiu a revizuirii, ceea ce a presupus dizolvarea Camerelor la 25 martie st. v. şi organizarea de alegeri pentru Constituantă. Desfăşurate sub auspiciile unui fierbinte *apel princiar* pentru „decizia înţeleaptă", ce va face poate să dispară în străinătate neîncrederea „ce mai există încă", alegerile din mai 1879 au asigurat guvernului o majoritate în Camera Deputaţilor de două treimi – corespunzătoare cerinţelor demarării dezbaterilor privind revizuirea, însă la Senat opoziţia a ajuns destul de solid reprezentată, încât „întreaga afacere" s-a trezit într-un impas serios, agravat şi de transpirarea unor semne ale manevrelor Alianţei Universale Izraelite pe lângă cabinetele marilor puteri. Pentru a fi depăşit dificilul impas, exista soluţia, deja verificată la 1876-1877, de a forţa pârghiile executivului, soluţie prea puţin viabilă în cazul guvernului dat. După consultări politice, întreţinute de domnitorul Carol, s-a ajuns la 11/23 iulie 1879 la formula unui *guvern tare*, în care premierul Brătianu era titular la Lucrări Publice, M. Kogălniceanu – la Interne; V. Boerescu – la Afacerile Străine; D.A. Sturdza – la Finanţe; Anastase Stolojan – la Justiţie; N. Kretzulescu – la Culte şi Instrucţiune Publică, D. Lecca – la Război[84]. A fost guvernul ce a tranşat „chestiunea revizuirii" de o manieră ce să aducă atingere cât mai mică intereselor naţionale şi să mai stingă din tensiunile politice interne.

Fortifierea echipei guvernamentale răspundea necesităţii rezolvării unor „chestiuni" destul de tensionate – modificarea articolului 7 din legea fundamentală şi răscumpărarea căilor ferate – ce implicau atât interese româneşti cât şi

străine. De rezolvarea respectivelor „chestiuni" depindea însăşi recunoaşterea externă a independenţei. Să nu pierdem din vedere că preconizarea în tratatul de la Berlin a noului statut juridico-politic pentru România nu a presupus o consacrare a acestuia sub forma unor clauze executorii sau de garanţie. Recunoaşterea independenţei urma a face obiectul unor pronunţări unilaterale din partea fiecărei puteri semnatare a amintitului tratat. Dintre „înaltele curţi", Turcia (fosta putere suzerană), Austro-Ungaria şi Rusia, din raţiuni dictate de reaşezarea coordonatelor politicii fiecăreia dintre ele faţă de noua realitate politică la Dunărea de Jos, au consimţit unilateral şi fără a se crampona ostentativ de vreuna din condiţii, să recunoască dreptul României la deplina exercitare a suveranităţii de stat. Pentru Franţa şi Anglia, recunoaşterea independenţei era însă expres condiţionată de modificarea articolului 7 din Constituţie. Cât despre Germania, aceasta privea ambele „chestiuni pendinte" sub incidenţa unor interese „foarte speciale", acoperite de solicitarea unei stricte transpuneri în practică a articolelor 44 şi 45 din tratatul de la Berlin. Pentru guvernul german, ambele „chestiuni" prezentau, în măsură aproape egală, „interes special". De aceea presiunile din partea sa s-au şi dovedit cele mai serioase, mergându-se până la ameninţarea cu ruperea relaţiilor diplomatice[85]. În situaţia dată, guvernul de la Bucureşti resimţea, pe de-o parte, greaua răspundere pentru „interesele ţării", iar pe de altă parte, creşterea presiunilor externe. Or, depăşirea unei atare situaţii nu avea cum să se facă în marja raporturilor lipsite de asperităţi între puterile unui stat constituţional, prin urmarea preeminenţei dar şi îndelung deliberatei pronunţări a legislativului. Dându-se frâu liber deliberărilor parlamentare s-ar fi consumat mult timp şi energii, cu riscul de a diminua şi mai mult şansele unor „soluţii negociate" sau se complica grav situaţia externă a României. Excesul de deliberare parlamentară ar fi impus abordarea separată şi exhaustivă a cerinţelor exprimate, în cazul părţii române, de articolele 44 şi 45 ale tratatului din 1 iulie 1878. Este ceea ce a refuzat să admită I.C. Brătianu, inspiraţia omului politic de vocaţie vădindu-se şi de această dată din plin. Premierul român a înţeles bine că putea fi cultivat plusul de interes german în problema răscumpărării căilor ferate, încât să se obţină o atenuare a presiunilor „guvernului imperial" în privinţa modificării articolului 7 din Constituţie. Menajând pasiunile parlamentare şi sensibilităţile publicului larg în privinţa „naturalizării celor de rit necreştin", I.C. Brătianu a impus ca *nota de răspuns*[86] a guvernului român la exigenţele Berlinului să aibă ţinuta unei „probe de bune intenţii" în partea atingătoare de revizuirea articolului 7 din Constituţie, dar nu şi de angajare fermă în sensul executării lor, fără „a socoti" că „singura îngrijorare legitimă a ţării întregi este de ordine interioară, ce se refereşte numai la interesele noastre naţionale şi economice" şi face operantă numai „o soluţionare bazată pe principiul naturalizării individuale". În schimb, aceeaşi notă de răspuns se dovedea clar angajantă în partea relativă la răscumpărarea căilor ferate, rezervele formulate fiind mai curând de natură tehnică decât de principiu[87]. Răscumpărarea principalei reţele feroviare era considerată ca „un act de demnitate naţională şi de independenţă economică"[88]. Erau acuzate însă unele

condiții tehnice, plusate de acționarii germani, sprijiniți de împăratul Wilhelm[89], condiții ce vizau ipotecarea căilor ferate în cauză și garantarea de statul român a bunului mers al „afacerii" cu veniturile monopolului tutunului. Combinate cu alte „detalii financiare", asemenea condiții se dovedeau extrem de dure, atenuarea lor trebuind să constituie o preocupare de prim ordin pentru guvernul român. Fiind vorba de condiții tehnice, acestea se pretau negocierilor, desfășurate la Berlin și care au antrenat, în numele României, misiunile lui Ion Kalinderu, D.A. Sturdza și Al. Vârnav-Liteanu, iar în cel al acționarilor germani „severe exigențe" purtând marca autorității lui Bismarck, a „sprijinului imperial" și, nu în ultimul rând, a intereselor unor mari cercuri financiare (bancherii Bleichröder și Hansemann). Trebuind să admită „exigențele strict financiare" – în privința cărora presiunile germane se încărcau de accente ultimative[90] – negociatorii români, „instrumentați îndeaproape" de premierul I.C. Brătianu, și-au propus și măcar în parte au și reușit să fructifice unele dispoziții concesive ale guvernanților de la Berlin privind transferul Societății căilor ferate la București și renunțarea la „gajul cu veniturile monopolului tutunului"[91]. Mai mult, au fost exploatate și unele dispoziții concesive din partea Berlinului în privința „chestiunii străinilor de rit necreștin" (evrei și mahomedani) sau, mai corect spus, a revizuirii articolului 7 din Constituție, „chestiune", care, pentru partea română, era una cu prevalență de principiu, situabilă sub incidența liberului exercițiu al suveranității de stat. Ceea ce puteau admite factorii politici de la București era "naturalizarea individuală a celor de rit necreștin". Iar prim-exponentul unui atare punct de vedere nu era altul decât M. Kogălniceanu, ministrul de Interne în „perioada fierbinte a chestiunii" (iulie 1879-aprilie 1880), când a avut din nou ocazia a-și acorda actul politic și discursul cu „pasiunile Țării". Într-o atmosferă încă tensionată, textul modificat al articolului 7 din Constituție a fost votat de Cameră la 6/8 octombrie, iar de Senat la 11/23 octombrie, fiind promulgat la 13/25 octombrie 1879. În noua ținută, articolul preconiza că: „Diferența de credințe religioase și confesiune nu constituie în România o piedică spre a dobândi drepturile civile și politice și a le exercita". Cetățenia română o puteau dobândi – individual – „toți acei ce adresau guvernului o cerere în acest sens", cu menționarea capitalului ce dețineau, a profesiunii sau a meseriei, a unei rezidențe în România de cel puțin 10 ani; de asemenea condiții erau exemptați cei cu stabilimente industriale și comerciale, cei care „aplicaseră invenții utile", precum și cei care participaseră la războiul Neatârnării[92]. Era tot ce s-a putut impune spre aprobare unui for legislativ confruntat cu dispute aprinse nu atât între „tradiționalii adversari": liberali și conservatori, cât, mai ales, între „liberalii guvernamentali" și alte grupuri/partide ce se revendicau din același mare curent politic („liberalii sinceri" ai lui G. Vernescu „fracționaliștii" lui N. Ionescu, „moderații de Iași" ai lui G. Mârzescu). Dispute întreținute și de accentuarea presiunilor externe (a se înțelege germane!) în privința „chestiunii căilor ferate". De data aceasta guvernul a trebuit să cedeze în fața unor solicitări ce priveau „aspecte tehnice și financiare", cu implicații directe și dureroase la nivelul bugetului național și, prin consecință, la cel al veniturilor

şi cheltuielilor cetăţenilor. Pe fondul unor astfel de stări de lucruri exista riscul real al ruperii echilibrului vieţii politice constituţionale şi al „aruncării Ţării în hie", Iar peste toate acestea era în joc însăşi recunoaşterea externă, în speţă de „atotputernica Germanie"[93], a independenţei. Autoritatea şi tactul premierului Brătianu şi coeziunea deliberativă a „liberalilor guvernamentali" şi-au spus şi de această dată cuvântul: la 26 ianuarie/7 februarie 1880 a fost adoptată, în ultima expresie procedurală, legea pentru *Cesiunea căilor ferate ale Societăţii acţionarilor către Statul român* (la câteva zile, Germania recunoştea neatârnarea României!), lege prin care partea română, prelua, sub condiţia satisfacerii „exigenţelor germane", exploatarea şi administrarea principalei reţele de căi ferate. În virtutea aceleiaşi legi, în aprilie 1880 s-a înfiinţat Direcţia Princiară (din 1883 Generală) a Căilor Ferate Române, ce a avut ca primi directori pe Ion Kalinderu, Eugeniu Stătescu şi Ştefan Golescu[94].

Faptul că recunoaşterea internaţională a independenţei nu a putut fi doar urmarea unor clasice demersuri diplomatice, ci a presupus acte şi acţiuni cu pronunţată tentă de politică internă, a trebuit să-şi dezvăluie repercusiuni deosebit de profunde asupra vieţii publice româneşti şi, în speţă, asupra stării Partidului Naţional Liberal. Atât împrejurările războiului de la 1877-1878 cât şi cele ale recunoaşterii externe a independenţei au probat, din plin, oportunitatea asumării de puterea executivă a responsabilităţilor presupuse de soluţionarea unor probleme deosebit de complexe. Prin urmare, în viaţa politică s-a putut impune şi mai evident aşa-numitul „grup brătienist", al *„liberalilor guvernamentali"*, ce includea nu doar pe cei legaţi de firele portofoliilor ministeriale, ci şi parlamentari sau adepţi, în sensul larg, ai oportunităţii amintite (realizată, de la condiţia celei mai înalte autorităţi în stat, şi de domnitorul Carol I). Fără a sucomba în faţa acuzelor că ar fi forţat limitele vieţii politice constituţionale, I.C. Brătianu s-a lăsat purtat de gândul şi tăria de voinţă că nu interminabilele dezbateri parlamentare, pe care mai curând le-a strunit decât le-a ocolit, ci *actele decizionale* în dreptul *faptelor mari* puteau asigura depăşirea momentelor de criză. A înţeles bine, în consonanţă cu *noua filosofie a politicii*, că în afacerile publice factorul *voinţă*, individuală sau de grup, poate avea un rol hotărâtor. Cele scrise, spuse şi mai ales înfăptuite sub autoritatea lui stau mărturie pentru veridicitatea unui atare înţeles. Încă din anii „guvernului de război" (1877-1878), Brătianu „şi ai săi" şi-au făcut clare intenţiile unor acte normative de natură a consolida structurile instituţionale şi de a impulsiona „forţele" socio-economice ale României. În ianuarie 1878 a fost prezentat Camerei, din iniţiativă guvernamentală, proiectul de *lege asupra responsabilităţii ministeriale*. În expunerea de motive erau invocate articolele 101 şi 102 din Constituţie, mai exact, principiul că „inviolabilitatea domnitorului trebuia completată prin responsabilitatea miniştrilor"[95]. Legea preconiza atât marja *responsabilităţii* ministeriale cât şi *procedura* de a se acţiona un ministru în faţa instanţelor judiciare ordinare, pentru delicte comise în afara funcţiilor publice, sau în faţa comisiilor parlamentare, în stare să solicite instrumentare juridică, pentru delicte ţinând strict de „exercitarea atribuţiilor departa-

mentale". Deşi necesară şi bine întocmită – în formă şi în conţinut, dovadă şi viabilitatea sa îndelungată! – legea a ocazionat dezbateri furtunoase în Cameră, unde a fost susţinută de M. Pherekyde şi de E. Costinescu, combătută fiind de G. Vernescu, N. Ionescu, P. Grădişteanu şi D. Ghica[96], şi la Senat[97]. Fermitatea guvernului, cu deosebire a premierului Brătianu, ce „a ţinut mult" la adoptarea legii, a făcut ca aceasta să treacă toate formele procedurale, fiind publicată în „Monitorul Oficial" la 2/14 mai 1879[98], „Mai viu dezbătută", dar şi mai rapid promulgată[99] s-a dovedit *legea pentru interpretarea legii electorale din 1866 şi pentru garantarea libertăţii alegerilor*[100], lege iniţiată de E. Stătescu, ministrul Justiţiei. Acest act normativ trăda preocuparea specială a naţional-liberalilor pentru colegiul al treilea, în care-şi exercitau drepturile electorale „industriaşii şi comercianţii" plătitori de 80 de lei impozit şi care aveau să-şi certifice pe viitor *domiciliul urban*. Aceeaşi lege, dezbătută mai ales la Senat,[101] stabilea, mai clar decât cea de la 1866, durata votării, comportamentul electorilor, interdicţia imixtiunii în alegeri a autorităţilor administrative etc. Deosebit de aprinse dezbateri pe chestiuni de fond a ocazionat *legea pentru împroprietărea însurăţeilor*, o mai veche preocupare legislativă a liberalilor, vizând dezvoltarea aplicabilităţii articolelor 5 şi 6 din *Legea rurală*. „Noua împroprietărire" a fost promisă în timpul campaniei electorale din 1876, promisiune ce s-a dorit a fi concretizată în „ordinul circular" al guvernului Brătianu din 27 octombrie 1876, însă, în condiţiile intrării României în războiul de la sud de Dunăre, a trebuit să suporte o amânare până în ianuarie 1878, când, în urma unei „fierbinte pledoarii" a lui Ion Ionescu de la Brad în Cameră[102], s-a ajuns la adoptarea *regulamentului* pentru executarea articolelor 5 şi 6 din *Legea rurală*[103]. O executare de lege ce a trebuit să privească şi pe mulţi dintre „luptătorii Independenţei... cu piepturile pline de decoraţiuni"[104], dar nu a putut fi extinsă asupra tuturor „rezerviştilor şi soldaţilor", fiindcă s-ar fi riscat, în opinia lui I.C. Brătianu, „a vedea că proprietăţile statului vor trece toate în mâinile particularilor". Această „punere la punct a cestiunii" de liderul naţional-liberalilor a fost invocată de istoriografia marxistă pentru a exemplifica „poziţia de clasă" a respectivului om politic sau, mai larg, resorturile „adânci" ale „alianţei" dintre burghezie şi moşierime[105]. În fapt, respectiva „punere la punct" evidenţia resimţirea de liberali a excepţionalei complexităţi a problemei proprietăţii funciare. În dispută se aflau aspecte de principiu, de drept sau de istorie. Naţional-liberalii nu se puteau dezice de principiul *proprietăţii sacre şi inviolabile*, regulator al societăţii moderne. Ei acuzau însă din plin „disproporţia monstruoasă" între proprietatea mică (ţărănească) şi cea mare (moşierească), disproporţie agravată şi de slaba reprezentare, în agricultura acelor vremi, a proprietăţii mijlocii, de echilibru dinamic. Starea agriculturii româneşti se prezenta, de aceea, ca deosebit de critică, cu o ţărănime, în cea mai mare parte a ei, săracă şi cu o mare proprietate condamnată practic la stagnare beneficială de nivelul scăzut al investiţiilor şi al „inventarului agricol", de exploatarea unei forţe de muncă „robită" de practici rudimentare, „tradiţionale", şi insuficient reglementată de „învoielile" de inspiraţie conservatoare (avem în

vedere, se înţelege, „învoielile" de la 1872). Ca urmare, „sistemul arendăşiei", cu practicile sale cunoscute, în loc să atenueze, a accentuat şi mai mult impasul în care se afla ramura economică ce antrena cea mai mare parte a populaţiei României Mici. Parte a populaţiei ce se confrunta cu „racilele cămătăriei", cu sărăcia şi grave „boli sociale", încât revoltele „în lumea satelor" tindeau a atinge parametrii cronicităţii. Iar orice iniţiativă parlamentară sau guvernamentală de a produce o schimbare reală a situaţiei ţărănimii se lovea, inexorabil, de dificultatea „cercului vicios" în care se învârtea problema „dreptului istoric" în materie de proprietate funciară. A fost ea de origine boierească sau de origine ţărănească? Întrebarea a frământat mult cugetele elitelor româneşti în epoca modernă. *Aşezămintele* promovate la 1851 de domnitorii Al. Gr. Ghica şi Barbu Ştirbei au părut de natură a consfinţi preemţiunea boierească, în privinţa proprietăţii funciare. Iar pentru a depăşi o atare stare de lucruri, Cuza şi Kogălniceanu au fost nevoiţi ca, prin *Legea rurală* din 1864, să invoce, sub acoperirea cauzei naţionale, calitatea ţăranului de virtual cetăţean, de „fiu al patriei", pentru a-l împroprietări, în limitele cunoscute. A fost vorba de o înfăptuire istorică, ce a statuat calitatea ţăranului de proprietar, de om demn şi liber, dar nu a provocat şi o reglementare radicală a problemei *pământului*. Consecinţele legii Cuza-Kogălniceanu erau departe de a se înfăţişa în condiţia îmbunătăţirii reale a situaţiei ţărănimii. De aici a şi rezultat necesitatea unor expediente: învoieli agricole, vânzări din moşiile statului etc. Şi dacă guvernele conservatoare s-au opus, cu cerbicie, aducerii măcar în discuţie a problemei proprietăţii funciare, liberalii au ţinut, mai întotdeauna când s-au aflat la putere, să iniţieze unele măsuri de natură a dinamiza fundamentul întregului angrenaj al relaţiilor socio-economice. Măsurile liberale au vizat mai mereu consolidarea proprietăţilor mici şi încurajarea celei mijlocii. În atmosfera creată de dezbaterile relative la *legea împroprietăririi însurăţeilor*, C.A. Rosetti iniţia, la 19 septembrie st. v. 1878, în Cameră, un proiect de lege privind neînstrăinarea pământurilor ţărăneşti, primite în baza legii din 1864 şi care au făcut obiectul unor „cumpărări samavolnice". Aprins susţinută[106] de iniţiator, legea, cu unele amendamente, vizând, între altele, respectul principiului despăgubirii cumpărătorilor, a fost adoptată în 1879[107] Legea, menită a reconsolida statutul de proprietari pentru beneficiarii „legii Cuza-Kogălniceanu", nu a implicat însă şi o „îngheţare" a circulaţiei „bunurilor rurale", cum au dorit conservatorii, ce s-au „bătut tare", fără a reuşi, să impună adoptarea proiectului de lege, iniţiat de junimiştii P.P. Carp şi T. Maiorescu, privind *inalienabilitatea şi indivizibilitatea proprietăţii celei mici*[108]. Câştig de cauză au putu avea *liberalii guvernamentali,* în privinţa unor legi relative la reducerea arenzilor pe domeniile statului (de la 20% la 10%)[109] sau plata unei *patente*, variind între 200 şi 900 de lei, de cei care întreţineau relaţii financiare cu „străinătatea"[110].

Activitatea legislativă a tins, sub presiunea unor necesităţi nuanţat asumate, să asigure o mai eficientă funcţionalitate a întregului edificiu instituţional, preocupare de prim ordin a naţional-liberalilor pe seama căreia s-a şi exersat, cu atâta fervoare, critica conservatoare a *formelor fără fond*. Disputa dintre liberali

şi conservatori pe tema instituţională a ieşit pregnant în lumină cu prilejul dezbaterilor *proiectului de lege asupra organizării comunale*[111], prezentat Camerei în mai 1878. Din prevederile noii legi, relative la „oficiile comunelor", la atribuţiile lor, extinse şi asupra şcolii, bisericii, igienei publice şi „poliţiei locale", la alegerile şi responsabilitatea primarilor, la competenţele prefecţilor şi consiliilor judeţene, răzbătea cu tărie preocuparea liberalilor de a amenda serios „legea conservatoare" din 1874, care, contravenind flagrant principiului descentralizării administrative, mizase mult pe sporirea prerogativelor exponenţilor puterii centrale în teritoriu; în numele principiului descentralizării, liberalii au căutat, la 1878, să reducă numărul colegiilor de alegători în comunele rurale de la două, câte prevăzuse legea din 1874, la unul singur, fapt ce a provocat, din partea conservatorilor, virulente replici parlamentare[112] prevestitoare parcă pentru „marea luptă politică" de la 1882-1884, pe tema revizuirii Constituţiei. În vederea impunerii „noii legi comunale", factorul *putere* a trebuit, şi de această dată, să apese pe toate pârghiile de care dispunea; la fel şi în cazul măsurilor legislative privind *reorganizarea Ministerului de Externe,* în conformitate cu statutul de independenţă a României[113]; de asemenea, în cazul „pachetului de acte normative" relative la *organizarea şi înzestrarea Armatei*[114], la reorganizarea Ministerului de Interne[115], la corespunzătoarea statuare a Academiei Române[116] şi la reevaluarea sistemului Instrucţiunii Publice. [117] Sub „autoritatea ministerială" a lui Kogălniceanu, deţinătorul portofoliului Internelor, a prins formă şi conţinut *legea pentru organizarea Dobrogei*, lege votată la 12/24 februarie 1880 de Camera Deputaţilor şi la 4/16 martie acelaşi an de Senat. [118] Apoi, ca o culminaţie a activităţii legislative din anii 1878-1880, a fost adoptată *legea pentru înfiinţarea Băncii Naţionale*, act votat de Cameră la 31 martie/13 aprilie, iar de Senat la 27 martie/9 aprilie 1880. Principala instituţie bancară, „citadelă financiară liberală", urma să funcţioneze ca o societate pe acţiuni sub „oblăduirea omului Brătienilor", Eugeniu Carada, chiar dacă primul guvernator a fost I. Câmpineanu, instituţie având un capital „de pornire" de 30 milioane lei, din care cel de stat reprezenta 1/3, iar cel particular 2/3; susţinută „cu ardoare" în forul legislativ de I.C. Brătianu şi de Gh. Chiţu,[119] legea consacra „privilegiul" Băncii Naţionale de a emite *bancnote de valoare,* în echivalenţa stocului ei de argint. [120] Un an mai târziu a fost creată „Bursa de Valori"(1881), o instituţie fundamentală unei economii capitaliste moderne, încurajată prin întreaga legislaţie liberală din epocă.

O atenţie deosebită, în politica guvernelor liberale, a fost acordată consolidării poziţiei externe a statului român. Maniera în care marile puteri au ajuns să recunoască unilateral şi condiţionat independenţa României a lăsat să se întrevadă tendinţele de reaşezare a raportului de forţe pe plan european. Poziţia polară în constelaţia marilor puteri o deţinea, desigur, Germania, în optica politicii căreia România, în ciuda „legăturilor dinastice", părea să nu prezinte prea mult interes dincolo de condiţia unui teren de tatonare a raporturilor ruso-austro-ungare, „arbitrate" de la Berlin. Confruntările marilor puteri în „chestiunea Dunării" vădeau deja resorturile unui atare „arbitraj" ce-şi aveau drept „punct de

sprijin" alianţa (secretă) germano-austro-ungară din 1879; aceleaşi confruntări trădau îndepărtarea de epicentrul „chestiunii" a poziţiilor Angliei şi mai evident a Franţei, chiar dacă, în privinţa ei, cele două puteri occidentale păreau încă a dispune de resurse reale în planul iniţiativelor diplomatice (între acestea şi cea a delegatului francez, Camille Barrere, în Comisia Europeană a Dunării" de a compatibiliza pretenţiile austro-ungare şi cele ale „micilor state riverane cursului inferior al „bătrânului fluviu" – România şi Serbia – ce urmau a face parte dintr-o Comisie Mixtă, cu atribuţii mult limitată în „politica fluvială"). [121] Dintre marile puteri, Austro-Ungaria lăsa impresia de a se fi lansat într-o veritabilă ofensivă pentru a-şi asigura o poziţie preponderentă în „afacerile sud-estului european", în cuprinsul cărora cea a Dunării se dovedea una axială. [122] Ca urmare, creşterea influenţei politicii sale în „micile state dunărene", recent independente, s-a constituit într-o preocupare „la zi" a cabinetului de la Viena. Prima în vizorul unei atare politici s-a aflat Serbia, situaţie de natură a profila „eventualităţi ameninţătoare" pentru România; cel puţin la fel de ameninţătoare ca „manevrele ruseşti" în Bulgaria, unde legea o făceau, pe moment, generalii ruşi Kaulbars şi Subolev. În scopul îndepărtării riscului ca statul român să evolueze în orbita politicii Austro-Ungariei sau, mai rău, în cea a Rusiei, domnitorul Carol şi guvernul Brătianu au trebuit să scruteze direcţii de acţiune nu doar în marja problemelor sud-estului european, reconfirmat la condiţia de „zonă critică", ci în orizontul „politicii continentale", unde interesele româneşti se puteau racorda unor tendinţe de mai mare anvergură, încât primejdia izolării să nu poată prinde contur. Deplin edificat asupra necesităţii unei politici externe active, I.C. Brătianu, sub acoperirea a ceea ce H. Hauser numea „diplomaţia de staţiuni balneare", s-a deplasat în Germania, unde a avut întrevederi benefice cu Kaiserul Wilhelm şi cu Bismarck. [123] Acţiunea premierului liberal, precum şi „vizitele" lui Carol I din august 1880, la Viena şi Ischl (unde s-a întreţinut cu Franz Joseph) şi în Germania au impus concluzia că, pentru consolidarea poziţiei externe a statului român, nu se putea miza doar pe scrutarea unor „circumstanţe favorizante" din combinaţiile „diplomaţiei continentale", ci, mai ales, pe o mişcare politică internă îndrăzneaţă ce să confere micului principat de la Dunărea de Jos o mai înaltă titulatură şi un sporit prestigiu. Era vorba despre proclamarea Regatului, act în privinţa căruia la Viena fuseseră exprimate, de „înalte oficialităţi ale Dublei Monarhii", temeri ca acesta să nu survină în ţinuta unui „mare fapt împlinit". [124] Şi toate acestea în timp ce diplomaţia Vienei se afla extrem de motivat antrenată în negocierile cu Belgradul pentru încheierea unui tratat în baza căruia Serbia urma a deveni „un satelit al Austro-Ungariei", încât accesul ei la condiţia de Regat (în 1882) să întrunească îndeplinirea unor condiţii impuse de cei de la Ballplatz şi care vizau, cu prioritate, *iridenta sârbească*. Or, în cazul României, un acces condiţionat, în aceeaşi manieră, la statutul de Regat era de neconceput, contravenind „tradiţiei" şi perspectivei înfăptuirilor naţionale. În mod necesar, proclamarea Regatului României a avut ţinuta unui *energic fapt împlinit*, un adevăr a cărui relevare ar fi meritat mai multă atenţie din partea literaturii de

specialitate. Oricât ar părea de curios, actul Regatului, de o însemnătate aparte în traiectoria înfăptuirilor naţional-statale, a fost evaluat, aproape fără excepţie, din perspectiva unei anumite orientări externe (opţiunea euro-centrală) sau din cea a disputelor politice interne (manevre de partid, preocuparea de a stăvili „tendinţe anarhice" prin consolidarea autorităţii monarhice etc.). Pentru N. Iorga, spre exemplu, momentul proclamării Regatului ar fi fost total nepotrivit, el survenind sub impresia profundă ce a produs-o asupra opiniei publice „din ţară", ca şi din mai toate statele europene, asasinarea ţarului Alexandru al II-lea; mai mult, pentru marele istoric chiar şi maniera de înfăptuire a respectivului act apărea discutabilă, pe considerentul că singurii săi beneficiari politici ar fi fost, alături de Casa Domnitoare, liberalii guvernamentali. În consonanţă cu viziunea sa „tradiţionalistă" asupra rolului monarhiei în istoria noastră, N. Iorga a ţinut a sublinia însemnătatea înfăptuirii Regatului nu la nivelul acţiunii politice, ci la cel al *suportului popular*, «în noul titlu ...„de rege"...» milioanele aşa de mult neglijate văzând o înălţare a patriei şi aceasta le ajungea". [125] O viziune încercată, e drept, de nu puţini contemporani ai proclamării Regatului la 14/28 martie sau ai încoronării de la 10/22 mai 1881. Controversat a apărut însă rolul naţional-liberalilor în realizarea respectivelor acte istorice. Pentru poziţiile *pro* sau *contra* în privinţa recunoaşterii rolului decisiv al liberalilor, exemplare au rămas cele scrise, la vremea lor, de Fr. Damé,[126] în dreptul primei versiuni atitudinale, şi de T. Maiorescu, în dreptul celei de-a doua. [127] Multă vreme o atare controversă nu a putut fi elucidată, fapt ce a înlesnit uşurinţa, ca să nu spunem chiar dezinvoltura cu care „istoriografia marxistă" a putut denatura sensul şi semnificaţiile Regatului de la 1881. Un act ce a implicat inerente scăderi omeneşti din partea celor ce au jucat rolul esenţial la înfăptuirea sa, dar care, privit în întreaga sa cuprindere istorică, ni se dezvăluie ca unul dintre cele mai mari ale epocii noastre moderne. În înfăptuirea sa a prevalat *cauza naţională* şi nu *interesele* limitative de partid sau de grup, numai ca dovadă pentru tendinţa unei anumite istoriografii putându-se reţine în sfera seriozităţii aserţiunea că proclamarea Regatului a fost grăbită dacă nu chiar determinată de dezbaterile din Adunarea Deputaţilor, la 13/25 martie 1881, incitate de „ideea necesităţii de întărire a forţelor de ordine din statul român", confruntat cu „propaganda ideilor revoluţionare" şi cu „manifestările socialiste din Iaşi" la a zecea aniversare a Comunei din Paris. [128] Ce-i drept, invocarea „tendinţelor anarhice", exemplificate cu atentatul din 1880 la adresa lui I.C. Brătianu, a îngroşat partea retorică a discursului lui T. Maiorescu în Cameră, discurs menit a impune concluzia că o puternică manifestare în sensul ordinii se impunea guvernului şi partidului liberal"[129]; ce-i drept, din acţiunea factorilor guvernamentali nu au lipsit înclinaţii manevriere, menite „a adormi" acuzele faţă de excesivitatea executivului proferate, din chiar „câmpul liberal" de „vernescani" (în paginile „Binelui public") şi de „fracţionişti", sau din tabăra conservatorilor, mai puţin din cea a junimiştilor pe care I.C. Brătianu ar fi intenţionat să-i cointereseze la idee unui *guvern naţional*, ideea condiţionată, fără şansă, de „bătrânii conservatori" cu rezervarea preşedinţiei Senatului lui L. Catargiu; ce-i

drept, în fine, actul proclamării Regatului nu a fost onorat pe măsura importanţei sale de parlamentari (moţiunea preşedintelui Camerei, D. Lecca, fiind adoptată în absenţa a 42 de deputaţi,[130] în Camera Superioară absentând 27 de senatori). [131] Cu toate acestea, actul de la 14/28 martie 1881 s-a dovedit unul *mare*, prin implicaţii şi consecinţe, el având ţinuta unui *fapt împlinit*, preeminent *decizional*,[132] atins dar nu mistuit de practici politicianiste sau de desfăşurări populiste.

Un gest al lui I.C. Brătianu, care a surprins sau a nedumerit până şi pe apropiaţii săi politici, a fost retragerea sa „provizorie" de la guvern, recomandându-l suveranului, pentru funcţia de premier liberal, pe „fratele Dimitrie". Guvernul Încorornării Regale (10 aprilie-8 iunie st. v. 1881) includea, alături de premierul D. Brătianu, ce deţinea şi portofoliul Afacerilor Străine, pe E. Stătescu – la Interne; M. Pherekyde – la Justiţie; V.A. Urechia – la Culte şi Instrucţiune Publică; generalul Gh. Slăniceanu – la Război; colonelul N. Dabija – la Lucrări Publice şi ad-interim la Finanţe, pentru ca din 28 aprilie st. v. D.A. Sturdza să devină titularul Finanţelor. [133] Să fi fost dictat gestul lui I.C. Brătianu de considerente de politică externă, proclamarea Regatului în ţinuta unui *fapt împlinit* neputând scăpa vigilenţei unor „mari cabinete", a celui de la Viena cu deosebire? Să fi fost dictat de necesitatea relaxării relaţiilor României cu „marile cabinete" în „chestiunea Dunării", relaţii tensionate de fermitatea excesivă a poziţiei premierului I.C. Brătianu în legătură cu atribuţiile Comisiei Mixte? Să fi fost dictat de oportunitatea unei satisfacţii dată opoziţiei, ce acuza exclusivismul liberal în actul de la 14 martie? Să fi fost, în fine, dictat de necesitatea tatonării factorilor de coeziune „în viaţa Partidului Naţional Liberal", ca suport al unui viitor *guvern omogèn*, activ şi eficient în perspectiva amplificării activităţii executiv-legislative? Oricare dintre aceste întrebări a fost încercată în marja cercetărilor de specialitate,[134] în privinţa răspunsurilor, însă, putându-se discuta mult. Gestul lui I.C. Brătianu de la 1881, comparabil, poate, doar cu manevrele guvernamentale ale „fiului său Ionel" de la 1926-1927, s-a dovedit deosebit de eficient în privinţa decantării energiilor în P.N.L., ca şi în cea a determinării liderului acestuia din urmă să mizeze în activitatea politică pe adecvarea laturii decizionale şi nu pe a celei discursionale, atât de dragă politicienilor „furaţi" de populism sau de prestaţii proprii mai degrabă liderilor sindicali. Retragerea lui I.C. Brătianu de la guvern, fie ea şi cu preţul privării sale de onoarea de a fi fost premierul festivităţilor primei Încoronări Regale de la 10 mai 1881, a fost dictată de raţionamentul politic, verificat de revenirea în forţă a liderului naţional-liberal la timona echipei guvernamentale în data de 9 iunie st. v. 1881.

Guvernul „cel lung" (9 iunie 1881-20 marite 1888), prezidat de I.C. Brătianu, care a mai deţinut, succesiv, portofolii la Finanţe, Război, Interne, Afaceri Străine, Agricultură, Industrie, Comerţ şi Domenii, includea, iniţial, pe C.A. Rosetti – la Interne, E. Stătescu – la Afaceri Străine, M. Pherekyde – la Justiţie, V.A. Urechia – la Culte şi Instrucţiune Publică, N. Dabija – la Lucrări Publice. Cu timpul, în conformitate cu „practica guvernamentală din epocă", au mai deţinut portofolii ministeriale „nume vechi sau noi", precum Gh. Chiţu, Gh. Lecca, generalul

Gh. Anghelescu, D.A. Sturdza, P.S. Aurelian, I. Câmpineanu (numit în 1883 „titularul nou-înfiinţatului Minister al Agriculturii, Industriei, Comerţului şi Domeniilor"), N. Voinov, generalul Ştefan Fălcoianu, C. Nacu, Radu Mihai, Anastase Stolojan, V. Gheorghian, N. Gane, D. Gianni. [135] Revenirea în forţă a lui I.C. Brătianu la conducerea guvernului s-a impus din considerente deosebit de complexe, ţinând de politica externă, de impulsionarea activităţii executivului şi a forului legislativ şi, nu în ultimul rând, de necesitatea „decantării forţelor" în Partidul Naţional Liberal. După cum au cântărit respectivele considerente, au şi prins contur, dealtfel, fiecare dintre etapele guvernării. Într-o primă etapă (1881-1883), preocupările echipei guvernamentale au vizat, cu prioritate, orientarea externă a statului român şi consolidarea instituţiilor moderne pe plan intern, pe fundalul tensionării dezbaterilor publice asupra revizuirii Constituţiei. O a doua etapă (1884-1885) s-a aflat sub semnul înfruntării tendinţelor de coagulare a unei *mari opoziţii*, devenind tot mai clară opţiunea lui I.C. Brătianu pentru o *guvernare autoritară* (amintind întrucâtva de cea a lui M. Kogălniceanu de la 1863-1865), menită impulsionării funcţionalităţii structurilor instituţionale şi socio-economice. A treia etapă, a *guvernării autoritare* (1885-1888), ce şi-a atras renumele de „vizirat",[136] a probat calităţile excepţionale de lider politic ale lui I.C. Brătianu, dar şi erodarea imaginii şi audienţei electorale ale liberalilor guvernamentali. [137] Privit însă în marja întregului său exerciţiu specific, dincolo de inerente scăderi personale sau de excese în dreptul activităţii unora dintre membrii săi, *guvernul Brătianu* de la 1881-1888 s-a înscris între cele *mari,* nu doar ca durată, ci, mai ales, ca realizări, din viaţa politică românească a perioadei delimitată de independenţă şi Marea Unire.

În planul politicii externe, guvernul Brătianu s-a distins prin acte şi atitudini dictate, fireşte, de *interesul naţional*. În numele unui atare interes se impunea o conduită fermă, asigurată de o strânsă coeziune a echipei guvernamentale şi de sprijinul majorităţii parlamentare, cerinţe pe care guvernul Dumitru Brătianu nu şi le-a putut apropia. Dezbaterile parlamentare din primăvara anului 1881 evidenţiaseră creşterea distanţei între poziţia guvernului şi a forului legislativ în probleme de politică externă. În faţa unor interpelări „tăioase", formulate de Gh. Chiţu, Al. Lahovari sau N. Ionescu, privind drepturile României în problema Dunării,[138] premierul D. Brătianu, adept declarat al unei politici de principii, strălucitoare în formă, dar nu întotdeauna eficace în practică, a crezut de cuviinţă, pentru a calma spiritele, să invoce faptul că nu se cuvenea „a fi comentate chestiuni" ce făceau, pe moment, obiectul deliberării marilor puteri. [139] Numai că asemenea deliberări tindeau a face loc unei poziţii preponderente a Austro-Ungariei în Comisia Mixtă a Dunării, cu atribuţii de „politică fluvială" pentru distanţa Porţile de Fier-Galaţi (distanţa Galaţi-Marea Neagră ţinând de competenţa Comisiei Europene). Preocuparea factorilor politici români de a ecarta eventualitatea unor grave leziuni ale intereselor naţional-statale s-a regăsit, de o manieră deosebit de expresivă, în dezbaterile parlamentare din toamna 1881, când abia constituitul guvern *I.C. Brătianu* a fost supus unor interpelări vehe-

mente. Cu prilejul dezbaterilor privind răspunsul la Mesajul Tronului, intervenţiile lui Th. Rosetti în Senat[140] sau ale unor G. Vernescu, Al. Lahovari,[141] şi, mai ales, M. Kogălniceanu în Cameră[142] au căutat a provoca exprimarea „fără echivoc" a punctului de vedere al guvernului în legătură cu salvgardarea intereselor naţionale în „chestiunea Dunării". A fost contestat dreptul unei comisii internaţionale de a supraveghea executarea regulamentelor de navigaţie asupra acelei părţi a cursului dunărean situabil sub incidenţa drepturilor suverane ale statelor riverane, deci şi ale României; a fost supus criticilor „planul Barrere"; a fost acuzată maniera în care marile puteri au înţeles a trata „drepturile României" (cu deosebire cel de a fi reprezentată politico-diplomatic) la Conferinţa de la Londra din 1883. Pentru a calma spiritele, înfierbântate şi de comentariile din jurnalele autohtone sau străine, a fost necesară intervenţia în Parlament a premierului I.C. Brătianu,[143] care, sub acoperirea asigurărilor că guvernul nu putea avea altă preocupare „mai de căpetenie" decât „slujirea intereselor naţionale", lăsa să se înţeleagă, pe linia unei „mai vechi" conduite a politicii româneşti, cum sesiza N. Iorga,[144] că partea română nu se simţea întru totul obligată să respecte deciziile Conferinţei de la Londra, ce prelungea mandatul Comisiei Mixte (Speciale) pe încă 21 de ani. [145] Intervenţia primului ministru, mai curând simulativă decât elucidativă, marca, în expresia parlamentară, trecerea de la politica externă militantă, de tip efuziune romantică, din epoca Unirii şi a Independenţei, la cea prevalent asumabilă guvernamental, cu responsabilităţi clar personalizabile. O trecere evidenţiată şi de discursul premierului pe tema expulzării unor români bănăţeni,[146] care veniseră în România prin 1881, discurs incluzând dezbateri furtunoase în Cameră, incitate de pledoariile lui M. Kogălniceanu şi Al. Lahovari, din 22 ianuarie 1882, în numele „ospitalităţii" de acordat „fraţilor de peste munţi". [147] Intervenţiile lui I.C. Brătianu respirau deja angrenarea politicii Bucureştiului în jocul *diplomaţiei secrete*, ale cărui reguli decurgeau, suportând desigur, adaptări „după caz", din alianţa Germaniei şi Austro-Ungariei. *Opţiunea euro-centrală,* singura viabilă atunci în sensul prevenirii izolării României şi al dejucării „intrigilor ruseşti" sau combinaţiilor ruso-austro-ungare, impunea factorilor politici de la Bucureşti să atenueze manifestările cu tentă iredentistă din viaţa publică internă, cum s-a şi întâmplat, de altfel, cu prilejul celebrului discurs al lui P. Grădişteanu la dezvelirea statuii lui Ştefan cel Mare în Iaşi. *Noua politică,* animată de calculul rece, de raţionament şi mai puţin de sentimente, de aşa-numite „tradiţii", reclama, în ducerea ei, protagonişti puternic determinaţi în atitudinile lor, autoritari „ca şefi de cabinet" şi beneficiind de un solid suport parlamentar. Întrunind asemenea exigenţe, fie ele întreţinute uneori şi prin tertipuri politicianiste, I.C. Brătianu a putut realiza una din cele mai strălucite pagini ale istoriei politicii externe româneşti. Avem în vedere tratatul din 30 octombrie 1883 cu Austro-Ungaria, act care, fiind subscris, în aceeaşi zi, de Germania,[148] şi, în 1888, de Italia,[149] racorda România la „sistemul politic euro-central" sau, cum îndeosebi s-a spus, la „sistemul Triplei Alianţe". [150] Fără îndoială, în reuşita respectivului act de politică externă, un rol deosebit l-a avut şi

Carol I, pentru care orientarea externă a statului român constituia o preocupare de predilecţie.[151] Încheierea tratatului din 30 octombrie a fost precedată de „vizitele" lui Carol I la Breslau şi Viena, însă decisive s-au dovedit întâlnirile lui I.C. Brătianu cu Bismarck, la Gastein, şi cu Gustav Kálnoky, la Viena. Negocierile de la Gastein,[152] spre exemplu, au avut darul de a atenua, prin reevaluarea unor clauze din proiectul iniţial de tratat, pretenţiile austro-ungare în privinţa românilor din dubla monarhie sau în cea a „controlului" politicii externe româneşti, aşa cum reuşise cabinetul de la Viena în cazul Serbiei, prin tratatul de la 1881. Insistenţele, talentul şi inspiraţia premierului român au făcut ca, prin tratatul din 1883 (reînnoibil peste cinci ani, şi apoi, din trei în trei ani), România să se racordeze la principalul *sistem defensiv de alianţe* din Europa acelei vremi, fără a resimţi înfeudarea politicii sale extreme celei a vreuneia dintre marile puteri, în speţă celei a Austro-Ungariei. Evaluat dintr-o perspectivă comparatistă, amintitul tratat reprezenta poate cea mai înaltă performanţă de politică externă a unuia dintre statele europene mici în ultima parte a secolului al XIX-lea. Respectând şi incitând prestanţa suverană a regelui Carol I, ştiind să-şi activeze colaboratorii: D.A. Sturdza şi junimistul P.P. Carp (dovadă că în politica brătienistă cauza naţională nu era mărginită de interese sau prejudecăţi de partid!), premierul liberal reuşise să impună drept componentă strategică orientarea euro-centrală a României, orientare ce consolida, totodată, poziţia ei faţă de „crizele din sud-est", încheierea tratatului sârbo-bulgar în 1886 la Bucureşti,[153] după un război „stimulat" de Austro-Ungaria şi „exploatat", în consecinţele sale, de Rusia, fiind o dovadă elocventă în sensul celor menţionate.[154] A fost vorba de o orientare externă ce şi-a dovedit valabilitatea atâta vreme cât Triplă Alianţă s-a etalat la parametrii unui *sistem defensiv*, desprinderea României de Triplice survenind, cum remarca N. Iorga,[155] treptat şi decisiv, pe măsură ce Austro-Ungaria urma a vădi veleităţi ofensive în sud-estul european.

S-a făcut, nu arareori, afirmaţia că orientarea euro-centrală, pe axul unui tratat cu Austro-Ungaria, a politicii externe româneşti ar fi implicat, fie şi *in petto*, un pact între I.C. Brătianu şi regele Carol I, pact ce ar fi intrat mult în graţiile lui Otto von Bismarck.[156] În virtutea respectivului pact, liderul naţional-liberal ar fi renunţat la „mai vechile sentimente republicane", iar Carol I şi-ar fi menţinut, chiar şi în contextul „evenimentelor fierbinţi" de la 1887-1888 (avem în vedere manifestările Opoziţiei Unite), preferinţa pentru un *cabinet Brătianu*, sprijinit de *liberalii guvernamentali*. Ce-i drept, guvernele prezidate de I.C. Brătianu, cel puţin până pe la 1884, s-au remarcat prin acte ce au consolidat Tronul şi Dinastia. Imediat după proclamarea Regatului, a fost reglementată problema succesiunii la Tron, prin „pactul de familie" din 18/30 mai 1881 (când premier era D. Brătianu, însă întreaga afacere" a fost instrumentată, din umbră, de „fratele Ion"),[157] succesor regal urmând a fi Ferdinand de Hohenzollern-Sigmaringen, fiul lui Leopold, fratele mai mare al lui Carol I; apoi, pe fondul unor stări de spirit dominate încă de revizuirea Constituţiei, Parlamentul de la Bucureşti a adoptat, în 1884, *legea pentru înfiinţarea Domeniilor Regale*. Toate

acestea au fost invocate întru argumentarea realităţii unui pact de felul celui invocat. Credem însă că mai nimerit ar fi să admitem ideea unei colaborări constructive între Carol I şi premierul Brătianu, ambii preocupaţi, la cea mai înaltă responsabilitate, de problema consolidării principalelor instituţii ale statului român, în consonanţă cu dezvoltarea *fondului cetăţenesc* (liberal!) *al raportului stat-societate*. Edificatoare, în sensul celor menţionate, s-a dovedit activitatea legislativă, iniţiată de guvern şi susţinută dinamic de grupul parlamentar (şi de partid)supranumit „brătienist". După controversata *lege asupra străinilor,*[158] un proiect legislativ ce a ocazionat „aprinse dezbateri" a fost cel ce preconiza ca *preşedintele Consiliului de Miniştri să poată fi ministru fără portofoliu*, proiect iniţiat de N. Dimancea („brătienist"!). [159] Dezbătut mai mult în Senat,[160] unde a fost impus de premier într-o manieră „á la Bismarck", legea a fost adoptată la începutul lui aprilie 1881, având menirea de a spori ponderea poziţiei premierului în activitatea guvernamentală. [161] O altă lege, adoptată „din iniţiativa guvernamentală", a vizat *reintroducerea, cu modificări, a legii comunale din 1864*, dezbaterile parlamentare orientându-se, la un moment dat, sub impresia pledoariilor unor D. Brătianu şi C.A. Rosetti (pledoarii dezvoltate şi în „organele lor de presă": „Naţiunea" şi, respectiv, „Românul") asupra posibilităţii *colegiului unic* pentru „alegerile comunale". Noua lege[162] înlocuia procedeul numirii primarilor de „autoritatea centrală" cu alegerea lor, „în comunele urbane", de membrii consiliului local. Aceeaşi lege a făcut, totodată, necesară o alta, relativă la *modificarea sistemului de alegere a consiliilor judeţene*", cele patru colegii electorale urmând a se contopi pentru respectivul sistem, în două. [163] De reţinut faptul că dezbaterile publice asupra legilor privind „alegerile comunale" şi pentru consiliile judeţene (numărul membrilor acestora sporind de la doisprezece la optsprezece) au evidenţiat nu atât „clasica" divergenţă liberali-conservatori, cât reale deosebiri între poziţiile liberalilor radicali (C.A. Rosetti)[164] şi cei moderaţi (M. Kogălniceanu). [165] Deosebiri care anunţau pe cele, mai evidente, prilejuite de „chestiunea revizuirii Constituţiei". Pentru a nu risca „blocajul politic", I.C. Brătianu şi colaboratorii săi au trebuit să *exerseze pârghiile executivului,* iniţiind proiecte de legi a căror adoptare a rezistat „probei timpului". În 1881, liberalii P.S. Aurelian, N. Dimancea şi D. A:Sturdza iniţiaseră proiectul de *lege pentru crearea Caselor de credit agricol.* [166] Cu mai multă încărcătură socială s-a dovedit proiectul iniţiat de C.A. Rosetti, în februarie 1882, şi care urmărea modificarea *legii de tocmeli agricole*, în sensul „suprimării oricărui caracter de lege specială şi a includerii învoielilor în practicile dreptului comun", cum au dorit C.A. Rosetti şi M. Kogălniceanu,[167] dar nu şi I.C. Brătianu, adept al fiinţării unor *norme speciale* în condiţiile în care *ţăranul,* încă slab economic, nu putea fi un subiect sustenibil prin sine în materie de acte contractuale. [168] Alte legi au privit *fixarea şi gradarea remuneraţiilor corpului didactic,*[169] modificări aduse unor articole din *legea de organizare a Ministerului Afacerilor Străine* (preconizându-se o nouă redistribuire a serviciilor acestuia),[170] *direcţiile speciale din Ministerul Finanţelor,*[171] modificarea *legii recrutării* (lărgindu-se mult ponderea armatei

permanente),[172] codicile de *justiţie militară*,[173] *şcolile militare*[174] etc. O importanţă deosebită pentru activitatea *executivului*, pentru mai buna coordonare a unor sectoare vitale ale economiei, a avut *legea privind constituirea Ministerului Agriculturii, Industriei, Comerţului şi Domeniilor*, prin unificarea Administraţiei Domeniilor Statului, Oficiului Central de Statistică şi Diviziunii Agriculturii şi Comerţului din Ministerul Lucrărilor Publice. [175] Această lege evidenţia, în fond, creşterea ponderii problemelor economice (industrie, comerţ, agricultură) în preocupările factorilor politici (guvern, parlament), axate până atunci pe aspecte ţinând de proprietate, drepturi cetăţeneşti, instituţii etc.

Nu înseamnă însă, că în preocupările „brătienistilor", *problema instituţională* tindea a trece într-un plan secundar, Această problemă a fost înscrisă mai întotdeauna pe ordinea de zi a activităţii naţional. liberalilor, fie că s-au aflat în opoziţie, fie că au ţinut în mâini frâiele puterii. O mai veche dorinţă a liberalilor români – *revizuirea Constituţiei de la 1866* – a trebuit, în noile condiţii, să prindă forma şi conţinutul *legii*. O încercare de revizuire a legii fundamentale, sub impactul independenţei, eşuase la 1878, datorită opoziţiei vehemente a elementelor conservatoare. Devenise însă, practic, o imposibilitate ca o atare măsură legislativă să mai fie ocolită după proclamarea Regatului, cu implicaţii directe asupra titulaturii statului şi a principalelor demnităţi în viaţa publică. Încă în anul 1881, *problema revizuirii Constituţiei* a ajuns să ocupe primele pagini ale jurnalelor, ca impuls şi, totodată, ecou al dezbaterilor publice. În paginile „Românului" (din 23 şi 27 aprilie 1881), radicalul C.A. Rosetti îşi formulase, în acord cu „idealurile sale democratice", opţiunea pentru *colegiul electoral unic*. Era o opţiune eminamente radicală, faţă de care şi-au exprimat rezerve unii liberali „de frunte" (D. Brătianu, G. Vernescu)[176] şi, se înţelege, mai toţi conservatorii. [177] Pentru a se evita „dezlănţuirea divergenţelor", a fost constituită o comisie parlamentară, cu misiunea de a stabili articolele din Constituţie care să facă obiectul revizuirii. Şi ca dovadă că un punct de vedere majoritar acceptabil în privinţa unei atât de „spinoase cestiuni" era dificil de realizat, raportul despre lucrările comisiei, prezentat la o „întrunire specială" a parlamentarilor naţional-liberali, nu a făcut decât să aprindă şi mai mult „patima discuţiilor în contradictoriu". [178] O patimă ce a cuprins întregul Parlament, când, în decembrie 1882, a fost supusă dezbaterilor acestuia *problema revizuirii*. Împotriva *ideii revizuirii* s-a pronunţat, din optică conservatoare, T. Maiorescu,[179] într-un discurs axat pe faimoasa *teorie* a „formelor fără fond". Împotriva *momentului şi practicii revizuirii* s-au pronunţat lideri ai unor grupuri/partide liberale, precum M. Kogălniceanu, N. Ionescu, G. Vernescu,[180] toţi aceştia, la unison cu liderii conservatori, acuzând deja înclinaţiile „dictatoriale" ale lui I.C. Brătianu. Acesta din urmă, „prudent şi... circumspect",[181] s-a dezis de *ideea colegiului unic*, susţinută de „amicul său din juneţe", C.A. Rosetti, însă a căutat să se facă „limpede înţeles" că, sprijinit fiind de majoritatea parlamentară (naţional-liberală), nu era dispus să facă vreun „pas înapoi" în problema revizuirii. Atitudinea sa fermă a întărit, desigur, „spiritele opoziţioniste", liberalii „moderaţi" şi conservatorii simulând

deja coordonatele Opoziţiei Unite împotriva *guvernului Brătianu*, cu prilejul unei întruniri la Iaşi, din 25 martie st. v. 1883, ce a urmat „anunţului guvernamental" pentru alegerile Camerelor de revizuire, întrunire unde au ţinut „incendiare discursuri" M. Kogălniceanu, L. Catargiu, I. Em. Florescu, G. Vernescu, N. Blaremberg, Al. Lahovari, A. D. Holban. [182] Întregul spectru al opiniilor pe *tema revizuirii* s-a dezvăluit în atmosfera confruntărilor electorale, când, pentru a avea audienţă în campania de acuze la adresa guvernului, un „împătimit", M. Kogălniceanu, „nu a catadicsit" să-şi exprime punctul de vedere în paginile jurnalului conservator „Timpul", fapt acuzat de I.C. Brătinau într-un discurs electoral la Craiova, în care a pledat în numele *necesităţii practice a revizuirii*, fără incursiuni „amăgitoare" în sfera teoriei şi filosofiei politice liberale. [183] Determinarea premierului naţional-liberal în a impune *revizuirea* a fost întărită de rezultatul alegerilor, asigurat, e drept, prin practici nu întotdeauna „ortodoxe". Domnind în Cameră, (134 de deputaţi faţă de 12 ai opoziţiei) şi în Senat (50 de locuri faţă de 12 ale opoziţiei), *liberalii guvernamentali* au putut decide, în acord cu „exigenţele momentului", revizuirea Constituţiei de la 1866. O revizuire dictată de necesitatea concordanţei unor titluri ale legii fundamentale cu noua condiţie de Regat a statului român şi de oportunitatea reconsiderării sistemului electoral (de la patru colegii electorale pentru Cameră ajungându-se la trei, numărul colegiilor pentru Senat fiind de două). Succesul de la 1883-1884 a consolidat poziţiile lui I.C. Brătianu şi ale adepţilor săi politici, decantându-se, totodată, „forţele" în viaţa Partidului Naţional Liberal, dintre ai cărui corifei, C.A. Rosetti a recurs la gestul comisiei, sub acoperirea declarativă a persistenţei sale „pe drumul liberalismului radical" (democrat), drum pe care se vedea urmat de unsprezece adepţi ai ideilor sale de pe băncile parlamentare.

Un capitol aparte în activitatea naţional-liberalilor l-a constituit *legislaţia economică*. Dealtfel, pentru mai toate guvernele din Europa deceniilor nouă şi zece ale secolului al XIX-lea, problematica economică şi socială avansase în prim-planul preocupărilor. Era perioada de cvasigeneralizare a practicilor protecţioniste, de resurcitare a energiilor productive naţionale. Adepţi ai încurajării industriei în temeiul unei politici protecţioniste, naţional-liberalii s-au confruntat un timp, până pe la 1886, cu implicaţiile convenţiilor comerciale în termenii liberului schimb, încheiate pe la 1875-1876, cu diverse state, cea mai dură în consecinţe dovedindu-se, pentru partea română, convenţia cu Austro-Ungaria. Prin urmare, deşi P.S. Aurelian iniţiase, încă din 1882, un proiect de *lege pentru încurajarea industriei naţionale*, aplicabilitatea acesteia nu a putut atinge decât partea de calificare a forţei de muncă, de stimulare a meseriilor. De-abia la 1887, în contextul „războiului vamal" cu Austro-Ungaria,[184] au fost adoptate celebrele *Măsuri generale pentru a veni în ajutorul industriei naţionale*, act normativ ce consfinţea facilităţi specifice întreprinzătorilor cu cel puţin 50. 000 de lei capital şi cu cel puţin 25 de angajaţi în producţie. [185] Respectiva lege a fost precedată (1886) de cea referitoare la înfiinţarea „Camerei de comerţ şi industrie"[186]. Alte *măsuri* au privit *transporturile*, în special cele feroviare (Legea pentru

exploatarea căilor ferate ale statului,aplicată cu mici modificări până în 1925, prin care a fost creată „Direcția generală a C. F. R")[187], *finanțele*, urmărindu-se, ca mai întotdeauna de guvernele liberale, diminuarea ponderii impozitelor indirecte, considerate un veritabil „flagel economic", și încurajarea creditului, prin reducerea dobânzilor, în cazul celui rural de la 7% la 5%. Și ca un fapt ce se cuvine a fi cu deosebire reținut, *guvernul Brătianu* și, în genere, național-liberalii, s-au antrenat într-o susținută dezbatere pe teme economice, un loc aparte ocupându-l articolele din *presa liberală* sau congresele economice de la Iași. [188]

Evaluată din perspectiva *activității legislative*, guvernarea liberală s-a impus drept cea mai elaborată ideatic și mai densă în fapte semnificative din istoria noastră modernă. A fost guvernarea ce a contribuit mult la fortifierea *titlurilor de glorie istorică ale P.N.L.* Înfăptuirile liberale au presupus însă dispute politice aprinse de care nu a putut fi ocolită nici viața de partid. Dacă în anii 1878-1884 *liberalii guvernamentali* („brătieniștii") s-au etalat la condiția unei forțe politice cu o puternică coeziune internă, de unde și eficiența deosebită în activitățile lor publice, lucrurile s-au schimbat mult în anii 1885-1888, ai „guvernării autoritare". Imperativul consolidării „înfăptuirilor istorice", patosul desăvârșirii operei guvernamentale l-au împins treptat pe I.C. Brătianu la practici autoritare, vădite încă de alegerile din noiembrie 1884, de incitarea invalidărilor de mandate parlamentare, de frecventele schimbări în funcțiile publice. Fapt interesant, adepți ai guvernării autoritare s-au regăsit, mai ales, printre „tinerii politicieni", „juriști de mare perspectivă", precum V. Lascăr, Take Ionescu, C. Arion, Caton Lecca, Al. Djuvara, ultimii patru părăsind, nu după multă vreme, „tabăra brătienistă" din motivul, declarat, al „practicilor premierului" sau din cel, nedeclarat, al căutării „în altă parte" a șanselor pentru cariera politică. [189] Între „practicile" incriminate se regăseau coordonarea uneori abuzivă a ministerelor, deosebit de frecvente remanieri guvernamentale[190] etc. Toate acestea erodau grupul de susținători[191] și-l lăsau tot mai descoperit pe premier în fața atacurilor furibunde ale Opoziției Unite. [192] Iar pentru a depăși momentele critice, I.C. Brătianu a crezut de cuviință să se mențină pe calea *excesului executiv*, în accente „dictatoriale". Pentru a nu-și mai pierde din susținători,[193] a recurs, cu prilejul unei întruniri a grupurilor parlamentare liberale, unde a fost invitat și P.P. Carp, până și la invocarea unei primejdii externe (o intervenție a Rusiei, la 1887) ca *argument forte* pentru a asigura sprijin politic echipei guvernamentale. Urmând, parcă purtat de destin, calea „guvernării autoritare", I.C. Brătianu, cu sprijinitori tot mai timorați, și-a restrâns tot mai mult exprimarea programului politic, „ieșirile" sale explicative fiind de genul: „Programul meu este... Unirea, prințul străin, Independența, Regatul". [194] Altfel spus, un bilanț, reluat și în discursul de deschidere a ultimei sesiuni parlamentare a guvernării liberale. [195] Intensificarea manifestărilor Opoziției Unite a condus la „dezlănțuirea" din 13 martie st. v. 1888, când, incitat de discursurile din sala „Orfeu", „poporul revoltat" a prins a scanda cu vehemență „Jos Brătianu!", amenințând cu „lupte de stradă". Și cu toate că ar fi dorit mult menținerea liderului național-liberalilor la guvernare, regele, după ce refuzase să primească

„delegaţia opoziţiei", formată din L. Catargiu, G. Vernescu şi D. Brătianu, a consimţit, în fine, la a solicita, prin D.A. Sturdza, demisia „şefului său de cabinet", gest pe care acesta a înţeles să-l facă la 20 martie st. v. 1888. Lua sfârşit, astfel, o guvernare sub responsabilitatea căreia P.N.L., aşa cum reiese şi dintr-o „lucrare de bilanţ", „a ţinut sus şi tare *drapelul* său, pe care sta scris: *Libertate, Naţionalitate, Contituţiunea... şi Dinastia Sa.*" [196] Erau invocate incontestabile înfăptuiri, în legătură cu care, într-un *manifest către alegătorii* din 11 septembrie 1888, aceştia erau supuşi unui fervent îndemn conclusiv: „Comparaţi Ţara de mai înainte cu cea de azi. Judecaţi progresele ce ea a făcut în doisprezece ani de guvernare a partidului Naţional Liberal. Întrebaţi-vă care partid politic a mai făcut în ţara românească ceea ce au făcut liberalii... Judecaţi şi hotărâţi!"[197]

Demisia *guvernului I.C. Brătianu* marca începutul unei îndelungi perioade (1888-1895) de „îndurare de naţional-liberali a băncilor opoziţiei". Pe drept cuvânt ar putea fi considerată cea mai îndelungată „perioadă de opoziţie liberală" din istoria sistemului politic reprezentativ în România. Confruntările între *liberalii guvernamentali* şi Opoziţia Unită – aceasta din urmă antrenând, cum am constatat, pe lângă conservatori, şi acele „forţe liberale" nemulţumite de „excesiva autoritate a premierului Brătianu" – anunţau deja necesitatea unei reevaluări a elementelor definitorii pentru viaţa internă a P.N.L., în toată gama expresiei lor: de la ideologie şi program la structură organizatorică şi statut. Expectativa la care s-a recurs şi din cauza tatonării dispoziţiilor guvernului junimist constituit la 1888, în legătură cu „mult trâmbiţata" trimitere în judecată a fostului *guvern Brătianu*, nu putea fi una de durată. La 3 aprilie 1888, se reconstituia *comitetul central* al partidului, într-o componenţă ce vădea preocuparea de a se identifica căile „împăcării" lui I.C. Brătianu cu „partidul său": D. Ghica (Beizadeaua Mitică), Ion. C. Brătianu, generalul D. Lecca, Gh. Chiţu, D.A. Sturzda, E. Stătescu, P.S. Aurelian, M. Pherekyde, V. Gheroghiu, D. Gianni, C. Nacu, C. Dimitrescu-Iaşi, Şt. Şendrea, G. Cantacuzino. [198] Această reaşezare a *staff*-ului naţional-liberalilor s-a impus şi sub presiunea acuzelor în legătură cu „vina fostului guvern" pentru izbucnirea răscoalelor de la 1888, acuze dejucate într-un *apel către ţară* din 8 mai st. v. , anul amintit. Şi ca un gest menit a mai stăvili din „pornirile răzbunătorii" ale „noii puteri", naţional-liberalii au votat bugetul guvernului junimist, „un indiciu că foştii guvernamentali începuseră să întrezărească în noii guvernamentali pe viitorii apărători împotriva unor eventuale dezlănţuiri de patimi politice" pe tema procesului ce părea a fi instrumentat. [199] Temă ce a hrănit mult adversităţile politice în contextul alegerilor pentru „noile Corpuri Legiuitoare" din toamna anului 1888. În „noua Cameră a Deputaţiilor", N. Blaremberg a iniţiat „raportul de dare în judecată" a *guvernului Brătianu*, raport ce transpira dorinţa de răzbunare a conservatorilor pentru „experienţele procesuale" de la 1876-1878. Ca dovadă, apărarea constituită „din oficiu" (P.P. Carp şi Take Ionescu) a ţinut a accentua în loc de a atenua partea acuzatorie a raportului. Confruntarea parlamentară şi cea din presă, ambele întreţinute de întruniri publice „de răsunet", în loc să întărească acuzele, au avut darul de a „trece în revistă"

împlinirile mari ale guvernării liberale: Independența, Regatul, responsabilitatea ministerială, revizuirea Constituției, autocefalia Bisericii Ortodoxe Române..., situație întru totul reconfortantă pentru stările de spirit din P.N.L. Pe fondul unor atare stări de spirit a și demarat, dealtfel, reunificarea „forțelor liberale". La începutul anului 1889 survenise „reconcilierea" lui I.C. Brătianu cu N. Fleva. [200] Apoi, la o întrunire liberală de la „Ateneu", relativa la „darea în judecată a guvernului I.C. Brătianu",[201] au participat, pe lângă „fleviști", și partizani ai lui M. Kogălniceanu, în frunte cu acesta, ce a și ținut un discurs mobilizator în sensul „strângerii rândurilor partidului". Revirimentul Kogălniceanu s-a constituit într-o impecabilă „punere a lucrurilor la punct" în cazul „dării în judecată a guvernului Brătianu", „privighetoarea Moldovei" dând glas și în Cameră unuia dintre marile sale discursuri,[202] ce a cântărit decisiv în eșuarea tentativei „justițiare" a conservatorilor (dintre componenții fostului guvern Brătianu, doar E. Stătescu și Radu Mihai întrunind voturi pentru „trimiterea în judecată", rezultat care, „golit de obiectul esențial", a semnificat o închidere *de facto* a „cestiunii procesului"). În respectiva împrejurare s-a putut constata, o dată în plus, prestigiul politic de care se bucura I.C. Brătianu, desemnat deputat de alegătorii din Câmpulung-Muscel, unul din cele patru locuri național-liberale într-o Cameră dominată de „forțele conservatoare", dominante și în Senat, unde *opoziția* număra doar 17 locuri. Pentru a reveni la putere, Partidul Național Liberal trebuia să rezolve problema reunificării sale. În această privință veneau deja „semnale încurajatoare" din provincie, la Ploiești, Iași, Bacău, Bârlad, Buzău, Craiova, Brăila etc. producându-se reunificări „la nivel local", ce exercitau presiuni asupra „centrului liberal". [203] La nivelul „conducerii național-liberale", pasul decisiv s-a și produs la 25 martie/7 aprilie 1890, când, la o adunare unde au participat reprezentanții „cluburilor unite" și „delegații" din toate colțurile țării", s-a constituit „noul comitat central" al partidului, având ca președinte pe D. Brătianu, iar ca membri pe I.C. Brătianu, M. Kogălniceanu, N. Ionescu, P.S. Aurelian, N. Fleva, C-Nacu, Al. Vârnav-Liteanu, G. Cantacuzino, G. Pallade. [204] Un comitet ce proba „o mare concentrare liberală", amintind întrucâtva de cea de la 1875.

Evenimentul de la 25 martie a avut meritul de a demonstra că problema conducerii se impunea a fi pusă în legătură cu o alta, menită, la rându-i, a forja noua unitate a partidului, anume, problema reevaluării programului politic. Iar pentru abordarea ambelor probleme numele de *Brătianu* și-a etalat, mai mult ca oricând, valoarea de simbol, imbold la unitate și forță atitudinală. Întregului „staff penelist" a și părut firesc, de aceea, ca I.C. Brătianu „să lase cu limbă de moarte" fratelui său Dumitru șefia partidului. Și tot firesc a părut ca M. Kogălniceanu, la săvârșirea din viață a lui I.C. Brătianu (la 4/16 mai 1891), să subscrie, fie și în accente retorice, la impunerea lui D. Brătianu ca șef de partid. [205] Ezitant la început, acesta a trebuit să accepte *mandatul* încredințat și întărit, la 16/28 mai, de o *declarație politică*, semnată de „statul major liberal": M. Kogălniceanu (ultimul său act politic, cu valoare testamentară!), D.A. Sturdza, N. Fleva, E. Stătescu, M. Pherekyde, G. Pallade,[206] *declarație* ce s-a dorit a fi sămânța din

care se rodească clarificările programatice ale „întregului partid". Clarificări care au fost însă departe de a surveni fără dispute aprinse, vizând până şi „chestiuni de persoane". Una dintre acestea a constituit-o însuşi noul lider naţional, D. Brătianu, „temperament inegal... şi contradictoriu, căruia îi lipsea tactul (forţa!) de a fi conducător de partid". [207] Fire generoasă, dar robită adeseori de sentimentalism în împrejurări ce impuneau urmarea „calculului rece" , D. Brătianu putea cu greu să gireze, să iniţieze atitudini clare, întărite de adeziuni majoritare în partid, asupra unor probleme politice esenţiale precum cea constituţională (neputând fi uitate desfăşurările sale publicistice şi parlamentare din „vremea revizuirii") sau cea a orientării externe a statului român (trecutul şi aspiraţiile sale recomandându-l francofil sau anglofil). [208] Furat încă de idealurile tinereţii, D. Brătianu se arăta adeptul convins al mărginirii semnificative a intervenţiei monarhului în viaţa politică, cu deosebire „în lupta dintre partide", iar aceasta în condiţiile când regele Carol I arbitra mai autoritar ca niciodată „alternanţele la guvernare". Ca urmare, am putea considera că lui D. Brătianu i s-a încredinţat şi susţinut *şefia*, dar nu i s-a recunoscut şi *autoritatea* în partid. Când, la o *adunare generală* din 15/27 martie 1892, a fost ales noul *comitet executiv* – D.A. Sturdza, E. Stătescu, P.S. Aurelian, N. Fleva, D. Gianni, An. Stolojan, P. Grădişteanu, (G. Pallade, G. Cantacuzino, Şt. Şandrea, N. Gane –, el, D. Brătianu) a fost „omis sub pretextul că era şeful partidului". [209] Iar toate acestea într-un moment când partidul resimţea nevoia *liderului autoritar*, fapt ajuns de domeniul evidenţei mai ales după trecerea în nefiinţă a lui D. Brătianu (la 20 iunie st. v. 1892). În chiar aceeaşi zi, la clubul liberal central „statul major al partidului" s-a întrunit pentru a decide în privinţa liderului. Pentru aceasta, N. Fleva şi P. Grădişteanu susţinuseră necesitatea convocării *comitetului central* al partidului, la care urmau a participa şi „delegaţiile din ţară". În focul discuţiilor, E. Stătescu „prinde clipa favorabilă" avansării candidaturii lui D.A. Sturdza la şefia P.N.L., candidatură însuşită de majoritatea celor prezenţi, doar N. Fleva opunându-se, P. Grădişteanu şi D. Gianni absentând. [210] Au fost vehiculate, se ştie, şi alte „nume" pentru funcţia de preşedinte: N. Fleva l-ar fi dorit *şef* pe Dimitrie Ghica (Beizadeaua Mitică), unii pe N. Bibescu,[211] alţii pe E. Carada,[212] iar acesta din urmă „visa deja ca lider" pe încă tânărul, pe atunci, Ion I.C. Brătianu. [213] Câştig de cauză a avut D.A. Sturdza, „omul de aprigă autoritate",[214] sprijinit de „bătrânii liberali"(de aşa zisa „aripă moşierească din partid") şi, cu unele rezerve, privind „firea sa întoarsă", inflexibilitatea sa atitudinală, de E. Carada,[215] ca şi de exponenţi ai „noului val naţional-liberal". Cunoscut pentru cerbicia opiniilor încă din vremea Adunărilor ad-hoc, D.A. Sturdza ajunsese „un om politic hârşit în treburile Statului, un muncitor neobosit, un credincios servitor al Statului şi al Tronului". [216] Pentru a se impune ca *şef* (preşedinte) de partid, nu doar de comitet executiv, a ţinut şi a reuşit să determine organizarea congresului de la Iaşi, din 18/20 noiembrie 1892. A fost momentul când D.A. Sturdza a putut să dea poate cea mai puternică expresie vocaţiei sale de autor de acte programatice. Pe urmele lui Kogălniceanu, însă fără a atinge acurateţea stilului şi înălţimea ideilor acestuia, D.A. Sturdza

s-a implicat substanţial în elaborarea *noului program.* [217] Un program ce a suscitat, în timp, opinii controversate. A fost considerat uneori ca fiind lipsit de importanţă reală, plin de promisiuni, cele mai multe „deşarte", doar una, relativă la mutarea Facultăţii de Teologie la Iaşi preocupându-l pe liderul liberal după ce a ajuns, în 1895, la putere. [218] Acelaşi program a fost considerat însă şi ca un act menit a „îndruma partidul pe un nou făgaş", îndeplinirea obiectivelor sale putând semnifica „un mare progres în toate domeniile vieţii social-economice şi politice". [219] Un act ce s-a dorit a fi o veritabilă *chartă* mobilizatoare în sensul concentrării „forţelor liberale" într-un moment când, după guvernele „junimiste" (23 martie st. v. – 11/23 noiembrie 1888; 12/24 noiembrie 1888 – 22 martie st. v. 1889), după cele prezidate de L. Catargiu (29 martie st. v – 3/15 noiembrie 1889), de G. Manu (5/17 noiembrie 1889-15/27 februarie 1891), de I. Em. Florescu (21 februarie st. v. -26 noiembrie st. v. 1891), părea a prinde consistenţă specifică şi dăinuire „marea guvernare conservatoare", constituită la 27 noiembrie st. v. 1891.[220] Naţional-liberalii acuzau serios tendinţele guvernelor de nuanţă conservatoare de a promova măsuri în direcţia creşterii rolului factorului administrativ-centralizator în viaţa publică, în direcţia sporirii fiscalităţii, prin accentul pus pe impozite, pe cheltuieli de la buget şi nu pe economii sau investiţii etc. [221] Aşa încât, în programul de la Iaşi din 1892 au fost avansate principii („domnia legilor", „libertatea alegerilor", „descentralizarea administrativă") şi abordate „chestiuni" (ţărănească, a Bisericii, a Învăţământului public, a Armatei, a Finanţelor şi a Economiei, a Justiţiei şi a Afacerilor Străine)[222] de o manieră ce să conducă la revigorarea tonusului liberal în societatea românească din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea.

Drumul liberalilor spre putere nu a putut fi însă marcat doar de dispute de esenţă privind programe şi idei, cu raportare la căile şi ritmul modernizării societăţii româneşti. Conservatorii păreau a se fi înstăpânit serios în zona guvernamentală, sub girul lui Carol I, pentru care exponenţii „partidului bunelor tradiţii" păreau a oferi garanţii temeinice în sensul menţinerii „ordinii constituţionale" şi pentru orientarea politicii externe pe axul reprezentat de tratatul de la 1883 şi de actele subsecvente acestuia. Pentru a contracara poziţiile guvernamentale ale conservatorilor, campania de presă, întrunirile publice şi „practicile parlamentare" (interpelări, obstrucţii etc.) care au culminat cu retragerea naţional-liberalilor de la votul *legii minelor* („legea Carp") din 17/29 aprilie 1895, se dovedeau ineficiente. Aşa încât, din disperare de cauză sau din vocaţie politicianistă, D.A. Sturdza a recurs la acte şi atitudini care, trădându-i cel puţin temperamentul convulsiv, i-au asigurat accesul la guvernare, dar care au grevat mult asupra stărilor de spirit din propriul său partid. D.A. Sturdza a ţinut seama că viaţa de partid făcea necesară prestaţia unui lider autoritar, însă o atare necesitate el a înţeles-o ori i-a dat curs într-o modalitate mult diferită de cea ilustrată de I.C. Brătianu. Dacă „marele Brătianu" s-a impus ca lider ştiind să se facă exponentul autoritar al unor *cauze de partid* sau de ordin mai înalt (naţional), D.A. Sturdza şi-a consumat timp şi energie pentru a confirma valoarea în sine a condiţiei de *şef*

de partid. A crezut mult în *rolul istoric* al Partidului Naţional Liberal, a slujit cu devotament formaţiunea sa politică, însă s-a lăsat prea mult antrenat în direcţia actelor pe cont propriu, care, prin implicaţiile lor, ar fi necesitat dezbateri cuvenite în mediul naţional-liberal. Pentru a netezi accesul *partidului său* la guvernare, D.A. Sturdza a ţinut a se folosi, în variantă politicianistă, de *problema românilor din Austro-Ungaria*, problemă în strânsă conexiune cu o alta, la fel de sensibilă, a orientării politicii externe. În împrejurările ce au precedat şi însoţit procesul *memorandiştilor*, după ce avusese „convorbiri tainice" cu Ion Raţiu, lider al Partidului Naţional Român din Transilvania, D.A. Sturdza a declanşat o campanie vehementă de defăimare a guvernului conservator, acuzat de la tribuna parlamentară că ar fi trădat cauza naţională. [223] Punctul culminant al respectivei campanii l-a constituit mult comentatul, încă „din epocă", discurs al şefului liberal la sala „Orfeu", în septembrie 1894, discurs prin care au fost denunţate subvenţiile guvernamentale, prin ministrul Instrucţiunii Publice, Take Ionescu, pentru biserica Sfântu Nicolae din Braşov şi pentru şcolile româneşti din Transilvania. Mai mult, acelaşi denunţ a făcut până şi obiectul unei scrisori a aceluiaşi lider politic naţional adresată ziarului „Pester Lloyd" din Budapesta. [224] Asemenea gesturi, ce au făcut din prezenţa conservatorilor la guvern un factor de criză pentru raporturile cu Austro-Ungaria, ca şi disputele parlamentare asupra unei *legi a minelor* orientată întru diminuarea *valorii proprietăţii private* şi a drepturilor contractuale ale *proprietarilor de terenuri*, au apropiat accesul naţional-liberalilor la putere.

Guvernul naţional-liberal (4/16 octombrie 1895–21 noiembrie st. v 1896), prezidat de D.A. Sturdza, ce deţinea şi portofoliul Afacerilor Străine, iar din ianuarie 1896 şi interimatul Internelor, includea pe N. Fleva – la Interne; G. Cantacuzino-Râfoveanu – la Finanţe; E. Stătescu – la Justiţie; Petru Poni – la Culte şi Instrucţiune Publică; generalul C. Budişteanu – la Război; G. Pallade – la Agricultură, Industrie, Comerţ şi Domenii; C. Stoicescu – la Lucrări Publice; iar din 3/15 februarie 1896, An. Stolojan – titular la Interne. [225] A fost o guvernare marcată serios de împrejurările ce au precedat-o. Şi parcă resimţind apăsarea unui drum fără întoarcere (singura „ieşire" din situaţie părând a fi, cum s-a spus, retragerea premierului de la guvern şi din şefia P.N.L.),[226] D.A. Sturdza, solicitat, se pare, de ministrul Austro-Ungariei la Bucureşti, Rudolph Welser von Welserheimb, şi-a retras public, la o întrunire în Iaşi (13/25 octombrie 1895) mai vechile acuzaţii (formulate cu vehemenţă când era în opoziţie) la adresa politicii de deznaţionalizare a românilor din Dubla Monarhie). [227] De data aceasta, raţiuni de politică externă au lucrat împotriva celor de politică naţională, D.A. Sturdza şi regele Carol I intenţionând să modifice „unele puncte" ale tratatului din 1883, vizând până şi încheierea unui acord (tratat)direct şi cu Germania. [228] Întreaga împrejurare, nu chiar insolită în „epoca diplomaţiei secrete", a presupus o „ieşire declarativă" a premierului liberal împotriva convingerilor sale asupra cauzei naţionale, slujită fervent prin scris, prin fapte, între care şi sprijinul financiar sau moral pentru „lupta fraţilor de peste munţi". Situaţia premierului se dovedea,

într-adevăr, dramatică, repercusiunile ei făcându-şi loc şi în viaţa internă a Partidului Naţional Liberal. Chiar dacă bine-ştiutele „practici ministeriale" au asigurat guvernului, în urma alegerilor din noiembrie 1895, o majoritate parlamentară zdrobitoare (conservatorii nereuşind decât patru locuri în Cameră şi trei la Senat), activitatea legislativă a naţional-liberalilor s-a văzut cumva înăbuşită de implicaţiile „ieşirilor" primului ministru. Dintre primele iniţiative legislative, s-au impus atenţiei doar cele ale lui Petru Poni, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii, care au urmărit „o îmbunătăţire a situaţiei învăţământului", cu deosebire „a corpului de învăţători", precum şi „desfiinţarea taxelor impuse copiilor străinilor" („legea Poni" fiind aprobată la 13/15 aprilie 1896 de Camera Deputaţilor, cu 92 voturi contra 22). [229]

În rândurile membrilor partidului Naţional Liberal se făceau tot mai auzite voci ce solicitau o intensificare a activităţii legislative, în spiritul programului de la Iaşi din 1892. Erau aşteptate legi relative la „jandarmeria rurală", la „descentralizarea administrativă", la alegerile pentru comisiile judeţene în sistemul colegiului unic, sistem vizat deja de un Al. Constantinescu sau de un G.T. Buzoianu şi pentru alegerile generale. Consumarea energiilor parlamentare de „ieşirile" premierului Sturdza a trebuit să genereze nemulţumiri ce au condus până la dizidenţe de felul celei a lui N. Fleva, concretizată în constituirea Partidului Liberal-Democrat. [230] Pentru a se menţine la putere, şi, implicit, pentru a-şi controla partidul, D.A. Sturdza a înţeles să mizeze pe o strângere a raporturilor cu Monarhia, dând dovadă de exces de zel în privinţa orientării României spre Puterile Centrale, vizita împăratului Franz Joseph, prin atmosfera creată în jurul ei, conferind ceva substanţă părţii pozitive a activităţii guvernamentale. Nu s-a putut ajunge însă la o îmbunătăţire reală a poziţiei premierului în faţa propriului partid şi, cu atât mai puţin, în cea a Corpurilor Legiuitoare, „explicaţiile" sale pentru „ieşirile" în problema naţională[231] dovedindu-se insuficiente. Stările de spirit s-au încordat şi mai mult din cauza „chestiunii Ghenadie", chiar dacă atitudinea premierului faţă de destituirea unui mitropolit primat, numit de fostul ministru conservator al Cultelor, Take Ionescu, prin amendarea legii sinodale din 1872, ce condiţiona ocuparea scaunului „întâiului stătător bisericesc" de studii academice, îşi avea deplina acoperire legală în dosarul întocmit de ministrul Justiţiei, E. Stătescu. O oarecare acoperire pentru atitudinea premierului venea şi dinspre Palat, unde Carol I părea a nu agrea un mitropolit primat ce se remarca printr-un fervent anticatolicism (la ora acea, în expresia unui „antigermanism"),[232] mascat oarecum de invocarea unei ortodoxii la valoarea de *cauză naţională* (cauză dragă mitropolitului Ghenadie Petrescu, dacă ne gândim şi la activitatea sa, în colaborare cu D.A. Sturdza, de editare a izvoarelor istorice, de cultivare a valorilor patrimoniului românesc). Poziţia premierului în „chestiunea Ghenadie" s-a plasat la interferenţa „legăturilor personale" cu raţionalitatea gestului politic, al unui legalism excesiv. De aici au şi rezultat inconsecvenţe atitudinale, regăsibile şi în „problema fraţilor de peste munţi", premierul oscilând în a sprijini *pasivismul* sau în a incita *activismul* „bănăţenilor şi ardelenilor". [233]

Inconsecvenţe ce i-au atras critici severe şi din partea colegilor de partid, ca să nu mai vorbim de cea a „fleviştilor" sau a conservatorilor. Mai mult, evoluţia „chestiunii Ghenadie", sporită în implicaţii de întruniri publice şi articole de presă ale opozanţilor lui D.A. Sturdza, părea să-l însingureze tot mai mult pe acesta din urmă în cuprinsul vieţii politice. Resimţind presiunea unei atare situaţii, D.A. Sturdza, s-a arătat favorabil, pentru a nu risca ascensiunea vreunui contracandidat, „întărit" cu funcţia de premier, la şefia partidului, venirii conservatorilor la guvern. Solicitat în acest sens, L. Catargiu, intuind implicaţiile înfruntării, înainte de „cuvenitele alegeri", unor Corpuri Legiuitoare cu majorităţi covârşitoare liberale, a trebuit să refuze. [234] Iar gestul liderului conservator a făcut şi mai „dureroasă" cedarea lui D.A. Sturdza.

La 21 noiembrie st. v. 1896 se constituia *guvernul P.S. Aurelian*, ce a ţinut „frâiele puterii" până la 26 martie st. v. 1897. În echipa ministerială, premierul, cunoscut economist, deţinea portofoliul Agriculturii, Industriei, Comerţului şi Domeniilor; Vasile Lascăr era ministru la Interne; C. I. Stoicescu – la Afacerile Străine şi ad-interim la Război; G. Cantacuzino Râfoveanu – la Finanţe; Şt. Şendrea – la Justiţie; G. Mârzescu – la Culte şi Instrucţiune Publică; Emil Porumbaru – la Lucrări Publice. În noiembrie 1896 , titular la Război a ajuns generalul Anton Berindei, iar în ianuarie 1897, în atmosfera „crizei politice" provocată de „manevrele" lui D.A. Sturdza, premierul Aurelian preia Externele, iar V. Lascăr portofoliul Finanţelor. [235] O echipă ministerială ce şi-a făcut un loc aparte în istoria guvernelor României. Ea a reflectat însă şi un moment cu totul aparte în istoria Partidului Naţional Liberal. Avem în vedere adâncirea confruntării, în condiţiile în care D.A. Sturdza nu putea atinge prestigiul unui lider cum a fost I.C. Brătianu, între „bătrânii liberali" (adepţi ai cultivării rolului factorului monarhic în viaţa politică, ai menţinerii sistemului de vot cenzitar, ai respectului proprietăţii în marja strict constituţională, nu şi în cea a „utilităţii sociale") şi „tinerii liberali" (orientaţi spre a determina o reaşezare a structurilor instituţionale şi o impulsionare a factorilor socio-economici). Cei „tineri" scrutau deja orizonturile *noului liberalism*, care şi-a intrat în rol în preajma şi mai ales după Războiul Întregirii. O vreme, confruntarea amintită a putut fi ţinută sub control, fie şi numai în aparenţă, la constituirea *guvernului Aurelian* atât noul premier cât şi D.A. Sturdza, în calitatea sa de lider politic, invocând „unitatea de vederi în partid", „continuarea fără rezerve a liniei urmată de guvernul precedent", „înfrăţirea tuturor spiritelor" (liberale). [236] A fost însă practic imposibil ca disputele inter-liberale şi mai ales cele între liberali şi conservatori să fie atunci când s-a trecut la dezbaterea unor legi ce anunţau „un nou orizont politic". Avem în vedere dezbaterile privind proiectul *legii Casei rurale*, iniţiat de An. Stolojan la 18 februarie st. v. 1897, sprijinit fiind, între alţii, de V. Lascăr,[237] proiect adoptat de Camera Deputaţilor la 21 februarie st. v. 1897 (cu 70 voturi pentru şi 6 contra), însă respins la Senat. [238] Dezbateri vădind dispute între „adepţii liberalismului clasic" şi cei animaţi de „noi tendinţe" au fost ocazionate de proiectul *legii repausului duminical*, adus în discuţia Corpurilor Legiuitoare de Emil

Costinescu, „raportorul comitetului delegaţiilor secţiunilor”, care a ţinut să releve meritul premierului Aurelian în privinţa noului act normativ. [239] Votată în Cameră cu 68 bile albe contra 7 bile negre[240] şi publicată în „Monitorul Oficial”,[241] legea repausului duminical nu şi-a putut produce însă efectele, D.A. Sturdza, când a revenit în fruntea guvernului, stânjenindu-i aplicabilitatea. [242] Nu putea fi un secret pentru nimeni că liderul de partid nu avea cum să suporte „presiunea” prezenţei lui P.S. Aurelian în fruntea guvernului. Era ceea ce nu suporta nici E. Carada şi „oculta liberală”, din preocuparea ca nu cumva un P.S. Aurelian şi mai ales un V. Lascăr să încurce accesul, deja scontat, al lui I.I.C. Brătianu la o poziţie dominantă în P.N.L.[243] Iar pentru a forţa debarcarea *guvernului Aurelian*, şeful de partid D.A. Sturdza, „omul de severă disciplină”, a recurs la acte proprii unui politicianism notoriu. La moartea lui D. Ghica, preşedintele Senatului, D.A. Sturdza a candidat pentru „primul scaun” în Camera Superioară, fiind ales la 20 februarie st. v. 1897, însă numai după opt zile a demisionat, pentru ca la 5/17 martie, sfătuit, se pare, de E. Carada, să revină asupra unui atare gest. [244] Mai mult, a determinat pe cei doi „sturdzişti” din guvern, C. Stoicescu şi G. Cantacuzino, să demisioneze, act ce a apropiat retragerea de la guvernare a lui P.S. Aurelian şi a „echipei sale” la 26 martie st. v. 1897, sub acoperirea declaraţiei că a urmărit „să menţină unitatea şi armonia Partidului Naţional Liberal”. [245]

Cel de-al doilea guvern D.A. Sturdza s-a constituit la 31 martie st. v. 1897, dăinuind până la 30 martie st. v. 1899. Premierul era titular şi la Afacerile Străine (la 29 ianuarie 1899 preluând şi interimatul la Agricultură, Industrie, Comerţ şi Domenii); M. Pherekyde – la Interne; G. Cantacuzino-Râfoveanu – la Finanţe; Al. Djuvara – la Justiţie; Spiru Haret – la Culte şi Instrucţiune Publică; generalul Anton Berindei – la Război; An. Stolojan – la Agricultură, Industrie, Comerţ şi Domenii, Ion I.C. Brătianu – la Lucrări Publice (primul portofoliu ministerial din cariera acestuia, impus, se pare, de E. Carada şi „oculta”). [246] Un guvern care cu greu s-ar mai fi putut considera „o expresie a unităţii partidului”. La 10/22 mai a apărut ziarul „Drapelul”, ce reda, în paginile sale, stările de spirit ale unei veritabile *dizidenţe* (numită „drapelistă”), ce grupa, personalităţi cu multă iniţiativă şi prestigiu politic: P.S. Aurelian, V. Lascăr, G. Mârzescu, Emil Costinescu, P. Grădişteanu, Em. Porumbaru, B. Missir, B. Ştefănescu-Delavrancea, N. Xenopol ş.a. , dizidenţă care, prin ponderea sa, părea a face din guvernamentalii lui D.A. Sturdza, aşa cum remarca V. Lascăr, o simplă „fracţiune a P.N.L.”[247] De la bun început, guvernul se vedea confruntat cu o crescândă opoziţie parlamentară, şi nu numai, ale cărei rânduri le îngroşau nu doar conservatorii, ci şi „forţe liberale”: „drapelişti”, „flevişti” etc. Tensionarea situaţiei premierului şi a liderului de partid D.A. Sturdza a atins un punct critic în septembrie 1897, când, în drum spre capitala Austro-Ungariei, pentru o vizită la invitaţia lui Franz Joseph, Carol I s-a oprit la Budapesta, unde, conform practicilor de protocol, au fost decorate personalităţi politice maghiare, între acestea, primind distincţia de Ofiţer al Coroanei şi procurorul general al Ungariei, Jeszensky Sándor, nimeni altul decât cel care „trimise în judecată comitetul Partidului Naţional Român din

Transilvania" în consecinţa „acţiunii memorandiste". A fost vorba de un episod care, conform normelor legale în vigoare, făcea direct responsabil pe şeful echipei guvernamentale, reprezentat, în actul acordării decoraţiilor sau distincţiilor oficialităţilor maghiare, de Emil Ghica, ministrul României la Viena. [248] Guvernul, şi în mod explicit, premierul au ajuns a fi supuşi unor atacuri virulente, celui din urmă punându-i-se în cauză până şi capacitatea de a fi responsabil în actele ce le întreprindea. Dificultatea identificării unei căi legale în problema subvenţiilor pentru Biserica şi şcolile româneşti din Ardeal, dificultate ţinând de însăşi antrenarea României în relaţii speciale cu Austro-Ungaria, era pusă, în expresii „tari", pe seama inconsecvenţelor şi erorilor premierului. Acesta a ajuns a fi acuzat de „acte de trădare" atunci când, în Parlamentul Ungariei, deputatul Polonyi Geza, pe baza broşurii lui Benedikt Jancso, *Politica naţionalităţilor*, ridica problema relaţiilor „înrâuritoare" ale premierului maghiar Bánffy Deszö cu D.A. Sturdza, înfăţişat ca om politic român foarte determinat în urmarea unor „bune raporturi" ale României cu Austro-Ungaria. [249] Era mai mult decât s-ar fi putut aştepta sau ar fi putut crede, la rigoare, exponenţii opoziţiei de la Bucureşti. „Fleviştii", „drapeliştii", conservatorii, mai toţi cei nemulţumiţi de prezenţa „omului dezastru" în fruntea guvernului şi-au dat mâna pentru a-l debarca. Procedeul urmat a fost *obstrucţia parlamentară*, înteţită de impresia unor întruniri publice, precum cea de la sala „Dacia", unde s-a făcut remarcat geniul oratoric al lui B. Ştefănescu-Delavrancea. În atmosfera deosebit de tensionată, activitatea guvernamentală, cu deosebire partea ei legislativă, a fost mult îngreuiată. Nu au putut căpăta girul parlamentar „acte mult aşteptate", precum o nouă lege a minelor, reorganizarea căilor ferate, o nouă revizuire a Constituţiei etc. Succes au avut, e drept, „legile Haret" în domeniul învăţământului. În sesiunea parlamentară 1897-1898, Spiru Haret a iniţiat celebrele sale proiecte de *legi asupra învăţământului secundar şi a celui superior.* În baza noii legi, liceul era împărţit „în două cicluri": inferior, cu o programă comună, şi superior, cu trei secţii: reală, modernă şi clasică. [250] Era instituit „certificatul de absolvire" (bacalaureatul); se stabileau „diferenţieri între profesori". O altă lege importantă a privit *învăţământul primar*, creându-se un singur tip de şcoală rurală, cu cinci clase, ceea ce anula „versiunea conservatoare" a organizării „şcolii la state" în trepte: inferioară, medie, superioară. [251] O soartă mai aparte a avut însă *legea asupra învăţământului profesional*, adoptată de Camera Deputaţilor (81 de voturi pentru şi 1 contra),[252] dar respinsă, în practica obstrucţiei parlamentare, la Senat. Mai mult, s-a recurs, ca reacţii faţă de prezenţa lui D.A. Sturdza în fruntea guvernului, la demisii din P.N.L. (E. Costinescu, B. Ştefănescu-Delavrancea).

Tensionate, disputele politice au coborât şi s-au amplificat „în stradă", sub forma manifestaţiilor. Resimţind creşterea presiunii publice, regele Carol I a înţeles să renunţe la „serviciile guvernamentale" ale lui D.A. Sturdza. „Prevenit" de E. Stătescu asupra „intenţiilor regale", D.A. Sturdza şi-a prezentat demisia la 30 martie st. v. 1899, „imediat acceptată" de monarh. Era punctul final al uneia dintre cele mai tensionate guvernări din istoria vieţii politice constituţionale a României.

Note

1. M. Timofte, *Consideraţii privind geneza şi programul Coaliţiei de la Mazar Paşa*, în „Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" – Iaşi, T. XXV, secţiunea III, a. *Istorie*, 1979, pp. 57-66; Mircea Iosa şi Apostol Stan, *Liberalismul politic în România. De la origini până la 1918*, Bucureşti, 1996, pp. 154-170.

2. Noţiunea de *liberalism de guvernământ*, în comparaţie cu cea de *liberalism de opoziţie*, apare la Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului*, Bucureşti, 1992, pp. 130-156.

3. Apostol Stan, *Grupări şi curente politice..., în România între Unire şi Independenţă*, (*1859-1877*), 1979, passim.

4. D. Gusti, *Partidul politic*, în *Opere* (ed. Ovidiu Bădina), vol. IV, Bucureşti, 1970, p. 70 şi urm.

5. Petru Th. Missir, *Partizile politice sub regimul constituţionaş*, Iaşi, 1888. p. 4.

6. Vintilă I. Brătianu, *Menirea Partidului Naţional Liberal*, Bucureşti, 1906, p. 12.

7. D. Gusti, *op. cit.* , p. 79.

8. M. Timofte, *op. cit.* ; mai nou, M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* pp. 154-170.

9. *Apel către Ţară*, din 8 mai 1888; D.A. Sturdza, *Partidul Naţional Liberal de la 1876 până la 1888*, Bucureşti, 1888, p. 62.

10. În 1898 A. D. Xenopol publica *Primul proiect de Constituţiune a Moldovei din 1822. Originile partidului conservator şi ale celui liberal*, în „Analele Academiei Române". Memoriile Secţiunii Istorice, Serie II, T. XX), studiu integrat *Istoriei partidelor politice din România*, publicată la 1910.

11. Cornelia Bodea, *Anul 1848 la români. O istorie în date şi mărturii*, vol. I, Bucureşti 1982, pp. 344, 347.

12. Spre exemplu, în Anglia *Whig*-ismul s-a exprimat, multă vreme, în plan organizatoric, sub forma cluburilor şi de-abia în temeiul unui *Reform Bill* din 1867 a fost adoptată, oficial, titulatura de Partid Liberal (Liberal Party). În Franţa, titulatura de *parti libéral* s-a aplicat unor curente sau luări de atitudine (constituţionalismul, orleanismul, republicanismul).

13. Relevantă, în acest sens, este maniera în care a fost structurat *Istoricul Partidului Naţional Liberal de la 1848 şi până astăzi*, Bucureşti.

14. I. Bulei şi I. Scurtu, *Democraţia la români. 1866-1938*, Bucureşti, 1990 .

15. *Programul coaliţiei din 1875*, în *Istoricul Partidului Naţional Liberal*... pp. 98-103.

16. *Apel către Ţară* din 8 mai 1888 şi *Manifestul către alegători* din 11 septembrie 1888, anexate la D.A. Sturdza, *op. cit.* , pp. 59-65; 66-77.

17. *Programul Partidului Naţional Liberal din 1892*, Bucureşti 1897; v. şi *Istoricul Partidului Naţional Liberal*, pp. 145-162.

18. Actul de la 1875 poartă semnătura a douăsprezece persoane: Manolache Costache (Epureanu), I.C. Brătianu, M. Kogălniceanu, A. G. Golescu, G. Vernescu, Anastasiu, N. C. Fussea, A. Candiano-Popescu, A. Stolojan, Gh. Chiţu, C. G. Peşacov,

N. C. Furculescu; deşi al treilea în ordine, M. Kogălniceanu a ţinut să-şi asigure recunoaşterea paternităţii părţii de fond a programului din 1875. M. Kogălniceanu, *Programa de la Mazar Paşa aplicată de guvernul Ion. C. Brătianu. Discurs rostit în Şedinţa camerei Deputaţilor din 26 şi 27 ianuarie 1883...*", Bucureşti 1883.

19. Lista semnatarilor apelului din 8 mai 1888 este mult mai întinsă decât în cazul *programului* de la 1875 şi evidenţiază, fie şi la nivelul numelor reprezentative, întrepătrunderea generaţiilor în viaţa P.N.L.: I.C. Brătianu, gen. D. Lecca, D.A. Sturdza, M. Pherekyde, P.S. Aurelian, C. D. Dimitrescu, A. Vizanti, gen. Călinescu, E. Stătescu, D. Ionescu, G. C. Cantacuzino, C. Budişteanu, N. Rădulescu, D. Gherghel, Gr. Caracaş, Gr. Serurie, D. Polizu, N. Săveanu, P. Stoicescu, Dr. Cantacuzino, Neron Lupaşcu, C. Nacu, Gr. Brătianu, A. Carp, C. Cociaş, G.I. Berceanu, G. Olteanu, Em. Culoglu, V. Lascăr, C. Toneanu, N. Xenopol, B. Ştefănescu-Delavrancea, C. Dissescu, Atanasie Moscuna, B. Epurescu, C. Cernat „şi alte 331 semnături"; cf. *Istoricul Partidului Naţional Liberal*, p. 134.

20. Ion C. Brătianu, *Acte şi cuvântări*, vol. VI, Bucureşti 1936, p. 287.

21. *Apel către Ţară* din 8 mai 1888, în *loc. cit.* , p. 129.

22. *Programul Partidului Naţional Liberal de la Iaşi 8/20 noiembrie 1892*, în *Istoricul Partidului Naţional Liberal*, p. 145.

23. Articolul *Naţionalitatea*, în Ion C. Brătianu, *op. cit.* , vol. I, p. 56 şi urm.

24. În opinia lui I.I.C. Brătianu, P.N.L. „s-a făcut pe rând organul de execuţie al necesităţilor vitale ale României şi prima nevoie, la care a trebuit să răspundă, care pe toate le precede şi pe toate le rezumă, de la care şi-a luat chiar numele de naţional-liberal, a fost nevoia de a asigura existenţa naţională a românilor", apud I. Bulei şi I. Scurtu, *op. cit.* , p. 41.

25. I. Agrigoroaiei, V. Cristian, Gh. Iacob, Gh. Platon, V. Russu, *Cum s-a înfăptuit România modernă. O perspectivă asupra strategiei dezvoltării*, Iaşi, 1993, pp. 81-100; 133-222.

26. Dan Berindei, *Societatea românească în vremea lui Carol I (1866-1876)*, Bucureşti p. 153.

27. *Programul coaliţiei din 1875*, în *Istoricul Partidului Naţional Liberal*, p. 98 şi urm.

28. La 1890 M. Kogălniceanu susţinea răspicat că „a sosit timpul... ca ţara să fie ocârmuită prin ea însăşi, prin legi votate de dânsa... Aceasta va să zică că ţara nu voieşte guvern care să-şi facă majorităţi, ci majorităţi care să dea guverne!" M. Kogălniceanu, *Discuţiune asupra proiectului de răspuns la Mesajul Regelui...5/17-7/19 decembrie 1890*, Bucureşti 1891, p. 12 şi urm.

29. V. Nechita şi I. Pohoaţă, *Din istoricul liberalismului economic în România. Ioan Strat – deschizător de drumuri*, Galaţi, 1993.

30. În opinia lui D.A. Sturdza, preşedintele P.N.L. în anii 1892-1908, „bărbatul de stat" trebuie să fie dominat de o singură idee, „ideea de stat, ideea că statul e cea mai înaltă organizare omenească, cea mai completă întrupare a societăţii"; *Dimitrie A. Surdza. Serbare la împlinirea vârstei de 70 de ani*, 25 februarie 1903, Bucureşti p. 123.

31. N. Iorga, *Istoricul Constituţiei româneşti*, în *Noua Constituţie a României*, Institutul social român, Bucureşti (f. a.), p. 11; pentru comentarii la largi, a se vedea Gh. Platon, *Liberalismul românesc în secolele XIX: emergenţă, etape, forme de expresie*, în vol. *Cultură şi civilizaţie*. Studii privitoare la trecutul românesc (coord. Al. Zub), Bucureşti, 1991, p. 101; Gh. Cliveti, *Liberalismul românesc. Eseu istoriografic*, Iaşi, 1996, pp. 85-146; idem, *Arhitectura liberală a României moderne*, în vol. *Naţional şi*

social în istoria românilor. Profesorul Gheorghe Platon la a 70-a aniversare, Iaşi, 1998, pp. 331-344.

32. Eugeniu Carada invoca credinţa liberalilor că „Brătienii reprezentau o tradiţie cu care se solidarizau toţi"; apud Marius Theodorian-Carada, *Efemeridele. Însemnări şi amintiri. 1908-1928*, vol. I, Bucureşti 1930; v. şi Anastasie Iordache, *Ion. I.C. Brătianu*, Bucureşti, p. 116 şi urm.

33. Exemplaritatea ca lider a lui I.C. Brătiau sau a fiului său Ionel pare să fi inspirat un strălucit pasaj la D. Gusti pe tema liderului politic: „încrederea în şef formează o specie de idolatrie fetişistă, de respect superstiţios, asemănătoare unui cult religos", D. Gusti, *Partidul politic*, în *Doctrinele partidelor politice*, Bucureşti, p. 89.

34. Într-o depeşă din 9 august 1875 către Iancu Ghica (la Constantinopol), V. Boerescu, Ministrul Afacerilor Străine în guvernul L. Catargiu, dădea expresie „convingerii statornice" a guvernanţilor conservatori în posibilitatea de a se „realiza năzuinţele noastre şi întări existenţa noastră naţională, fără zguduiri, fără tulburări, în perfectă înţelegere cu Poarta" (şi cu celelalte mari puteri); *Independenţa României. Documente*, vol. I/2, Bucureşti 1977, p. 12.

35. „În anii 1872-1873; *Memoriile regelui* Carol I *al României. De un martor ocular*, vol. II, Bucureşti 1909, p. 27; vol. III, p. 6-12.

36. Gh. Cliveti, *România şi Alianţa celor Trei Împăraţi (1872-1875)*, în vol. *România şi civilizaţia occidentală* (ed. Kurt Treptow), Iaşi, 1997, pp. 221-234.

37. Austro-Ungaria şi Rusia au ţinut, fiecare „pe cont propriu", să determine o soluţionare imediată a „crizei"; Gorceakov a luat iniţiativa unor *propuneri* făcute Porţii în august 1875, în vreme ce cancelarul austro-ungar Andrassy va înainta Porţii cunoscuta *notă* din 30 decembrie 1875, ce viza posibilitatea medierii stărilor coflictuale; A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe*, vol. I, Paris, 1891, pp. 481-484.

38. *Nota circulară* a lui L. Catargiu către reprezentanţele diplomatice ale României din 4/16 ianuarie 1876; *Memoriile regelui* Carol I, vol. VII, p. 36 şi urm.

39. N. Iorga, *Războiul pentru Independenţă României. Acţiuni diplomatice şi stări de spirit*, Bucureşti 1927, p. 107 şi urm.

40. *Memoriile regelui* Carol I, vol. VIII, p. 14 şi urm.

41. N. Ciachir, *România în sud-estul Europei (1848-1886)*, Bucureşti 1968.

42. În 1870, Poarta Otomană recunoscuse, la insistenţele Rusiei, exarhatul Bulgariei.

43. *Memoriile regelui* Carol I, vol. IX, p. 24.

44. An. Iordache, *Sub zodia Strousberg, Viaţa politică din România între 1871-1878*, Bucureşti, 1991, p p. 127 şi urm

45. *Ibidem*.

46. *Ibidem*, pp. 134-136.

47. Bulei şi I. Mamina, *Guverne şi guvernanţi (1866-1916)*, Bucureşti, 1994, pp. 44-49.

48. În noiembrie 1875, consulul rus Zinoviev, revenit de la Constantinopol, unde se întreţinuse cu ambasadorul Ignatiev, întrebase „sec" pe miniştrii conservatori: „Ce atitudine va avea România în viitoarea criză orientală"? – Şi în timp ce guvernul Catargiu se lăsa antrenat în şedinţe pe tema „gravei răspunderi", agentul român la Poartă relata, în decembrie 1875, că, în prezenţa sa, Ignatiev declarase demnitarilor otomani că Rusia „va lua ca amanet Principatele dacă turcii vor ocupa Serbia şi Muntenegru", *Memoriile regelui Carol I*, vol. VIII, p. 36; T. Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, Bucureşti, 1926, p. 82 şi urm.

49. Lascăr Catargiu, colportând pe seama unei audienţe a lui I.C. Brătianu la Carol I, lăsa să înţeleagă pe I. Bălăceanu că domnitorul ar fi declarat fruntaşului liberal: „Eu sunt încântat pentru că aceşti cinci ani de putere m-au îmbătrânit teribil şi pentru că dragii mei conservatori au nevoie de a respira câtva timp aerul de la ţară. În trei sau patru ani, ei vor deveni cu mult mai rezonabili"; cf. An. Iordache, *op. cit.* , p. 183.

50. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 41 şi urm.

51. „Monitorul Oficial". Dezbaterile Adunării Deputaţilor (în continuare: D.A.D.), 9 mai 1876, p. 2573 şi urm

52. *Op. cit.* 3 mai 1876, p. 2441.

53. An. Iordache, *op. cit.* , p. 211 şi urm. ; M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 175 şi urm.

54. D.A.D. , 20 iunie 1876, p. 3241 şi urm.

55. În Mesajul prezentat în Cameră, la 20 iunie, se constata necesitatea convocării Corpurilor egiuitoare în sesiune extraordinară, făcându-se apel la patriotismul şi moderaţia „reprezentanţilor naţiunii", pentru păstrarea „deplinei neutralităţi". D.A.D. , 20 iunie 1876, p. 3241.

56. *Op. cit.* 5 iulie 1876, p. 3662 şi urm.

57. An. Iordache, *op. cit.* , p. 219 şi urm.

58. Erau puşi sub acuzare: L. Catargiu, I. Em. Florescu, P. Mavrogheni, Al. Lahovari, V. Boerescu, N. Kretzulescu, Gh. Costa-Foru, P.P. Carp, Th. Rosetti, G.Gr. Cantacuzino şi Titu Maiorescu; v. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 42.

59. Prin *memorandum-ul* din 1/13 mai 1876, Rusia, Austro-Ungaria şi Germania solicitau întreruperea ostilităţilor din Balcani pe două luni, ele avertizând că, în caz contrar, îşi rezervau libertatea de a iniţia „măsuri eficace"; pentru detalii, v. Gh. Cliveti, *România şi crizele internaţionale 1853-1913*. Iaşi, 1997, p. 221 şi urm.

60. N. Corivan, *Relaţiile diplomatice ale României de la 1859 la 1877*, Bucureşti 1984, p. 307; nota lui Kogălniceanu revendica, între altele, recunoaşterea individualităţii statului român şi a numelui de România, inviolabilitatea teritoriului român şi delimitarea insulelor Dunării, recunoaşterea paşaportului român, fixarea graniţei între România şi Imperiul Otoman pe talwegul Dunării.

61. *Independenţa României. Documente*, vol. II/1, p. 137.

62. *Op. cit.* vol. II/1, p. 149.

63. *Op. cit.* vol. II/1, p. 135.

64. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 43.

65. *Ibidem.*

66. „Cestiune" expusă concentrat în *ibidem*, p. 43 şi urm.

67. În Parlamentul de la Bucureşti (22-23 decembrie 1876) I.C. Brătianu declara, în apluazele deputaţilor, că niciodată „sabia lungă a lui Baiazet şi Mahomet n-a putut să pătrundă până în munţii României, unde cutează astăzi să străbată Midhat Paşa cu constituţiunea lui"; N. Adăniloaie, *Independenţa naţională a României*, Bucureşti 1986, p. 139; pentru semnificaţia conferinţelor de la Constantinopol, v. Gh. Cliveti, pp. 232-236.

68. E. Diaconescu, *Acordul de la Reichstadt (1876) şi Tratatul de la Budapesta (1877)*, în „Analele Academiei Române". Memoriile Secţiunii Istorice, Seria III, T. XXV (extras).

69. *Memoriile regelui Carol I*, vol. IX, p. 41 şi urm.

70. Dan Berindei, *Cucerirea independenţei României (1877-1878)*, Bucureşti 1967, p. 32.

71. Să ne gândim cam care ar fi fost cursul realităţilor dacă previzibila acţiune a Rusiei împotriva Porţii ar fi presupus ocuparea României şi nu o înţelegere prealabilă cu aceasta.

72. *Independenţa României. Documente*. vol. II/1, p. 196 şi urm.

73. *Memoriile regelui Carol I,* vol. VIII, p. 84.

74. Referindu-se la acest fapt, consulul rus, baronul Stuart, declara lui M. Costache Epureanu că „ este demonstrat că Europa vă abandonează, că tratatul de la Paris nu mai are valoare. Nu puteţi conta decât pe noi..." *Independenţa României. Documente,* vol. II/1 (*Introducere*), p. XXVII.

75. N. Iorga, *Războiul pentru independenţa României*, p. 73.

76. N. Adăniloaie, *op. cit.* , passim.

77. *Războiul neatârnării 1877-1878,* Bucureşti, 1927; *Independenţa României* (sub red. Ştefan Pascu), Bucureşti, 1977; C. Căzănişteanu, M. Ionescu, *Războiul neatârnării României 1877-1878,* Bucureşti, 1977; C. Corbu, *1877-1878. Războiul naţional şi popular al românilor pentru independenţa deplină*, Bucureşti, 1977; N. Ciachir, *Războiul pentru independenţa României în contextul european*, Bucureşti, 1977; *Independenţa, luptă milenară a poporului român,* Iaşi, 1977 etc.

78. Gh. Platon, *Independenţa României şi puterile europene. Reacţii şi atitudini,* în *Românii în istoria universală,* vol. II/1, Iaşi, 1988, p. 292.

79. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 180.

80. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 46 şi urm.

81. Paraschiva Câncea, *Viaţa politică din România în primul deceniu al Independenţei de stat,* Bucureşti, 1974, p. 54.

82. *Ibidem.*

83. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 47.

84. Conform uzanţelor, mişcarea titularilor de ministere a implicat, în 1880, preluarea, la 29 ianuarie, a interimatului la Culte şi Instrucţiune Publică de V. Boerescu, iar la 16 februarie a interimatului la Finanţe, de I.C. Brătianu, titular devenind apoi I. Câmpineanu; la 17 aprilie 1880 I.C. Brătianu preia interimatul la Interne; la 29 aprilie Gh. Slăniceanu devine titular al Război; la 15 iulie 1880 An. Stolojan devine interimar la Finanţe, iar I.C. Brătianu la Lucrări Publice; la 20 iulie devin titulari Al. Teriachiu la Interne şi V. Conta la Culte şi Instrucţiune, iar la 29 iulie I.C. Brătianu preia Finanţele şi D. Gianni, Justiţia; în fine, la 24 octombrie st. v. (ca toate datele menţionate aici) N. Dabija este numit la Lucrări Publice; v. şi I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 47 şi urm.

85. I.C. Brătianu, *Acte şi cuvântări*, vol. V, p. IX şi urm.

86. Cf. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 233 şi urm.

87. *Memoriile regelui Carol I,* vol. XVI, p. 15 şi urm.

88. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 233.

89. Fapt confirmat de Bismarck în una dintre întrevederile sale cu D.A. Sturdza, la Berlin, cancelarul german susţinând într-o exprimare „colorată", că, odată începută, „cupa trebuie golită, afacerea trebuie scoasă la capăt, atât în interesul României, cât şi în acela al Germaniei"; *Memoriile regelui Carol I,* vol. XVI, p. 15; cf. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 234.

90. Gh. N. Căzan şi Ş. Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă,* Bucureşti, 1979, pp. 39-41.

91. Pentru detalii, v. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , pp. 234-236.

92. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 48.

93. N. Iorga, *Politica externă a regelui* Carol I, Bucureşti, 1916, p. 6 şi urm.

94. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 48; M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 235 şi urm.

95. D.A.D. , 30 ianuarie 1878, p. 541 şi urm.

96. *Ibidem*; pentru continuarea dezbaterilor, v. D.A.D. , 1 februarie 1878, p. 596; 2 februarie 1878, p. 614 şi urm. ; 14 februarie 1878, p. 909.

97. „Monitorul Oficial",. Dezbaterile Senatului (în continuare, D. S), 23 martie 1879, p. 2008.

98. „Monitorul Oficial" (în continuare, M.O.), nr. 98, 2 mai 1879, pp. 2441-2443.

99. Paraschiva Câncea *op. cit.* , p. 64.

100. M.O. , nr. 91, din 23 aprilie 1878, pp. 2533-2536.

101. D. S. , 24 şi 25 februarie 1878, pp. 1252, 1278, 1288.

102. D.A.D. , 18 ianuarie 1878, p. 260 şi urm.

103. M.O. , nr. 135, din 20 iunie 1878, pp. 3647-3649.

104. D.A.D. , 25 iunie 1879, p. 3223 şi urm.

105. Paraschiva Câncea, *op. cit.* , p. 68 şi urm.

106. D.A.D. , 30 septembrie 1878, p. 5633 şi urm; D. S. , 16 decembrie 1878, p. 7894.

107. M.O. , nr. 34, din 13 februarie 1879, p. 825 şi urm.

108. D.A.D. , 11 decembrie 1878, p. 2393; D. S. , 13 mai 1878, p. 2960.

109. D.S., 8 aprilie 1878, p. 2393; D. S. , 13 mai 1878, p. 2960.

110. D. S. , 12 mai 1878, p. 2897.

111. D.A.D. , 15 mai 1878, p. 2905 şi urm.

112. D.A.D., 16 mai 1878, p. 2973 şi urm. ; legea va fi promulgată în 1882.

113. La finele anului 1878 se constituiau trei categorii de reprezentanţi în străinătate: miniştri plenipotenţiari, miniştri rezidenţi şi însărcinaţi cu afaceri (M.O. , nr. 199, 8 septembrie 1878); alte măsuri au privit raporturile Ministerului de Externe cu legaţiile şi consulatele româneşti din străinătate, însărcinările şi răspunderile corpului diplomatic (M.O. , nr. 35, din 14 februarie 1879, pp. 865-867); în 1880 au fost promulgate: „Regulamentul consular" (M.O. , nr. 137, 20 iunie 1880, pp. 3848-3862), „Regulamentul pentru legaţiile române în străinătate" (M.O. , nr. 142, 27 iunie 1880, pp. 3977 şi urm.

114. Noua lege preconiza, între altele, constituirea sub preşedinţia Ministerului de Război a unui Consiliu Superior (M.O. , nr. 139, 24 iunie 1878, p. 3743).

115. Se preconiza organizarea sarcinilor Ministerului de Interne (M.O. nr. 81, 6 aprilie 1880, p. 2485).

116. În decretul-lege din martie 1879, se menţiona că Academia Română, definită ca *Institut naţional*, era continuatoarea *Societăţii Academice,* scopul ei fiind „... cultura limbii şi a istoriei naţionale, a literelor, a ştiinţelor şi a frumoaselor arte"; erau stabilite, de asemenea, „fondurile acordate de stat" (M.O. , nr. 74, 30 martie 1879, p. 1934).

117. Era reorganizată „instrucţiunea în şcolile primare" (M.O. , nr. 143, din 24 iunie 1879, pp. 3497-3499).

118. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 48.

119. D.A.D. , 27 februarie 1879, p. 1276; v. şi M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 215.

120. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 165 şi urm.

121. Pentru detalii, v. Gh. Căzan şi Ş. Rădulescu-Zoner, *op. cit.* ; pp. 60-73.

122. N. Iorga, *Chestiunea Dunării* (ed. V. Spinei), Iaşi, 1998, p. 306 şi urm.

123. Gh. Căzan şi Ş. Rădulescu-Zoner, *op. cit.* , p. 50 şi urm.

124. *Ibidem*, pp. 51-55.

125. N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol X, p. 232.

126. Fr. Damé, *Histoire de la Roumanie contemporaine...*, Bucureşti, 1900, p. 343.

127. În actul regatului, T. Maiorescu vedea „o înfrângere" a liberalilor şi un „triumf al cauzei conservatoare"; T. Maiorescu, *Istoria contemporană a României*, Bucureşti, 1926, p. 192 şi urm.

128. Paraschiva Câncea, *op. cit.* , p. 83 şi urm.

129. D.A.D. , 13 martie 1881, p. 1776 şi urm.

130. D.A.D., 14 martie 1881, pp. 1815-1821.

131. D.S. , 14 martie 1881, p. 1813 şi urm.

132. *Legea privind proclamarea Regatului,* în M.O. , nr. 60, 15 martie 1881, p. 1809. În textul legii se menționa că „România ia titulatura de Regat. Domnitorul ei, Carol I, ia pentru sine şi moştenitorii săi titlul de rege al României. Moştenitorul tronului va purta titlul de principe regal".

133. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 50 şi urm.

134. Paraschiva Câncea, *op. cit.* , p. 87 şi urm. ; I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 51; M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 239 şi urm.

135. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* ; p. 52 şi urm.

136. C. Gane, *P.P. Carp şi locul său în istoria politică a țării*, vol. I, Bucureşti, 1936, p. 303; v. şi M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 263.

137. Desigur, delimitările sau trăsăturile fiecărei etape a guvernului din anii 1881-1888 ar putea suscita discuții. Pentru detalii, a se vedea Paraschiva Câncea, *op. cit.* , passim, M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , pp. 207-274.

138. D.A.D. , 26 mai 1881, p. 1365 şi urm. , 1398 şi urm.

139. D.A.D., 26 mai 1881, p. 1402 şi urm.

140. D.S. , 1 decembrie 1881, p. 111 şi urm.

141. D.A.D. , 3-4 decembrie 1881, pp. 128 şi urm. ; 155.

142. D.A.D., 26 aprilie 1882, pp. 1747-1754.

143. D.A.D., 30 ianuarie 1883, p. 936 şi urm.

144. N. Iorga, *op. cit.* , vol. X, p. 235.

145. Gh. Căzan şi Ş. Rădulescu-Zoner, *op. cit.* , pp. 60-73; M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 244 şi urm.

146. D.A.D. , 23 ianuarie 1882, p. 470 şi urm.

147. D.A.D., 22 ianuarie 1882, pp. 445 şi 452.

148. Prin protocolul semnat la Viena de Max von Bechem, din partea Germaniei, de Gustav Kálnoky şi de D.A. Sturdza, ambasadorul României la Viena; v. Gh. Căzan şi Ş. Rădulescu-Zoner, *op. cit.* , p. 123.

149. Prin protocolul din 15 mai 1888, semnat la Viena, de contele Nigra şi de Gustav Kálnoky; cf. *Ibidem*, p. 165 şi urm.

150. *Ibidem*; v. şi *România în relațiile internaționale 1699-1939*, Iaşi, 1980, pp. 318-321; M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , pp. 245. 248.

151. N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I,* Bucureşti, 1991, passim,

152. Gh. I. Brătianu, *Bismarck und I.C. Brătianu,* Jena-Leipzig, 1939; pp. 16, 23.

153. N. Ciachir, *România în sud-estul Europei, 1848-1886,* Bucureşti, 1968, p. 19 şi urm.

154. *România în relațiile internaționale,* p. 324 şi urm. , Gh. Cliveti, *România şi crizele internaționale, 1853-1913*, Iaşi, 1997, p. 264 şi urm.

155. N. Iorga, *Comment la Roumanie s'est détachée de la Triplice. D'après les documents austro-hangrois et des souvenirs personels*, Bucarest, 1913.

156. Într-o scrisoare adresată lui I.C. Brătianu la 10 mai 1886, D.A. Sturdza (ministrul de Externe) releva sentimentele cancelarului german față de premierul român:

„Principele Bismarck... mi-a zis și ți-am raportat-o, că speră că vei rămâne mult timp la putere, căci în dumneata au încredere bărbații de stat serioși, fiindcă ai înțelegerea nevoilor țării și a legăturii lor cu afacerile europene și fiindcă cuvântul dumitale are greutatea ce au cuvintele care corespund faptelor" cf. Traian Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888-1899)*, București, 1967, p. 42.

157. În opinia lui M. Theodorian-Carada (*Efemeridele*, p. 117), tranșarea problemei succesiunii în favoarea prințului Ferdinand s-ar fi datorat preocupărilor lui I.C. Brătianu, care dejucaseră intențiile reginei Elisabeta de a impune ca succesor la Tronul României pe fratele ei, prințul de Wied; cfr. Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 42.

158. D.A.D. , 3 aprilie 1881, p. 2177 și urm.

159. D.A.D., 28 martie 1881, p. 226.

160. D. S. , 3 aprilie 1881, p. 247.

161. M.O. , nr. 6, din 7 aprilie 1881, p. 235.

162. M.O., nr. 178, din 5 noiembrie 1882, p. 2537 și urm.

163. M.O., nr. , 269, din 1 martie 1883, p. 4321 și urm.

164. D.A.D. , 27 octombrie 1882, p. 44 și urm.

165. D.A.D., 2 noiembrie 1882, p. 93.

166. D.A.D., 25 mai 1881, p. 1319.

167. D.A.D., 12 și 13 martie 1882, pp. 1248 și urm; 1265 și urm.

168. D.A.D., 14 martie 1882, p. 1276 și urm.

169. M.O. nr. 1, din 1 aprilie 1883, p. 4 și urm.

170. D.A.D., nr. 26, din 1 mai 1882, p. 610 și urm.

171. D.A.D., nr. 180, din 12 noiembrie 1881, pp. 5802-5813.

172. D.A.D., nr. 191 , din 21 noiembrie 1882, pp. 2777-2781.

173. D.A.D., nr. 40 , din 24 mai 1881, pp. 1252-1269.

174. D.A.D., nr. 156, din 14 octombrie 1881, p. 5339 și urm.

175. D.A.D., nr. 293, din 30 martie 1883.

176. „Națiunea", 6-7 septembrie 1882; „Binele public", 7 februarie 1882.

177. „Timpul", 5-6 februarie 1882.

178. G. Meitani, *O pagină de istorie contemporană a României. Revizuirea Constituției de la 1884 în ceea ce privește reforma electorală și atitudinea partidelor politice față de această reformă*, București, 1914; Gr. Chiriță, *Modificarea Constituției în 1884*, în „Studii", nr. 4/1970, p. 746 și urm; Paraschiva Câncea, *op. cit.* , pp. 159-163.

179. D.A.D. , 16 ianuarie 1883, p. 765 și urm.

180. Gr. Chiriță, *op. cit.* , p. 747.

181. D.A.D. , 22 decembrie 1882, p. 581.

182. *Discursurile rostite în adunarea politică a Opoziției Unite ținute în orașul Iași în ziua de 25 martie 1883*, Iași, 1883.

183. I.C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. VIII, București, 1941, p. 169 și urm.

184. P.S. Aurelian, *Politica noastră vamală*, București, 1890, p. X; C. I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale*, vol. I/1, București, 1904, p. 161 și urm.

185. N. P. Arcadian, *Industrializarea României*, București, 1936, p. 114 și urm.

186. M.O., nr. 31,10 mai 1866.

187. *Ibidem*, ,nr. 285,19 martie 1883.

188. *Al doilea congres economic ținut la Iași*,Iași,1884;v. și Paraschiva Câncea,*op. cit.* ,p. 35 și urm.

189. Paraschiva Câncea,*op. cit.* ,p. 183

190. N. Iorga, *Istoria Românilor,* vol. X, p. 245.
191. Fr. Damé, *op. cit.* , p. 269 şi urm.
192. Ziarul „Timpul" şi „Binele public" şi-au încetat apariţia, oficiosul Partidului Liberal Conservator fiind „România".
193. Pentru detalii despre „forţele opoziţioniste", închegarea şi semnificaţia *Opoziţiei Unite,* a se vedea Paraschiva Câncea, *op. cit.* , pp. 183-290; M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , pp. 249-266.
194. Fr. Damé, *op. cit.* , p. 367; Paraschiva Câncea, *op. cit.*, , p. 188.
195. D.A.D. , 27 noiembrie 1887, p. 113.
196. D.A. Sturdza, *Partidul Naţional Liberal de la 1876 până la 1888,* Bucureşti, 1888, p. 56.
197. *Ibidem,* p. 77.
198. „Voinţa naţională", V, nr. 1081, din 6 aprilie 1888, cf. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 267
199. Tr. Lungu,*op. cit. ,p. 144.*
200. *Ibidem,* p. 146.
201. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 272
202. D.A.D. , 30 ianuarie 1890, p. 700.
203. *Ibidem.*
204. *Ibidem,* p. 273
205. M. Theodorian-Carada (*Efemeridele,* vol. I, p. 116) susţinea că M. Kogălniceanu, pentru a întări susţinerea lui D. Brătianu, ar fi declarat: "Ion Brătianu era aşa de mare, încât fiindcă te cheamă Brătianu, eu, Kogălniceanu, te admit azi pe dumneata de şef al meu".
206. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 275.
207. *Ibidem,* p. 280.
208. D. Vitcu, *Diplomaţii Unirii,* Bucureşti, 1979, pp. 154-186.
209. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 276.
210. *Ibidem,* p. 276 şi urm. ; Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 151.
211. *Ibidem.*
212. *Istoricul Partidului Naţional Liberal de la 1848 şi până astăzi,* Bucureşti, 1923, p. 144.
213 M. Theodorian-Carada, *Efemeridele,* vol. I, p. 123; Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 150 şi urm.
214 Al. Zub. , *De la istoria critică la criticism,* Bucureşti, 1985, p. 69.
215 În opinia lui E. Carada, noul lider, D.A. Sturdza, „cu mentalitatea lui de neamţ, ca simplu preşedinte nu ar fi ieşit din vorba comitetului. Şef (de partid-n. ns.) o să vrea să lucreze după capul lui"; v. M. Theodorian-Carada, *op. cit.* , vol,I, p. 123.
216. *Istoricul Partidului Naţional Liberal,* p. 145.
217. *Ibidem,* pp. 145-162.
218. Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 152.
219. M. Iosa şi AP. Stan, *op. cit.* , p. 277.
220. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , pp. 63-91.
221. *Ibidem.*
222. *Istoricul Partidului Naţional Liberal,* pp. 154-162.
223. D. S. , 27 noiembrie 1893, p. 56 şi urm.
224. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 309.
225. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 91 şi urm.

226. *Ibidem.*
227. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 310; v. şi *Programul Partidului Naţional Liberal din 1892 şi Discursurile lui D.A. Sturdza în 1895,* Bucureşti, p. 54 şi urm.
228. *Ibidem*, p. 311.
229. *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare din România până la 1918*, Bucureşti, 1983, p. 370.
230. Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 206.
231. D.A.D. , 20 decembrie 1895, p. 85; 17 martie 1896, p. 1061.
232. Al. Bădulescu, *Regele şi I.P.S.S. Mitropolitul Ghenadie. Catolicismul în România*, Bucureşti, 1896; v. şi Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 216.
233. Pentru detalii, v. Pavel Teodor, *Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomaţia Puterilor Centrale,* vol. II (1894-1914), Timişoara, 1982, pp. 86, 97 şi urm.
234. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 95.
235. *Ibidem*, p. 95 şi urm.
236. D.A.D. , 23 noiembrie 1896, p. 15; 26 noiembrie 1896, p. 21; v. şi Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 219 şi urm.
237. D.A.D. , 18 februarie 1897, p. 487 şi urm. ; 27 februarie 1897; p. 597; v. şi *Istoria Parlamentului*, p. 342.
238. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 297 şi urm.
239. D. S. , 27 ianuarie 1897, p. 317-319.
240. D.A.D. , 27 ianuarie 1897, p. 327.
241. M.O. , nr. 269, din 6 martie 1897, p. 9289 şi urm.
242. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 297.
243. Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 223
244. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 317.
245. D.A.D., 1 aprilie 1897, p. 809 şi urm.
246. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 97.
247. *Ibidem.*
248. Tr. Lungu, *op. cit.* , p. 231 şi urm.
249. M. Iosa şi Ap. Stan, *op. cit.* , p. 313.
250. *Istoria Parlamentului,* p. 370.
251. I. Bulei şi I. Mamina, *op. cit.* , p. 98.
252. D.A.D., 14 martie 1899; v. şi *Istoria Parlamentului*, p. 371.

226. Ibidem.

227. M. Iosa şi Ap. Stan, op. cit., p. 298; v. şi Programul Partidului Naţional Liberal din 1892 şi Documente din D.A. Sturdza [illegible], p. 66 şi urm.

228. Ibidem, p. 311.

229. [illegible] până la 1918, Bucureşti, [illegible], p. 270.

230. Tr. Lungu, op. cit., p. 306.

231. D.A.D., 20 decembrie 1895, p. 185; 17 martie 1896, p. 1009.

232. Al. Rădulescu, [illegible] Contribuţiuni în Românii, Bucureşti, [illegible], v. Tr. Lungu, op. cit., p. 276.

233. Pentru detalii, v. Pavel Teodor, Mişcarea românilor pentru unitate naţională şi diplomaţia Puterilor Centrale, vol. II (1894-1914), Timişoara, 1979, pp. 86, 97 şi urm.

234. I. Bulei şi I. Mamina, op. cit., p. 95.

235. Ibidem, p. 95 şi urm.

236. D.A.D., 23 noiembrie 1896, p. 15; 30 noiembrie 1896, p. 31; v. şi Tr. Lungu, op. cit., p. 279 şi urm.

237. D.A.D., 18 februarie 1897, p. 487 şi urm.; 19 februarie 1897, p. 597; v. şi Istoria Parlamentului, p. 342.

238. M. Iosa şi Ap. Stan, op. cit., p. 297 şi urm.

239. D.S., 27 ianuarie 1897, p. 317-319.

240. D.A.D., 31 ianuarie 1897, p. [illegible]

241. D.A.D., [illegible] p. 293; 23 martie 1897, p. 509 şi urm.

242. M. Iosa şi Ap. Stan, op. cit., p. [illegible]

243. Tr. Lungu, op. cit., p. 223.

244. M. Iosa şi Ap. Stan, op. cit., p. 305.

245. D.A.D., 1 aprilie 1897, p. 809 şi urm.

246. I. Bulei şi I. Mamina, op. cit., p. 97.

247. Ibidem.

248. Tr. Lungu, op. cit., p. 281 şi urm.

249. M. Iosa şi Ap. Stan, op. cit., p. 313.

250. Istoria Parlamentului, p. 370.

251. I. Bulei şi I. Mamina, op. cit., p. 98.

252. D.A.D., 14 martie 1899, v. şi Istoria Parlamentului, p. 371.

Capitolul III

Marile reforme liberale şi întregirea României

(Şerban Rădulescu-Zoner)

1. Prima guvernare liberală (1901 – 1904)

Odată cu începutul secolului XX Partidul Național Liberal a revenit la guvernare (14/12 februarie 1901).

Din punct de vedere doctrinar, partidul rămăsese evident același. În schimb, în ceea ce privește cadrele de conducere și programul, apăruseră mutații chiar dacă în fruntea partidului și, ca atare, și al noului cabinet a continuat să fie D.A. Sturdza. Prin revenirea „drapeliștilor" la matcă, partidul recuperase o seamă de personalități de prim rang, precum P.S. Aurelian, Vasile Lascăr, Emil Costinescu ș.a. Totodată, intrarea „generoșilor" și ai unor adepți de marcă ai „curentului poporanist", în frunte cu Constantin Stere, în rândurile P.N.L. avea să influențeze unele evoluții ale viitoarelor guvernări, mai ales sub aspect programatic.

Dar cea mai importantă mutație în cadrul partidului din primii ani ai noului veac l-a constituit intrarea în prim plan a noii generații de liberali, având în frunte pe Ion (Ionel) I.C. Brătianu, secondat de fratele său mai tânăr, Vintilă. Aceștia erau susținuți, mai ales, de cercurile financiare liberale (în opoziție față de cele legate de marea proprietate funciară), cunoscut fiind faptul că în consiliile de administrație ale celor mai mari bănci, inclusiv Banca Națională, dominau liberalii. De altfel, după cum s-a arătat în capitolul precedent, sistemul bancar din România fusese creat de liberali, eminența cenușie fiind Eugeniu Carada. Acesta din urmă a fost unul dintre cei mai apropiați amici politici și sfătuitori ai lui I.C. Brătianu, încă din perioada tinereții, și a rămas fidel și urmașilor acestuia din urmă. Deși nu a ocupat nici o funcție publică de prim rang, refuzând de a fi ministru sau parlamentar, Carada, în calitate de finanțist de prim rang, conducea de fapt Banca Națională, ocupând însă doar un post de director[1]. În această postură, reprezentând cercurile financiare din cadrul partidului, așa-numita „Oculta", Carada avea o influență foarte mare în luarea deciziilor la vârf ale Partidului Național Liberal. Ionel Brătianu era în același timp susținut de foștii „generoși", cu atât mai mult cu cât el fusese cel care a condus negocierile, la finele veacului trecut, cu Constantin Stere, reușind să aducă în partid grupările de intelectuali cu vederi inițial social-democrate sau poporaniste[2]. Dar ascensiunea lui Ionel Brătianu s-a datorat mai ales calităților sale de om politic, inteligenței sale, viziunii sale, chibzuinței în luarea deciziilor, tactului său în negocieri și, nu în ultimul rând, farmecului său. Tot mai prezent în dezbaterile parlamentare și adunări publice[3], Ionel Brătianu a ajuns ministru al Lucrărilor Publice[4] în guvernul prezidat, la finele veacului trecut (1897 – 1899), de Dimitre A. Sturdza. Același portofoliu i-a fost repartizat și cu prilejul revenirii la guvernare a liberalilor în anul 1901. Primul mare salt în ascensiunea politică a lui Ionel Brătianu

l-a constituit însă obţinerea portofoliului Afacerilor Străine, cu prilejul revizuirii cabinetului la începutul anului 1902.

Guvernul constituit de D.A. Sturdza în 1901 era „un guvern tare”[5], deoarece era expresia forţelor liberale reunificate. Chezăşia acestui fapt era prezenţa în guvern a liderului „drapeliştilor”, P.S. Aurelian, fost prim-ministru, căruia i se repartizase Ministerul de Interne. Alţi doi foşti „drapelişti” de anvergură aveau să intre în guvern ceva mai târziu, cu prilejul remanierilor din anul 1902: Vasile Lascăr, la Interne şi Emil Costinescu, la Finanţe. D.A. Sturdza nu a putut da, de la bun început, portofoliul Finanţelor lui Costinescu, deoarece el era în acelaşi timp directorul Băncii Generale, de fapt o filială a cunoscutei Disconto Gesellschaft care, profitând de criza financiară în care se zbătea ţara, încerca să şi-o aservească din punct de vedere economic. Ca atare, pentru a nu da naştere la suspiciuni şi speculaţii, D.A. Sturdza l-a ţinut pe Emil Costinescu în rezervă până când guvernul a reuşit să redreseze finanţele ţării, într-un timp remarcabil de rapid, încât presiunile exercitate de amintitul sindicat bancar german nu mai puteau avea vreun efect[6]. Ca atare, Ministerul de Finanţe a revenit, iniţial, lui George Pallade, atent supravegheat de primul-ministru (între 9 ianuarie şi 18 iulie, D.A. Sturdza a şi fost ministru ad interim la Finanţe), conducerea efectivă a acestui minister revenind de fapt lui Vintilă Brătianu, numit secretar general[7]. În afara celor menţionaţi mai sus, Sturdza adusese în guvern profesionişti de primă mână şi cu experienţă dobândită din guvernările precedente, pe Spiru Haret, în fruntea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii, pe Constantin I. Stoicescu şi, ulterior, pe Eugen Stătescu, doi eminenţi jurişti a căror reputaţie era bine cunoscută, la Justiţie. În timpul ultimului an de guvernare, acelaşi minister a fost condus de Al. Gianni, fost consilier la Curtea de Casaţie. Singurul din echipa guvernamentală a lui D.A. Sturdza din 1901 care nu mai fusese până atunci ministru era Vasile Missir, tot jurist, căruia i-a fost repartizat Ministerul Agriculturii, Comerţului şi Domeniilor, şi de al cărui nume va fi legată mult controversata lege pentru organizarea meseriilor.

Guvernul liberal constituit de Sturdza în 1901 era „tare” şi prin slăbiciunea opoziţiei, practic inexistente[8], deoarece conservatorii, cum au căzut de la putere, s-au divizat din nou în gruparea condusă de P.P. Carp, „junimiştii”, şi cea a lui Gheorghe Gr. Cantacuzino, poreclit „Nababul”, acesta fiind considerat de unii drept cel mai bogat om din România, oricum unul dintre cei mai mari latifundiari.

În faţa guvernului liberal, menţionat mai sus, cea mai importantă şi rapidă misiune a fost aceea de a scoate România din profunda şi periculoasa criză financiară în care se afla, aceasta punând în pericol interesele economice fundamentale ale ţării.

La 1 aprilie 1900 datoria publică a României atinsese suma de 1.450 milioane lei aur, din care 1.380 milioane constituiau împrumuturile făcute pe piaţa externă[9]. Bugetul exerciţiului financiar 1899-1900 se încheiase cu un deficit de 35.404.000 lei, iar anuităţile pentru un ultim credit de 175 milioane, contractat în condiţii oneroase pe piaţa berlineză în timpul ultimei guvernări conservatoare, se ridicau la 8,7 milioane lei[10]. Soluţiile preconizate de predecesorii liberalilor la

Ministerul de Finanţe, anume de Take Ionescu şi P.P. Carp, în vederea echilibrării bugetului şi a reducerii datoriei externe erau de-a dreptul dezastruoase, „o lichidare generală a averilor statului”, conform unei aprecieri a lui Nicolae Iorga[11]. Conservatorii intenţionaseră, printre altele, să vândă germanilor flota comercială maritimă şi fluvială, pădurile de stejar din proprietatea statului şi concesionarea pe termen lung a terenurilor petroliere de care guvernul putea dispune[12]. Take Ionescu, în calitatea sa de ministru al Finanţelor, făcuse aceste propuneri concernului bancar Disconto Gesellschaft, cu prilejul vizitei sale la Berlin din luna mai 1900. Dacă până la urmă negocierile de la Bucureşti, din vara anului 1900, cu trimisul grupului financiar Disconto, s-au soldat doar cu arendarea pe 12 ani şi 7 luni a monopolului hârtiei de ţigarete, în timp ce tratativele cu reprezentantul companiei Deutsche Levant Linie, în vederea vânzării flotei comerciale, nu duseseră la nici un rezultat, acest fapt s-a datorat în primul rând opoziţiei liberale care, pe de o parte, a influenţat pe regele Carol I pentru a se opune acestor proiecte iar, pe de altă parte, a agitat opinia publică, ceea ce a condus, în final, la retragerea de la guvernare a conservatorilor[13].

Prin introducerea de noi taxe şi impozite dar şi prin amintita arendare a monopolului hârtiei de ţigarete consorţiului Disconto Gesellschaft, conservatorii reuşiseră să mai reducă datoria publică, încât bugetul întocmit de Take Ionescu se încheiase cu un deficit de 28 milioane lei.

Conservatorii au căzut de la putere, dar datoria externă a statului român a rămas, iar deficitul bugetar era cel menţionat mai sus. Acestei situaţii a trebuit să-i facă faţă guvernul liberal, în componenţa menţionată, şi prezidat de Dimitrie A. Sturdza.

Cu un partid puternic în spate, cu o opoziţie slabă în Parlament şi cu deplina încredere a regelui Carol I, liberalii şi-au pus în practică programul de redresare financiară a ţării, pe care-l anunţaseră pe când se aflau în opoziţie. „Mijlocul, după noi, este cel indicat în timpul oposiţiunei: economii. Vom face toate economiile trebuincioase. Vom stabili cheltuielile Statului pe baza veniturilor reale, iar nu pe speranţa împrumuturilor. Statul, ca şi particularii, nu are drept să cheltuiască decât ceea ce are, căci altminteri ajunge la faliment” – declara Vasile Lascăr în Adunarea Deputaţilor[14], cu prilejul dezbaterilor pe marginea Mesajului Tronului[15]. În încheierea răspunsurilor la Mesaj, primul-ministru D.A. Sturdza a făcut apel la opoziţie de a susţine viitoarele măsuri ale guvernului în vederea scoaterii României din grava criză financiară în care se afla. „Cred că, situaţiunea fiind atât de grea, trebuie să înlăturăm, cel puţin în momentele de faţă, orice fel de preocupări personale şi, dacă este să-mi zic întreaga mea cugetare, orice fel de preocupări chiar de partid [...]. Când noi ne vom face datoria ca cheltuielile excesive să le reducem la limitele dictate de siguranţa de existenţă a statului, ne vom fi îndeplinit marea datorie cetăţenească”, a declarat D.A. Sturdza cu acelaşi prilej[16]. El a fost în schimb foarte critic faţă de politica financiară a precedentelor guverne conservatoare, cu prilejul dezbaterilor legate de convenţiunea încheiată între Ministerul Finanţelor şi Banca Naţională având drept scop tot redresarea economică a ţării pe alte căi decât a face apel la alte împrumuturi externe. „Mereu

s-au mărit dificultăţile şi guvernul conservator a ajuns până acolo încât să ceară ca toată averea Statului să se vândă, ca toată averea Statului să o prefacem în disponibilităţi şi să o scoatem la mezat – cine dă mai mult. Şi nici această situaţiune nu au putut să o clarifice. Rând pe rând s-au retras de la guvern cele două fracţiuni conservatoare[17], declarând că nu pot găsi leac răului [...]. Guvernul naţional liberal a luat asupra-şi de a deslega problema şi a rezumat deslegarea ei prin trei cuvinte – ***prin noi înşine***. Suntem în mijlocul deslegării problemei" – a conchis Sturdza, cu acel prilej[18].

Acest principiu avea să fie adoptat în doctrina economică a P.N.L. şi să se transforme şi într-o direcţie politică. Burghezia română a avut cu acel prilej „o tresărire de orgoliu iar guvernul Sturdza era chemat să-i dea expresie"[19].

Care au fost, în ultimă instanţă, măsurile luate de guvernul liberal în vederea diminuării deficitului bugetar şi a datoriei externe? O pclitică de reducere a cheltuielilor de la Bugetul de Stat prin:

a) Diminuarea de la 1% la 0,5% a reţinerii din totalul veniturilor brute ale Căilor Ferate pentru fondul de rezervă al acestora, diferenţa fiind trecută la venitul net.
b) Suprimarea consiliului de administraţie al Căilor Ferate.
c) Reducerea cu 300 milioane lei a fondului de asigurări a vaselor maritime de comerţ..
d) Diminuarea cu 20% a indemnizaţiei zilnice a parlamentarilor din timpul sesiunilor.
e) Extinderea reţinerii a 10% asupra salariilor funcţionarilor civili şi militari la diurnele şi alte indemnizaţii încasate de aceştia.
f) Creşterea graduală a impozitului funciar, mai ales în cazul moşiilor arendate.
g) Creşterea taxei de timbru cu 1-2 %, prin modificarea articolelor 45 şi 46 din legea respectivă.
h) Trecerea beneficiului net al Casei de Depuneri şi Consemnaţiuni, după scăderea cheltuielilor de administraţie a tezaurului, la capitolul venituri ale Bugetului de Stat.
i) Mărirea cu 5% a reţinerii la pensiile civile şi cu 5% – 8% la cele militare, sumele respective constituind venit la cele două Case de pensii, ceea ce a constituit practic o reducere corespunzătoare a tuturor pensiilor.
j) Trecerea Serviciului de navigaţie sub administraţia Ministerului Lucrărilor Publice şi a Fabricii de timbre la Regia Monopolurilor Statului, aceste două măsuri vizând de fapt reducerea numărului de funcţionari.

Toate aceste măsuri au făcut obiectul unor legi adoptate de Adunarea Deputaţilor în mai puţin de două zile[20] astfel încât, la 26 martie 1901, George Pallade, ministrul Finanţelor, şi Emil Costinescu, în calitate de raportor al „comisiunei bugetare" au putut prezenta Bugetul pe exerciţiul financiar 1 aprilie 1901 – 31 martie 1902.

Din cele menţionate mai sus este de presupus că liberalii aveau pregătită o schiţă de buget, în perspectiva ajungerii lor la guvernare. Există şi o altă ipoteză, anume cea de a se fi lucrat la Ministerul de Finanţe zi şi noapte încât să se poată prezenta, cu mijloacele existente în acea vreme, un buget în mai puţin de două luni de la instalarea guvernului D.A. Sturdza. Oricum, autorul Bugetului a fost Vintilă Brătianu care ocupa, în acea perioadă, funcţia de secretar general al Ministerului de Finanţe.

„De mulţi ani trăim cu toţii, Stat şi ţară, într-o viaţă economică factice; ne bucurăm de un belşug care nu este bunul nostru propriu; ne regulăm cheltuielile după venituri care nu sunt produsul muncii noastre proprii; ne ameţim de o părută prosperitate care nu izvoreşte din dezvoltarea firească şi din acumularea avuţiei naţionale ci, din contră, din acumularea datoriilor contractate de stat în străinătate. Trăim ca risipitorul care, pe temeiul unei modeste averi moştenite îşi dă, pe calea împrumuturilor, ilusiunea unei mari bogăţii şi merge repede la ruină"[21] – spunea Emil Costinescu în introducerea raportului comisiei de specialitate din Adunarea Deputaţilor, investită cu analizarea bugetului întocmit de guvern. Orice nou sprijin financiar din afară ar conduce, conform demonstraţiei lui Costinescu, dând de exemplu Imperiul otoman, la instabilitate şi la punerea sub control străin a finanţelor ţării. „Numai în noi înşine stă mântuirea şi ne aflăm în ultima oră în care ne mai putem mântui" – conchidea fruntaşul liberal înainte de a prezenta noul buget[22]. Ce prevedea, în linii mari, Bugetul pe exerciţiul financiar 1 aprilie 1901 – 31 martie 1902? În primul rând, reducerea cheltuielilor în toate sectoarele. Unele măsuri fuseseră deja luate prin amintitul pachet de legi votate cu o zi înainte. Apoi suprimarea sinecurilor şi a unor posturi care – conform aprecierii lui Costinescu – „puteau prea lesne să fie întrunite şi încredinţate unui mai mic număr de funcţionari"[23]. Numai această măsură urma să aducă la Buget suma de 10.327.646 lei. Acesta prevedea, totodată, o reducere progresivă a salariilor între 2% şi 20%. Un salariu de 50 de lei urma să fie redus cu 1 leu şi toate salariile lunare ce depăşeau 800 de lei cu 20%. Această măsură aducea la Buget încă 8.255.836 lei. A fost redusă şi cifra pentru deschiderea de credite suplimentare la ministere şi la căile ferate, încât se mai făcea o economie de 1 milion lei. Măsura cea mai dură şi dureroasă a fost reducerea, tot progresivă, a pensiilor pe care, în vederea echilibrării bugetului, guvernul nu a putut să o evite.

Totodată, după cum s-a menţionat, guvernul venise în prealabil cu o nouă lege privind impozitul funciar şi cu un nou act normativ de creştere a taxelor de timbru, ceea ce urma să conducă la o creştere a veniturilor.

În afara faptului că Bugetul prezentat de guvernul D.A. Sturdza eliminase orice nou împrumut pe piaţa externă de capital, liberalii au avut, conform unei expresii uzitată în prezent, o altă „filozofie" în elaborarea bugetului. Pe când guvernul precedent, condus de P.P. Carp, remaniase toate impozitele directe şi îngreunase „impozitul asupra patentelor într-un moment în care comerţul nu putea să suporte alte sarcini", o măsură câtuşi de puţin productivă, la care mai adăugase două impozite noi, cel pe capitaluri mobiliare şi altul complementar,

liberalii au ales o cale mai simplă: un adaos de 0,5% la impozitul funciar, unul de o zecime asupra impozitelor directe existente şi ridicarea taxelor de moştenire, de timbru şi înregistrare. Conform aprecierii istoricului Ion Bulei „calea liberală s-a dovedit mai directă şi, în orice caz, mai eficace", iar bugetul întocmit de guvernul liberal în 1901 era „cel mai real buget din câte avusese România până atunci"[24].

În ciuda criticilor severe aduse de conservatori, în cursul dezbaterilor parlamentare, rămânând celebre cuvintele lui P.P. Carp că nu se fac decât „economii de băcan" încât „numai prin economii nu merge"[25], Bugetul a fost, până la urmă votat de opoziţie (o singură bilă neagră faţă de 125 albe), după o discuţie în Adunarea Deputaţilor de numai două zile. Opoziţia, deşi nu a agreat bugetul întocmit de liberali, nici nu s-a împotrivit la vot şi nici nu a părăsit sala de dezbateri. Deşi viaţa publică din epocă avea racilele ei incontestabile, deşi politicianismul, clientelismul şi demagogia nu lipseau din peisajul politic al epocii, clasa politică românească a fost, în primăvara anului 1901, la înălţime, ca şi în alte momente de mare cumpănă prin care trecuse ţara.

„A reduce 25 milioane dintr-un buget din care, scăzându-se serviciul datoriei publice şi alte cheltuieli fixe, de abia rămân 125 milioane, adică a reduce peste tot 20% nu este o operaţiune care se poate săvârşi dintr-o zi până într-alta cu înlesnire [...] dar greul, primul pas într-o nouă direcţiune s-a făcut şi, în sesiunile următoare, poate anul acesta chiar, opera se va perfecţiona treptat" – declarase Emil Costinescu cu acelaşi prilej[26].

Ceea ce promisese Costinescu la finele lui martie 1901 s-a şi petrecut în luna iunie a aceluiaşi an.

Încă la 11 mai 1901, Ministerul de Finanţe, condus de G.D. Pallade, a încheiat cu Banca Naţională o convenţie având drept scop crearea unor resurse interne în vederea reducerii deficitului bugetar. În ce a constat această convenţie, în viziunea liberalilor, favorabilă ambelor părţi contractante? O spune deputatul Victor Antonescu, în şedinţa Adunării Deputaţilor din 19 iunie 1901, tot în cadrul unei sesiuni extraordinare, deoarece era necesar un vot din partea Parlamentului, odată ce se preconiza o modificare şi completare a legii de constituire a Băncii Naţionale. Aceasta din urmă acorda Ministerului de Finanţe „un avans" de 15 milioane lei fără dobândă sau comision. În acelaşi timp, „Banca va face, cu începere de la 1 aprilie 1902, în mod gratuit, serviciul de casă pentru comptul tezaurului public". În schimb, statul urma să acorde unele avantaje Băncii Naţionale: prelungirea cu zece ani, ca atare până la finele anului 1930, a privilegiului de emisiune a monezii naţionale şi dreptul ca „în împrejurări excepţionale, să se poată reduce la 33% şi pe un timp mărginit proporţia dintre stocul metalic şi totalul emisiunii", acest raport fiind până atunci fixat continuu la 40%[27].

După cum se poate observa, guvernul, prin clauzele Convenţiei şi prin folosirea termenului de „avans", a avut abilitatea de a nu se descalifica pe piaţa externă de capital odată ce prin amintitul împrumut extern de 175 de milioane lei, contractat de precedentul cabinet conservator, statul român se angajase să nu recurgă la noi credite până în anul 1902.

Proiectul de lege privind încheierea menţionatei convenţii cu Banca Naţională a dat, evident, ocazia unor critici atât din partea stângii, aproape inexistentă în Adunarea Deputaţilor, dar reprezentată de redutabilul Constantin Mille[28], cât şi din partea dreptei conservatoare, prin vocea lui M. Vlădescu şi, mai ales, a lui Alex. Marghiloman[29], care acuzau pe liberali că cele 15 milioane, ce vor fi puse la dispoziţia Guvernului de către Banca Naţională ar putea conduce, în viitor, la emisiuni de bancnote fără o acoperire metalică corespunzătoare. „Cum se vorbeşte de bilete emise fără nici o acoperire metalică când ultima parte a articolului [art. 12, alin. 2 al proiectului de lege – n.n.Ş.R.Z.] stipulează expres că, în orice caz, stocul metalic va fi de 33%?", răspunde, printr-o întrebare retorică, ministrul liberal al Finanţelor, Gh. D. Pallade, criticilor lui Alex. Marghiloman. În apărarea proiectului de lege pus în discuţie, Pallade s-a referit la statutele băncilor centrale din principalele ţări europene, trăgând concluzia că „este o enormitate să vii să spui că se zguduie fundamentul creditului Băncii noastre, prin faptul că se lasă consiliului băncii să scadă stocul de la 40% la 33%, în anume condiţiuni şi sub cele mai serioase garanţii"[30].

De fapt, se inaugura o nouă politică financiară pe care a susţinut-o în Parlament atât D.A. Sturdza, cât şi G. Pallade, acesta din urmă afirmând că „suntem datori să tentăm de a ieşi din dificultăţi prin propriile noastre mijloace; suntem datori să recurgem la măsuri ca acelea care să arate că nu s-au istovit forţele de rezistenţă financiară ale ţării, să dovedim că putem face faţă dificultăţilor, fără să punem în vânzare cu ochii închişi rezervele de care e legat viitorul nostru economic"[31].

Criticile conservatorilor nu au avut doar un caracter teoretic ci, mai ales, un substrat politic. În realitate, ei fuseseră iritaţi de privilegiile acordate, prin lege, Băncii Naţionale, ştiut fiind faptul că marii acţionari ai acesteia din urmă erau liberalii[32]. Este o realitate, dar nu-i mai puţin adevărat că mult disputata „Convenţie a contribuit la redresarea financiară care cunoscuse unul dintre cele mai puternice dezechilibre"[33].

Rezultatele politicii financiare a liberalilor au fost rapide şi benefice. Exerciţiul financiar din 1901 – 1902, având şi şansa unei bune recolte agricole, s-a încheiat cu un excedent. Era un prim semnal că politica „prin noi înşine", pe care liberalii o vor continua cu tenacitate, dădea roadele scontate.

Un alt pas înainte l-a constituit succesul conversiunii amintitului împrumut extern de 175 milioane lei, măsură susţinută şi de opoziţia conservatoare[34], precum şi Legea pentru desfiinţarea accizelor şi înfiinţarea fondului comunal, caracterizată de oficiosul P.N.L. drept „una din cele mai fundamentale, mai binefăcătoare şi mai rodnice în rezultate, printre cele dintâi care au fost concepute şi realizate în vederea organizării noastre economice şi financiare"[35]. Legea a fost prezentată Parlamentului la 1/14 februarie 1903 de Emil Costinescu care ajunsese, între timp, ministru al Finanţelor (În urma demisiei lui Pallade din 9/22 ianuarie 1902 şi a unui scurt interimat a lui D.A. Sturdza, acesta din urmă repartizând conducerea ministerului lui E. Costinescu, care va păstra respectivul porto-

foliu până la sfârşitul guvernării liberale). După cum susţine G.D. Creangă, proiectul de lege fusese pregătit din timp de Vintilă Brătianu, secretar general la Finanţe, care dispusese strângerea materialului necesar, astfel încât la „venirea lui Costinescu [...] totul era gata şi el n-a avut decât să-l adapteze şi să-i dea forma definitivă”[36]. În realitate, legea nu prevedea desfiinţarea accizelor în ansamblul lor, ci o reaşezare a acestora. Care a fost conţinutul acestei reforme fiscale? Legea desfiinţa de fapt „barierele” dintre comune care constituiau adevărate „vămi interioare” şi îngreunau liberul schimb. Prin lege, s-au supus la taxe în favoarea fondului comunal doar 38 articole care aduceau veniturile cele mai mari. Acestea urmau să fie taxate fie la punctele vamale, fie la locul fabricării lor, iar celelalte au fost scutite de accize „lăsând-se liberă intrarea dintr-o comună într-alta”[37]. Prin această lege guvernarea liberală a eliminat rămăşiţele unui sistem fiscal de tip medieval, încurajând în schimb liberul schimb pe plan intern. În sfârşit, noul tarif vamal, introdus de Guvern în anul 1904, a constituit o nouă măsură de punere în practică a principiului „prin noi înşine”, formulat de Sturdza în dezbaterile parlamentare din primul an al noului secol.

După cum era de aşteptat, respectivul proiect de lege, întocmit la Ministerul Finanţelor condus de Emil Costinescu şi prezentat deputaţilor, în şedinţa din 11 martie 1904, de Constantin (Dinu) Brătianu în numele delagaţiilor „Secţiilor”, a provocat aprinse dezbateri. El a fost vehement criticat de opoziţia conservatoare, deoarece lovea în interesele marilor proprietari agricoli, încurajând, în schimb, industria românească, ai căror reprezentanţi se aflau mai ales în rândul membrilor Partidului Naţional Liberal. Diferenţa între unii şi alţii constă în faptul că liberalii, militând în favoarea segmentului social pe care îl reprezentau, serveau în acelaşi timp un interes naţional, cel de a pune în valoare avuţia ţării şi de a aşeza bazele unei economii moderne ale cărei roade se vor răsfrânge treptat asupra societăţii româneşti. „Plecând de la principiul că cea mai bună piaţă de desfacere a producţiunii unei ţări este piaţa sa interioară, trebuie deci asigurată această piaţă înainte de a exporta surplusul de producţiune”, se sublinia în amintitul raport prezentat de Dinu Brătianu în faţa plenului Adunării Deputaţilor. O asemenea politică economică era practicată, de altfel, „în toate ţările europene cu o economie modernă”, se menţiona în acelaşi raport[38].

În condiţiile date, nu era admisibil ca România să rămână, pe de o parte, o ţară eminamente agricolă, cu o producţie cerealieră ce se dezvolta exclusiv prin extinderea suprafeţei cultivate, cu consecinţa afectării chiar şi a altor sectoare ale agriculturii sau ale celui zootehnic. Pe de altă parte, România nu putea rămâne doar o ţară exportatoare de materii prime, în primul rând cereale (86%) care, în parte, se reîntorceau în ţară sub formă de produse finite, inclusiv bunuri de larg consum, precum făină, ulei, textile etc., lovind, prin preţul de desfacere, uneori în producătorii autohtoni, alteori chiar în consumatori. În anumite situaţii o asemenea economie devenea de-a dreptul periculoasă. „Trebuie să ne îndestulăm pe noi înşine pentru atunci când nu ne-am putea îmbogăţi prin export, cel puţin să nu sărăcim mai rău prin import şi să păstrăm ce avem” – a susţinut Emil

Costinescu, în replica dată criticilor aduse de Take Ionescu proiectului de tarif vamal propus de guvern deputaţilor spre adoptare[39].

În concluzie, prin noul tarif vamal, liberalii au avut două ţinte: protejarea întreprinderilor industriale existente şi crearea unei industrii mari, dar numai în câteva sectoare în care valoroase şi abundente materii prime autohtone stăteau la dispoziţie pentru a fi prelucrate şi exportate, după îndestularea pieţii interne. Aceste materii prime erau, mai ales, petrolul şi grâul.

Conservatorii de toate nuanţele au atacat dur politica economică „prin noi înşine", regăsită în tariful vamal al guvernului condus de D.A. Sturdza: tarif protecţionist *à outrance*, favorabil creării de monopoluri (P.P. Carp), crearea industriei mari, o utopie (C. Dissescu), sacrificarea agriculturii în favoarea „unor industrii pe care nu le avem", „vise care nu ţin socoteală nici de împrejurări, nici de timp" (Delavrancea), taxarea „unor lucruri care niciodată nu se pot produce în România", „tarif de război" (Take Ionescu)[40]. Nu au lipsit nici atacuri la persoană, Take Ionescu acuzându-l pe Emil Costinescu de a fi introdus „un tarif de protecţie" a industriei pentru a-şi proteja propria fabrică[41].

De ce o opoziţie atât de înverşunată din partea conservatorilor, care au aruncat în focul disputei parlamentare pe cei mai mari oratori pe care îi aveau? Răspunsul la această întrebare îl găsim în discursul lui P.P. Carp care ceruse reducerea taxelor vamale pentru maşinile agricole importate[42]. Dar mai exista un motiv: nevoia de a avea la dispoziţie, în agricultură, de mână de lucru ieftină, care ar fi urmat să scadă odată cu dezvoltarea industriei la oraşe[43]. În general conservatorii erau interesaţi în menţinerea situaţiei existente. Pentru ei, exponenţi mai ales ai marilor proprietari de terenuri agricole, România ar fi trebuit să rămână o ţară eminamente agricolă şi exportatoare de materii prime, în primul rând de cereale, iar produsele industriale să fie, aproape în totalitatea lor importate şi taxate, ca atare, la vamă cât mai puţin sau deloc. Din aceste motive, s-a născut, conform aprecierii lui Vintilă Brătianu, în cadrul aceleiaşi dezbateri parlamentare, „curentul agrar, manifestat azi într-o parte din proprietarii cei mai mari". „Regăsim negreşit în modul lor de cugetare conservator – a susţinut în continuare Vintilă Brătianu – o rezistenţă la orice îndrumare nouă, o lipsă de încredere în putinţa noastră de a ne arunca pe căi nebătute, precum a fost şi atunci când am voit să dobândim organizaţia noastră politică actuală"[44].

Cu o participare la vot cu mult mai redusă decât în alte ocazii, noul tarif vamal propus de liberali a fost adoptat până la urmă de Adunarea Deputaţilor, 61 de parlamentari pronunţându-se „pentru" şi doar 8 „contra"[45].

„Chestiunea petrolului", a industriei petroliere şi a concesiunii zăcămintelor de ţiţei, care a fost discutată tangenţial cu prilejul dezbaterilor legate de noul tarif vamal nu era una nouă, iar guvernarea liberală şi-a pus amprenta şi în acest domeniu, în spiritul aceleiaşi politici economice pe care o inaugurase. „Mai ales noi liberalii, ne-am ridicat în contra înstrăinării minelor de petrol ale statului. Am zis: petrolul particular este liber să facă şi să se organizeze cum vrea, dar petrolul

statului nu trebuie înstrăinat înainte de a se face un studiu prealabil aprofundat şi când s-ar găsi că bine este să se vândă, această vânzare să nu se facă pentru a plăti datorii, ci pentru ca să creem resurse pentru nevoile viitorului" – afirmase D.A. Sturdza, în şedinţa Adunării Deputaţilor din 9 iunie 1901[46].

Care a fost, în esenţă, politica liberalilor privind dezvoltarea extensivă şi a exploatării acestei mari avuţii a României care era petrolul? Participarea capitalului românesc, alături de cel străin în industria petrolieră. După cum afirma „Voinţa Naţională", oficiosul P.N.L., „nu este numai bine ca o parte din beneficiile ce rezultă din afaceri de acest fel şi care în general sunt mari, să rămână în ţară, dar prin participarea acţionarilor români se va da şi o altă încredere întreprinderilor petrolifere, bună prin solidarizarea naţionalilor cu interesele ei. Românii nu trebuie să fie numai membri în consiliile de administraţie ci acţionari în realitate". „În acelaşi timp, este necesar – conchidea acelaşi jurnal liberal – ca să ne servim de toate aceste întreprinderi pentru a-l forma pe român, a-i dezvolta spiritul de iniţiativă, de răspundere şi muncă"[47].

Ca atare, capitalul românesc trebuia să participe „cu munca şi inteligenţa lui la dezvoltarea uneia din marile bogăţii ale ţării"[48]. Trebuiau mai întâi eliminaţi speculanţii din domeniul concesiunilor de terenuri petroliere. „Sunt cazuri – spunea Vintilă Brătianu în Adunarea Deputaţilor, dând un exemplu din judeţul Dâmboviţa – unde un proprietar exploatator a luat pentru 30 bani [taxă de timbru pe cerere – n.n.Ş.R.Z.] o concesiune de la Stat", a pus câteva sonde pe terenul obţinut, „ceea ce i-a permis să vândă concesia lui pe 400.000 lei unui samsar care a trecut-o unei societăţi cu 1.200.000 lei şi pe baza aceloraşi terenuri, luate pe 30 bani, s-a format în străinătate o societate cu capital de 6 milioane"[49]. În al doilea rând, beneficiile concedienţilor, fie Statul, fie proprietarii privaţi de terenuri, trebuie să crească progresiv, în raport cu cele ale exploatatorilor terenurilor concesionate. În ceea ce priveşte terenurile petroliere în proprietatea Statului, vândute în primul rând de capitalul străin deoarece, pe de o parte, acesta putea concesiona suprafeţe foarte întinse, pe de altă parte, fiindcă negociatorul eventualei tranzacţii era guvernul român, asupra căruia se exercitau presiuni nu numai economice, ci şi politice. Ziarul liberal „Voinţa Naţională" era foarte categoric atunci când afirma că „această bogăţie să revină proprietarilor iar exploatatorului în proporţiunea cu capitalul de exploatare pus de dânsul în realitate"[50]. În sfârşit, era necesară consolidarea drepturilor concesionarilor de a exploata ţiţei, atrăgându-se pe această cale noi investitori în acest sector important al economiei naţionale. Era evident că ambiţiosul program al liberalilor în domeniul concesiunii de terenuri petroliere şi al exploatării ţiţeiului nu putea conduce la rezultate benefice imediate, ca în cazul redresării financiare a ţării. Punerea lui în practică era de asemenea dificilă deoarece atât cabinetul liberal condus de D.A. Sturdza, din perioada anilor 1901-1904, cât şi guvernele ulterioare vor fi supuse unor presiuni economice şi politice din partea marilor puteri interesate de a acapara zăcămintele de petrol ale României[51]. Ce s-a realizat în acest domeniu, în timpul guvernării liberale din anii 1901-1904? În primul rând, a fost blocată o nouă tentativă a

trustului american Standard Oil de a lua în concesiune terenuri petroliere[52], după ce tot liberalii se opuseseră cu înverşunare, pe când se aflaseră în opoziţie, unei prime asemenea oferte total dezavantajoase statului român (Conform acesteia, Standard Oil oferise Guvernului P.P. Carp, la 12/25 noiembrie 1900, plata imediată a 10 milioane franci aur ce ar fi reprezentat un avans la o redevenţă de 8%, ce ar fi revenit statului în urma exploatării petrolului pe o suprafaţă concesionată de 15.000 ha pe timp de 50 de ani). „Petrolul nostru nu numai că stă astăzi întreg şi neatins dar valoarea lui creşte pe fiecare zi şi aceasta în favoarea Statului şi a particularilor. Dacă Statul vindea minele sale de petrol la Standard Oil, Statul ruina pe toţi proprietarii de mine de petrol şi toate societăţile care se ocupă cu exploatarea petrolului în România", a declarat D.A. Sturdza în şedinţa Adunării Deputaţilor din 10 decembrie 1903[53]. Sturdza avea dreptate, referindu-se la opoziţia pe care o făcuseră liberalii în 1900, pe când P.P. Carp, aflat la putere, fusese înclinat să accepte oferta trustului american patronat de Rockefeller. Dar nu-i mai puţin adevărat că atunci, cât şi în 1904, când respinsese noua ofertă americană, atitudinea lui Sturdza se datora şi unor raţiuni politice. Odată ce politica externă a statului român se baza pe tratatul defensiv de alianţă cu Puterile Centrale, pentru a fi ferită astfel România faţă de o ipotetică agresiune a Rusiei, Sturdza şi, cu atât mai mult regele Carol I, susţineau, la cererile Berlinului, pe investitorii germani de capital.

Pentru a încuraja industria petrolieră, acelaşi guvern liberal prezidat de D.A. Sturdza a iniţiat construcţia portului de petrol şi rezervoarele de ţiţei de la Constanţa. Totodată, guvernul a trecut prin Parlament „Legea pentru regularea şi consolidarea drepturilor concesionarilor de a exploata petroleu şi ozocherită pe proprietăţile particulare". Acest act normativ era absolut necesar încât să fie curmată specula şi reauacredinţă atât a unor proprietari, cât şi a unor concesionari de terenuri petroliere. Ca atare, conform noii legi, orice cerere de concesionare a unui teren trebuie înscrisă la tribunalul în raza de jurisdicţie a căruia se afla terenul ce urma să fie concesionat. Acesta acorda un termen concesionarului înăuntrul căruia cererea se făcea publică şi se întreprindeau investigaţii la faţa locului, după care o comisie prezidată de primul preşedinte sau de preşedintele tribunalului, în urma constatării legalităţii actelor de la dosar, va emite o hotărâre cu titlu executor, care va putea fi atacată de părţi la Curtea de Apel[54].

În sfârşit, guvernul naţional liberal a iniţiat o serie de negocieri cu diverse firme străine în vederea exploatării, rafinării şi exportului de ţiţei, pe baza principiilor enunţate de fruntaşii partidului cu prilejul dezbaterilor parlamentare menţionate. În schimb, D.A. Sturdza a tratat în secret şi a încheiat un proiect de contract cu dr. Hermann Fiala, reprezentantul din Berlin al băncii pariziene Rotschild şi al firmei ruse Nobel şi Mantesev, în spatele căreia stătea, de fapt, Diskonto Gesellschaft. Conform proiectului de contract ar fi urmat să se înfiinţeze la Bucureşti „Societatea anonimă a petrolului român", capitalul subscris aparţinând în cea mai mare parte consorţiului reprezentat la negocieri de Fiala.

Societatea ar fi urmat să ia în concesiune 30.000 ha din terenurile aparținând statului, căruia ar fi trebuit să-i revină 8% din producția anuală. În schimb, societatea se angaja să instaleze în primii 6 ani câte 20 de sonde anual și să angajeze, pe cât posibil, ingineri și lucrători români. În fine, Statului i-ar fi revenit dreptul de a instala și exploata conductele necesare pentru pomparea țițeiului dar și obligația să se aprovizioneze, pe cât posibil, cu petrol brut, rafinat și reziduuri de la Societate. Contractul a fost semnat pentru o perioadă de 52 de ani, sub rezerva aprobării sale de către Parlament[55].

Conținutul contractului constituia un incontestabil progres față de amintita oferă a Standard Oil, respinsă de liberali pe când se aflaseră în opoziție. Sturdza reușise să obțină unele avantaje care corespundeau programului liberal privind industria petrolului. Era însă mult prea puțin, chiar dacă, pentru a preveni opoziția din propriul său partid, el ceruse lui Fiala, într-o scrisoare din 10 septembrie 1904, o modificare a unor clauze, în sensul înlocuirii redevenței de 8% cu o participare a Statului la beneficii și a admiterii în consiliul de administrație al Societății a unor membri numiți de guvern.

În ciuda celor câteva concesii obținute de D.A. Sturdza, ratificarea contractului de către Parlament ar fi însemnat, de fapt, monopolizarea extracției și prelucrării țițeiului de către grupul străin de investitori reprezentat de Fiala, ceea ce nu a fost acceptat nici de conservatori, din motive pur politice, deoarece se aflau în opoziție, dar nici de liberali, care reprezentau interesele capitalului autohton și, în primul rând, de „Oculta". Ca atare, proiectul de contract a fost respins. După cum avea să recunoască Vintilă Brătianu în Adunarea Deputaților, după nouă ani de la consumarea evenimentului „noi atunci, în mod foarte leal, ne-am exprimat părerea noastră printr-un vot dat în Parlament și guvernul a trebuit să se retragă; acesta este singurul act pe care l-am făcut noi contra politicii d-lui Sturdza"[56].

După cum rezultă din cele de mai jos, contractul Sturdza-Fiala n-a fost unicul motiv al retragerii de la guvernare al liberalilor la finele anului 1904 dar, oricum, a constituit unul dintre motive. Ceea ce este însă interesant este faptul că noul guvern conservator, prezidat de Gh. Gr. Cantacuzino, având la Finanțe pe Take Ionescu și la Domenii pe Iancu Lahovary, va relua negocierile cu Fiala, pe când Sturdza, rămânând în corespondență cu acesta din urmă, se va opune totuși oficial negocierii aceluiași contract. D.A. Sturdza, simțind că autoritatea sa în Partidul Național Liberal începuse să slăbească, era interesat să nu intre în conflict cu „Oculta". Dar liberalii, inclusiv D.A. Sturdza, au continuat și au reușit parțial să-și pună în aplicare programul în domeniul extracției și prelucrării țițeiului chiar și în perioada cât s-au aflat în opoziție. Astfel, ei au reușit, la inițiativa lui Eugeniu Carada, să constituie, doar cu investitori autohtoni, „Societatea România". Pentru a nu se lovi de opoziția în bloc a conservatorilor, liberalii au atras, în calitate de acționari, și pe unii fruntași ai partidului aflat la guvernare, precum Nicolae Filipescu, Alexandru Marghiloman ș.a.[57].

Succesele guvernării liberale din 1901-1904 nu s-au rezumat doar la redresarea financiară a țării și la amintitele măsuri luate în domeniul economiei,

făcând excepţie doar sectorul petrolier unde principiul „prin noi înşine" a rămas mai mult la nivelul declaraţiilor. Amintita guvernare s-a caracterizat prin reformarea, respectiv prin modernizarea unor structuri importante ale societăţii româneşti din acea vreme.

În primul rând, trebuie menţionată reformarea administraţiei publice, pe care a reuşit, în mare măsură, să o ducă la îndeplinire Vasile Lascăr. În doi ani, cât timp Vasile Lascăr s-a aflat în fruntea Ministerului de Interne, au fost trecute prin Parlament patru legi privind: reorganizarea poliţiei comunale, organizarea poliţiei generale a Statului, a jandarmeriei şi a comunelor rurale.

În susţinerea proiectelor sale de lege, în faţa Adunării Deputaţilor şi a Senatului, Vasile Lascăr a prezentat o seamă de realităţi crude din societatea românească datorate modului de organizare şi funcţionare a administraţiei publice locale şi, mai ales, a poliţiei:

1. O poliţie comunală care, conform legilor în vigoare, era abilitată de a veghea doar la respectarea de către cetăţeni a dispoziţiilor pe plan local ale primarilor şi la ordinul expres al acestora, încât nu avea dreptul de a se autosesiza şi a lua măsuri contra celor care încălcau legile ţării. În plus, poliţia comunală era alcătuită adesea din angajaţi incompetenţi şi corupţi fie, în cel mai bun caz, indiferenţi faţă de realităţile existente pe plan local, trebuind să se supună doar dispoziţiilor, uneori arbitrare, ale primarilor. La Craiova „poliţia nu ne dă nici un concurs pentru combaterea epidemiilor, locuinţelor insalubre şi latrinelor", la Iaşi „darea în judecată a contravenienţilor este aproape iluzorie", la Râmnicu Vâlcea „pentru combaterea şi prevenirea prostituţiei clandestine, poliţia comunală a refuzat orice concurs", la Bucureşti în hala centrală de carne „mesele nu sunt spălate cu săptămânile", iar hala de peşte „este completamente murdară", a susţinut Vasile Lascăr în faţa deputaţilor, venind, în pledoaria sa şi cu multe alte exemple, pentru a demonstra că „din lipsa măsurilor de igienă şi salubritate publică, cifrele statistice de mortalitate erau alarmant de ridicate. Toate acestea se datorau ineficienţei poliţiei comunale, precum şi indolenţei sau chiar coruperii unor primari"[58]. „Să se încheie procesele verbale de contravenţie numai când găseşte cu cale primarul, să aprobe numai pe acelea care îi plac şi înaintea Justiţiei să declare că pe unii contravenienţi îi iartă şi pe alţii nu, această stare de lucruri trebuie să înceteze; măsurile poliţieneşti, încă o dată repet, ca toate măsurile, trebuie să fie egale pentru toată lumea", conchidea, cu acelaşi prilej, Vasile Lascăr[59].
2. Proliferarea evaziunii fiscale, ca atare, a contrabandei. „Accize plătesc doar naivii", iar „a fi contrabandist e a avea o profesiune" afirma tot Vasile Lascăr în Adunarea Deputaţilor, venind şi cu un exemplu în sprijinul afirmaţiei sale ce a produs ilaritate dar care, în realitate, punea în lumină o situaţie cel puţin alarmantă: „La tribunal, secţia III, mi s-a spus

că, întrebat un martor ce profesiune are, a răspuns cu mândrie: contrabandist"[60].

3. O poliţie de frontieră inexistentă (din 75 de puncte de trecere, doar la 14 exista un control poliţienesc) şi o lipsă totală de evidenţă a numărului şi a activităţii străinilor în ţară. „E de un mare interes să ştim cine vine şi ce fac cei care vin în ţară la noi", afirma ministrul de Interne liberal în şedinţa Senatului din 25 ianuarie 1903 (st.v.), deoarece în afara celor care se stabilesc legal în România pentru a investi capital „căutând în mod cinstit să le facă să fructifice şi să sporească în acelaşi timp munca şi bogăţia naţională", încât Statul trebuie să le acorde protecţie, numărul imigranţilor temporari şi clandestini este ridicat, aceştia angajându-se fie în afaceri ilicite, fie făcând o concurenţă neloială pe piaţa muncii.
4. O poliţie de stat cu agenţi şi comisari, adesea fără o pregătire profesională corespunzătoare, principalul criteriu de angajare fiind cel politic. „Poliţia se compune – afirma Vasile Lascăr în Senat – din oameni pe care partidele politice, neputând să-i căpătuiască altfel, îi bagă în serviciul poliţienesc. Toţi aceşti agenţi poliţieneşti, cu oarecare excepţiuni, evident constituie o clientelă politică pe care partidele care vin la putere o asvârlă afară, iar când cade partidul, celălalt o pune la loc". De aceea, a susţinut fruntaşul liberal în continuare, susţinând legile sale de reformare a poliţiei „grija de căpetenie a comisarilor şi a agenţilor de poliţie e să rupă afişurile adversarilor, să se ducă la alegători şi să-i ameninţe că dacă nu vor vota cu guvernul le va încheia procese verbale de contravenţiune şi, în ajunul alegerilor, să strângă pe alegători pe secţiuni, să le facă propagandă politică, iar în ziua alegerilor, să-i ducă pe cei slabi, ca pe oi, la vot"[61]. În Adunarea Deputaţilor, aducând aceleaşi critici situaţiei existente în poliţie, Vasile Lascăr a prezentat colegilor săi şi un document: o cerere de reintegrare a unui fost poliţist, argumentul principal al acestuia din urmă fiind că a adus în ziua alegerilor pe alegătorii categoriilor I şi II din suburbia sa şi, în plus, „a votat şi el de 17 ori în aceeaşi zi, cu cărţile diferiţilor alegători, din ordin superior"[62].

În ce a constat reorganizarea poliţiei, prin legile lui Vasile Lascăr, adoptate de Parlament în timpul guvernării liberale? Practic, poliţia comunală a fost desfiinţată, cea mai mare parte a atribuţiilor acesteia fiind transferate celei generale, în directa subordine a Ministerului de Interne. Aceasta nu mai avea nevoie de un ordin expres al primarului pentru a veghea şi a impune respectarea legilor. Dar primarii şi ajutorii de primar erau îndreptăţiţi „a cere poliţiei administrative şi judiciare" şi aceasta „era datoare a executa măsurile ce i se vor indica pentru aplicarea legilor, ordonanţelor şi regulamentelor comunale"[63]. În privinţa reorganizării poliţiei generale, respectiv a celei administrative şi judiciare, noua lege prevedea, pe de o parte, verificarea tuturor comisarilor de poliţie, aceştia trebuind să îndeplinească „condiţiunile de admisibilitate" şi să aibă, în primul rând, o

pregătire juridică. Pe de altă parte, cei consideraţi apţi de a rămâne în poliţie şi noii angajaţi deveneau inamovibili, iar perioada în care funcţionau în cadrul acesteia era asimilată unui stagiu la Parchet.

Vasile Lascăr n-a reuşit doar să treacă prin Parlament legile de reorganizare a poliţiei, ci a trecut imediat şi la aplicarea lor, la împrospătarea cadrelor, conform celor prevăzute în cele două acte normative menţionate[64]. În ciuda încercărilor ulterioare ale conservatorilor de a se reveni la situaţia anterioară anului 1903 sau a suspendării inamovibilităţii poliţiştilor, cu prilejul răscoalei ţărăneşti din 1907, calitatea şi eficienţa acestora a crescut, liberalul Vasile Lascăr rămânând în istorie drept întemeietorul unei poliţii profesioniste pentru acele vremuri.

Concomitent, a fost reorganizată şi jandarmeria. S-a redus drastic numărul jandarmilor călări (de la 1000 la 256, adică câte opt pentru fiecare judeţ) şi a fost, în schimb, sporit cel al jandarmilor pedeştri, anume la 924, repartizaţi în posturi fixe, cu scopul menţinerii ordinii publice în mediul rural.

Vasile Lascăr a încercat, totodată, să reformeze şi administraţia publică locală propriu-zisă, aducând în faţa Parlamentului „Legea pentru organizarea comunelor rurale". Ceea ce a urmărit iniţiatorul a fost, ca şi în cazul poliţiei, depolitizarea administraţiei în sensul punerii acesteia sub controlul reprezentanţilor Ministerului de Interne din teritoriu, care ar fi trebuit să fie funcţionari publici de carieră, respectiv jurişti, cărora statul să le garanteze stabilitate în funcţii. În proiectul iniţial activitatea primarului ales ar fi trebuit să fie supravegheată, sub aspectul legalităţii punerii în aplicare a hotărârilor consiliului comunal, cât şi a legilor ţării de către un notar (o nouă funcţie creată prin lege), funcţionar public de carieră, cu o pregătire profesională corespunzătoare, numit de la centru. Această inovaţie a fost însă puternic atacată în Parlament atât de opoziţie[65], dar şi de o bună parte a majorităţii liberale, aceasta din urmă invocând încălcarea principiului autonomiei locale. Din punct de vedere doctrinar oponenţii lui Vasile Lascăr din interiorul Partidului Naţional Liberal aveau dreptate. De altfel, nu numai din conţinutul „Legii privind organizarea comunelor rurale", dar şi din cea care practic desfiinţase poliţia comunală, se poate observa o tendinţă de centralizare a administraţiei. În viziunea lui Vasile Lascăr, singura cale pentru a curma situaţia dezolantă din administraţia publică locală era crearea unui aparat administrativ complet depolitizat, alcătuit din profesionişti bine plătiţi, numiţi de Ministerul de Interne[66], şi stabili în funcţiile deţinute. Intenţia sa a fost „de a face din administraţie o a doua magistratură".

Pentru a nu crea noi tensiuni în partid, în contextul în care acesta se reunificase de-abia de câţiva ani, Vasile Lascăr a acceptat, în cursul dezbaterii pe articole a legii, nu mai puţin de 14 amendamente[67]. De fapt, se ajunsese la un compromis. Astfel, s-a renunţat la „instituţia notarilor", iar rolul de control al aplicării şi respectării legilor de către primari şi consiliile comunale a revenit, conform amendării respectivei legi, inspectorilor comunali care vor fi numiţi în

fruntea unei unități administrative nou create, anume plasa, ce reunea mai multe comune.

În ceea ce privește conținutul întregii legi, aceasta constituie un adevărat model de bună organizare și modernizare a administrației comunale. Au fost fixate clar atribuțiile consiliilor comunale și ale sfatului sătesc (în cazul cătunelor), precum și modul de percepere și cheltuire a veniturilor comunei. Legea prevedea, de asemenea, organizarea serviciilor publice la nivelul comunei: sanitar, poștal ș.a.[68].

După trecerea prin Parlament a acestei legi, Vasile Lascăr s-a retras, însă, de la conducerea Ministerului de Interne (12 decembrie 1904). Apreciat de o parte a fruntașilor liberali (foștii „drapeliști" și, în general, generația mai vârstnică), care îl considerau un potențial succesor al lui D.A. Sturdza la conducerea partidului, Vasile Lascăr și-a atras tot mai mult antipatia lui Carada și a celor din jurul său care urmăreau propulsarea lui Ionel Brătianu. Șeful „Ocultei" ajunsese chiar să demisioneze ostentativ din comitetul executiv al partidului și din consiliul director al oficiosului „Voința Națională", iar Mihai Pherekyde amenința, la rândul său, cu retragerea de la președinția Adunării Deputaților.

În timpul aceleiași guvernări liberale a fost reformat și modernizat întregul sistem de învățământ din România. Un întreg pachet de legi privind organizarea învățământului primar, secundar, universitar și profesional fusese trecut prin Parlament de către Spiru Haret, Ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice în timpul precedentului guvern liberal (1897-1899), dar nu au mai ajuns să fie promulgate. Promulgarea a avut loc de-abia în 1901, după revenirea la putere a liberalilor, iar legile au fost puse în aplicare tot de către Spiru Haret care ajunsese din nou în fruntea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. Împărțirea învățământului secundar în două trepte de către patru ani școlari, respectiv „cursul inferior" sau gimnaziul, în care se preda un ciclu complet de cunoștințe de cultură generală, și „cursul superior", împărțit în trei secții (reală, modernă și clasică), cu programe analitice diferențiate, dându-se elevilor posibilitatea să opteze, cu scopul unui început de specializare, în conformitate cu aptitudinile fiecăruia, constituie esența reorganizării învățământului secundar[69]. Prin aceeași lege s-au introdus în programa școlară ore de educație civică, inclusiv noțiuni elementare de drept, și dirigenția, aceasta din urmă cu scopul controlării comportamentului elevilor în școală și în afara acesteia. În ceea ce privește învățământul superior, legea prevedea înființarea sau extinderea unor instituții aferente diverselor facultăți (laboratoare, clinici, seminarii), precum și norme de selecționare și avansare în grad a cadrelor universitare, în funcție de activitatea didactică și lucrările științifice ale acestora și instituirea titlului de docent[70]. Chiar și din această succintă prezentare[71] rezultă că unele dintre principiile acestei legi au rămas valabile și în prezent, cu toate readaptările ulterioare la cerințele vremii și alinierile la unele standarde europene. Oricum, învățământul secundar și universitar a funcționat după legea lui Spiru Haret până în perioada interbelică, când a fost parțial modificată de doctorul Constantin Angelescu, un alt fruntaș

liberal şi „om al şcolii"[72]. Singura perioadă în care principiile lui Spiru Haret, de organizare şi funcţionare a învăţământului secundar, au fost încălcate a fost cea a regimului totalitar comunist.

O şi mai mare atenţie a fost acordată, de Spiru Haret şi de principalul său colaborator C. Dumitrescu-Iaşi, un alt fruntaş liberal, învăţământului primar, deoarece la sfârşitul secolului al XIX-lea, la 30 de ani după introducerea obligativităţii frecventării de către copii a şcolilor primare, prin legea din 1864, procentul neştiutorilor de carte era de 78%, pe ansamblul întregii ţări, şi de 84% în mediul rural.

Era, deci, necesară luarea de măsuri urgente în vederea şcolarizării unui număr cât mai mare de copii. Ca atare, noua lege a prevăzut înfiinţarea în fiecare cătun, în care se aflau cel puţin 40 de copii, a unei şcoli primare rurale, iar în aşezările la o distanţă mai mare de 3 km urma să se înfiinţeze câte o şcoală de cătun, cu câte un învăţător suplinitor. Spre deosebire de oraşe, unde ciclul primar era de patru ani, în mediul rural acesta a fost prelungit la cinci. Legea prevedea, de asemenea, amenzi, plătite de părinţi pentru absenţele nemotivate ale copiilor sau neprezentarea acestora la examene. În scopul eludării acestor prevederi de către învăţători sau directorii şcolilor primare, amenzile urmau să fie plătite de către aceştia, în locul părinţilor. Tot în scopul combaterii analfabetismului, s-au mai instituit cursuri speciale pentru adulţi. În sfârşit, şcolile rurale au fost dotate cu 0,5 ha teren pe care învăţătorul şi elevii săi trebuiau să facă „practica lucrărilor agricole" şi să constituie, astfel, un model pentru ţăranii adulţi[73]. În ceea ce priveşte finanţarea învăţământului primar, legea prevedea că acoperirea cheltuielilor pentru salariile personalului, material didactic, cataloage şi imprimante revenea Statului, iar investiţiile pentru construirea de noi localuri sau întreţinerea celor existente, precum şi plăţile pentru reînnoirea mobilierului, pentru asigurarea cu lumină şi căldură a şcolilor, intrau în sarcina comunelor.

O nouă lege de organizare şi funcţionare a învăţământului primar, care cuprindea, printre altele, şi amendarea părinţilor care nu-şi trimiteau copii la şcoală, nu era, evident, suficientă pentru a impulsiona instruirea şi culturalizarea ţăranilor. De aceea, odată cu promulgarea legii, Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, avându-l în frunte pe Spiru Haret, a dus o adevărată campanie pentru sprijinirea învăţătorilor de a înfiinţa biblioteci săteşti, cercuri culturale şi cantine şcolare. S-a cerut, de asemenea, învăţătorilor de a se implica, prin conferinţe ţinute în şcoli şi cercuri culturale, în combaterea alcoolismului, un adevărat flagel în lumea satelor, şi a cămătarilor, care aduceau adesea pe ţărani într-o totală ruină[74]. În acest scop, Spiru Haret a publicat, în anul 1904, în revista „Convorbiri Didactice", un apel adresat învăţătorilor. Ulterior, acesta a făcut obiectul unei broşuri care a fost distribuită gratuit tuturor învăţătorilor, prin intermediul revizoratelor (inspectoratelor) şcolare.

Concomitent, Spiru Haret, în calitatea sa de ministru liberal, a fost iniţiatorul legii privind învăţământul profesional. Conform acesteia, au fost înfiinţate: şcoli elementare de agricultură, şcoli elementare şi superioare de meserii şi comerţ.

Toate acestea, inclusiv cele existente, au fost trecute în subordinea Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii Publice[75].

În fine, Spiru Haret, bucurându-se de o mare influenţă în rândul învăţătorilor, s-a implicat direct în aplicarea „Legii asupra băncilor populare săteşti şi a casei lor centrale". Aceasta a fost adusă de guvern în dezbaterea Adunării Deputaţilor la începutul lui iulie 1903. După cum a subliniat Constantin Stere, raportor în numele Comitetului delegaţiilor [corespondentul de azi a unei comisii parlamentare de specialitate – n.n.Ş.R.Z.], băncile populare aveau menirea să dea posibilitatea ţăranilor de a obţine credite, în condiţii avantajoase pentru procurarea de utilaj agricol, vite etc. Cea mai mare parte a ţăranilor nu puteau însă cere individual un credit, deoarece nu aveau suficiente bunuri materiale cu care să poată garanta rambursarea acestuia. De aceea „nevoia de credit a ţăranului nu poate fi satisfăcută decât prin organizarea societăţilor cooperative de credit", iar legea reglementează tocmai această realitate creând băncilor populare săteşti „o bază solidă, recunoscându-le personalitatea juridică (art. 3), declarându-le societăţi comerciale (art. 2) şi, în sfârşit, necerând pentru constituirea lor legală decât formalităţi simple şi limitativ enumerate în art. 4 şi 5"[76].

Asemenea instituţii de credit existau şi înainte de a fi fost adoptată şi promulgată respectiva lege. Prima bancă populară fusese creată în 1891 la Urziceni. În anii următori, numărul acestora a crescut insignifiant, deoarece conservatorii, exponenţi ai marilor proprietari funciari, nu vedeau cu ochi buni crearea unor asemenea instituţii de credit cu caracter cooperatist. Înmulţirea băncilor populare săteşti s-a datorat, prin excelenţă, liberalilor şi, în primul rând, lui Spiru Haret, cu sprijinul învăţătorilor, după cum a ţinut să sublinieze, în Adunarea Deputaţilor, Emil Costinescu, ministrul Finanţelor. În 1893 nu a luat fiinţă decât o singură asemenea bancă, în comuna Bezdead din judeţul Dâmboviţa, iar în perioada 1894-1898 numărul acestora a mai crescut cu 19. În timpul guvernării liberale, doar până în septembrie 1902, au fost, în schimb, înfiinţate 612 bănci populare săteşti.

Dacă liberalii reuşiseră să impulsioneze creşterea numărului unor asemenea instituţii de credit, care a fost raţiunea unei legi speciale în acest scop? În primul rând, din nevoia uniformizării reglementării regulilor de constituire şi funcţionare ale acestora. Toate cele create sau care urmau să se înfiinţeze, în conformitate cu prevederile acestei legi, trebuiau să aibă calitatea de persoană juridică şi de societate comercială. Formalităţile de înfiinţare au fost simplificate în sensul autentificării la judecătorie a unui act scris de constituire. Legea prevedea, totodată, condiţiile obligatorii pe care trebuie să le conţină statutul unei asemenea bănci: modul de formare a capitalului social, condiţiile de intrare în societate, enumerarea operaţiunilor pe care le poate face asociaţia, modul de împărţire a beneficiilor etc. În al doilea rând, era nevoie, în concepţia liberalilor de atunci, de un for de supraveghere a administrării băncilor populare săteşti, încât legea prevedea, în acest scop, înfiinţarea „Casei centrale a băncilor populare săteşti", care intra sub controlul instituţiei bancare, înfiinţată în 1892 sub denumirea de „Creditul

Agricol". Acestuia îi mai reveneau atribuţiile de a acorda împrumuturi băncilor populare, a primi fonduri ale acestora în cont sau în depozite şi a scompta efectele comerciale respective[77]. Legea a trecut relativ uşor prin Parlament. Criticile, referitoare mai ales la calitatea Creditului Agricol de a îndeplini şi rolul de Casă centrală a băncilor populare, s-au datorat temerii conservatorilor că, în ultimă instanţă, acestea din urmă vor ajunge sub controlul marii finanţe liberale, deoarece în lege se prevedea că reescomtarea creditelor urma să se facă la Banca Naţională. În fine, conservatorii şi-au manifestat nemulţumirea că liberalii şi-au atribuit exclusiv meritul înfiinţării băncilor populare[78].

Această lege, care incontestabil a venit în sprijinul ţăranilor cu proprietăţi mici şi mijlocii, era însă cu totul insuficientă pentru a rezolva „problema agrară" din România. Pe de o parte, proprietatea ţărănească constituită prin reforma din 1864 se fărâmiţase, pe de altă parte, marile latifundii, adică moşiile cu peste 5000 ha, reprezentau o realitate care doar în Rusia se mai putea întâlni[79].

În 1907, anul cunoscutei răscoale ţărăneşti, proprietatea funciară era repartizată astfel: până la 10 ha – 42,29% din totalul suprafeţelor cultivate; între 10 şi 50 ha – 8,89%; între 50 şi 100 ha – 2,13%; între 100 şi 500 ha – 10,43%; peste 500 ha – 38,26%. În sfârşit, 23,80% din ţărani erau lipsiţi de pământ, iar 33,68% stăpâneau doar între 0,5 şi 3 ha.[80]. Ţăranii lipsiţi de pământ şi cei cu proprietăţi foarte mici erau nevoiţi să recurgă la celebrele „învoieli agricole" cu marii proprietari şi cu arendaşii de moşii. O explicaţie simplificată a acestora constă în aceea că în schimbul lucrării unei anumite suprafeţe de teren agricol, pentru proprietari sau arendaş, ţăranul primea o altă suprafaţă în folosinţă ale căror produse îi reveneau. Condiţiile învoielilor agricole s-au înăsprit continuu, încât se ajunsese în unele judeţe ca ţăranul, în schimbul unui pogon ce-l primea în folosinţă, să lucreze proprietarului sau arendaşului 2 pogoane şi chiar mai mult. Se folosea, de asemenea, sistemul medieval al dijmei sau, mai nou, al arendei în bani, fixate de către proprietar sau arendaş în momentul încheierii „învoielii", respectiv al contractului, deci înainte de începerea campaniei agricole. Ţăranii mai erau obligaţi la diverse corvezi pe restul moşiei, alte suprasarcini, daruri către proprietari etc., care, în ansamblul lor, erau denumite ruşfeturi[81].

Conform aprecierii deputatului liberal D. Protopopescu, învoielile agricole reprezentau „în realitate o camătă de 200 şi 300 la sută", iar acest fapt s-ar datora numărului mare de ţărani fără pământ sau al celor care, deşi proprietari, deţineau suprafeţe insuficiente care să le asigure traiul, încât erau nevoiţi să recurgă la învoieli agricole şi să accepte „orice condiţiuni li s-ar cere"[82].

Arendăşia, în condiţiile socio-economice ale vremii, devenise o adevărată plagă a societăţii româneşti. Din suprafaţa totală a moşiilor, cu suprafeţe cultivabile de peste 5000 ha, 72%, adică 376.708 ha, erau arendate, iar în cazul proprietăţilor între 3000 şi 5000 ha arendarea se ridica la 73%. Cifrele procentuale ale suprafeţelor de teren agricol erau sub 50% doar în cazul proprietăţilor cu

o suprafaţă mai mică de 100 ha. Pentru ţărani, cele mai dezavantajoase învoieli agricole erau cele încheiate cu arendaşii marilor moşii. Aceştia, în contractele încheiate cu proprietarii, preluau moşiilor în folosinţă contra unei sume fixe şi, ca atare, căutau să obţină propriul lor profit cât mai ridicat, impunând ţăranilor condiţiile cele mai grele posibile, în clauzele contractului de subarendare, în forma „învoielilor agricole". În sfârşit, pentru a obţine un profit cât mai mare şi mai rapid, arendaşii, în majoritate evrei şi greci, nu erau interesaţi într-o exploatare intensivă, ci extensivă. Astfel se explică apariţia „trusturilor arendăşeşti", capul de afiş deţinându-l cel al fraţilor Fischer, care aveau în arendă 159.399 ha[83].

În mod frecvent erau strecurate în contractele de subarendare diverse obligaţii suplimentare pentru ţărani, pe care aceştia nu le cunoşteau iniţial, deoarece nu aveau posibilitatea de a citi respectivul act, fiind în marea lor majoritate analfabeţi.

În afara analfabetismului, un alt flagel al lumii rurale din epocă a fost alcoolismul, iar cei care profitau de acesta erau cârciumarii, adevăraţi cămătari ai satelor care, dând băutură pe credit, ajungeau ulterior să despoaie pe ţărani de puţinele bunuri de care dispuneau.

Liberalii cunoşteau toate acestea şi au încercat, prin legile şi măsurile menţionate, din timpul guvernării din cursul anilor 1901-1904, să amelioreze într-o anumită măsură starea materială şi incultura ţăranilor. Cel care s-a implicat cel mai mult a fost, după cum am arătat, Spiru Haret. Dar până şi acesta nu concepea recurgerea la o nouă expropriere a marilor moşii şi la împroprietărirea ţăranilor, iar tânăra generaţie a liberalilor, în frunte cu Ionel Brătianu, având alături pe „generoşi" şi pe poporanistul Constantin Stere, nu se bucurau încă de o suficientă influenţă în partid pentru a schimba radical politica P.N.L. faţă de „chestiunea ţărănească" „O nouă împroprietărire ca cea din 1864 nu mai este posibilă" deoarece „ea ar ridica prea multe şi destul de justificate protestări din partea proprietarilor, ale căror moşii, deja reduse la 1864, s-ar mai reduce încă acum; pentru că această soluţiune nu se poate aplica moşiilor din care la 1864 s-a dat deja la ţărani cele două treimi şi, în fine, pentru că această soluţiune nu avea decât să amâne greutăţile pentru 15 sau 20 de ani, după care ar trebui procedat la o nouă împroprietărire", scria Spiru Haret în anul 1905, deci la un an după retragerea liberalilor de la guvernare[84]. În cele menţionate, Spiru Haret afirmase o serie de adevăruri. În primul rând, recunoaştea că o nouă expropriere a moşiilor s-ar fi lovit de o virulentă opoziţie a proprietarilor, unii dintre aceştia aflându-se, după cum am mai menţionat, chiar printre cadrele de conducere din vechea generaţie ale liberalilor. În al doilea rând, împroprietăriri periodice ale ţăranilor ar fi condus, pe termen lung, la o asemenea fărâmiţare a terenurilor agricole încât ar fi afectat, până la urmă, producţia agricolă a României.

Este ştiut faptul că numai exploatarea pe proprietăţi mari şi mijlocii poate asigura consumul intern, cât şi exportul de produse cerealiere, cu atât mai mult cu cât în acea vreme balanţa comercială a ţării se baza pe exportarea surplusului de

cereale. În sfârşit, Spiru Haret avea dreptate atunci când afirma că, fără instruirea şi educarea ţăranilor pentru a fi în stare să-şi cultive în mod eficient pământul şi fără a li se da posibilitatea de a contracta credite pentru a-şi putea eficientiza munca pe ogoare, ceea ce liberalii au şi făcut parţial prin legislaţia amintită, starea mizerabilă în care se afla cea mai mare parte a ţărănimii nu se va ameliora câtuşi de puţin. Dar toate măsurile luate sau preconizate în acest scop urmau să-şi arate efectele pe termen cel puţin mediu dacă nu chiar lung. Rezolvarea „chestiunii ţărăneşti" devenise, însă, în acea vreme stringentă, iar o nouă reformă agrară se impunea, cu atât mai mult cu cât chiar şi puţinele date statistice menţionate mai sus dovedesc că o asemenea măsură era posibilă, chiar şi ca o măsură tranzitorie până la îndeplinirea celorlalte condiţii, şi fără a pune în pericol economia naţională.

După cum am arătat, conducerea P.N.L. din acea vreme nu era nici pregătită, nici dispusă de a recurge la măsuri urgente şi radicale de rezolvare a „chestiunii agrare". Este un adevăr, după cum tot atât de adevărat este faptul că tot liberalii, după ce noua generaţie va deţine frânele puterii, va înfăptui cea mai largă reformă agrară din istoria modernă a României.

În ultimă instanţă, liberalii, în timpul guvernării din cursul anilor 1901-1904, nu şi-au dat seama că se află deasupra unui butori cu pulbere care avea să explodeze în 1907. Ei nu au procedat, însă, cu aceeaşi încetineală în luarea unor măsuri în vederea ameliorării situaţiei ucenicilor şi lucrătorilor din atelierele meşteşugăreşti. Ei au reacţionat prompt faţă de nemulţumirile acestora şi au adus imediat în faţa Parlamentului proiectul de lege privind organizarea meseriilor, care a intrat în istorie sub denumirea de „Legea Missir", după numele iniţiatorului, Vasile (Basile) Missir, ministrul Agriculturii, Industriei şi Domeniilor.

Faptul că în multe ateliere meşteşugăreşti se lucra în condiţii insalubre, că lucrătorii şi ucenicii se aflau la bunul plac al meşterului sau al patronului, că numărul orelor de lucru ajungea la 12 pe zi sau chiar mai mult, toate acestea constituiau o realitate. Lipsa unei protecţii a copiilor care munceau în asemenea condiţii, luându-se în consideraţie că ucenicia constituia sistemul de calificare la locul de muncă pentru diverse meserii, reprezintă un alt adevăr. Dar toate aceste realităţi nu erau specifice doar societăţii româneşti. Erau întâlnite, în epoca respectivă, peste tot în lume. Amintita recesiune economică prin care trecuse România şi folosirea adesea în ateliere a mâinii de lucru străine, încât numărul de lucrători autohtoni „vacanţi" [denumiţi în prezent „şomeri"– n.n.Ş.R.Z.], toate acestea au contribuit în mare măsură la creşterea nemulţumirilor în atelierele meşteşugăreşti. În acest context, s-a ajuns la tulburările din 12/25 februarie 1902, când vreo 200 de lucrători încercaseră să intre cu forţa în clădirea Adunării Deputaţilor[85].

De la bun început trebuie menţionat că lucrătorii din întreprinderile industriale, precum şi sătenii care, în afara faptului de a fi agricultori, mai practicau în plus o meserie, precum cea de dogar, dulgher, rotar, cojocar etc., nu făceau obiectul „Legii Missir". Aceasta a avut menirea, pe de o parte, de a reglementa

dreptul de exercitare a unei meserii în mediul urban, cât și raporturile dintre lucrători, ucenici și patron, iar, pe de altă parte, cea de a proteja pe ucenici. Ca atare, patronii și meșterii pentru a-și exercita meseria și a avea un atelier meșteșugăresc urmau să fie în posesia unui brevet eliberat pe baza actelor doveditoare de a fi absolvenți ai unei școli de specialitate recunoscută de minister. Lucrătorilor, la rândul lor, li se impunea de a fi posesori ai unui „carnet", care să le ateste această calitate, pe baza unui certificat de elev sau a unui act echivalent. Angajarea lucrătorului trebuia făcută pe baza unui contract încheiat prin voința ambelor părți. Patronului îi era interzis de a impune lucrătorilor „muncă străină meșteșugului lor" sau celei prevăzută în contractul de angajare. În cazul rezilierii contractului, patronul era obligat de a da angajatului un preaviz de 15 zile. În ceea ce privește ucenicii, patronii nu mai aveau dreptul de a-i obliga să lucreze mai mult de 8 ore pe zi, în cazul celor sub 14 ani, și 10 ore pe zi, până la împlinirea vârstei de 16 ani. În limita acestor ore era inclusă școlarizarea. În sfârșit, se interzicea, pentru ambele categorii mai susmenționate, munca în timpul nopții sau folosirea ucenicilor la munci casnice în favoarea patronului.

Toate diferendele referitoare la încălcarea contractelor de angajare sau ale legii urmau să fie rezolvate în cadrul corporațiilor constituite pe specialități, prin lege. Înființarea acestora avea, printre altele, menirea „de a apăra interesele comune ale meseriei", „de a îngriji de starea morală și de perfecționarea cunoștințelor tehnice ale lucrătorilor și elevilor" și „de a organiza ajutorul mutual printre meseriași", inclusiv prin înființarea unor case de asigurări proprii[86]. În ultimă instanță, „Legea Missir" a avut menirea nu numai de a reglementa regimul raporturilor de muncă în cadrul fiecărei meserii, ci și cea de a apăra categoria meseriașilor de concurența în creștere pe care le-o făcea marea industrie.

În dezbaterile din Parlament pe marginea acestui proiect de lege, principala critică adusă a fost cea a obligativității înființării corporațiilor sau chiar a creării acestora[87]. Corporatismul se afla la polul opus față de liberalism. Privită din acest unghi, „Legea Missir" nu poate fi înscrisă în lista succeselor guvernării liberale din anii 1901-1904. Totuși, ea a constituit un prim pas în ceea ce privește reglementarea raporturilor de muncă în cadrul atelierelor meșteșugărești și o încercare de protejare a lucrătorilor și, în special, a ucenicilor. Oricum, aceasta trebuie apreciată în raport cu situația existentă atunci și nu se pot emite judecăți de valoare prin prisma unor mentalități ulterioare și, cu atât mai puțin, a celei prezente.

Liberalii s-au retras de la guvernare la 22 decembrie 1904 (st.v.). Cauza n-a constituit-o însă eșecul acesteia. Ea a fost, dimpotrivă, un succes, reprezentând un mare pas înainte în procesul de modernizare a societății românești, după cum rezultă din întreaga activitate a guvernului prezidat de D.A. Sturdza, din anii 1901-1904.

Cauza retragerii de la guvernare a constituit-o situația existentă în interiorul partidului, anumite frământări care se acutizaseră și, în ultimă instanță, incontestabilele rivalități privind succederea la președinția P.N.L.[88]. Nimeni nu punea în discuție o răsturnare a lui D.A. Sturdza de la conducerea acestuia, dar pro-

blema succesiunii era la ordinea zilei. „Oculta" (E. Carada, M. Pherekyde, Anton Carp, Take Protopopescu, Matei Corbescu ş.a.), dar şi foştii „generoşi" şi C. Stere, urmăreau netezirea drumului spre preşedinţie a lui Ionel Brătianu. Principalul rival al acestuia din urmă era Vasile Lascăr, dar şi Emil Costinescu, însă cu mult mai puţine şanse. Ambii erau foşti „drapelişti".Unitatea partidului încă nu se sudase, încât exista bănuiala printre liberali că „drapeliştii" încearcă să acapareze conducerea. Chiar înainte de izbucnirea crizei, C. Ioanovici, care conducea oficiosul „Voinţa Naţională", fusese acuzat de Carada că ar fi pus jurnalul la dispoziţia „drapeliştilor" şi a fost, ca atare, înlocuit cu Vintilă Brătianu. Dar rivalităţile privind viitoarea succesiune la conducerea partidului aveau şi un alt substrat, în afara apartenenţei potenţialilor candidaţi la un grup sau altul şi a devotamentului lui Carada faţă de familia Brătianu. În ultimă instanţă, era o luptă între generaţii şi, mai ales, între mentalităţi. Ionel Brătianu şi aderenţii săi erau partizanii unei adaptări a doctrinei liberale la societatea românească din vremea lor. Ei erau adepţii unui program mai radical, mai înclinat spre reforme structurale în domeniul vieţii politice şi sociale din România. Dar pentru asemenea clarificări, inclusiv pentru tranşarea viitoarei succesiuni la preşedinţia partidului, acesta nu mai putea rămâne la guvernare. Dacă Vasile Lascăr a fost, până la urmă, forţat de către adversarii săi să demisioneze din guvern (12 decembrie 1904 st. v.), acelaşi lucru, dintr-un spirit de fair-play, l-a făcut şi Ionel Brătianu. Pentru amândoi menţinerea unităţii partidului era primordială. Sturdza, la rândul său, îşi dădea seama că autoritatea sa în partid se şubrezea. „Se face în partid o lucrare pentru schimbat chiar şi şefia dar, pentru moment, chestia nu este încă coaptă", a declarat el, aruncându-şi privirea spre Ionel Brătianu, în timpul unei întruniri a fruntaşilor liberali de toate nuanţele, care s-a desfăşurat la Senat în vara anului 1904[89].

În ciuda unor încercări disperate de a menţine P.N.L. la guvernare, Sturdza nu a reuşit, încât a fost nevoit, la 21 decembrie 1904 (st.v.), să înainteze regelui Carol I demisia cabinetului său.

Într-un discurs rostit în Senat, preşedintele P.N.L. a recunoscut cu toată sinceritatea cauzele demisiei guvernului pe care îl prezidase: „M-am retras pentru că în Partidul Naţional Liberal se ivise neînţelegeri şi pentru că ţara sta înaintea a noi alegeri, împlinindu-se cei patru ani legali ai Adunării Deputaţilor şi ai reînnoirii Senatului. Datoria mea îmi impunea să pricep că nu mă puteam prezenta în alegeri decât cu partidul întreg unit iar nu cu un partid rupt în două..."[90].

2. Guvernarea liberală în timpul şi după răscoala din 1907

Liberalii au revenit la guvernare în momentul de vârf al răscoalei ţăranilor din 1907. Guvernul conservator, prezidat de Gheorghe Grigore Cantacuzino

demisionase (12/25 martie 1907), nefiind în stare de a restabili ordinea în ţară. Răscoala pornită în judeţul Botoşani pe moşiile exploatate de trusturile arendăşeşti ale lui Mochi Fischer, Berman şi Henri Juster, Leon şi Frederic Costiner, s-a răspândit, într-o perioadă cel puţin curios de scurtă, în întreaga ţară.

Dacă între momentul începutului răscoalei, anume în comunele Flămânzi, Frumuşica şi Rădeni şi până la invadarea oraşului Botoşani de către ţăranii răsculaţi din împrejurimi au trecut aproximativ două săptămâni, în momentul când în amintitul oraş aveau loc confruntări între răsculaţi şi armată (5/18 martie), evenimente similare se petreceau, de exemplu, la Podul Ilioaei din judeţul Iaşi, iar în timp ce la Galaţi, pe strada Domnească, un detaşament din Regimentul 1 Roşiori a deschis focul (11/24 martie) la ordinul sublocotenenţilor Livezeanu şi Ion Antonescu[91] (viitorul mareşal şi conducător al statului român în timpul celui de al doilea război mondial), contra unui grup de ţărani violenţi, care încercau să pătrundă în palatul administrativ, răscoala cuprinsese până şi judeţele Dolj şi Mehedinţi. De exemplu, în aceeaşi zi de 11/24 martie 1907, pe când la Galaţi se petreceau amintitele evenimente, prefectul de Dolj, Constantin R. Geblescu, telegrafia primului ministru conservator, Gh. Gr. Cantacuzino următoarele: „Revoltă gravă la Valea Stanciului şi Horezu – Poenari; revolta ia întindere. Conacul domnului Virgil Târnoveanu distrus; au fost bătuşi oamenii curţii. Nu se ştie ce s-a făcut cu dl. Târnoveanu [de fapt fusese ucis – n.n.Ş.R.Z.]. Conacul d-lui Dinu Mihail aproape distrus”[92]. A doua zi, acelaşi prefect comunica guvernului: „Parte din judeţ în flăcări; am intervenit la ministrul de Război să mi se trimită forţe pentru limitarea agitaţiei ...”[93]. În sfârşit, la 13/26 martie, deci două zile după amintitele evenimente din Galaţi, căpitanul Hergot, comandantul companiei de jandarmi din Turnu Severin, raporta telegrafic Inspectoratului General al Jandarmeriei din Bucureşti, următoarele: „Răzvrătirile [au] început în judeţ, [s-au] distrus astă noapte şi incendiat proprietăţi. Am plecat la faţa locului”[94].

Din aceste câteva documente menţionate se desprinde o primă concluzie. Răscoala nu a avut un caracter spontan. În condiţiile de circulaţie a informaţiilor din acea vreme când comunicarea prin radio era inexistentă, iar ziarele ajungeau cu greutate sau deloc la sate şi în contextul în care, conform datelor statistice de la sfârşitul secolului al XIX-lea, 84% din locuitorii satelor erau analfabeţi[95], teza conform căreia ţăranii dintr-un capăt al ţării s-ar fi ridicat aflând de răscoala semenilor lor din cealaltă parte a României nu poate fi susţinută. Aceleaşi documente exclud şi ipoteza extinderii răscoalei, prin contaminare, de la un judeţ la altul.

Este adevărat că spiritele în lumea rurală fuseseră agitate încă din 1906 de către ambiţiosul Vasile Kogălniceanu care urmărea constituirea unui partid ţărănesc (Sala Oppler: 5 septembrie 1906) al cărui preşedinte să fie el. Cu prilejul percheziţiilor efectuate în timpul evenimentelor din 1907, s-au descoperit în numeroase localităţi din mai toate judeţele, pe de o parte, exemplare din broşura *„Către săteni"* (10.000 exemplare), scrisă de Vasile Kogălniceanu, de fapt un manifest-program al preconizatului partid. Pe de altă parte, s-au găsit diverse

exemplare ale „Gazetei Ţăranilor", condusă de Alex. Vălescu, cel mai apropiat prieten politic al lui V. Kogălniceanu. Conform unor surse din perioada respectivă, menţionatele publicaţii erau difuzate gratuit, printre cei care le împărţeau figurând chiar „încasatorul" de la „Gazeta Ţăranilor", Ion Florescu, zis Ion Florea[96].

De unde proveneau fondurile pentru o asemenea activitate propagandistică? Ancheta istoriografică nu a reuşit să dea un răspuns la această întrebare.

Toate acestea nu infirmă cele afirmate mai înainte prin care era combătută teza privind caracterul spontan al răscoalei ci, dimpotrivă le întăresc.

În momentul izbucnirii şi extinderii răscoalei în judeţul Botoşani, liberalii, aflându-se în opoziţie, apreciaseră evenimentele drept o consecinţă doar a exploatării nemiloase a ţăranilor de către trusturile arendăşeşti, mai ales ale fraţilor Fischer şi Juster, atacând în presă pe conservatori. Aceştia din urmă erau învinuiţi de a fi trimis trupe pentru a apăra pe arendaşi şi că, prin acest procedeu nechibzuit, au agitat spiritele, contribuind ca atare la escaladarea evenimentelor. Sub titlul *Guvernul Fişerilor pregăteşte măcel*, „Voinţa Naţională", oficiosul P.N.L., susţinea că „Regimentul 8 de călăraşi din Botoşani a plecat, marţi dimineaţa orele 8, la Fălticeni pentru a fi la dispoziţia agentului electoral Petrică Ştefănescu, trimis special de guvernul conservator să deie satisfacţie familiei Fischer. Tot neamul acestei dinastii, împreună cu copoii şi agenţii lor se găsesc la Botoşani şi asmută pe oameni contra ţăranilor din Flămânzi"[97]. Într-un alt editorial, cu accente antisemite, acelaşi cotidian considera că „uneltirile criminale ale d-lui Mochi Fischer [...] uneltiri care dacă ar duce la o baie de sânge, ar fi tot ce poate fi mai fericit pentru trust căci acesta ar continua a domni zece-cincisprezece ani în Moldova de sus şi domnia străinilor s-ar putea aşeza pe temelii trainice"[98]. Caracterul antisemit şi xenofob al articolului nu trebuie să mire şi nici să fie considerat o caracteristică a Partidului Naţional Liberal. Aceasta era mentalitatea epocii şi se datora faptului că din cauza unor repetate valuri de imigrări a populaţiei evreieşti în România, mai ales din Galiţia şi Rusia, populaţia evreiască din Moldova ajunsese foarte numeroasă, o parte a acesteia ocupându-se mai ales cu comerţul, camăta şi arendarea marilor latifundii. O bună parte a cârciumarilor din sate era alcătuită din evrei care dădeau pe datorie băutură ţăranilor, iar în caz de neplată la termen a banilor de către aceştia le confiscau avutul, după cum trusturile arendăşeşti din Moldova erau, după cum am menţionat, tot evreieşti. Aceasta era realitatea care a creat în epocă şi o mentalitate specifică, iar un exemplu elocvent, din multe altele, al acesteia este piesa de teatru din secolul trecut a lui Vasile Alecsandri, intitulată „Lipitorile satului". În ciuda unei mentalităţi colective cu tente antisemite din epocă, trebuie subliniat faptul că în România din acea vreme evreii nu erau câtuşi de puţin persecutaţi, indiferent de partidul care se afla la putere, aceştia având deplina libertate de a-şi desfăşura profesiunea aleasă sau activităţi cu caracter economic. Cea mai elocventă dovadă o constituie existenţa trusturilor arendăşeşti, care au stat la baza izbucnirii răscoalei ţărăneşti din nordul Moldovei. Arendaşii – sublinia tot „Voinţa

Națională" – „nu vor să dea pământ din vreme țăranilor [adică să încheie cu aceștia contracte de subarendare sau „învoieli agricole", după cum erau denumite de aceștia în epocă – n.n.Ș.R.Z.], ci lasă pe la urmă de tot, pentru ca să-i poată nevoi a da orice preț, a primi orice condiții"[99]. Acest fapt, semnalat de oficiosul P.N.L., reprezenta o realitate, iar instituția arendășiei constituia, în general, nu numai în Moldova unde marile trusturi aparțineau unor familii evreiești, ci în întreaga țară, unde arendașii erau într-o foarte mică măsură evrei sau greci, ci mai ales români, o plagă a societății românești din epocă. „Chestiunea țărănească", lipsa de pământ a unei mari categorii de țărani, suprafețe insuficient de mari ale țăranilor pentru a-și asigura traiul, în sfârșit caracterul spoliator pentru țărani al învoielilor agricole, toate acestea constituiau niște realități despre care au scris, după cum s-a amintit, specialiști în domeniu, proveniți din cercul liberalilor și chiar membrii de frunte ai partidului[100]. În cursul anilor 1901-1904, liberalii, fiind la guvernare, au luat unele măsuri de ameliorare a situației țăranilor, iar legea privind încurajarea constituirii băncilor populare sătești dădea posibilitatea țărănimii de a recurge la credite convenabile pentru achiziționarea de utilaj agricol, vite etc. În sfârșit, Spiru Haret, în calitatea sa de ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice pornise o campanie, prin intermediul învățătorilor și al preoților, de a combate camăta și alcoolismul în mediul rural. Dar trecuta guvernare liberală a avut, după cum s-a putut constata, alte priorități economice decât cea de a lua măsuri radicale de rezolvare a ceea ce în epocă era denumită „chestiunea țărănească". Aceasta din urmă avea să fie rezolvată în profunzime de abia după schimbul de generații de la vârful conducerii Partidului Național Liberal și mai ales după ce Ionel Brătianu va ajunge președinte.

Revenind însă la anul 1907, liberalii au preluat puterea în plin haos. Cu excepția județului Botoșani, unde răscoala fusese reprimată, toată țara era în flăcări. Cetele de răsculați devastau tot ce le stătea în cale: magazii, depozite, conace. Atacau orașele și forțele de ordine care le protejau. Erau semnalate cazuri de tăiere a firelor telefonice sau de ocupare a unor oficii poștale și stații de cale ferată. Toate acestea aveau loc concomitent cu rănirea gravă sau uciderea nu numai a unor proprietari, arendași sau slugi ai acestora dar și a unor ofițeri și soldați trimiși la fața locului pentru restabilirea ordinei sau aflați la barierele orașelor atacate de răsculați. Conform unei relatări din ziarul local „Ecoul Românului", la 9/22 martie, cei peste 1000 de țărani, care au pătruns în târgul Băcești, județul Roman, au înconjurat compania de militari care se afla în localitate și au atacat-o cu arme de foc rănind, printre alții, chiar pe comandant. La rândul său, ziarul „Adevărul" cu data de 10 martie (st.v.) își informa cititorii că în comuna Blăgești, județul Bacău, 500 de țărani înarmați cu revolvere și ciomege s-au repezit asupra militarilor prezenți în localitate, rănind pe mai mulți dintre aceștia, pe când maiorul Costăchescu și ceilalți ofițeri prezenți au scăpat prin fugă. În drum spre Huși, răsculații din satele învecinate au rupt firele telefonice[101]. Un caz similar s-a petrecut și în județul Tecuci[102]. „Pe zi ce trece, revoltele iau proporții mai îngrijorătoare. Astăzi s-au răsculat și locuitorii din

Damieneşti, Dulceşti, Sofroceşti, Căciulaţi, Hociungi şi Giuleşti. Târgul Băceşti a fost din nou devastat astăzi de revoltaţi, înainte de sosirea trupelor trimise acolo din Iaşi şi Roman", telegrafia, la 11/24 martie, prefectul judeţului Roman[103]. „În ziua de 11 martie a.c. pe la orele 4 p. m., un grup de peste 500 de ţărani din comunele Greceşti, Horezu-Poienari şi Valea Stanciului, înarmaţi cu ciomege, topoare, arme etc., având în capu-le trompeţi şi steag roşu, au pătruns în comună, au forţat pe toţi locuitorii ce întâlneau spre a-i însoţi şi au năvălit asupra conacului Epitropiei Brâncoveneşti, ţinut în arendă de domnii fraţi Constantinescu, pe care l-au devastat cu desăvârşire, incendiind toate clădirile şi mai multe magazii şi pătule cu producte, iar la parte din pătule, după ce le-au spart, au dat drumul la porumb jos, omorând şi pe domnul Ioniţă Constantinescu, al cărui cadavru l-au aruncat la mijlocul şoselei Gânciova-Măcieşu, punându-i foc şi arzând, fiind aproape carbonizat. De asemenea, a fost omorât şi contabilul moşiei" – raportau, la 15/28 martie, din comuna Gânciova, judeţul Dolj, primarul, şeful de post de jandarmi şi secretarul primăriei[104]. „La mai multe posturi comunale telefoanele sunt închise, secretarii comunali fugiţi, personalul de linii trimis în unele părţi, pus pe goană şi ameninţat cu moartea. Citâm întreruperile, Popeşti, Urecheşti, Cioräieşti, Obileşti, Râmniceni, Bolau, Bălăceanu, Galbenu, Slobozia-Galbenu, Jirlău, Nisipurile, Niculeşti, unde revoltaţii au sustras şi arhiva; la ambele [cât şi la – n.n.Ş.R.Z.] ultimele comune Slobozia, Mihălceni, Pardoşi şi Chiojdeni şi mai în toate celelalte comune nu mai există autorităţi, devastările continuă; manipulantul Oficiului Dimitreşti arată că este ameninţat cu prădarea şi incendierea, atât oficiul cât şi fabrica de cherestea «Iremur»" – telegrafia, la 13/26 martie, diriginţele Poştei din Râmnicu-Sărat, Medreanu, directorului general al «Telegrafelor şi Poştelor», din Bucureşti[105]. „Locuitorii, în număr de 300-400, din comuna Sângeru au devastat casele proprietarilor Corlătescu şi Băbeanu, au luat ţuica din magazie şi apoi a[u] dat drumul să curgă; în drumul lor au silit orice sătean întâlnit ca să se asocieze cu dânşii, au bătut rău pe ajutorul de primar şi pe secretar, au stricat telefonul şi au închis pe jandarmi în primărie", comunica prefectul de Prahova, Stanciu Stănescu, Ministerului de Interne, la 15/28 martie 1907[106].

Aceste câteva documente, pe lângă multe altele de acelaşi gen, ilustrează situaţia din ţară, din zilele premergătoare şi imediat următoare constituirii guvernului liberal, prezidat de D.A. Sturdza, şi explică totodată motivele care l-au determinat, printre altele, şi la măsuri, uneori foarte dure, de restabilire a ordinii publice.

Autoritatea statului era grav pusă în pericol, iar suveranitatea acestuia era ameninţată şi din exterior, conform unor documente menţionate în paginile următoare.

Dar guvernul liberal condus de Sturdza, având la Interne pe Ionel Brătianu, la Justiţie pe Toma Stelian şi la Ministerul de Război pe generalul Alexandru Averescu, n-a recurs doar la reprimarea răscoalei, ci a venit în fruntea ţării cu un

program de reforme în favoarea sătenilor, ce a luat forma unui mesaj al regelui Carol I, citit în Parlament şi difuzat apoi în toate localităţile.

Ce prevedea acest program? Elaborarea unei legi împotriva trusturilor arendăşeşti, modificarea legii privind învoielile agricole, perceperea nediferenţiată a impozitului funciar, arendarea către ţărani a proprietăţilor statului sau de mână moartă, creşterea rolului băncilor populare pentru a veni în sprijinul ţăranilor prin acordarea de credite ş.a.[107]. Manifestul care constituia, după cum am menţionat, programul guvernului liberal, instalat la 12/25 martie 1907, a fost însoţit de apelul primului ministru de unire, către toţi parlamentarii, de fapt o cerere adresată opoziţiei parlamentarilor, de fapt o cerere adresată opoziţiei conservatoare care în acel moment era majoritară în ambele Camere ale Parlamentului, de a susţine măsurile noului cabinet[108]. Apelul lui D.A. Sturdza a fost primit favorabil de către conservatori în şedinţa Adunării Deputaţilor din 13 martie 1907 (st.v.). Acest momentan consens a fost exploatat cu rea credinţă timp de 50 de ani în istoriografia comunistă, susţinându-se că „exploatatorii" şi-au dat mâna pentru a perfecta o operă criminală.

Aproape concomitent cu aducerea la cunoştinţa opiniei publice a amintitului program guvernamental, pe termen scurt, referitor la „problema agrară", ministrul de Interne, Ionel Brătianu, a transmis o circulară noilor prefecţi liberali, ordonându-le să medieze, acolo unde era posibil, încheierea unor noi învoieli agricole între arendaşi sau proprietari şi ţărani, prin care să se acorde unele facilităţi reclamate de către aceştia din urmă şi, totodată, îndreptăţite[109]. Dând curs acestor dispoziţii, „unele prefecturi au ţinut consfătuiri cu marii proprietari şi arendaşi" cu scopul „reglementării şi normalizării" situaţiei în sate. Astfel, prefectul de Prahova, Luca Ionescu, a comunicat Ministerului de Interne că, la sfârşitul lunii martie, a organizat o consfătuire la Ploieşti şi a atras atenţia proprietarilor şi arendaşilor că se impun noi învoieli agricole, mai favorabile ţăranilor, „căci în caz contrar inconvenientele vor fi reciproce"[110]. La 7 aprilie (st.v.) prefectul judeţului Ialomiţa raporta că „de mai multe zile mă ocup cu facerea învoielilor agricole. Am dificultăţi". O zi mai târziu, prefectul de Dâmboviţa comunica că a întrunit la Prefectură 100 de proprietari şi arendaşi, sugerându-le să „uşureze învoielile". Conform unui raport al Prefecturii Bacău, datat 14 aprilie (st.v.), o seamă de proprietari s-au dovedit de a fi înţelegători faţă de propunerile autorităţilor[111]. În Iaşi, noul prefect liberal, Constantin Stere, nu s-a limitat de a difuza doar amintitul program al guvernului, ci şi propriul său apel, îndemnând pe ţărani la calm şi linişte. Totodată, el s-a implicat serios în medierea recomandată de Ionel Brătianu şi a reuşit să convingă pe arendaşi şi proprietari să reducă la jumătate preţul de arendare a pământului către ţărani, respectiv la 35-40 lei pentru un hectar de teren[112].

În fine, Spiru Haret, ministrul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, a adresat un apel patetic preoţilor şi învăţătorilor, chiar în ziua în care fusese lansat în Adunarea Deputaţilor menţionatul program de reforme al guvernului liberal condus de Sturdza. Este o „datorie de a potoli pe cei tulburaţi, de a împăca pe fraţi

şi de a duce pace şi linişte printre oameni [...]. Faceţi-i să înţeleagă că cu focul şi cu arma nu se poate îndrepta legea, ci din contră i se pregăteşte pieirea. Vrăşmaşii ţării sunt mulţi şi puternici şi ei atâta aşteaptă să ne duşmănim noi, unii cu alţii, pentru ca să ne stăpânească şi să ne pună un grumaz, un jug mult mai greu decât cel al suferinţelor noastre de astăzi şi pe care nimeni nu-l va mai putea apoi ridica niciodată [...]. Deschideţi mintea sătenilor şi faceţi-i să înţeleagă că nu trebuie să asculte de faptele ticăloşilor care-i îndeamnă la rău şi după ce au adus jalea şi ruina se fac nevăzuţi ca duhurile iadului"[113]. Astfel suna apelul lui Spiru Haret, acompaniat de recomandarea „vă poftim cu tot dinadinsul, cucernici preoţi ca să citiţi şi să împliniţi cu sfinţenie sfaturile de mai sus", acest al doilea document fiind semnat de mitropolitul primat al României, Iosif, şi de toţi ceilalţi înalţi ierarhi ai Bisericii Ortodoxe.

Invocarea „pericolului extern" de către guvernanţi cu scopul manipulării opiniei publice pe plan intern este într-adevăr o practică bine cunoscută dar în cazul de faţă Spiru Haret avea dreptate, iar documentele atestă existenţa unei asemenea ameninţări din exterior, ceea ce a şi determinat guvernul liberal de a trece *in extremis* la măsuri rapide şi adesea dure de represiune.

Încă din primele zile ale răscoalei începuse să circule zvonul că în Moldova „s-ar fi întins mişcarea din Rusia" şi că un rol important în agitarea spiritelor l-ar fi avut „potemkiniştii", adică foştii mateloţi răzvrătiţi de pe crucişătorul „Potemkin" care, în contextul reprimării revoluţiei ruse din 1905, primiseră azil politic în România. „Voinţa Naţională", oficiosul P.N.L. nu dăduse iniţial crezare acestui zvon[114]. Dar, potrivit unui raport al prefectului conservator de Covurlui, Gheorghe Ciuntu, printre cei 14 morţi, în urma amintitei confruntări din Galaţi, s-ar fi numărat şi „un dezertor rus, care fusese autorizat a sta în ţară şi care făcea propagandă"[115]. Conform unei alte surse, unul dintre cei arestaţi, în acelaşi context, ar fi recunoscut, în cursul interogatoriului, că este un fost „potemkinist"[116]. De la unul sau două cazuri certe nu se poate totuşi trage concluzia că rolul de frunte al răscoalei din 1907 l-ar fi avut „potemkiniştii".

În schimb, istoriografia comunistă în „etapa rolleriană", pe când toate „binefacerile" pentru poporul român erau considerate de a fi venit din Rusia şi, mai ales, din partea proletariatului rus, a susţinut fără rezerve rolul „benefic" al potemkiniştilor în timpul răscoalei. Când istoriografia comunistă a căpătat un caracter naţionalist de tip ceauşist, potemkiniştii şi agitatorii străini în general au fost daţi uitării, mai ales în lucrări de istorie adresate unui public mai larg sau în manuale şcolare, iar răscoala din 1907 a devenit un episod al „luptei seculare a poporului român pentru dreptate socială", ale cărei idealuri au fost apoi duse mai departe glorios de „clasa muncitoare" în funte cu partidul comunist şi desăvârşită de „genialul" Nicolae Ceauşescu. În lucrările ştiinţifice din epocă, specialiştii au fost obligaţi să trateze implicaţiile externe ale evenimentelor din 1907 tangenţial şi difuz, disparat, încât doar cei avizaţi să poată trage unele concluzii. Oricum, nu au fost analizate unele decizii sau reacţii ale guvernului în funcţie de informaţiile pe care acesta le deţinea. Astfel, la 16/29 martie, ministrul de Interne, Ionel

Brătianu, a transmis o circulară prefecţilor, susţinând că, în Muntenia „ne găsim în faţa unei organizaţiuni anarhiste care a organizat distrugerea sistematică”[117]. Chiar în ziua următoare, tot Ionel Brătianu trimetea o altă circulară, adresată „domnilor prefecţi de judeţe pe frontieră” cu următorul conţinut: „Rog puneţi în vedere tuturor punctelor de frontieră din acel judeţ ca să facă un riguros control la intrare călătorilor în ţară, respingând pe orice călător suspect şi încunoştinţând ministerul de fiecare caz în parte”[118]. Ministerul de Interne avea evident informaţii sau, cel puţin se temea de intrarea în ţară a unor agitatori din străinătate. De altfel, într-un lung raport adresat, la 22 martie/4 aprilie 1907, fie de un corespondent de presă, fie chiar de un agent de informaţii britanic, „domnului Edward Grey, membru al Parlamentului”[119] se menţiona că „lipoveni – o colonie de ruşi proscrişi – au fost activ angajaţi în recenta acţiune de jaf şi distrugere; un mare număr de proclamaţii în limba rusă au fost în acele sate, unde revolta a avut mai degrabă un caracter anarhist decât agrar”. Conform aceleiaşi surse, alte manifeste, tipărite de astă dată în limba bulgară, ar fi fost confiscate în zonele din jurul Bucureştiului, pe când „oraşul este înţesat de oameni suspecţi, străzile sunt pline cu străini, ale căror treburi nimeni nu pare să le cunoască”, iar „la Buftea, un sat apropiat de Bucureşti a fost prins un grup de agitatori, format din persoane care vorbeau diverse limbi, inclusiv franceza şi germana, dar a căror naţionalitate nu a fost stabilită”[120].

Nu se poate face însă abstracţie şi de activitatea agitatorică a socialiştilor de extremă stângă din ţară, grupaţi în cercurile „România Muncitoare”, despre care există o întreagă literatură istorică din epoca comunistă[121]. Ceea ce s-a trecut însă sub tăcere este raportul dintre acestea şi cercurile anarhiste subterane din străinătate, inclusiv rolul bulgarului Rakovski ce activa în România. Astfel se explică şi provenienţa manifestelor, în limba bulgară şi rusă, confiscate de autorităţile române în timpul răscoalei. Din coroborarea documentelor menţionate rezultă, pe de o parte, clare indicii privind anarhismul de sorginte străină ce ameninţa România, pe fondul unor nemulţumiri reale ale ţărănimii. Pe de altă parte, aceleaşi documente ilustrează atmosfera de incertitudine din cercurile guvernamentale, climatul în care guvernul a fost nevoit să reacţioneze.

O altă categorie de documente explică şi mai clar motivul care a determinat guvernul D.A. Sturdza de a recurge, acolo unde încercările de împăciuire dăduseră greş, la o represiune rapidă şi uneori foarte dură. Alexandru Em. Lahovary, ministrul plenipotenţiar al României la Viena, comunicase primului ministru D.A. Sturdza că fusese convocat de şeful diplomaţiei austro-ungare, baronul Alois von Aehrenthal, care îi declarase textual că „la Viena şi Budapesta se cercetează nevoia unei intervenţii urgente a armatei austro-ungare în România, în cazul în care răscoalele nu s-ar sfârşi repede, căci în prezenţa unui incendiu grav, toţi vecinii pot să se teamă ca focul să nu se întindă şi la ei”[122]. La 14/26 martie, tot Lahovary a transmis Ministerului Afacerilor Străine următoarea telegramă: „Ataşatul nostru militar a aflat indirect că pentru precauţiune Corpul 12 de armată Sibiu a primit ordin de a fi gata”[123].

Nu e greu de presupus de ce diplomaţia vieneză a fost cea mai alarmată de răscoala ţărănească din România şi hotărâtă, în caz extrem, de a ordona trupelor din Transilvania de a trece Carpaţii cu scopul reprimării răscoalei ţărăneşti. O extindere a revoltei în Transilvania ar fi constituit un mare pericol deoarece ar fi luat conotaţii naţionale, odată ce marii proprietari funciari erau unguri, iar majoritatea covârşitoare a ţăranilor era alcătuită din români.

Demersuri asemănătoare, ca cele amintite ale baronului Aehrenthal, la Viena, au fost făcute şi de contele Schönburg, ministrul plenipotenţiar al Austro-Ungariei la Bucureşti[124]. Ca atare, guvernul liberal condus de D.A.Sturdza avea de ales între a pune capăt cât mai repede răscoalei, recurgând la o represiune dură în localităţile în care ţăranii trecuseră la acte de violenţă, datorită agitatorilor, fie ei români sau străini, sau de a se trezi cu trupe austro-ungare în ţară, ceea ce însemna o încălcare grosolană a independenţei şi suveranităţii României. Take Ionescu şi P.P. Carp nu au privit cu ochi răi o eventuală intervenţie armată austro-ungară în România[125] pentru a pune capăt acţiunilor violente ale ţăranilor, mai ales din Muntenia şi Oltenia. Liberalii, în frunte cu D.A. Sturdza, care era concomitent şi ministru de externe, au respins demersurile diplomaţiei austro-ungare[126], asumându-şi răspunderea de a recurge şi la o represiune rapidă, în zonele în care situaţia nu putea fi ţinută sub control, prin alte mijloace.

Intervenţia în forţă a armatei, dotată cu muniţie de război a fost condusă de generalul Averescu. Din ordinul acestuia din urmă, sarcina restabilirii ordinii în teritoriu a fost încredinţată celor opt comandanţi de divizii: Lambrino (Turnu Severin), Gigurtu (Craiova), Cica (Târgovişte), Crăiniceanu (Bucureşti), Iarca (Buzău), Zossima (Focşani), Beller (Roman) şi Tell (Botoşani)[127]. Ordinele lui Averescu, din 13/26 martie, către comandanţii de mari unităţi, au fost foarte precise: „Îndată ce se semnalează o adunare de ţărani, comandantul [subunităţii – n.n.Ş.R.Z.] va merge cu o parte sau chiar cu toată trupa sa şi somează pe locuitori să se împrăştie; când este cu trupa un agent administrativ sau judiciar acesta va face somaţiile, în caz contrar le va face comandantul trupei [...]. După a treia somaţie se va comanda: «la ochi şi foc!» [...]. Oamenii vor ochi la picioare, pentru a evita ca gloanţele, trecând peste capul răsculaţilor, să lovească în nevinovaţi". În acelaşi document sunt cuprinse şi raporturile dintre autorităţile administraţiei publice şi armată, respectiv împărţirea răspunderilor: „Repartiţiunea trupelor atât pe districte cât şi în mici detaşamente sau coloane – preciza generalul Averescu – se va face de către comandanţii respectivi, *ţinând seama de indicaţiunea autorităţilor administrative; acestea arată care puncte sunt răzvrătite, gradul de răzvrătire iar comandanţii militari hotărăsc măsurile de luat pe a lor răspundere*"[128].

Guvernul a urmărit ca totul să se petreacă în limitele legalităţii. Astfel, la 13/26 martie, Toma Stelian, ministrul Justiţiei, a transmis următoarea circulară procurorilor din judeţe: „Vă rog şi invit ca, în înţelegere cu prefecţii şi comandanţii de trupe, să luaţi de urgenţă şi să faceţi să se execute de toate autorităţile măsurile energice necesitate de gravitatea situaţiei. Să căutaţi a linişti pe cei de

bună credință și să procedați cu toată rigoarea în contra instigatorilor și devastatorilor. Îngrijiți ca procurorii și judecătorii de instrucțiune să-și facă întreaga datorie, fără preget”[129]. Într-o serie de ordine transmise prefecților, Ionel Brătianu a cerut subalternilor săi măsuri energice dar în același timp combaterea și împiedicarea actelor abuzive de care luase cunoștință. „Vă atrag atențiunea în modul cel mai serios că arestarea instigatorilor trebuie făcută numai de autoritățile judecătorești. Mi s-a adus la cunoștință că în unele localități sub conducerea proprietarilor și arendașilor, jandarmii arbitrar se dedau la acte de asemenea natură. Vă rog a veghea neîncetat ca acest procedeu să dispară” – se adresa Ionel Brătianu într-o circulară transmisă prefecților la 15 aprilie 1907. Tot Brătianu a transmis prefectului de Mehedinți, următoarea telegramă urgentă în ziua de 20 martie (st.v.): „Numărul morților și bombardărilor mă îngrijorează. Luați grabnic dispozițiuni ca represiunile să nu degenereze în represalii”[130].

În sfârșit, tot Ionel Brătianu, telegrafiase la 21 martie /3 aprilie, prefecților de Olt, Dolj și Mehedinți: „Rog comunicați-mi detaliat orice caz de ucidere s-ar produce și luați măsuri energice ca să înceteze, în afară de opunere armată”[131].

Ministrul de Interne Ionel Brătianu s-a opus continuu în cursul evenimentelor acțiunilor ilegale, exceselor și actelor arbitrare ale unor comandanți militari și a urmărit continuu ca măsurile represive să fie luate cu fermitate dar în concordanță cu legile țării. „Contra lipovenilor excitatori luați cele mai energice și mai grabnice măsuri. Orice început de rebeliune trebuie suprimat în chip exemplar pentru a împiedica urmarea”, transmisese, la 16 martie (st.v.), Ionel Brătianu prefectului de Tulcea[132]. Instrucțiuni asemănătoare s-au transmis de altfel tuturor prefecților într-o circulară, cu aceeași dată: „Trimiteți o situație generală a revoltelor ce au avut loc în județul ce administrați, arătând caracterul lor, distrugerile sau omorurile ce s-au comis, precum și represiunile ce s-au făcut [...]. Vă atrag încă o dată atențiunea asupra absolutei necesități de a se reprima chiar din primul moment, în modul cel mai energic orice bandă care ar comite acte de violență sau de incendiu. Veți atrage atenția asupra reprimărilor energice ce se fac în județele Vlașca, Teleorman, Dolj, invitând populația rurală să fie calmă și să nu se reimpună grave sarcini de a executa represiuni de aceeași natură”[133].

Reprimările din Vlașca, Dolj și Teleorman, la care se referise Brătianu, în menționata circulară sunt cele în care s-au tras câteva ghiulele de tun, unde cetele de răsculați au fost deosebit de violente atacând forțele de ordine, omorând sau rănind militarii. Conform unei relatări din ziarul „Dimineața” s-au folosit tunuri în localitățile Vieru, Odivoaia și Stănești din județul Vlașca, după ce, în ultima localitate menționată fusese ucis de răsculați locotenentul Nițulescu și rănit căpitanul Mareș[134].

Asemenea procedee extreme au fost folosite și la Băilești și Gelicea Mare în județul Dolj și în alte câteva localități din județele Teleorman, Olt și Mehedinți[135]. Toate acestea constituie un adevăr, care nu poate fi ocolit, după cum tot atât de adevărat este faptul, menționat deja, că guvernul trebuia să pună cât mai rapid

capăt haosului din țară și mai ales să prevină o intervenție a trupelor austro-ungare.

În două săptămâni liniștea a fost restabilită. Care a fost bilanțul? Potrivit unui raport al Ministerului de Interne, 7807 participanți la răscoală au fost trimiși în judecată, din care 7643 pentru devastări și 164 pentru omoruri. Din prima categorie cei mai mulți au fost ulterior eliberați[136]. În ceea ce privește numărul morților, acesta continuă și azi să fie controversat. Cifra dată publicității de către autorități în 1907 a fost de 419. Aceasta a fost contestată de la bun început atât în presa vremii cât și de observatorii străini. Ziarul „Adevărul" a lansat în schimb cifra fantezistă 11.000[137], preluată cu entuziasm atât de adversarii din extrema stângă a liberalilor din epocă și cu atât mai mult de propaganda comunistă din timpul dictaturii lui Gheorghiu-Dej și Nicolae Ceaușescu. Cu cinism au fost adunați, în zilele de 27-30 aprilie 1962, exact 11.000 de țărani, în principalul pavilion din complexul expozițional din fosta piață a Scânteii, pentru a sărbători, alături de membrii Marii Adunări Naționale, încheierea procesului de colectivizare a agriculturii, cu alte cuvinte deposedarea țărănimii, prin forță, procese politice și omoruri, de pământul cu care fuseseră împroprietăriți moșii lor din inițiativa liberalilor după primul război mondial.

Imediat după încetarea răscoalei, contele Schönburg, ministrul plenipotențiar al Austro-Ungariei la București, aprecia, într-un raport trimis la Viena, numărul victimelor între 1000 și 5000, considerând prima cifră poate „prea mică"[138], iar generalul Averescu avansase cifra de 2000[139]. De la asemenea cifre lansate în perioada respectivă, fie de contele Schönburg, fie de generalul Averescu, unii istorici precum A. Stan, M. Iosa sau Florin Constantiniu, în lucrări publicate cu câțiva ani în urmă, apreciază numărul victimelor la „câteva mii"[140] sau de „ordinul miilor"[141].

Chiar și aceste cifre aproximative, care includ și victimele din timpul guvernării conservatoare, nu pot fi trecute cu vederea. Dar totodată trebuie recunoscut că liberalii, asumându-și greaua răspundere a guvernării în martie 1907, au salvat atunci România de la o intervenție militară străină cu consecințe catastrofale și au pus capăt anarhiei, pe cale de a submina și din interior siguranța națională.

După restabilirea liniștii în țară și amnistierea majorității covârșitoare a participanților la răscoală, liberalii au trecut la punerea în aplicare a programului lor de guvernare, anunțat odată cu preluarea puterii la 12/25 martie 1907 și care luase forma menționatei proclamații către țară în acele momente dramatice.

„Acest manifest se pune în executare prin legea care este astăzi în discuțiune [Legea asupra învoielilor agricole – n.n.Ș.R.Z.] și prin legile anunțate corpurilor legiuitoare prin mesajul regal", avea să declare D.A.Sturdza în ședința Adunării Deputaților din 11 decembrie 1907[142].

Procesul de legiferare a început de-abia în toamna anului 1907. Ar fi fost imposibil ca proiectele de legi ale liberalilor să poată fi trecute printr-un Parlament dominat de conservatori. Totodată, în viața politică din epocă exista

cutuma conform căreia alegerile să fie organizate după demisia guvernului, până atunci în exercițiu, şi constituirea unui nou cabinet constituit din reprezentanţi ai fostei opoziţii. Această cutumă nu a mai putut fi aplicată în martie 1907, datorită evenimentelor, încât alegerile s-au desfăşurat doar la finele lunii mai, fiind câştigate de către liberali. Într-o scurtă sesiune parlamentară extraodinară s-a ales, mai întâi, noua conducere a celor două adunări legiuitoare, fiind apoi votate o seamă de legi de mică semnificaţie, singura legată de evenimentele din primăvara anului 1907 fiind cea privind sprijinirea financiară a celor păgubiţi în timpul răscoalei[143]. În noua configuraţie a Parlamentului, dominată de această dată de liberali, M. Pherekyde fusese ales preşedinte al Adunării Deputaţilor, iar P.S. Aurelian în fruntea Senatului. În cadrul aceleiaşi sesiuni extraordinare a mai fost constituită, la propunerea primului ministru D.A.Sturdza, comisia care, până la reîntrunirea în sesiune ordinară a Adunării Deputaţilor şi Senatului să efectueze un studiu privind problema agrară, în vederea elaborării proiectelor de legi pe această temă. În sfârşit, în cursul vacanţei parlamentare, regele Carol I, la propunerea guvernului liberal, a semnat amintitul decret de amnistie (17 august 1907 st.v.).

Încă în cursul discuţiei prilejuite de mesajul regal de deschidere a sesiunii ordinare a Parlamentului, la mijlocul lunii noiembrie 1907, conservatorii au atacat cu violenţă programul liberal menit de a veni în întâmpinarea cererilor sătenilor.

Ceea ce contravenea, în primul rând, intereselor marilor proprietari era intenţia liberalilor de a fixa prin lege un minim valoric sub care nu se puteau contracta învoieli agricole şi un maxim al suprafeţei ce urma să fie acordată sătenilor de către proprietari în schimbul sumei de bani stabilită pe care urma să o primească ţăranul prin contractul încheiat. Ambele măsuri opreau pe proprietari să impună, după bunul lor plac, condiţiile contractuale sătenilor. O altă măsură căreia marii proprietari căutau să se împotrivească era constituirea islazurilor comunale, ştiut fiind că până atunci vitele sătenilor păşteau pe terenurile marilor proprietari, afectate în acest scop şi în condiţiile stabilite de aceştia din urmă. Cea mai vehementă intervenţie din partea conservatorilor, cu prilejul discutării „adresei de răspuns" la mesajul regal, prilejuit de deschiderea sesiunii parlamentare a aparţinut lui Nicolae Filipescu care a acuzat pe liberali, nici mai mult nici mai puţin, de a fi ajuns să aibă o doctrină socialistă. „Dacă voiţi să răpiţi proprietarului tot ceea ce este beneficiu întâmplător, datorită împrejurărilor fortuite sau progresului general, atunci inauguraţi o şcoală care să răstoarne toate fundamentele pe care sunt aşezate societăţile civilizate. Atunci intrăm într-o altă fază a vieţii noastre politice, mergem de-a dreptul la socialism [...]. Aţi venit şi aţi azmuţit toate pasiunile rele, aţi dat drumul tuturor sentimetelor de ură şi invidie în contra proprietarilor", a susţinut, în discursul său, amintitul fruntaş conservator[144]. N-au lipsit nici critici, e drept puţine, din partea celor care considerau măsurile preconizate de liberali ca insuficiente, discursul cel mai acid pe această temă constituindu-l cel rostit de Nicolae Iorga[145]. Răspunsul la acuzele conserva-

torilor şi mai ales a lui Nicolae Filipescu a fost dat mai întâi de Ionel Brătianu, iniţiatorul viitoarei noi legi a „învoielilor agricole" şi în finalul dezbaterii de D.A.Sturdza.

Respingând acuzele conservatorilor, conform cărora Partidul Naţional Liberal ar fi ajuns adeptul doctrinei socialiste şi potrivnică proprietăţii, Ionel Brătianu declara, în aplauzele prelungite ale majorităţii parlamentare că revendică pentru liberali „dreptul de a se pronunţa ca proprietari", dar nu crede că „simţământul de proprietate se poate doza după întinderea moşiei"[146]. În spatele acestor cuvinte ale lui Ionel Brătianu se aflau de fapt intenţiile sale, încă nedeclarate, ca într-un viitor apropiat să iniţieze o reală reformă agrară.

Dezbateri la fel de aprinse au continuat odată cu punerea „legii învoielilor agricole" pe ordinea de zi a Parlamentului[147].

În cursul disputei s-a remarcat, din partea liberalilor, un personaj mai puţin cunoscut până atunci: „tânărul Duca" după cum avea să-l nominalizeze P.P.Carp, în cursul intervenţiei sale. I.G.Duca combătuse doctrinar întreaga concepţie a conservatorilor în privinţa problemei agrare şi respinsese acuzele acestora, anume că ţăranii ar fi leneşi, îndărătnici la muncă şi lipsiţi de spirit economic. Conform aprecierilor sale, cauzele situaţiei existente în lumea satelor trebuie căutate în sistemul relaţiilor agrare, în învoielile agricole „încâlcite şi cu obligaţiuni multiple", ceea ce noua lege urmărea să înlăture, pentru a aşeza pe alte baze raporturile dintre ţărani şi proprietari. „Libertatea convenţiunilor – afirmase I.G.Duca – nu poate să existe atunci când pe de o parte avem pe cel tare şi de altă parte pe cel slab; libertatea convenţiunilor nu poate să existe atunci când de o parte avem pe cel care deţine în mâna sa mijloacele de trai ale celuilalt, iar de altă parte pe cel care are nevoie de celălalt ca să trăiască şi nu poate să trăiască fără el. Atunci, domnilor nu mai este libertatea convenţiunii, e numai libertatea opresiunii"[148].

„Domnilor, proprietatea mare îşi are rostul ei deosebit, după ce înseamnă acest cuvânt în gura fiecăruia dintre noi. Dacă prin proprietate mare înţelegem ceea ce există în alte state, sub acest nume, proprietate de 500 sau de 1000 de hectare, aceasta este admisibil; când însă proprietatea ajunge la zeci de mii de hectare, atunci în limba ţărilor civilizate nu se mai numeşte proprietate mare, ci proprietate latifundiară. Şi nu cunosc nici o operă istorică şi nici o operă sociologică care să apere proprietatea latifundiară" – a susţinut Ionel Brătianu, la încheierea dezbaterilor, răspunzând criticilor aduse legii de către conservatori, în special celor ale lui P.P.Carp, Nicolae Filipescu şi Ion Lahovary[149].

Ce conţinea, în ultimă instanţă, această lege iniţiată de Ionel Brătianu, în calitatea de ministru de Interne, faţă de care conservatorii s-au opus cu vehemenţă, dar fără vreun rezultat deoarece se aflau în minoritate?

1. Interzicerea unor contracte care să prevadă arendarea şi în bani şi în dijmă a aceluiaşi teren (art. 2).

2. Interzicerea „învoielilor" care să prevadă „muncă la tarla", adică obligarea țăranului de a cultiva o suprafață de teren, a proprietarului sau arendașului, egală cu cea primită de la aceștia în folosința respectivului sătean (art. 3).
3. Stabilirea unor termene precise în vederea dijmuirii produselor încât proprietarii, dar mai ales țăranii să le depoziteze într-un timp rezonabil. În cazul nerespectării acestor termene, dijmuirea va fi făcută „din oficiu de către administratorul plășii, asistat de doi consilieri comunali" (art. 4).
4. Dreptul țăranilor de ridicare a recoltei în fața aceleiași comisii menționate mai sus dacă „proprietarul sau arendașul nu ar îngădui ridicarea acesteia, deși s-au îndeplinit toate obligațiunile prevăzute în contract pentru pământurile arendate în bani". Ca atare, posibilitatea țăranilor de a-și ridica partea din recoltă pe care au produs-o, în cazul în care proprietarul sau arendașul refuză să le-o plătească (art. 7). Stabilirea de către comisii regionale, special constituite, a prețurilor minime și maxime la care se vor putea încheia învoielile agricole în bani cât și „cantitatea diferitelor munci ce se pot executa într-o zi de către un bărbat, o femeie sau de către minori" (art. 65). Totodată, legea interzicea „orice dări suplimentare în natură sau în bani" (rușfeturi) ale țăranilor către proprietari sau arendași (art. 52). În sfârșit, prin aceeași lege se înființau islazurile comunale a căror întindere urma să fie fixată în funcție de numărul vitelor din fiecare sat sau cătun (art. 9 – 30)[150].

După cum se poate observa, această lege nu atingea proprietățile agricole, fie ele cât de mari. Măsuri mai radicale, spre care tindeau liberalii din „tânara generație", având în frunte pe Ionel Brătianu, nu puteau fi luate atâta vreme cât în fruntea partidului se mai afla D.A.Sturdza, care la rândul său era susținut de un număr de mari proprietari funciari. Legea însă punea capăt abuzurilor și, în același timp, contribuia incontestabil la ridicarea nivelului de trai al țărănimii.

Ca o completare a „legii învoielilor agricole" liberalii au mai trecut prin Parlament, la finele anului 1907, legea de înființare a judecătoriilor de ocol. Această nouă instanță, alcătuită dintr-un judecător, un magistrat stagiar, un grefier și secretarul comunei respective era menită să judece la fața locului diferendele ivite între țărani și proprietari sau arendași, ușurându-se ca atare accesul sătenilor la Justiție[151].

În anul 1908 liberalii și-au continuat neabătut programul promis țăranilor în martie 1907.

O primă lege a fost cea de înființare a „Casei rurale" (21 februarie 1908 st.v.), instituție prin intermediul căreia puteau fi cumpărate moșiile scoase la vânzare de către proprietari și revândute în loturi mici țăranilor. „Casa rurală" după cumpărarea unei moșii, o împărțea în loturi de câte 5 ha, punând-o în vânzare. Țăranii aveau posibilitatea de a cumpăra unul sau mai multe loturi plătind un aconto de 15% pentru un lot. Avansul scădea în funcție de numărul

loturilor cumpărate astfel încât pentru 5 loturi, ceea ce constituia un maxim, urma să fie plătit „Casei rurale" un aconto de 35% din preţ. Fiind de fapt o instituţie de credit, „Casa rurală" oferea în acelaşi timp posibilitatea unor investiţii avantajoase de capital cu dobânzi avantajoase[152].

Discutarea în Adunarea Deputaţilor şi în Senat a legii a dat naştere unei noi dispute aprinse între conservatori, care aveau propriul lor proiect susţinut de P.P.Carp (înfiinţarea „Băncii agrare") şi liberali care apărau proiectul guvernamental, iniţiatori fiind Anton Carp, ministrul Agriculturii, Industriei, Comerţului şi Domeniilor şi Toma Stelian, ministrul Justiţiei. Diferenţa între proiectul liberalilor şi cel al conservatorilor era, în ultimă instanţă, că aceştia din urmă intenţionau trecerea în proprietatea ţăranilor, prin acordarea de credite ce se puteau ridica până la 75% din preţul de cumpărare, stabilit prin licitaţie publică, doar a moşiilor grevate de anumite sarcini fiscale[153].

În ceea ce priveşte luările de cuvânt din cursul dezbaterilor, cel puţin două dintre acestea merită a fi subliniate. Cea a lui Take Ionescu, care a vorbit mai mult în favoarea legii decât împotriva acesteia. Era primul său discurs în calitate de şef al Partidului Conservator Democrat, o formaţiune politică de centru, creată în ajun (3/16 februarie 1908). Cea de a doua intervenţie care merită a fi reţinută a fost cea a liberalului Constantin Stere, care a apreciat, în Adunarea Deputaţilor, înfiinţarea „Casei rurale" drept o modestă instituţie de credit constituită pentru a veni în sprijinul ţărănimii, curmarea din rădăcini a răului trebuind să se facă printr-o nouă şi veritabilă împroprietărire a ţărănimii căci „la baza situaţiunii noastre sociale morbide se află o repartizare nenormală, nesănătoasă a proprietăţii funciare".[154] În cuvântul său, Stere exprimase punctul de vedere al aripii radicale a liberalilor şi care a susţinut ascensiunea lui Ionel Brătianu spre conducerea partidului, acesta din urmă fiind el însuşi un adept al unei veritabile reforme agrare, fără se se exprime în acest sens până a fi fost ales preşedinte.

În aplicarea, mai departe, a programului lor de guvernare şi respectând astfel promisiunile făcute ţăranilor în amintitul manifest din martie 1907, liberalii au prezentat Adunării Deputaţilor spre dezbatere şi adoptare, tot în martie dar în anul 1908, legea pentru mărginirea dreptului de a ţine în arendă moşii, iniţiată de ministrul Justiţiei, Toma Stelian. După cum a susţinut I.G.Duca în faţa deputaţilor, în calitatea sa de raportor privind menţionata lege, trusturile arendăşeşti „ca să împiedice mai întâi concurenţa arendaşilor mici şi mijlocii şi pe urmă ca să înfrunte trusturile rivale, au ridicat în mod cu totul factice şi nejustificat, prin vreun factor economic sau prin vreo îmbunătăţire tehnică, preţul arendărilor şi au trebuit atunci să exploateze fără cruţare ţărănimea". „Tot aceste trusturi au mărginit la minimum posibil – a continuat Duca în argumentarea sa – câtimea de pământ dată ţăranului şi au recurs pe o scară atât de întinsă la introducerea muncitorilor străini cărora nu aveau nevoie să le dea spre hrană nici o porţiune de pământ din moşiile ce ţineau cu arendă"[155]. În aprecierea lui Duca, trusturile arendăşeşti „prin acaparea pământurilor, prin felul de exploataţiune, prin nimicirea concurenţei, prin forţa economică ce reprezentau, prin influenţa

socială de care dispuneau şi mai ales prin naţionalitatea celor ce se aflau în capul lor, ajunseseră să constituie un îndoit pericol: un pericol economic şi un pericol naţional". Conţinutul legii desfiinţa practic trusturile arendăşeşti. Conform articolului 1 al acesteia „nimeni nu poate – singur sau în asociaţiune cu alţii, direct sau sub orice formă sau denumire, prin prepuşi sau persoane interpuse – lua în arendă sau exploata ca arendaş decât o moşie, oricare ar fi întinderea, sau mai multe moşii a căror întindere însă împreună să nu fie mai mare de 4000 de hectare cultivabile". Orice contract de arendare care ar fi depăşit suprafaţa menţionată era considerat „în întregime nul" (art. 2). Încălcarea prevederilor de la articolul 1 se pedepsea totodată cu închisoare de la 2 luni la 1 an (art. 3). Legea dădea posibilitatea derulării contractelor de arendare existente până, cel mai târziu, în data de 23 aprilie 1910. Concomitent, proprietarii, la încetarea contractului, urmau să despăgubească pe arendaşi pentru „contracţiunile şi îmbunătăţirea acaretelor necesare exploatării de aceştia pe moşii"[156].

Prin această lege liberalii au reuşit să desfiinţeze trusturile arendăşeşti, exploatarea ţăranilor de către acestea constituind scânteia răscoalei ţărăneşti din 1907.

Prin această ultimă lege, promulgată la 10 aprilie 1908, guvernul condus de D.A.Sturdza şi-a încheiat programul legislativ referitor la „problema agrară" care a stat în centrul guvernării liberale din cursul anilor 1907-1910.

A fost un incontestabil mare pas înainte în rezolvarea a ceea ce era denumită în epocă „chestia ţărănească".

Anul 1908 a fost în acelaşi timp şi un an crucial în istoria Partidului Naţional Liberal: retragerea lui D.A.Sturdza din viaţa politică şi preluarea conducerii guvernului de către Ionel Brătianu (27 decembrie st.v.) şi la puţină vreme a conducerii Partidului Naţional Liberal (11/24 ianuarie 1909).

Ajuns într-o fază acută a unei boli mai vechi, D.A.Sturdza plecase la München pentru tratament de unde, la 14 decembrie 1908 st.v. a transmis regelui Carol I, printr-o scrisoare, demisia sa din fruntea guvernului.

După cum s-a menţionat, calea spre preşedinţia partidului îi fusese netezită treptat lui Ionel Brătianu de „Oculta", mai ales de Eugen Carada. Totodată, Ionel Brătianu era susţinut de noua generaţie de liberali dar, până la urmă, ajungerea sa în fruntea partidului s-a datorat meritelor sale personale de om politic, de înoitor al doctrinei liberale, de bun organizator şi de profesionalismul de care dăduse dovadă în cursul ultimelor guvernări. Problema „succesiunii" a fost definitiv tranşată în casa lui Mihail Pherekyde, la 27 decembrie 1908 (st.v.) de către E. Carada, P.S.Aurelian, Spiru Haret şi Emil Costinescu. În aceeaşi zi, Birourile Parlamentului, convocate într-o şedinţă extraordinară, au admis soluţia propusă iar regele Carol I l-a numit pe Ionel Brătianu, prin decret regal, preşedinte al Consiliului de Miniştri[157].

Cu prilejul Congresului Partidului Naţional Liberal, prezidat de P.S.Aurelian, ce s-a desfăşurat în Bucureşti, la 11/24 ianuarie 1909, acesta, în calitatea sa de vechi fruntaş liberal şi de preşedinte în exerciţiu al Senatului, urmat de M. Pherekyde, preşedintele Adunării Deputaţilor, au propus delegaţiilor alegerea

lui Ionel Brătianu în fruntea partidului. Această propunere a mai fost susţinută prin luările de cuvânt ale generalului Budişteanu, vicepreşedinte al Senatului, Emil Costinescu, ministerul Finanţelor, Constantin Stere, N. Gane şi Ilarie Izvoranu. Apoi în ovaţiile participanţilor la congres, Mihail Pherekyde a dat citire moţiunii prin care „Membrii Partidului Naţional Liberal, adunaţi în Bucureşti, în sala Băilor Eforiei, în ziua de 11 ianuarie 1909, reprezentând întreaga organizaţie a Partidului Liberal din toată ţara, declară şi recunosc pe Ion I.C. Brătianu preşedinte al Comitetului Executiv şi conducător al Partidului Naţional Liberal”[158].

Alegerea lui Ionel Brătianu în fruntea Partidului Naţional Liberal n-a însemnat doar o simplă înlocuire a unui preşedinte cu un altul. Ea a reprezentat, în ultimă instanţă, o victorie a tinerei generaţii de liberali, în fruntea acesteia aflându-se Ionel Brătianu, care milita pentru o readaptare a doctrinei liberale la cerinţele vremii şi ale societăţii româneşti. În urma alegerii lui Ionel Brătianu în fruntea Partidului Naţional Liberal avea să se petreacă mai repede schimbul de generaţii în cadrul partidului. În sfârşit, Ion I.C. Brătianu preşedinte a însemnat unitatea partidului, atât de necesară în contextul evenimentelor cruciale pentru România care, în curând, aveau să se desfăşoare.

În ziua imediat următoare Congresului Partidului Naţional Liberal a avut loc actul de investitură a lui Ionel Brătianu, ca prim ministru al ţării de către Parlament. În şedinţa Senatului din 12 ianuarie 1909, acesta din urmă a dat citire mesajului regal, prin care se comunica primirea demisiei lui D.A.Sturdza şi numirea lui Ion I.C. Brătianu ca preşedinte al Consiliului de Miniştri şi ad-interim la Externe. La intervenţia lui C. Dissescu, care apreciase actul drept neconstituţional, deoarece ar fi trebuit mai întâi să demisioneze întregul guvern, Brătianu i-a răspuns cu calm că demisia lui Sturdza nu a fost una politică ci din motive de sănătate, încât situaţia creată nu implica retragerea guvernului, iar excepţia de neconstituţionalitate nu poate fi invocată. În Adunarea Deputaţilor, investirea noului prim ministru a fost mai zgomotoasă, datorită intervenţiei lui Nicolae Filipescu care, în luarea sa de cuvânt, a susţinut că nu este vorba de o simplă schimbare a unui prim ministru ci de o modificare de orientare a politicii guvernului. Brătianu, în replică, nu putea să nu-l contrazică, dar de fapt Filipescu avusese dreptate[159].

Guvernul liberal condus de Ionel Brătianu a rămas la cârma ţării până la 27 decembrie 1910 st.v. În această a doua parte a guvernării liberale, în prim plan ajunseseră problemele externe ale României, datorită declanşării cunoscutei „crize bosniace” care, la un moment dat, ajunsese în faza izbucnirii unui potenţial război mondial, ceea ce ar fi putut antrena şi România, datorită tratatului secret de alianţă cu Puterile Centrale. De aceea şi dezbaterile parlamentare au avut în centrul lor mai ales politica externă a guvernului I.I.C.Brătianu şi într-o mai mică măsură noile proiecte de legi ale liberalilor, dintre care trebuie totuşi amintite cele privind dreptul de asociere a funcţionarilor, meseriaşilor, muncitorilor statului, judeţelor, comunelor şi stabilimentelor statului, înfiinţarea Comisiei istorice a

României, codul silvic, construirea de locuințe ieftine pentru muncitori, repausul duminical, organizarea şi administrarea teatrelor din România.

În timpul acestei guvernări Ionel Brătianu a fost obiectul unui atentat, în seara de 8 decembrie 1909, săvârşit de muncitorul feroviar Gheorghe Stoenescu-Jelea, instrument al cercurilor socialiste de extremă stângă, având în frunte pe doctorul Cristian Racovski, de naționalitate bulgară, dar care îşi desfăşura activitatea în România[160]. Autorul moral al încercării de ucidere a primului ministru român nu a putut fi stabilit de anchetă, ceea ce este însă cert este faptul că atentatul a avut loc după o primă expulzare a lui Racovski de către liberali.

În timpul convalescenței lui Ionel Brătianu în Italia, interimatul Preşedinției Consiliului de Miniştri a fost asigurat de M. Pherekyde, deşi inițial regele semnase un decret pentru Spiru Haret. Schimbarea s-a făcut la intervenția lui Brătianu pentru a da o anumită satisfacție „bătrânilor liberali", nemulțumiți de influența prea mare a tinerilor din guvern.

La finele anului 1910, Ionel Brătianu a luat decizia retragerii de la guvernare. În afara faptului că se apropiau cei patru ani, după care ar fi urmat oricum alegeri, primul ministru a decis să se retragă pentru ca partidul să aibă liniştea necesară pentru a elabora şi a veni în fața țării cu un nou program, mai radical, conform concepției preşedintelui şi a celor mai apropiați colaboratori ai săi. Ca atare, în ziua de 20 decembrie 1910 st.v. el a convocat pe parlamentarii liberali la Ministerul de Externe, pentru o consfătuire „în scopul retragerii". „Atunci când Partidul Liberal a decis să se retragă de la guvern, a făcut-o pentru că nu vedea lipsuri în rândul acelor cu care intrase în foc. După ce ne-am consfătuit, am socotit ca o chestiune de înaltă politică condițiunea ca retragerea noastră să se facă în aşa chip încât înşişi adversarii partidului nostru să asiste la această retragere nu numai cu un simțământ de respect dar cu frică. Guvernul îl pot lua alții dar puterea ne rămâne nouă", a declarat cu acel prilej Ionel Brătianu[161]. O săptămână mai târziu (28 decembrie 1910 st.v.), el a prezentat regelui Carol I demisia guvernului liberal.

3. Liberalii şi politica externă a României (1901 – 1914)

În domeniul politicii externe a României, între liberali şi conservatori a existat, de-a lungul primului deceniu şi jumătatea secolului XX, un tacit consens, deoarece şi pentru unii şi pentru alții interesul național era prioritar față de cel de partid. Acest fapt s-a datorat, pe de o parte, calității oamenilor politici din epocă, iar, pe de altă parte, înțelepciunii regelui Carol I, a cărui influență în relațiile internaționale ale României era mare, ambele partide neîncercând să i-o conteste, până în momentul izbucnirii primului război mondial.

Ca atare, în timpul primilor 13 ani ai secolului XX, a existat o continuitate în orientarea politicii externe a României şi în priorităţile avute în vedere de diplomaţia românească, în raport cu evoluţia situaţiei internaţionale şi, mai ales, a celei din sud-estul Europei.

După cum s-a menţionat în capitolele precedente, semnarea în 1883 a tratatului secret de alianţă cu Austro-Ungaria, pentru ipoteza unei agresiuni ruseşti, s-a petrecut în timpul unei guvernări liberale. Aderarea României la Tripla Alianţă, prin semnarea menţionatului tratat cu Austro-Ungaria, la care s-a asociat Germania şi Italia, a fost opera regelui Carol I şi a primului ministru liberal de atunci, I.C. Brătianu. Ulterior, regele reuşise să convingă pe conservatori să reînnoiască menţionatul tratat în 1892, iar în deceniile următoare acesta a fost prelungit de mai multe ori, indiferent de partidul care, în momentul respectiv, s-a aflat la putere. Ca atare, la 4/17 aprilie 1902, primul ministru liberal, D.A. Sturdza, şi-a pus semnătura pe unul similar cu cele precedente. De la bun început acest tratat a avut un caracter secret şi, în consecinţă, nu a făcut obiectul unor dezbateri parlamentare, nefiind vreodată ratificat de către forumul legislativ al ţării. Caracterul secret al tratatului s-a datorat, pe de o parte, practicilor diplomatice din epocă. Nici tratatele de alianţă dintre marile puteri nu au avut un caracter public. Pe de altă parte, tratatul de alianţă cu Austro-Ungaria a avut un caracter secret, încât doar câţiva oameni politici români au avut ocazia să-l cunoască, şi dintr-un motiv intern de maximă însemnătate. Alianţa cu Austro-Ungaria contravenea năzuinţei de unitate statală a românilor de pe ambele părţi ale Carpaţilor, într-o perioadă în care românii din Transilvania, Banat şi Bucovina se aflau sub stăpânirea monarhiei habsburgice. Dar, pentru oamenii politici români din epocă, prioritate avea atunci garantarea suveranităţii naţionale a României de către Tripla Alianţă faţă de politica expansivă a Rusiei, cu atât mai mult cu cât eliberarea românilor de sub stăpânirea Austro-Ungariei era o utopie atâta vreme cât, în relaţiile internaţionale, cuvântul Germaniei, având ca principal aliat Austro-Ungaria, era hotărâtor în Europa.

Din motivele menţionate mai sus foarte puţini oameni politici români au cunoscut, de-a lungul vremii, conţinutul tratatului dintre România şi marile puteri ale Triplei Alianţe. Printre cei „iniţiaţi" s-a numărat D.A. Sturdza, semnatarul documentului din 4/17 aprilie 1902. În acel moment Sturdza era cel mai vechi dintre „iniţiaţi" căci tot el fusese cel care semnase tratatul din 1883, în calitate de ministru de Externe, chiar dacă negocierile cu Germania şi Austro-Ungaria fuseseră purtate de I.C. Brătianu.

După cum conservatorii din epocă, în urma demersurilor regelui Carol I, nu s-au abătut de la orientarea spre Puterile Centrale a guvernului liberal din 1883, tot aşa guvernele liberale din 1901-1904 şi 1907-1910 au urmat politica inaugurată de conservatori, respectiv de P.P. Carp şi Alexandru Marghiloman, în 1900-1901, privind poziţia României faţă de evoluţia raportului de forţe din Balcani.

Atât Carp, prim ministru între 7/19 iulie 1900 şi 14/27 februarie 1901, şi Marghiloman, în calitatea sa de şef al diplomaţiei româneşti din aceeaşi perioadă,

cu prilejul discuțiilor prealabile reînnoirii tratatului cu Tripla Alianță, au insistat pentru introducerea unei clauze suplimentare: sprijin militar din partea Austro-Ungariei în cazul unui atac armat al Rusiei asupra României, drept urmare a unei intervenții a trupelor române în sudul Dunării contra Bulgariei. Guvernanții români erau, în mod justificat, îngrijorați de planurile expansioniste ale Bulgariei în Balcani, dat fiind că aceasta a fost și rămăsese o zonă de influență rusească, ba chiar un cap de pod al Petersburgului îndreptat spre Bosfor și Dardanele. La cele menționate se mai adaugă și revendicarea Dobrogei de către cercurile naționaliste de la Sofia. În acest context, Carp și Marghiloman ceruseră, la Viena și Berlin, nu numai introducerea în viitorul tratat dintre România și Tripla Alianță a amintitei extinderi a *casus foederis*. Ei încercaseră să obțină și acordul Puterilor Centrale în privința unor compensații teritoriale pe seama Bulgariei (până pe linia Șumla-Varna) în cazul în care aceasta din urmă ar fi anexat Macedonia[162].

Aceleași demersuri le-a continuat D.A. Sturdza, după preluarea puterii de către liberali, la 14/27 februarie 1901, dar s-a lovit, mai ales, de refuzul Berlinului, încât noul prim-ministru liberal a semnat, până la urmă, prelungirea tratatului secret cu Tripla Alianță, în 1902, fără să se fi făcut vreo modificare a textului inițial[163]. Menținerea cu orice preț a *statu quo*-ului în sudul Dunării și compensații teritoriale pentru România, în cazul în care acesta ar fi fost încălcat de Bulgaria, devenise o constantă a politicii externe românești, de la care nu s-au abătut liberalii nici după ce Ionel Brătianu ajunsese prim-ministru și președinte al Partidului Național Liberal.

În cursul mai multor runde de convorbiri cu baronul Alois von Aehrenthal, ministru de Externe al Austro-Ungariei, și cu cancelarul german, Bethmann Hollweg, din cursul lunilor iulie – septembrie 1909, Ionel Brătianu pusese în discuție aceleași probleme pe care le ridicase P.P. Carp cu nouă ani în urmă, iar refuzul diplomației vieneze și a celei de la Berlin fusese chiar mai categoric decât înainte[164].

Vizita lui Ionel Brătianu la Viena și Berlin mai avusese un scop, anume cel de a asigura diplomația austro-ungară și germană că în politica externă a României nu apăruse nici o schimbare, după ce el luase locul lui D.A. Sturdza la președinția Guvernului. La Viena, mai ales, schimbarea primului ministru al României, la începutul anului 1909 crease o anumită îngrijorare. Încă în timpul trecutei guvernări liberale, marchizul de Pallavicini, ministrul plenipotențiar al monarhiei habsburgice la București, avertizase Viena că „Frații Brătianu sunt, ca de altfel toți oamenii politici români, naționaliști notorii care au ca obiectiv al năzuințelor lor unirea tuturor românilor" dar „aceasta constituie un obiectiv de viitor"[165]. Diplomația vieneză fusese, de asemenea, iritată de faptul că în 1907, după ce liberalii ajunseseră la putere, „Liga Culturală" de la București obținuse statutul de persoană juridică și că, în vara aceluiași an, Ionel Brătianu se afla în Transilvania, chiar în zilele în care, la Sibiu, se desfășura adunarea generală a membrilor asociației „Astra". Totuși, pentru a nu crea un incident diplomatic,

Ionel Brătianu fiind membru al Guvernului României, nu a participat la întrunirea „Astrei", după cum crezuseră iniţial autorităţile ungare[166].

În amintitele sale aprecieri asupra oamenilor politici români, în general, şi asupra fraţilor Brătianu, în mod special, marchizul de Pallavicini avusese perfectă dreptate. Pragmatismul lui Ionel Brătianu în domeniul politicii externe a României şi năzuinţele sale privind reorientarea alianţelor statului român, cu scopul eliberării românilor de peste Carpaţi, într-un viitor încă nedefinit, se desprind din atitudinea sa din timpul „crizei bosniace". Această gravă criză internaţională izbucnise datorită nerespectării de către Austro-Ungaria a trocului convenit între baronul Aehrenthal, ministrul de Externe al monarhiei habsburgice, şi omologul său rus, A.P. Izvolski: anexarea Bosniei şi Herţegovinei de către Viena în schimbul susţinerii de către aceasta din urmă a modificării regimului strâmtorilor Bosfor şi Dardanele în favoarea Rusiei. Iniţiativa acestui „schimb" aparţinuse lui Izvolski, care îşi închipuise că, în urma apropierii intervenite în 1907 între Londra şi Sankt Petersburg, el va avea cu siguranţă sprijinul diplomaţiei britanice încât, reuşind să cadă de acord cu Austro-Ungaria, principalul rival al Rusiei în Balcani, el va reuşi să-şi atingă scopul în privinţa statutului „strâmtorilor". Numai că baronul Aehrenthal l-a pus pe Izvolski în faţa faptului împlinit. Fără să fi fost prevenit guvernul din Petersburg, la Viena a fost anunţată, în ziua de 5 octombrie 1908, anexarea Bosniei şi Herţegovinei, nemaişteptându-se rezultatul demersurilor diplomaţiei ruse la Londra. Aehrenthal aflase că Foreign Office-ul nu-şi va schimba tradiţionala sa poziţie în privinţa Bosforului şi a Dardanelelor şi a trecut la acţiune, atingându-şi scopul. Serbia, încurajată de Izvolski, a protestat, a cerut compensaţii teritoriale, s-au concentrat trupe de ambele părţi ale frontierei sârbo-austro-ungare, la Petersburg s-a dat de înţeles că Serbia va fi susţinută armat de Rusia, dacă nu va obţine compensaţiile teritoriale reclamate, iar o intervenţie militară rusească contra monarhiei habsburgice ar fi putut conduce la izbucnirea unui război european, căci în ultimii ani, se crease Antanta, prin intermediul unor acorduri bilaterale între Londra, Paris şi Sankt Petersburg.

La Bucureşti, majoritatea covârşitoare a opiniei publice se manifesta zgomotos contra Austro-Ungariei, statul ce avea sub stăpânirea sa pe românii din Transilvania şi Banat, supuşi unui continuu proces de maghiarizare. Pe străzile Capitalei aveau loc demonstraţii ostile monarhiei habsburgice. În sfârşit, în cazul în care Austro-Ungaria ar fi fost agresată de armata rusă, România ar fi fost obligată, conform tratatului de alianţă existent, să mobilizeze şi să se alăture în război monarhiei habsburgice.

Aceasta a fost situaţia internaţională şi internă căreia Ionel Brătianu a trebuit să-i facă faţă, în momentul de vârf al crizei bosniace[167].

A fost „proba de foc" a noului prim-ministru liberal, pe care a trecut-o cu bine, dând dovada unor excepţionale calităţi de diplomat. Informat de N. Mişu, ministrul plenipotenţiar al României la Viena, că baronul Aehrenthal, având în spate pe cancelarul german Bülow, intenţiona să atace Serbia, dacă aceasta nu va

ceda în faţa politicii de mână forte a Vienei, Ionel Brătianu a atras atenţia diplomaţilor austro-ungari că se expun unei probabile ridicări a tuturor slavilor din imperiul dualist al Habsburgilor. În acelaşi timp, el a sfătuit Belgradul, prin intermeiul lui M. Ristici, ministrul plenipotenţiar sârb la Bucureşti, să cedeze, să se mulţumească deocamdată doar cu unele concesii economice oferite de Austro-Ungaria, pentru ca Serbia să se poată „pregăti" pentru un moment mult mai favorabil[168]. Brătianu a recurs la acest joc dublu pentru a feri România de a lua o decizie, în cazul escaladării conflictului. Pe de o parte el aflase de la Alexandru Beldiman, ministrul României la Berlin, că diplomaţia germană era decisă să sprijine Austro-Ungaria şi că va exercita în acest scop serioase presiuni asupra Rusiei, care până la urmă va ceda încât Serbia ar putea fi sacrificată dacă nu va ceda. De aceea a transmis menţionatul sfat de moderaţie la Belgrad. Totodată, el a urmărit să calmeze spiritele la Viena, pentru a preveni totuşi un posibil conflict armat al Austro-Ungariei cu Serbia şi Rusia, încât România să nu fie atrasă într-o aventură. Contextul internaţional nu era încă favorabil unei reorientări a alianţelor statului român. Trebuiau găsite, în schimb, soluţii încât România să nu ajungă a fi antrenată într-un război alături de Austro-Ungaria, care contravenea nu numai opiniilor lui Ionel Brătianu sau ale liberalilor, ci năzuinţelor spre o viitoare „mare unire" cu confraţii de peste Carpaţi, a majorităţii covârşitoare dintre românii din „Regat". De altfel, amintitul sfat dat de Ionel Brătianu lui Ristici, de a se „pregăti" pentru un moment favorabil, conţine chintesenţa viitoarei politici externe a României, promovată de liberali.

Din aceleaşi motive amintite mai sus, Ionel Brătianu a făcut, în Adunarea Deputaţilor, o declaraţie voit ambiguă când, la mijlocul lunii noiembrie 1908, odată cu redeschiderea Parlamentului, politica externă a ţării a stat în centrul dezbaterilor, prilejuite de discutarea adresei de răspuns la mesajul regal. Cu acel prilej, pe când Ionel Brătianu era doar gerant al Preşedinţiei Consiliului de Miniştri, el a declarat, în numele Guvernului, că „anexarea Bosniei şi Herţegovinei nu jigneşte nici unul din interesele directe ale Regatului", deoarece România „nu este un stat balcanic nici geograficeşte, nici politiceşte". Viitorul premier a ţinut însă să adauge că, în ceea ce priveşte evenimentele din Peninsula Balcanică, guvernul român este în primul rând interesat „în liniştea şi echilibrul ei", pe „baza *statu quo*-ului teritorial", militând, în consecinţă, pentru paşnica dezvoltare a statelor din această zonă a Europei, „fără jignirea nici unui interes şi nici unui drept legitim" al României. „De aceea – a susţinut în încheiere Ionel Brătianu – vom continua a veghea, cu încordată atenţiune, la aceste interese ale Regatului, ca aceste drepturi ale noastre să fie ferite de orice atingere şi de a da concursul nostru, în raport cu puterile noastre dar cu hotărâtă energie, acelora care, deodată cu aceste interese ale noastre, vor asigura şi pacea lumii"[169]. Prin această luare de poziţie a Guvernului, România nu putea fi acuzată de Tripla Alianţă că ar fi urmărit să se detaşeze de aceasta, dar a transmis în acelaşi timp un semnal Vienei că o modificare a *statu quo*-ului în Balcani, ceea ce s-ar fi putut petrece şi printr-o distrugere a Serbiei de către Austro-Ungaria, nu ar lăsa statul

român indiferent. Era, de asemenea, un semnal spre Sofia, care îşi proclamase independenţa statală în aceeaşi zi cu decretarea la Viena a anexării Bosniei şi Herţegovinei (5 octombrie 1908) şi care, după cum am menţionat, avea planuri expansioniste în Balcani, nutrind în acelaşi timp şi la o revizuire a frontierei bulgaro-române în Dobrogea.

În urma cunoscutei note ultimative, din 21 martie 1909, a cancelarului german Bernhard von Bülow, Izvolski a fost nevoit să cedeze. Petersburgul, după înfrângerea sa în războiul ruso-japonez (1905) şi zguduirea concomitentă a imperiului ţarist de o primă revoluţie, nu avea capacitatea de a înfrunta Germania. În acest context, Belgradul a fost până la urmă obligat să transmită Vienei că „Serbia n-a fost atinsă în drepturile ei prin faptul împlinit în Bosnia şi Herţegovina”[170]. „Criza bosniacă” s-a încheiat ca atare printr-o nouă victorie diplomatică a Puterilor Centrale.

Ionel Brătianu intuise un asemenea deznodământ şi înţelesese că nu sosise încă momentul pentru reorientarea alianţelor României, chiar dacă ostilitatea faţă de Austro-Ungaria a opiniei publice româneşti era în continuă creştere.

Încheierea „crizei bosniace” nu a însemnat însă şi stingerea focarelor de conflict din Balcani. Dimpotrivă, după numai trei ani de „foc mocnit”, Peninsula Balcanică a fost cuprinsă de flăcările celor două războaie balcanice. Profitând de înfrângerea Imperiului otoman în războiul italo-turc, Bulgaria, Serbia, Grecia şi Muntenegru au declarat, la 4/17 octombrie 1912, război sultanului, cu scopul cuceririi teritoriilor europene ce se mai aflau sub stăpânirea regimului de la Istanbul şi al împărţirii ulterioare, între statele balcanice cobeligerante, a regiunii cucerite, respectiv Macedonia şi Albania. Izbucnirea războiului fusese precedată, în primăvara aceluiaşi an, de încheierea unui tratat de alianţă între Bulgaria şi Serbia, în regia discretă a diplomaţiei ruse. Prin aderarea ulterioară la acest pact a Greciei şi Muntenegrului, a luat naştere Alianţa Balcanică, cu consecinţa izbucnirii primului război balcanic.

Surprinzătoarele victorii ale aliaţilor şi pericolul ajungerii la Bosfor şi Dardanele a trupelor bulgare au alertat cancelariile marilor puteri, acestea obligând pe beligeranţi, după capitularea Imperiului otoman, să se aşeze la masa negocierilor şi să semneze cunoscutul tratat de pace de la Londra, singura problemă care rămăsese să mai fie soluţionată fiind chestiunea creării viitorului stat albanez. Fără să se fi uscat încă semnăturile de pe tratatul menţionat, guvernanţii de la Sofia, urmărind ocuparea întregii Macedonii, au pornit un atac armat prin surprindere împotriva Serbiei (16/29 iunie 1913), acesteia din urmă alăturându-i-se însă Grecia şi Muntenegru.

Evenimentele din Balcani, chiar şi înainte de izbucnirea celui de al doilea război balcanic, perturbaseră *statu quo*-ul teritorial şi raportul de forţe din sudul Dunării, pentru a cărui menţinere acţionase diplomaţia românească, indiferent de partidul care, de-a lungul anilor, se aflase la putere. Ca atare, în timpul războaielor balcanice, liberalii, aflaţi în opoziţie, au susţinut guvernul conservator, condus în acel moment de Titu Maiorescu, în cererile sale de obţinere a

unor compensații teritoriale pe seama Bulgariei. Când guvernul, în urma unei intense activități diplomatice pe lângă cancelariile marilor puteri, obținuse o slabă compensație, anume Silistra, în urma acordului intervenit între ambasadorii marilor puteri, întruniți în acest scop la Petersburg (11/31 martie – 26 aprilie/9 mai 1913)[171], liberalii au ajuns, în schimb, foarte critici, acuzând guvernul conservator de a fi fost slab și de a fi obținut, în consecință, foarte puțin[172]. Odată cu izbucnirea celui de-al doilea război balcanic și cu perspectiva unei victorii bulgare, același guvern condus de Titu Maiorescu, având sprijinul regelui Carol I dar și semnale pozitive din partea Berlinului, a decretat mobilizarea și a ordonat armatei să atace Bulgaria, pentru a restabili pacea în Balcani, obligând totodată Sofia de a curma politica ei expansionistă. Liberalii, în opoziție, au susținut din nou politica externă a guvernului Maiorescu, deoarece aceasta corespundea intereselor României din acel moment. În schimb, Ionel Brătianu respinsese oferta conservatorilor, înainte de izbucnirea celui de-al doilea război balcanic, de a participa la guvernare, spre deosebire de Take Ionescu, care fusese de acord[173]. În concepția lui Ionel Brătianu, o participare a liberalilor într-un guvern prezidat de un fruntaș conservator ar fi fost contraproductivă imaginii Partidului Național Liberal care, cu puțină vreme mai înainte, își elaborase un nou program de guvernare ce conținea reforme radicale în plan social și politic.

Înfrângerea Bulgariei în război, datorită intervenției în război a României, semnarea noului tratat de pace la București (28 iulie/10 august 1913) și anexarea Cadrilaterului (județele Durostor și Caliacra) de către statul român, a fost un incontestabil succes de moment al diplomației românești, respectiv al guvernului conservator. Pentru scurtă vreme Carol I și Titu Maiorescu ajunseseră să fie considerați arbitri ai situației din Balcani. Dar acest statut, pe care și-l dobândiseră, avea să fie de scurtă durată. Titu Maiorescu va fi nevoit să se retragă de la guvernare (4/17 ianuarie 1914), iar rolul hotărâtor al regelui Carol I în domeniul politicii externe urma să înceteze, odată cu izbucnirea primului război mondial.

Scânteia care a produs focul a pornit tot din Balcani, în Bosnia, la Sarajevo.

4. Partidul Național Liberal, inițiatorul marilor reforme: votul universal și împroprietărirea țăranilor

Liberalii au revenit la guvernare, în primele zile ale lui ianuarie 1914, cu un program întru totul nou, chiar radical din anumite puncte de vedere, și cu o echipă ministerială întinerită: Ionel Brătianu, prim ministru și titular al Ministerului de Război, Em. Porumbaru, la Externe, V.G. Morțun, la Interne, Al. Constantinescu, la Agricultură și Domenii, Al. Radovici, la Industrie și Comerț, dr. C. Anghelescu, la Lucrări Publice, Victor Antonescu, la Justiție, și I.G. Duca, la Culte și

Instrucţiune Publică. Din „vechea gardă" fusese păstrat doar Emil Costinescu, căruia îi fusese repartizat, ca deobicei, Ministerul Finanţelor.

Prestigiul şi autoritatea de care ajunsese să se bucure, în rândul liberalilor, i-au permis lui Ionel Brătianu să-şi aleagă colaboratorii pentru noul guvern dar să-şi impună şi concepţia sa doctrinară în elaborarea programului de guvernare, adaptat stadiului de dezvoltare în care se afla ţara şi cerinţelor societăţii româneşti.

Noul program al liberalilor fusese elaborat în timp ce aceştia se aflaseră în opoziţie şi primise girul Congresului Partidului Naţional Liberal din 20 octombrie 1913, desfăşurat la Bucureşti. „Congresul declară că se impune continuarea reformelor începute în 1907 şi completarea lor prin dreptul de a întrebuinţa *exproprierea*, în anume condiţiuni, cu o dreaptă despăgubire, înlesnindu-se astfel o repartiţie a proprietăţii funciare mai conformă cu interesul general. Congresul mai declară că se impune neapărat schimbarea sistemului electoral de azi; trebuie modificată organizaţia corpurilor legiuitoare şi întocmit pentru Adunarea Deputaţilor *colegiul unic al tuturor ştiutorilor de carte cu reprezentarea minorităţilor*, neştiutorii de carte votând indirect în acelaşi colegiu" – se subliniase în moţiunea[174], votată în unanimitate de către participanţii la congres, care reprezentau organizaţiile liberale din întreaga ţară. „Sunt ferm hotărât să nu stau în fruntea Partidului Liberal, dacă la cea mai apropiată guvernare liberală nu vom putea înfăptui reforma electorală şi exproprierea", ar fi declarat Ionel Brătianu cu mult înainte de convocarea amintitului congres[175].

Într-adevăr, după constituirea noului guvern, prezidat de Ionel Brătianu, la 4/17 ianuarie 1914, şi alegerea organismelor de conducere ale Parlamentului, liberalii au trecut imediat la acţiune cerând, în şedinţa Adunării Deputaţilor din 24 februarie 1914 (st.v.), modificarea Constituţiei, încât exproprierea marilor latifundii, împroprietărirea ţăranilor şi desfiinţarea colegiilor electorale să fie posibile.

După cum, probabil, se convenise, această iniţiativă nu a venit din partea Guvernului, ci a aparţinut unui grup de deputaţi liberali al căror purtător de cuvânt a fost M. Orleanu. În aplauze „prelungite şi îndelung repetate", după cum se menţionează în stenograma amintitei şedinţe[176], el a cerut modificarea articolelor 19, 20 şi 132 din Constituţie, încât Statul să fie autorizat „ca în anumite condiţii şi în schimbul unei drepte şi prealabile despăgubiri să poată *expropria marea proprietate* de o parte din prisosul ei în folosul sătenilor". El a ţinut să adauge, în calitatea sa de deputat liberal, că propunerea făcută este „departe de a lovi în dreptul de proprietate" ci, dimpotrivă, el va fi întărit „fiindcă vom armoniza interesele marii şi micii proprietăţi" încât „vom răzima viaţa acestui Stat pe o pătură numeroasă de oameni tot mai interesaţi a apăra principiul proprietăţii şi a conlucra la echilibrul social". „Al doilea problem care se impune luării aminte a tuturor acelora care au grija viitorului acestui Regat – a declarat în continuare M. Orleanu – este problemul politic. Nu este cu putinţă ca după 40 de ani de dezvoltare în toate ramurile simţitoare şi strălucite progrese, România să trăiască cu formele politice din primele timpuri ale organizării ei constituţionale şi să

continue a lăsa în afara de viaţa publică marea majoritate a cetăţenilor ei"[177]. În urma unei asemenea argumentări, care corespundea unor realităţi, amintitul deputat liberal a cerut modificarea tuturor articolelor din Secţiunile I şi II încât „votul universal" să poată fi introdus în legea electorală, incluzându-se totodată „principiul reprezentaţiunii minorităţilor".

Iniţiativa liberală, formulată de M. Orleanu, a produs stupoare în rândul conservatorilor deoarece aceştia nu se aşteptaseră, deşi cunoşteau programul de guvernare al Partidului Naţional Liberal, ca respectiva propunere să apară atât de repede, înainte de a se fi încheiat discuţiile pe marginea „adresei de răspuns la mesajul tronului", şi ca majoritatea parlamentară să ceară, ceea ce azi se numeşte „procedură de urgenţă". În acelaşi timp, iniţiativa liberală a provocat reacţii vehemente din partea opoziţiei care susţinea, prin excelenţă, interesele marilor latifundiari. Cu duritatea-i caracteristică, P.P. Carp a acuzat pe liberali că, prin reformele propuse, „ameninţă să sape bazele Tronului şi ale Statului". „Să nu gândiţi că, în momentul acesta eu apăr interesul numai al proprietăţii celei mari, în momentul acesta eu apăr interesul întregei ţări; apăr viitorul acestui popor care nu merită să cadă pe mâna unor inconştienţi cari se joacă cu existenţa ei", a susţinut tot Carp cu prilejul unei alte intervenţii pe aceeaşi temă[178].

Problema celor două mari reforme a stat în centrul discuţiilor pe marginea „Adresei de răspuns la Mesajul Tronului". „Marea proprietate îşi îndeplineşte şi astăzi, cu destoinicie, funcţia ei socială şi este şi astăzi, şi va rămâne încă mult timp de aici înainte, o necesitate; căci ea constitue în fiecare comună, în fiecare judeţ, o clasă conducătoare şi nu cred să fie o experienţă mai primejdioasă decât aceea de a desfiinţa o clasă conducătoare şi de a încerca a improviza o alta", a susţinut în Adunarea Deputaţilor şi Gh. Ştirbei, unul dintre cei mai aprigi adversari ai intenţiei liberalilor de a recurge la o cuprinzătoare împroprietărire a ţăranilor. „Domoliţi dar – a continuat Ştirbei, în timp ce Carp îl aproba („Bravo Ştirbei!") – pe partizanii Dumneavoastră care au declarat un război fără cruţare marei proprietăţi. Închideţi gura unei prese, care nu cunoaşte nici o măsură în atacuri nedrepte împotriva marei proprietăţi şi veţi fi făcut, cred, atunci un pas important pentru realizarea armoniei pe care toată lumea o doreşte"[179]. În decursul dezbaterilor, au fost aduse critici şi din partea lui C. Arion, în numele „conservatorilor puri" sau a lui Take Ionescu, preşedintele Partidului Conservator-Democrat, acesta din urmă acceptând însă, în principiu, modificarea Constituţiei. Spre deosebire de liberali, el a pledat însă pentru reducerea colegiilor electorale de la trei la două, deşi s-a opus exproprierii de către Stat a marilor proprietăţi agricole[180]. „Ceea ce vrem noi – a susţinut deputatul liberal C. Banu, raportor la „Adresa de răspuns la Mesajul Tronului" – este să punem realitatea în locul închipuirii. Ceea ce vrem este să interesăm masele la viaţa şi la progresele acestui Stat. Ceea ce vrem este: armonia şi solidaritatea socială. Şi nu le vom avea dacă ne vom mărgini numai la reforma electorală, dacă odată cu ea nu vom păşi şi la reforma agrară"[181]. În susţinerea nevoii recurgerii imediate a împroprietăririi ţăranilor, C. Banu a ţinut să sublinieze că jumătate din suprafaţa cultivabilă a ţării

„este concentrată în mâna a 5385 mari proprietari", care exportă întreaga producţie de grâu şi porumb „încât nu mai rămâne o cantitate suficientă de produse care să asigure un trai decent pentru ţărănime ce reprezintă 81,7% din populaţia ţării".

În ziua următoare, Constantin Stere a şi prezentat raportul comisiei „pentru propunerea de revizuire a Constituţiunii". Exprimând punctul de vedere al comisiei, Stere a declarat, printre altele, următoarele: „Trăinicia operei constituţionale de la 1866 pentru generaţia de atunci poate constitui un titlu de glorie; astăzi însă, pentru generaţia noastră *ar fi o dovadă de neputinţă şi de nemernicie, dacă n-am reuşi să dăm Statului şi poporului nostru o organizaţiune potrivită cu situaţia şi aspiraţiunile lui actuale. Un popor viu nu se pietrifică pentru vecie într-o formulă imuabilă*". Acelaşi raport argumenta şi necesitatea modificării legii fundamentale a Statului încât guvernul să poată recurge la o parţială expropriere a latifundiilor cu scopul unei largi împroprietăriri a ţăranilor[182]. Cuvintele lui Stere rezumau de fapt noua concepţie a liberalilor care, fără a urmări desfiinţarea marei proprietăţi ci doar limitarea acesteia, ţinteau, pe de o parte, spre crearea în mediul rural a unei pături de mijloc, iar, pe de altă parte, spre obligarea marilor proprietari de a recurge la o exploatare intensivă şi mult mai eficientă a solului şi nu una extensivă, ca cea existentă, cu urmări negative atât în plan economic şi, mai ales, social.

După cum se poate observa, guvernul şi majoritatea parlamentară liberală au acţionat foarte rapid în încercarea lor de reformare structurală a societăţii româneşti, ceea ce a şi determinat amintita reacţie a conservatorilor, unele dintre discursurile violente ale acestora din Adunarea Deputaţilor, menţionate mai sus, fiind pronunţate după citirea raportului lui Constantin Stere. În intervenţia sa, înainte de încheierea dezbaterilor, Ionel Brătianu a subliniat hotărârea liberalilor de a-şi aplica programul dar, în acelaşi timp şi cu tactul care-l caracteriza, el a făcut şi un apel la moderaţie cerând conservatorilor să înţeleagă rostul reformelor. „Noi credem [...] că reformele pe care le cerem se impun şi că se vor face. Ele s-ar fi făcut şi dacă noi nu am fi avut inteligenţa politică ca să ne facem organul lor de execuţiune. Repet aceasta pentru că voiesc să apară clar în ochii tuturor că avem convingerea adâncă că dispunem de toate forţele necesare pentru ca să le înfăptuim. Cred însă că este în interes superior ca asemenea reforme, întrucât depind de noi, să se facă într-o atmosferă de armonie şi de linişte care singură le va da în întregime caracterul pe vare noi dorim ca să le aibă"[183].

Scene asemănătare s-au petrecut şi în Senat, unde vârful de lance al conservatorilor a fost Nicolae Filipescu, secondat de Constantin Argetoianu, pe când susţinători ai reformelor au fost, printre alţii, tot Ionel Brătianu dar şi I.G. Duca[184].

Conform procedurilor parlamentare din epocă, au mai avut loc două „citiri" ale proiectului de modificare a Constituţiei, la cea de a doua având loc noi luări de cuvânt, de o parte şi de alta, conservatorii fiind de această dată mai temperaţi. Dându-şi seama că nu au nici o şansă de a nuanţa, cel puţin, hotărârea liberalilor privind cele două mari reforme anunţate, ei s-au limitat de a cere precizări şi

garanții pentru respectarea marii proprietăți[185]. În sfârșit, la cea de-a treia „citire", deputatul D. Greceanu a declarat în numele Partidului Conservator că dezbaterea a devenit inutilă odată ce guvernul nu dă lămuriri suplimentare privind caracterul reformelor, astfel încât nu mai rămâne altceva de făcut decât o consultare a corpului electoral[186]. Liberalii și-au atins ținta. Parlamentul a fost dizolvat, prin intermediul unui „mesaj regal", stabilindu-se data alegerilor pentru Adunarea Constituantă: 18 și 26 mai 1914. Acestea au fost câștigate, după cum era de așteptat, tot de liberali, opoziția obținând însă un procent relativ mare de voturi la Colegiul I (46,28% pentru Senat și 40,03% pentru Adunarea Deputaților). În „Mesajul Tronului" de deschidere a noului Parlament se exprima încrederea în sprijinul parlamentarilor privind revizuirea Constituției. În acest scop, s-a alcătuit o comisie, care să pregătească lucrările pentru sesiunea din toamnă, respectiv noile texte ale Constituției care să permită schimbarea legii electorale și împroprietărirea țăranilor[187]. Între timp, în ultimele zile ale lui iulie, a izbucnit războiul mondial. Viitoarea politică externă a României a ajuns să domine viața politică a țării, iar guvernul în frunte cu Ionel Brătianu a considerat că a sosit momentul reorientării alianțelor României, cu scopul realizării idealului național al poporului român: eliberarea provinciilor românești aflate sub stăpânire străină.

5. Liberalii în fruntea luptei politice pentru întregirea României

Izbucnirea primului război mondial, în primele patru zile ale lui august 1914, s-a petrecut într-o perioadă în care relațiile politice dintre București și Viena ajunseseră la cel mai scăzut nivel de la semnarea, cu mai bine de trei decenii în urmă, a tratatului secret între România și Tripla Alianță și, în ciuda faptului că acesta fusese din nou reînnoit la începutul anului 1913. Procesul tot mai intens de desnaționalizare forțată a românilor de peste Carpați, de către administrația maghiară, a alimentat continuu ostilitatea opiniei publice din România față de Austro-Ungaria.

În timpul celui de al doilea război balcanic avuseseră loc manifestații ostile Austro-Ungariei nu numai în București, ci și în diverse alte orașe ale țării, acestea făcând obiectul a numeroase rapoarte ale consulilor și ale ministrului plenipotențiar al monarhiei habsburgice din România[188]. Deși la prima vedere aceste demonstrații de ostilitate păreau să constituie o reacție împotriva atitudinii probulgare și deci antiromânești a Vienei din timpul celui de-al doilea război balcanic, ele au avut de fapt cu totul altă semnificație, reflectând de fapt năzuința poporului român de a vedea cât mai curând desăvârșită unitatea sa statală, „imperativ categoric – potrivit definirii lui Nicolae Iorga – pe care-l simțea oricine avea ochi limpezi și larg deschiși înainte ..."[189]. Iorga, în aprecierea sa, avusese perfectă dreptate, odată ce asemenea manifestații nu au încetat odată cu

încheierea războaielor balcanice şi cu victoria României asupra Bulgariei. Ele au continuat şi au crescut în amploare[190]. Toate acestea îl determinaseră pe contele Czernin, ministru plenipotenţiar al monarhiei habsburgice la Bucureşti, să raporteze la 8 decembrie 1913, şefului diplomaţiei vieneze, că în curând, tratatul de alianţă al României cu Austro-Ungaria nu va avea „o valoare mai mare decât cea a cernelii şi a hârtiei pe care a fost scris", dacă guvernanţii maghiari nu vor recurge la o rapidă ameliorare a statutului românilor din Transilvania[191].

Ceea ce a alarmat însă în cea mai mare măsură Viena a fost iniţierea de către noul guvern liberal şi, în primul rând, de primul ministru Ionel Brătianu, a unei ameliorări a relaţiilor României cu Rusia. Vizita făcută la Constanţa de către ţarul Nicolae II şi de ministrul său de externe Serghei Dimitrievici Sazonov, în ziua de 11/24 iunie 1914, deci cu puţine zile înainte de atentatul de la Sarajevo, este mai mult decât semnificativă. Dacă întâlnirea între regele României şi ţarul Rusiei a avut un caracter pur protocolar, convorbirile purtate ulterior de Brătianu şi Sazonov, acesta din urmă prelungindu-şi vizita în România, sunt concludente pentru viitoarea politică externă pe care guvernul liberal o va promova în viitorul apropiat. La întrebarea lui Sazonov adresată premierului român asupra atitudinii pe care România ar adopta-o în cazul unui război ruso-austriac, Brătianu a dat un răspuns prudent, dar în acelaşi timp şi plin de semnificaţie pentru interlocutorul său rus: „atitudinea României în acest caz va depinde de circumstanţele ce ar fi motivat trecerea Rusiei la o acţiune militară contra Austro-Ungariei, cât şi de ceea ce vor cere interesele României"[192]. Brătianu nu a spus lui Sazonov care erau interesele României, dar i-a dat de înţels, făcând cu acesta o plimbare în automobil de la Predeal, unde primul ministru avea o vilă de vacanţă, pe Valea Timişului, deci depăşind frontiera româno-austro-ungară şi ajungând astfel, conform aprecierii şefului diplomaţiei vieneze, „pe terenul înfierbântat al Transilvaniei"[193]. Spre sfârşitul lui noiembrie 1912, pe când liberalii se aflau în opoziţie, Ionel Brătianu dezvăluise, în termeni diplomatici, planurile sale ministrului plenipotenţiar al Franţei, în ipoteza revenirii la putere a P.N.L. „Va veni o zi când edificiul austro-ungar se va dărâma şi când elementele disparate din care este compus se vor îndrepta spre aspiraţiile lor; pentru această zi trebuie să fim pregătiţi să primim pe fraţii noştri din Transilvania, fără ca nimeni să se poată opune la aceasta şi în acest sens sprijinul Rusiei ne poate servi", a spus atunci Ionel Brătianu lui Camille Blondel[194]. Ziua la care se referise atunci Brătianu sosise mai repede decât îşi închipuise: 15/28 iulie 1914, zi în care Austro-Ungaria a declarat război Serbiei, considerată la Viena de a constitui fermentul mişcărilor de emancipare a slavilor de sud, aflaţi sub stăpânirea monarhiei habsburgice, şi autoare morală a atentatului de la Sarajevo. Susţinerea militară a Serbiei de către Rusia şi a Austro-Ungariei de către Germania, cu consecinţa intrării în război a Franţei şi Marii Britanii, deci punerea în aplicare a clauzelor militare cuprinse în tratatul Triplei Alianţe şi în convenţiile ce legau între ele marile puteri ale Antantei (Franţa, Rusia, Marea Britanie) s-a datorat unor cauze ce depăşeau cu mult conflictul sârbo-austro-ungar sau unele interese divergente din zona

Balcanilor sau chiar din Europa ale beligeranţilor. În ceea ce priveşte România, interesul naţional dicta o alăturare imediată a ţării de partea adversarilor Austro-Ungariei, cu scopul eliberării Transilvaniei şi a celorlalte ţinuturi româneşti aflate sub stăpânirea monarhiei habsburgice. În acelaşi timp însă România făcea parte din angrenajul Triplei Alianţe, iar asupra Bucureştiului se făceau presiuni crescânde din partea Puterilor Centrale de a se conforma tratatului de alianţă în vigoare dintre acestea din urmă şi statul român[195]. La cele menţionate se mai adăugau orientarea progermană a regelui Carol I, în opoziţie cu opinia publică din ţară, deci pericolul unei eventuale crize monarhice, un cert inamic al României în sudul Dunării, anume Bulgaria, în sfârşit incertitudinea asupra planurilor guvernanţilor de la Petersburg odată cu intrarea Rusiei în război. Acestei situaţii deosebit de complicate a trebuit să-i facă faţă Ionel Brătianu, convins că a sosit momentul unei reorientări a alianţelor României cu scopul eliberării de sub dominaţie străină a românilor de peste Carpaţi. Dar în concepţia primului ministru liberal intrarea în război a României de partea Antantei, deci inclusiv a Rusiei, nu putea avea loc în orice condiţii şi, cu atât mai mult, fără o pregătire prealabilă, în cazul expunerii ţării, în ultimă instanţă, de a deveni scena unor confruntări între trupele ruse şi austro-ungare.

La rândul său, regele Carol I, supus presiunilor, în special din partea Berlinului[196] nu putea antrena România în război de partea Puterilor Centrale, fără a avea aprobarea principalilor oameni politici români. De aceea, el a fost nevoit să convoace la castelul Peleş, cunoscutul Consiliu de Coroană din 21 iulie/3 august 1914. După cum e bine cunoscut, toţi participanţii, cu excepţia lui P.P. Carp, s-au pronunţat, din motive diferite, pentru rămânerea României în expectativă. Pentru Ionel Brătianu şi ceilalţi membri ai guvernului liberal aceasta însemna câştigarea de timp pentru a putea negocia alăturarea României de partea Antantei. Pentru Alexandru Marghiloman şi Theodor Rosetti, expectativa însemna aşteptarea unor victorii răsunătoare ale armatei germane împotriva Rusiei şi a Franţei care să intimideze atât pe oamenii politici antantofili cât şi opinia publică din ţară care cerea trecerea Carpaţilor de către trupele române. Ca monarh constituţional, Carol I s-a supus deciziei Consiliului de Coroană, dar cu puternice mustrări de conştiinţă care, pare-se, i-au şi grăbit sfârşitul. Chiar în cele câteva luni cât el a mai trăit, influenţa sa hotărâtoare în domeniul politicii externe a ţării luase sfârşit, întreaga răspundere căzând pe umerii primului ministru Ionel Brătianu.

Timp de doi ani el a rezistat atât presiunilor Puterilor Centrale, dar şi celor ale Antantei de a antrena România în război. Fără a rupe punţile cu Germania şi Austro-Ungaria, în acest răstimp Ionel Brătianu a negociat în secret şi cu tenacitate intrarea României în război de partea Antantei în condiţiile puse de el. Acestea au fost: recunoaşterea în scris, într-o convenţie politică, a viitoarelor frontiere ale României care să includă nu numai Transilvania, ci şi Bucovina, revendicată şi de Rusia, precum şi întregul Banat, inclusiv partea care după război a revenit Serbiei. La acestea s-au adăugat şi condiţiile de ordin miliar: intrarea în

război a României, odată cu pornirea conjugată a unei ofensive a viitorilor aliaţi, deci a trupelor franco-britanice pe frontul de vest, a celor ruse pe cel oriental şi, mai ales, a corpului expediţionar franco-englez de sub comanda generalului Sarrail care debarcase în Macedonia, la Salonic (30 septembrie – 5 octombrie 1915 st.n.).

O altă condiţie de ordin militar pusă de primul ministru român a fost şi cea a garantării de către viitorii aliaţi a aprovizionării ritmice cu armament şi cu muniţie a armatei române, prin Rusia, acestea fiind achiziţionate în Occident de către guvernul român, prin intermediul colonelului Rudeanu, trimis special în acest scop peste hotare. Condiţiile de ordin militar puse de Ionel Brătianu au fost foarte categorice, primul ministru român neînţelegând să renunţe la nici una deoarece poziţia României, sub aspect strategic, devenise foarte periculoasă. La 31 octombrie 1914, Imperiul otoman intrase în război de partea Puterilor Centrale, blocând traficul naval prin Bosfor şi Dardanele, încât aprovizionarea cu armament nu se mai putea face decât prin Rusia. În sfârşit, la 5 octombrie 1915, Bulgaria se alăturase de asemenea Germaniei şi Austro-Ungariei, încât era de aşteptat că, o dată cu trecerea Carpaţilor de către trupele române, frontiera sudică a României să fie atacată de armata bulgară. România ar fi ajuns să fie prinsă în cleşte, trebuind să lupte pe două fronturi. De aceea la insistenţele mai ales ale diplomaţiei franceze de a atrage România în război, pentru a obliga Germania să slăbească presiunea pe frontul de vest, Brătianu a refuzat semnarea vreunei convenţii militare care să nu fi cuprins condiţia referitoare la pornirea unei ofensive a trupelor lui Sarrail de la Salonic, obligând astfel Bulgaria să-şi maseze armata în sud încât să fie pusă în imposibilitate de a ataca România. Ceea ce a prelungit aproape doi ani negocierile lui Brătianu cu Antanta a fost însă refuzul Rusiei de a accepta încorporarea Bucovinei între viitoarele frontiere ale României, deoarece guvernanţii din Petersburg aveau intenţia de a anexa ei această veche provincie românească. Poziţia Rusiei fusese iniţial inflexibilă fiindcă într-o anumită etapă a operaţiunilor militare pe frontul oriental trupele ruse reuşiseră să ocupe vremelnic nu numai Galiţia, ci şi o parte a Bucovinei, inclusiv oraşul Cernăuţi. „Dacă, prin imposibil, Rusia va refuza să ne dea satisfacţie, nici o putere nu mă va determina să intru în acţiune; nici o agitaţie din ţară, nici o presiune politică nu mă va face să părăsesc neutralitatea", a prevenit Brătianu pe Blondel, conform unei telegrame a acestuia din urmă, transmisă la Paris, cu data de 21 aprilie/4 mai 1915[197]. O declaraţie asemănătoare făcuse primul ministru român şi preşedinte al P.N.L., lui Stanislas Poklewsky-Koziell, ministrul plenipotenţiar al Rusiei la Bucureşti[198].

Mai ales după moartea regelui Carol I (27 septembrie/10 octombrie 1914), conducerea politicii externe a României revenise exclusiv lui Ionel Brătianu, Em. Porumbaru titularul portofoliului Afacerilor Străine, având doar sarcina rezolvării problemelor curente şi de rutină ale ministerului. La Bucureşti, Ionel Brătianu negocia direct cu Blondel şi Poklevski, iar la Sankt Petersburg cu Sazonov, prin

intermediul lui Constantin Diamandy, ministrul plenipotenţiar al României şi persoană de cea mai mare încredere a primului ministru român.

În cursul negocierilor, Ionel Brătianu a dovedit a fi un diplomat de cea mai înaltă clasă. Rămânând ferm pe poziţia adoptată şi menţionată mai sus, el a dat dovadă, în acelaşi timp de o mare abilitate. Cum Franţa devenise tot mai interesată în deschiderea unui nou front în sud-estul Europei, cu scopul retragerii unei părţi a armatei germane din vest, mai ales odată cu marea încleştare de la Verdun, Brătianu s-a folosit de situaţia creată şi a reuşit să determine chiar pe preşedintele Raymond Poincaré şi pe premierul Aristide Briand să intervină la Petersburg în vederea satisfacerii cererilor guvernului român[199]. În acelaşi timp el nu a întrerupt nici discuţiile cu reprezentanţii diplomatici de la Bucureşti ai Puterilor Centrale care ofereau României Basarabia, în cazul intrării totuşi în război a statului român contra Rusiei. Diplomaţia vieneză ajunsese să ofere chiar Bucovina, până la Siret, un teritoriu care îi aparţinea, cerând în schimb României să-şi păstreze cel puţin neutralitatea[200]. Aparent Ionel Brătianu se arătase receptiv unor asemenea oferte, el urmărind, pe această cale, să ţină în ceaţă diplomaţia germano-austro-ungară şi a feri astfel ţara de un eventual atac armat al Puterilor Centrale înainte de a fi perfectat un acord cu Antanta.

Întâlnirile cu Blondel şi Poklevski au avut loc mai întâi în casa lui Ionel Brătianu de pe strada Lascăr Catargiu (actualmente Biserica Amzei). Odată cu avansarea negocierilor, ceea ce a însemnat şi înmulţirea întrevederilor, unele dintre acestea au avut loc la domiciliul lui I.G. Duca, pe strada Caragiale, pentru a scăpa astfel de ochii spionilor germani care ajunseseră să mişune în Bucureşti[201].

Pe întregul parcurs al negocierilor Ionel Brătianu a păstrat tăcerea, nu a făcut declaraţii presei, nu a răspuns provocărilor celor care, în ziare şi întruniri publice, l-au acuzat până şi de trădare a interesului naţional deoarece nu ordona armatei de a trece Carpaţii. În cei doi ani de neutralitate, Bucureştiul mai ales dar şi numeroase alte oraşe ale ţării au constituit scena unor impozante întruniri populare şi demonstraţii de stradă, cu care prilej s-au auzit emoţionante discursuri ale lui Delavrancea, Take Ionescu, Nicolae Filipescu, Toma Ionescu, rectorul Universităţii din Bucureşti, care avea pe studenţi de partea sa, dar şi ale lui Octavian Goga şi Vasile Lucaciu, special veniţi din Transilvania. Toţi cereau trecerea imediată a armatei române la acţiune cu scopul eliberării „fraţilor” de peste munţi. Nu o dată, guvernul a fost nevoit să apeleze la armată pentru a răspândi pe demonstranţi. Deşi membrii guvernului liberal, în frunte cu primul ministru, nutreau aceleaşi sentimente ca şi cei din stradă, Ionel Brătianu care purta răspunderea viitorului României era hotărât să nu cedeze nici în faţa presiunilor din afară şi nici celor interne, până când Antanta nu-i va îndeplini condiţiile puse.

Amintitele manifestaţii erau organizate mai întâi de „Comitetul Acţiunii Naţionale”, alcătuit din C.I. Istrati, preşedintele Academiei Române, dr. Ion Cantacuzino, dr. Toma Ionescu, Delavrancea, prof. Simion Mândrescu, Goga, Lucaciu ş.a. Din toamna anului 1915, acestea au fost patronate de „Federaţia

Unionistă", cu un spectru mai larg, dintre părţile componente ale acesteia făcând parte Partidul Conservator Democrat condus de Take Ionescu, aripa conservatoare proantantistă având în frunte pe Nicolae Filipescu şi Liga Culturală[202].

„Problema naţională" scindase definitiv pe conservatori. Dacă „junimiştii", prin formaţie intelectuală şi mentalitate, filogermani prin excelenţă, alcătuiseră întotdeauna o grupare aparte în cadrul Partidului Conservator, restul membrilor acestei formaţiuni politice ajunseseră să se împartă, la rândul lor, în două tabere. Cu prilejul gălăgiosului congres din 19 mai/ 1 iunie 1915, caracterizat prin numeroase apostrofări, vociferări, huiduieli şi chiar bătăi, ambiţiosul şi oportunistul Alexandru Marghiloman, cunoscut prin relaţiile sale strânse cu reprezentanţii diplomaţiei Puterilor Centrale, reuşise să fie ales preşedinte al Partidului Conservator[203]. În acest context Nicolae Filipescu, Ion Lahovary şi adepţii lor politici, toţi partizani ai intrării cât mai grabnice a României în război de partea Antantei, nu au recunoscut ca preşedinte pe Marghiloman şi, fără să-şi schimbe denumirea, au alcătuit de fapt o nouă grupare politică.

Germanofili nu erau în acea perioadă doar Carp, Maiorescu, Marghiloman şi prietenii politici ai acestora, ci şi un membru de marcă al P.N.L., până atunci unul dintre cei mai apropiaţi colaboratori ai lui Ionel Brătianu: Constantin Stere. Pentru acesta din urmă, român basarabean, o alianţă cu marile puteri ale Antantei, deci implicit cu Rusia, preconizată de Brătianu, însemna nu numai abandonarea definitivă a ideii unei viitoare eliberări a Basarabiei de sub stăpânirea rusească, dar şi punerea în mare pericol a independenţei României, datorită tradiţionalei politici expansioniste a imperiului ţarilor în Balcani: „Gândeşte-te la răspunderea pe care o luaţi în faţa istoriei, distrugeţi opera tuturor generaţiilor de la 1848 încoace", i-a spus Stere lui Duca[204], când acesta din urmă îl vizitase de Sf. Constantin pentru a-l felicita de ziua onomastică, urmărind cu acest prilej să încerce o împăcare a „sărbătoritului" cu preşedintele liberalilor. Ionel Brătianu îşi asumase într-adevăr o răspundere extraordinar de mare, dar el era convins că România nu se va mai bucura poate niciodată de o conjunctură atât de prielnică ca cea existentă pentru a reuşi eliberarea Transilvaniei, Banatului şi Bucovinei. Ca atare, el considera că intrarea în război a României de partea Antantei se impunea, dar nu înainte de smulgerea unei garanţii scrise din partea Rusiei, Franţei şi Marii Britanii privind viitoarele frontiere ale României. Deşi negocierile pe care le purta erau secrete, el şi guvernul liberal nu au putut totuşi evita, în toamna anului 1915, o dezbatere în Adunarea Deputaţilor privind politica externă a ţării. Conform aprecierii lui I.G. Duca, cuvântările ţinute cu acel prilej aveau să constituie una din cele mai strălucite pagini în „analele parlamentarismului românesc"[205]. Ardeleanul Leonte Moldovan, referindu-se la suferinţele fraţilor transilvăneni de peste Carpaţi şi cerând, ca atare, o cât mai grabnică eliberare a lor, „a zguduit Camera mai puternic decât ar fi putut vreodată să o facă elocinţa meşteşugită, ticluită a oratoriei consfinţite", a susţinut ulterior I.G. Duca, prezent la amintita dezbatere[206]. După cum Leonte Moldovan reuşise să impresioneze Adunarea, în cuvântul său despre Transilvania, tot aşa Constantin Stere,

încă deputat liberal, a impresionat pe cei de faţă, vorbindu-le despre ţinutul său natal. Cu acelaşi dramatism, ca şi în amintita sa convorbire cu Duca, Stere a argumentat motivele care îl determinau să se opună unei alianţe cu Rusia şi să pledeze pentru intrarea în război a României de partea Puterilor Centrale. Pentru o asemenea politică a pledat şi Carp, dar într-un alt stil şi cu alte argumente. El a înfăţişat unele din adevăratele scopuri urmărite de marile puteri angajate în război, pentru a-şi susţine apoi teza că o Rusie învingătoare va pune în pericol existenţa statală a României[207]. În schimb, Take Ionescu, într-un discurs fluviu, care a durat de-a lungul a două şedinţe ale Adunării Deputaţilor, a pledat în favoarea eliberării imediate a românilor din Transilvania, susţinând că statul român nu este o necesitate geografică, nu se bazează pe o dinastie care a strâns în jurul său diferite provincii (o aluzie la Monarhia austro-ungară), ci are drept temei „suveranitatea naţională, ieşită din unitatea naţională, din omogenitatea noastră etnică, din unitatea noastră sufletească". În consecinţă, a conchis Take Ionescu, nu trebuie pierdut ceasul ce oferă posibilitatea acţiunii pentru unirea românilor „despărţiţi de 1000 de ani"[208]. În încheierea dezbaterilor a vorbit Ionel Brătianu dar – potrivit expresiei lui I.G. Duca – „vorbirea sa nu a fost o vorbire" deoarece a luat cuvântul doar pentru a spune că „situaţia sa îl împiedică să vorbească", punând apoi deputaţilor întrebarea retorică „ dacă atât talent oratoric va fi adus ţării mai multe foloase sau mai multe neajunsuri"[209]. El avea perfectă dreptate, căci o asemenea dezbatere îl stânjenea în negocierile secrete pe care le purta cu reprezentanţii Antantei dar şi în discuţiile, cu caracter derutant, pe care continua să le poarte cu diplomaţii Germaniei şi Austro-Ungariei, acreditaţi la Bucureşti.

În felul în care a negociat cu Antanta, argumentându-şi cu dibăcie condiţiile puse reprezentanţilor acesteia în vederea încheierii unui tratat de alianţă, exploatând la maximum nevoia stringentă a Franţei, datorită marii bătălii de la Verdun, de a determina România în război, dar şi a Rusiei, la fel de interesată, în sensul obligării unor mari unităţi austro-ungare de a fi transferate de pe frontul orientat pe linia Carpaţilor, nelăsându-se intimidat de ameninţările, în momente de criză, nici din partea viitorilor aliaţi şi nici din partea Puterilor Aliate, Ionel Brătianu a obţinut, până la urmă, tot ceea ce-şi propusese. În primul rând, o convenţie politică prin care Franţa, Rusia, Anglia şi Italia, aceasta din urmă alăturându-se în război de partea Antantei în 1915, se angajau ca Transilvania, inclusiv Crişana şi Maramureştul, Banatul, în integritatea sa, şi întreaga Bucovină să revină României la sfârşitul războiului (art. 4). Prin articolul 5 al aceleiaşi convenţii, puterile aliate se mai angajau ca aceste drepturi câştigate de România să fie recunoscute la viitoarea conferinţă de pace, la care, potrivit articolului 6, statul român va participa, alături de toţi ceilalţi aliaţi. În sfârşit, părţile contractante se obligau să încheie pacea cu inamicul, împreună şi simultan (art. 7). Articolul 1 al convenţiei prevedea evident obligaţia României să declare război Austro-Ungariei[210]. Şi în cazul acestui prim articol, Brătianu reuşise să-şi impună punctul de vedere, căci într-o primă formulare a acestui articol România ar fi

urmat să declare război tuturor statelor inamice Antantei[211]. Prin limitarea stării conflictuale doar cu Austro-Ungaria Brătianu a urmărit, şi a reuşit, ca viitorul război pe care urma să-l ducă să aibă un caracter naţional, cel de eliberare a unor provincii cu o populaţie majoritară românească şi aflate sub stăpânire străină, respectiv sub cea a monarhiei habsburgice. Prin încheierea acestei convenţii, Ionel Brătianu obţinuse, în plan politico-diplomatic, viitoarele frontiere, aproape în întregime (Basarabia nu putea fi obţinută odată ce se afla sub stăpânirea Rusiei) a statului naţional, dorit de toată suflarea românească. De aceea, Ionel Brătianu şi guvernul liberal pe care-l conducea au rămas în istorie drept cei care au pus temeliile viitorului stat naţional român unitar.

Prevederile convenţiei militare conţineau de asemenea condiţiile puse de primul ministru român: intrarea României în război să aibă loc în ziua de 15/28 august 1916, respectiv la 8 zile după începerea ofensivei aliate pe frontul de la Salonic; Rusia se angaja să acţioneze imediat pe tot frontul cu Austro-Ungaria şi să trimită trupe de întărire pe frontiera româno-bulgară din Dobrogea; aliaţii urmau să furnizeze zilnic statului român, cel puţin 300 t muniţie şi materiale de război[212]. Şi aceste prevederi erau perfecte pentru a permite armatei române să intre în acţiune, numai că aliaţii, odată România intrată în război, le-au încălcat, cu consecinţa tragediei prin care a trecut ţara timp de doi ani.

Cele două convenţii au fost încheiate, în mare taină, acasă la Vintilă Brătianu care, în curând (15 august 1916 st.v.), va fi numit în fruntea Ministerului de Război. Documentele au fost semnate în după-amiaza zilei de 4/17 august 1916 de Ionel Brătianu şi de Poklevski-Koziell, semnăturile celorlalţi reprezentanţi diplomatici şi militari ai Antantei fiind deja culese, în cursul dimineţii de către amintitul ministru plenipotenţiar al Rusiei.

Cu mai puţin de 24 de ore înainte de data fixată pentru intrarea în război a României, la Cotroceni s-a întrunit Consiliul de Coroană. Spre deosebire de cel de la Peleş, în urmă cu doi ani, de această dată regele Ferdinand le-a adus doar la cunoştinţă celor invitaţi hotărârea sa şi a guvernului de a declara război Austro-Ungariei. Ionel Brătianu, cu acceptul regelui, pe care l-a ţinut tot timpul la curent cu mersul negocierilor, i-a pus pe oamenii politici chemaţi la Cotroceni în faţa faptului împlinit. Regele Ferdinand s-a limitat doar a le cere „sprijin şi unire"[213].

La miezul nopţii spre 15/28 august 1916, de Sfânta Maria, după stilul vechi al calendarului, trupele române au început operaţiunile de forţare a trecătorilor din Carpaţi. *Guvernul liberal, condus de Ionel Brătianu, îşi luase marea răspundere a războiului pentru întregirea României.*

De la bun început aliaţii nu şi-au respectat semnăturile de pe convenţia militară. Pe când armata română a început operaţiunile la data stabilită, aliaţii nu au trecut la ofensivă pe cele două fronturi principale, iar trupele generalului Sarrail, care în calculele lui Ionel Brătianu trebuiau să aibă rolul principal pentru a obliga Bulgaria să-şi maseze trupele în sud încât să nu ajungă să atace România, au stat pe loc. De altfel, încă înainte de semnarea convenţiei militare cu România, aliaţii luaseră decizia de a nu concentra forţe necesare pentru a acţiona la Salonic. Cei

care se opuneau au fost responsabilii politici şi militari britanici. Ca atare, fără ştirea lui Brătianu, între Anglia şi Franţa intervenise un acord ca armata lui Sarrail să se limiteze doar „a reţine" trupele bulgare existente în Macedonia. În mod intenţionat aliaţii nu au introdus această „precizare" în convenţia militară cu România pentru a nu întâmpina opoziţia lui Brătianu şi o nouă prelungire a negocierilor[214].

Încălcarea cu bună ştiinţă de către aliaţi a angajamentelor militare luate faţă de România a condus la tragedia pe care a trăit-o atât armata română cât şi populaţia civilă a ţării. Pe când în primele zile ale războiului trupele române avansau în Transilvania, eliberând Braşovul şi o parte a „Ţării Făgăraşului", iar prin valea Jiului trecuseră de Petroşani, iar după bătălia de la Şelimbăr (27 august st. v.) se apropiaseră de Sibiu, în Dobrogea avea loc dezastrul de la Turtucaia (19-24 august st.v.). Cu rapiditate în Bulgaria se constituise o puternică armată, alcătuită din trupe germane aduse din Serbia, care încă din 1915 fusese înfrântă, precum şi din unităţi bulgare şi turceşti, pusă sub comanda unuia dintre cei mai destoinici strategi germani, feldmareşalul August von Mackensen. După bătălia de la Turtucaia, trupele române din zonă fiind alcătuite în majoritate din rezervişti, fără experienţă, iar unele unităţi ruseşti, sosite cu întârziere, mai mult au încurcat decât să fi sprijinit pe români, armata lui Mackensen s-a îndreptat rapid spre Constanţa. Situaţia creată a dat peste cap întregul plan de acţiune al Marelui Cartier General român. A fost oprită ofensiva din Transilvania, s-au retras unităţi româneşti de pe frontul din nord pentru a le duce în sud, în timp ce în Transilvania forţele inamice, conţinând trupe de elită germane, sub comanda generalului Erich von Falkenhayn, trecuseră de asemenea la ofensivă. „Am fost înşelat şi nu mi-o voi ierta niciodată de a fi crezut", a declarat iritat Ionel Brătianu, la două zile după lupta de la Turtucaia, contelui de Saint-Aulaire, noul ministru plenipotenţiar al Franţei la Bucureşti, reproşându-i „amânarea nedefinită a ofensivei generalului Sarrail". „Vorbele şi notele nu mai au nici o valoare pentru mine, îmi trebuie fapte. Deoarece nu le-am pretins înainte de a fi intervenit şi deoarece am avut încredere în Dumneavoastră, văd acum România invadată de bulgari, ofensiva noastră în Transilvania paralizată, planul nostru dat peste cap, Bucureştii ameninţaţi căci întăririle ruseşti pe care le anunţaţi riscă de a sosi prea târziu, iar luarea Bucureştiului reprezintă sfârşitul războiului, războiului nostru, deoarece vom fi reduşi la neputinţă", i-ar fi spus în continuare şeful guvernului român contelui de Saint-Aulaire[215].

Ionel Brătianu a avut perfectă dreptate atât în reproşurile făcute aliaţilor, prin intermediul contelui de Saint-Aulaire, cât şi în previziunile sumbre privind desfăşurarea războiului. El nu a dat însă înapoi, fiind hotărât să ducă războiul mai departe, cu toate sacrificiile previzibile, căci guvernul liberal se angajase într-o luptă pentru întregirea hotarelor naţionale ale României, şi avea, de aceea, întreaga suflare românească de partea sa, cu excepţia câtorva politicieni oportunişti şi a socialiştilor, puţini la număr, care în prima parte a războiului au fost în slujba nemţilor[216] şi ulterior au devenit agenţi ai bolşevicilor lui Lenin[217].

Evenimentele de pe câmpul de luptă au avut cunoscutul curs[218]. În ciuda efortului eroic al oştenilor români de a apăra trecătorile din Carpaţi, trupele lui Falkenhayn au reuşit să rupă frontul la Târgu Jiu (29 octombrie st.v.), iar peste mai puţin de două săptămâni, datorită aceleiaşi inactivităţi a lui Sarrail la Salonic, armata lui Mackensen a forţat Dunărea la Zimnicea (10 noiembrie 1916 st.v.). Armata română a trebuit să se retragă de pe întregul front montan din Carpaţii sudici, pentru a nu fi învăluită de inamic. În sfârşit, trupele comandate de generalul C. Prezan, după o ultimă încercare de apărare a Bucureştiului (16-20 noiembrie 1916 st.v.), contra armatei lui Falkenhayn şi Mackensen, ce beneficia de o netă superioritate în efective şi tehnică de luptă, au fost nevoite să bată în retragere spre Moldova.

Când rezultatul „bătăliei pentru Bucureşti" devenise previzibil, Ionel Brătianu şi membrii Guvernului au părăsit Capitala, pornind cu trenul, din gara Periş, spre Iaşi (19 noiembrie 1916 st.v.). Trenul guvernamental a fost precedat de cel regal.

Pentru a nu descuraja populaţia civilă, nevoită în marea ei majoritate să rămână pe loc, fraţii Brătianu şi-au lăsat în Bucureşti, care va ajunge sub ocupaţie germană, pe mama lor, văduva lui I.C. Brătianu, precum şi pe surorile lor, Sabina Cantacuzino şi Pia Alimănişteanu. Vintilă şi-a lăsat şi soţia, pe Lia, împreună cu fiul lor Vintilică. Au rămas pe loc, la datorie, şi primarul Capitalei, liberalul Emil Petrescu, precum şi alţi membri ai P.N.L. din administraţia locală. Din cu totul alte motive a rămas în Bucureşti şi deputatul liberal Constantin Stere, care intrase în conflict cu partidul din care făcea parte datorită cauzelor menţionate mai sus. Adversar declarat al unei alianţe cu Rusia, Stere va ajunge, până la urmă, un factor de propagandă al Germaniei, mai ales prin ziarul „Lumina", pe care avea să-l editeze la Bucureşti în timpul ocupaţiei[219].

Nu au părăsit Capitala nici oportunistul Marghiloman şi susţinătorii săi, iar germanofilul P.P. Carp s-a reîntors, în mod demonstrativ, la Bucureşti, revenind din Moldova de pe moşia sa de la Ţibăneşti, unde se retrăsese odată cu începutul războiului.

Unii dintre membrii familiei Brătianu sau liberali notorii rămaşi în Bucureşti şi în zona ocupată a ţării de către trupele inamice au fost arestaţi, încarceraţi, internaţi în lagărul de la Săveni din judeţul Ialomiţa sau chiar într-unul special amenajat în Bulgaria. Acelaşi tratament li s-a aplicat şi altor reprezentanţi ai vieţii publice sau ai justiţiei, cunoscuţi de a avea opinii proguvernamentale şi antantofile.

Primarul liberal al Bucureştiului, Emil Petrescu, a fost curând destituit de către administraţia germană de ocupaţie deoarece s-a opus confiscării, aproape în întregime, de către aceasta a rezervelor alimentare şi de combustibil destinate populaţiei. „Puteţi să-mi trageţi un glonţ dar nu mă supuneţi la astfel de lucru", ar fi răspuns Emil Petrescu la cererea brutală a colonelului Stolzenberg[220]. Ulterior, Emil Petrescu a fost arestat, ca şi alţi liberali, în urma unui denunţ al colonelului Verza, pe care germanii îl impuseseră primar al Capitalei. Fostul primar liberal a

fost apoi internat în lagărul de la Săveni şi, ulterior, în Bulgaria[221]. Aceeaşi soartă a avut-o, un timp, şi cunoscutul economist C.I. Băicoianu, liberal de marcă, unul dintre administratorii Băncii Naţionale şi un apropiat al familiei Brătianu. Au fost, de asemenea, ridicate de acasă şi depuse la mânăstirea Pasărea, fixându-li-se acolo domiciliul obligatoriu, Sabina Cantacuzino, sora fraţilor Brătianu şi Lia, soţia lui Vintilă[222]. Acestea sunt doar câteva exemple din multe altele. Pia Alimănişteanu, altă soră a fraţilor Brătianu, cât şi Sabina Cantacuzino, ceva mai târziu, după revenirea ei în Bucureşti, în urma anulării de către autorităţile germane a domiciliului obligatoriu de la Pasărea, au făcut parte dintr-o filieră care a răspândit manifeste, tipărite la Iaşi. Pe această cale se apela la populaţia din zona ocupată de a nu fi descurajată şi de a avea încredere în victoria, până la urmă, a armatei române şi a aliaţilor[223].

Regele Ferdinand, Ionel Brătianu şi ceilalţi miniştri liberali, refugiaţi la Iaşi, erau hotărâţi de a continua războiul. Deoarece ţara trecea prin momente excepţionale, Ionel Brătianu a apelat la Take Ionescu, preşedintele Partidului Conservator Democrat, de a participa la guvernare. Cum continuarea războiului avea prioritate absolută, între liberali şi takişti nu existau puncte de vedere diferite.

În acest context s-a constituit la 11/26 decembrie guvernul de „uniune naţională" sub preşedinţia lui Ionel Brătianu care a preluat şi conducerea Ministerului de Externe. În funcţia nou creată de vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri a fost numit Take Ionescu. Ministerele cheie pentru momentul respectiv le-au păstrat liberalii: Interne, Alexandru Constantinescu, Finanţe, Victor Antonescu, Război, Vintilă Brătianu, la Culte şi Instrucţiune Publică, minister căruia îi revenea şi cenzura informaţiilor, I.G. Duca, la Agricultură şi Domenii, G. Mârzescu. Conducerea ministerelor Industriei şi Comerţului (C.I. Istrati şi, din 10/23 iulie 1917, Barbu Delavrancea), Lucrărilor Publice (D.A. Grecianu) şi al Justiţiei (Mihai G. Cantacuzino) a revenit takiştilor. S-a mai înfiinţat funcţia de ministru de stat, fiind numiţi în această calitate trei liberali (Emil Costinescu, Mihai Pherekyde, Vintilă Brătianu) şi Take Ionescu. Pe parcursul acestei guvernări s-au făcut unele modificări în componenţa Guvernului. Astfel, prin crearea Ministerului Materialelor de Război, departament de maximă importanţă, în condiţiile refacerii armatei pentru continuarea războiului, a fost numit în fruntea acestuia Vintilă Brătianu, iar postul de ministru de război a fost acordat generalului Constantin Iancovescu. În sfârşit, la Finanţe, Victor Antonescu (liberal) a fost înlocuit cu Nicolae Titulescu, unul dintre apropiaţii lui Take Ionescu.

Iarna grea de la finele lui 1916 şi începutul anului 1917 a condus la sistarea pentru moment a operaţiunilor militare. Frontul se stabilizase în sud, ultimul oraş ajuns sub controlul inamicului fiind Focşani. Pe linia Carpaţilor orientali armata română continua să ţină sub control trecătorile.

Acest respiro de câteva luni a dat posibilitatea liberalilor să-şi ducă la bun sfârşit opera de legiferare privind reforma agrară şi introducerea votului

universal, dezbaterile parlamentare pe această temă fiind sistate, odată cu izbucnirea războiului mondial. În acelaşi timp, armata română a putut fi reorganizată şi înzestrată cu tehnică de luptă, un rol principal în acest proces avându-l, pe de o parte, misiunea militară franceză condusă de generalul Henri Berthelot, iar pe de alta, Vintilă Brătianu. Pentru a face faţă viitoarei campanii era însă necesar un suport militar al Rusiei, cu atât mai mult cu cât în prima parte a războiului comportamentul trupelor ţarului fusese lamentabil. De aceea, în primele luni ale anului 1917, Ionel Brătianu a efectuat două vizite la Petrograd. Prima (19 ianuarie – 1 februarie st.v.) a fost determinată de conferinţa interaliată, din acele zile, în care reprezentanţii occidentali ai Antantei şi Rusia urmau să ajungă la un acord privind problemele militare, politice şi financiare cu scopul continuării războiului. Deplasarea lui Brătianu la Petrograd s-a datorat însă, mai ales, informaţiilor pe care le deţinea în legătură cu intenţia Marelui Cartier General rus de a-şi retrage cea mai mare parte a trupelor din România şi a le folosi pe frontul oriental.

Ionel Brătianu a fost admis de a-şi expune punctul de vedere în cadrul „Conferinţei interaliate" doar după un energic protest în care a susţinut că „demnitatea Statului român nu admitea ca şeful Guvernului său să stea în antecamera sălii unde se tratau chestiuni esenţiale pentru el"[224]. La Conferinţă nu s-a luat însă nici o hotărâre în privinţa ofensivei solicitate de primul ministru român, cu scopul degajării Dunării şi a regiunii petroliere din România. În schimb, în urma audienţei la ţarul Nicolae II şi după lungi discuţii la Cartierul General, Brătianu s-a reîntors la Iaşi totuşi cu asigurări că trupele ruse nu vor fi retrase din Moldova, iar aprovizionarea cu armament şi muniţii a trupelor române nu va fi întreruptă.

A doua vizită la Petrograd a lui Ionel Brătianu, însoţit de fratele său Dinu şi de generalul Constatin Prezan (22 – 29 aprilie 1917) a avut drept scop cunoaşterea la faţa locului a poziţiei faţă de război, în general, şi în privinţa României, în special, a noilor guvernanţi ai Rusiei, în urma revoluţiei din februarie şi a detronării ţarului Nicolae. Dacă delegaţia română a primit din partea guvernului provizoriu, condus de prinţul Lwow şi de socialistul A.F. Kerenski, toate asigurările că Rusia va continua războiul iar efortul militar al României va fi sprijinit, Ionel Brătianu şi-a dat seama chiar la faţa locului că noul guvern rus este lipsit de autoritate, în timp ce procesul de bolşevizare, chiar şi în rândul armatei, începuse. Conform aprecierii lui I.G. Duca, unul dintre cei mai intimi colaboratori ai primului ministru liberal, „concluzia practică a călătoriei sale era că, în cel mai bun caz, situaţia politică din interiorul Rusiei trebuie să ne inspire o deosebită atenţie şi o reală nelinişte"[225].

Cele câteva luni de „linişte" pe câmpul de luptă n-au fost folosite de liberali doar pentru a încerca, prin Ionel Brătianu, de a obţine un sprijin militar substanţial, din partea puterilor aliate, pentru a face faţă maşinii de război germane. În paralel, liberalii au acţionat pentru finalizarea de către Parlament, de asemenea refugiat la Iaşi, a legilor de expropriere a marilor proprietăţi în vederea

împroprietăririi ţăranilor şi a introducerii votului universal. Lupta politică a liberalilor, în acest scop, se uşurase într-o anumită măsură, deoarece Partidul Conservator practic se descompusese, iar marii adversari ai reformelor nu se aflau la Iaşi. Nicolae Filipescu murise curând după amintitul Consiliu de Coroană de la Cotroceni, iar Carp, Marghiloman şi susţinătorii lor politici se aflau la Bucureşti, colaborând cu ocupanţii germani şi austro-ungari. Calea reformelor nu era însă complet deschisă deoarece adversari ai acestora se aflau printre conservatorii-democraţi aflaţi la guvernare, iar liberalii nu puteau risca, într-un moment atât de grav pentru ţară ieşirea acestora din guvern şi producerea unei crize politice, în plin război.

De aceea, Ionel Brătianu a recurs la negocieri cu conservatorii democraţi şi nu numai cu aceştia, folosind aceeaşi abilitate, putere de convingere şi tenacitate de care a dat dovadă în cursul tratativelor cu Antanta, de-a lungul anilor 1914-1916. Iniţial s-a convenit la o aşa-zisă „împărţire a sarcinilor" în campania de convingere a opozanţilor dar şi a aderenţilor reformelor, încât trecerea prin Parlament a celor două reforme să se facă rapid şi fără prea lungi dezbateri, considerate nocive în momentele grele prin care trecea ţara. Conform mărturiilor lui I.G. Duca, „Mârzescu şi cu mine trebuiam să vorbim cu deputaţii şi senatorii [...], Alecu Constantinescu a fost însărcinat să sondeze pe Take Ionescu, eu pe Iorga. Cu acesta din urmă a fost uşor, am înţeles îndată că principial nu avea obiecţii de formulat dar că, vanitos cum era, aştepta pentru a se rosti să fie solicitat de Brătianu personal. În consecinţă, dânsul i-a făcut imediat o vizită, a fost foarte amabil cu el, l-a lăudat şi, din acest moment, Iorga ne-a dat un concurs întreg, leal şi desigur preţios în această problemă. Cu Take Ionescu a mers mai greu, el personal – conservator prin accident, nu prin convingere – înţelegea nevoia reformelor şi nu simţea în sufletul său imboldul pentru o acţiune de rezistenţă. Dar nu era singur, era înconjurat de elemente care împingeau conservatorismul până la reacţiune"[226]. În interiorul guvernului, Mihai Cantacuzino şi Dimitrie Grecianu, iar în afara acestuia Nistor Cincu, Pavel Brătăşeanu şi, mai ales, Constantin Argetoianu, erau ostili reformelor. De aceea, Take Ionescu a fost de-a dreptul speriat de iniţiativa liberalilor. Totuşi – potrivit aceloraşi mărturii ale lui Duca – „sub imboldul lui Brătianu, pe de o parte, şi a lui Alecu Constantinescu, care îl urmărea ca umbra, pe de altă parte, el a început, cu multe precauţiuni, să ia contact cu prietenii săi".

După cum îi stătea în obicei, în unele cazuri, de a-şi pune adversarii în faţa faptului împlinit, Ionel Brătianu a recurs la o asemenea stratagemă şi în acest caz. Ca atare, regele Ferdinand, fără să fi prevenit oficial pe membrii guvernului, a rostit la Răcăciuni (22 martie 1917 st.v.) un prim discurs în care, adresându-se soldaţilor, i-a asigurat că se vor bucura de „dreptul de a stăpâni într-o măsură mai largă pământul pe care v-aţi luptat". „Eu Regele vostru voi fi întâiul care va da pilda. Vi se va da şi o largă participare la treburile publice", a conchis suveranul[227].

Evident stânjeniţi de discursul regelui, Take Ionescu şi alţi oameni politici, mai ales adversarii reformelor, l-au acuzat pe Brătianu de a-l fi împins pe rege

să-şi depăşească prerogativele, adresându-se armatei, de fapt naţiunii, fără să se fi ajuns la un punct de vedere clar în cadrul guvernului. Brătianu a respins aceste acuzaţii, invocând şi faptul că în momentul respectiv el nici nu se afla în ţară. De fapt, adversarii reformelor aveau dreptate. Totul fusese pregătit mai înainte pentru a pune în încurcătură pe opozanţii liberalilor. Între regele Ferdinand şi Ionel Brătianu a existat încă din timpul neutralităţii României o perfectă colaborare. Ferdinand a fost întotdeauna foarte receptiv la sugestiile primului său ministru liberal, iar acesta nu lua decizii de maximă importanţă, privind interesul naţional, fără a avea, în prealabil, acordul de principiu al suveranului. În această conlucrare, uneori neoficială, eminenţa cenuşie a fost prinţul Barbu Ştirbey, administratorul Domeniilor Regale şi, în acelaşi timp, cumnatul lui Ionel Brătianu. După cât se pare acesta din urmă a fost cel care a şi redactat discursul regelui[228]. Argumentul liberalilor la acuzele adversarilor politici a fost cel că suveranul n-a făcut altceva decât să repete ceea ce rostise în mesajul de deschidere a Parlamentului, încât nu poate fi pusă în discuţie o depăşire a prerogativelor sale. Adevărul este la mijloc, deoarece în mesajul citit de rege, la 9 decembrie 1916 (st.v.), cu prilejul deschiderii noii sesiuni parlamentare, acesta a declarat că vitejia soldatului impune guvernului „mai mult ca oricând datoria ca la sfârşitul războiului să înfăptuiască reformele agrare şi electorale pe temeiul cărora această Adunare Constituantă a fost aleasă"[229]. Prin discursul de la Răcăciuni, regele, repetând într-adevăr, ceea ce spusese în Parlament cu câteva luni înainte, s-a adresat direct soldaţilor, iar prin acest gest el l-a sprijinit indirect pe Ionel Brătianu şi, în general pe liberali, care urmăreau legiferarea celor două reforme preconizate, imediat. Tactica lui Ionel Brătianu a avut rezultatul scontat.

Tot Barbu Ştirbey a fost cel care, la cererea cumnatului său, a oferit conservatorilor lui Take Ionescu, oficial din proprie iniţiativă, o formulă de compromis privind suprafaţa de teren agricol ce ar fi urmat să fie expropriată: 2 milioane de hectare, acestea obţinându-se conform unor calcule potrivit principiului 100 ha din moşie „vor rămâne intangibile, iar din întinderea ce va trece peste această una sută de hectare, jumătate se va expropria, iar jumătatea cealaltă va rămâne proprietarului"[230].

După multe discuţii preliminare în Parlament[231] şi negocieri în afara acestuia, dezbaterea finală asupra celor două mari reforme, ce presupuneau o modificare a Constituţiei s-a desfăşurat între 20 mai şi 14 iunie 1917 (st.v.). În şedinţa Adunării Deputaţilor din 20 mai deputatul liberal G.G. Danielopol a prezentat un text privind exproprierea marilor moşii care, în esenţă, cuprindea amintita soluţie a lui Barbu Ştirbey, la care până la urmă a subscris şi Take Ionescu dar nu şi toţi parlamentarii din propriul său partid, precum Mihai şi Matei Cantacuzino, Pavel Toncescu ş.a. Atacuri nu au venit doar din partea dreaptă, ci şi din partea unei firave noi formaţiuni de stânga, sub denumirea de „Partidul Muncii", alcătuit dintr-un amestec de câţiva dizidenţi liberali, printre care se numărau G. Diamandy şi dr. N. Lupu sau naţionalişti antisemiţi, precum A.C. Cuza, şi pe care i-a unit, pentru scurtă vreme, doar oportunismul, închipuindu-şi că, sub influenţa eveni-

mentelor din Rusia, vor ajunge să capteze o parte a electoratului și să ajungă la guvernare. Aceștia, în luările lor de cuvânt, au considerat proiectata expropriere insuficientă, cerând în ultimă instanță lichidarea completă a marii proprietăți. Din partea liberalilor, argumentând necesitatea unei exproprieri de proporții și cerând votarea textului de lege propus au luat cuvântul, printre alții, următorii deputați liberali: Constant Georgescu, I.T. Ghica, H. Bănescu, G.G. Burghele, Tony Iliescu, C. Popovici, Gh. Becescu-Silvan ș.a. În finalul dezbaterilor a vorbit Ionel Brătianu. Toată lumea se aștepta ca președintele P.N.L. și prim-ministrul României să țină un important discurs. De aceea, sala Teatrului Național din Iași era arhiplină. Dar în ultimul moment, Ionel Brătianu și-a rupt textul, pregătit în acest scop, și s-a limitat la o scurtă declarație susținând, printre altele, că reformele puse în discuția Adunării Deputaților „nu sunt improvizația unui moment, nu sunt nici opera unui om; ele sunt izvorâte din necesitatea dezvoltării naționale, sociale și politice a unui popor care trăiește și vrea să trăiască și care în toate epocile determinante ale istoriei sale, cu o conștiință admirabilă, a știut să așeze temeliile necesare fiecărei perioade a dezvoltării lui". În încheierea scurtei sale luări de cuvânt el a cerut Adunării Deputaților „să voteze reformele care în orice vremuri ar fi constituit o operă necesară de întărire națională dar care, în momentul de față, constituie o manifestare a conștiinței naționale, a voinței de a trăi a unui popor"[232].

Introducerea votului universal s-a lovit de o mai slabă opoziție decât în cazul exproprierii latifundiilor. În ultimă instanță, viitoarea reformă agrară, care a produs atâtea discuții, necesita modificarea articolului 19 din Constituție privind regimul proprietății și cazurile de expropriere, ceea ce a și cuprins raportul lui G.G. Danielopol. Același document prevedea și modificarea articolelor 57 și 67 privind componența și modul de alegere a Adunării Deputaților. Trecându-se în final la vot (14 iunie 1917 st.v.), deputații, ca parte a Adunării Constituante, au votat, prin apel nominal, modificările cerute de Guvern și susținute de majoritatea liberală. Din 144 deputați prezenți, 130 s-au pronunțat pentru, 14 s-au împotrivit (în majoritate cei care alcătuiseră Partidul Muncii), iar unul s-a abținut[233]. În Senat, unde proiectul de modificare a fost prezentat de C. Costescu-Comăneanu, dezbaterile au fost mai scurte și mai calme, printre adversarii reformelor remarcându-se C. Argetoianu și N. Coandă, acesta din urmă fiind un partizan al decedatului Nicolae Filipescu. Din cadrul majorității liberale discursul cel mai argumentat și convingător a fost cel al lui D. Drăghiceanu. Înainte de vot, a luat cuvântul și Ionel Brătianu, în numele guvernului, acesta manifestându-și satisfacția că, până la urmă, conservatorii-democrați au ajuns să-și manifeste acordul față de marile reforme propuse de liberali. „Domnilor am crezut că era bine ca ele să se facă într-un moment în care ele se puteau prezenta ca un acord între partide și cu toate criticele care s-au adus, mai ales împotriva mea, fiindcă aceste reforme s-au făcut prin acord, eu simt o legitimă mândrie de a fi reușit ca toți să participe la aceste reforme", a declarat Ionel Brătianu cu acel prilej[234]. A urmat votul, 79 senatori s-au pronunțat în favoarea acestora și doar 5 s-au împotrivit[235]

Amintita rezoluţie a Congresului P.N.L. din 1913, programul de guvernare al liberalilor din 1914, dezbaterile parlamentare din prima parte a aceluiaşi an, în sfârşit cele din primăvarea lui 1917, şi votul Constituantei, cu majoritate liberală din 14 şi 20 iunie 1917 constituie tot atâtea dovezi că marea împroprietărire a ţăranilor, după sfârşitul războiului şi introducerea votului universal, în viaţa publică românească reprezintă opera Partidului Naţional Liberal. „Reformele de astăzi [...]nu sunt decât încheierea unui capitol din viaţa şi programul nostru politic", declarase Ionel Brătianu în amintita sa cuvântare din Senat[236].

După mai puţin de o lună de la această reuşită a liberalilor în Parlamentul refugiat la Iaşi, problemele militare au acaparat din nou preocupările Guvernului. Din păcate temerile lui Ionel Brătianu după cea de-a doua vizită efectuată în Rusia s-au adeverit. Pe de o parte Marele Cartier General rus, contrar celor stabilite, a luat decizia retragerii din Moldova a unor unităţi din Moldova, chiar dacă grosul trupelor ruseşti rămăseseră pe loc. Pe de altă parte, procesul de descompunere a armatei ruse începuse, sub influenţa propagandei bolşevice. În acest context, victoria strălucită de la Mărăşti nu a putut fi exploatată. În linii mari, continuarea înaintării Armatei de sub comanda generalului Averescu ar fi trebuit, printre altele, să oblige pe Mackensen să trimită întăriri în zonă şi să uşureze astfel misiunea trupelor române şi ruse (Armata II şi, respectiv, Armata VI) care urmau să dea lovitura principală inamicului în zona Nămoloasa. Dar la insistenţele, aproape ultimative, ale ruşilor, Marele Cartier General român a ordonat lui Averescu să oprească înaintarea Armatei I, de sub comanda sa, încât ruşii să-şi retragă o parte din trupe (corpul XL) şi să le trimită în Galiţia, unde situaţia devenise critică. În acest context şi ofensiva româno-rusă de la Nămoloasa a fost anulată, iar iniţiativa a trecut de partea lui Mackensen. Cum, totuşi, feldmareşalul german îşi deplasase o seamă de unităţi spre Focşani, el a pornit până la urmă ofensiva într-o zonă mai puţin favorabilă germanilor, adică între Siret şi curbura Carpaţilor. În luptele desfăşurate între 24 iulie/6 august şi 6/19 august 1917, rămase în istorie sub numele de „bătălia de la Mărăşeşti", deşi operaţiunile militare s-au desfăşurat pe un front mult mai lung, Mackensen, cunoscând foarte bine starea de spirit din armata rusă, a încercat de fiecare dată să rupă frontul în zonele apărate de ruşi. Doar reacţia rapidă a generalului C. Christescu şi, ulterior, a lui Eremia Grigorescu de a mişca unităţi româneşti şi în zonele în care frontul era ameninţat să fie străpuns a împiedicat planurile lui Mackensen, iar eroismul ofiţerilor şi soldaţilor români a condus la înfrângerea germanilor, la marea victorie a armatei române de la Mărăşeşti. Ofensiva germano-austro-ungară de pe valea Trotuşului („bătălia de la Oituz") s-a încheiat, de asemenea, cu un eşec (9/22 august), astfel încât planul inamicului de a prinde în cleşte armata română a eşuat.

În ziua de 21august/3 septembrie orice operaţie ofensivă a trupelor germano-austro-ungare a fost oprită. Armata română victorioasă reuşise să salveze invadarea Moldovei de către inamic[237].

Dar după câteva luni de relativă liniște întreaga situație militară și politică din România avea să fie răsturnată de puciul bolșevic de la Petrograd din 25 octombrie/7 noiembrie 1917, urmat curând de oferta lui Trotski făcută Puterilor Centrale de a încheia un armistițiu urmat de retragerea din război a Rusiei Sovietice, prin încheierea unei păci separate. În ziua de 22 noiembrie/5 decembrie armistițiul sovieto-german a fost încheiat la Brest-Litovsk. Între timp, conform ordinului primit de la Petrograd, generalul D.G. Scerbacev, comandantul trupelor ruse din România, a comunicat, la rândul său, feldmareșalului von Mackensen și arhiducelui Josef, disponibilitatea sa de a înceta operațiunile militare și de a semna o convenție de armistițiu la Focșani. Prin această decizie o mare parte a frontului din România rămânea descoperită, încât Moldova ajunsese în fața unei iminente invazii a inamicului și cu consecința capitulării armatei române. În consecință, în urma unui dramatic consiliu de miniștri, la care au luat parte și capii oștirii, s-a luat decizia semnării și de către armata română a unei convenții de armistițiu, fapt ce s-a consumat în noaptea de 26 noiembrie/9 decembrie, ora 23^{30}, tot la Focșani.

Conform documentului semnat atunci, armata română adera la armistițiul încheiat de reprezentanții trupelor ruse de pe teritoriul României. Totodată, părțile contractante se obligau de a nu opera retragerea unor unități pentru a întări alte fronturi, angajându-se totodată de a anunța o eventuală reluare a ostilităților cu 72 de ore mai înainte. Puterile Centrale s-au folosit de această ultimă prevedere, transmițând ulterior la Iași mai multe ultimatumuri pentru a forța, în final, România să semneze un tratat separat de pace.

Înainte de a se fi luat la Iași amintita decizie a guvernului, trimițându-și delegații la Focșani, Ionel Brătianu a adresat un memoriu guvernelor de la Paris, Londra, Roma și Washington (între timp SUA intrase în război de partea Antantei) în care explica că ieșirea Rusiei din război a pus armata română în imposibilitatea de a acoperi toate sectoarele frontului, încât neîncheierea unui armistițiu ar fi însemnat ocuparea Moldovei. Un alt motiv invocat a fost cel că noul regim de la Petrograd a întrerupt furnizările de armament și muniții. Dar semnarea armistițiului – a ținut să sublinieze Ionel Brătianu în încheierea memoriului său – nu va duce însă la nici o modificare a intențiilor României și a raporturilor ei cu aliații, așa cum au fost precizate în convențiile din 4/16 august 1916, statul român rezervându-și dreptul de a reîncepe lupta armată de îndată ce condițiile externe i-o vor permite[238]. Această parte a memoriului rezuma de fapt viitoarea politică a lui Ionel Brătianu atâta vreme cât a mai stat în fruntea guvernului, cât și după retragerea de la guvernare, el rămânând principalul sfătuitor al regelui Ferdinand.

Dacă șefii misiunilor diplomatice de la Iași ale puterilor Antanei au înțeles situația dificilă în care se afla România și au raportat în acest sens guvernelor lor, alta a fost atitudinea generalului Berthelot, care ceruse rezistență, cu orice sacrificii, a armatei române în scopul de a întârzia cât mai mult un viitor transfer de trupe germane pe frontul de vest. Intenția guvernului român a mâniat de-a dreptul

pe noul premier al Franţei, Georges Clemenceau[239], ostilitatea acestuia faţă de Ionel Brătianu având să se manifeste până şi cu prilejul negocierilor de pace de la Paris, după victoria în război a Antantei, inclusiv a României.

În urma notelor ultimative repetate ale lui Mackensen, încheierea unui tratat de pace de către România cu Puterile Centrale, inclusiv cu aliaţii acestora, Bulgaria şi Imperiul otoman, nu mai putea fi evitată, încât guvernul condus de Ionel Brătianu a demisionat (29 ianuarie/11 februarie 1918), această sarcină ingrată revenind generalului Alexandru Averescu, care primise mandat din partea regelui Ferdinand de a forma un nou cabinet.

Convins că, până la urmă, marile puteri inamice Germaniei şi Austro-Ungariei vor câştiga războiul, preşedintele P.N.L. şi-a convocat principalii colaboratori din guvern, înainte de a fi prezentat regelui demisia, pentru a le obţine sprijinul pentru viitoarea strategie şi tactică politică pe care el o concepuse. Conform relatării lui I.G. Duca, participant la menţionata consfătuire, „noi, guvernul care am hotărât şi condus războiul alături de Aliaţi, urma să ne retragem iar Regele să cheme un alt guvern pentru a negocia cu Puterile Centrale şi, prin prelungirea acestor negocieri, prin întârzierea, dacă nu prin eventuala neratificare a acestei păci, să câştigăm timp. În acest interval, salvându-ne dinastia, fiinţa de stat şi armata vom putea aştepta desfăşurarea evenimentelor şi, întrucât această desfăşurare nu se poate face la momentul oportun, vom putea relua armele păstrându-ne locul alături de ei"[240]. Toţi miniştrii liberali au împărtăşit punctul de vedere al preşedintelui lor.

În perioada dintre semnarea armistiţiului şi demisia guvernului prezidat de Ionel Brătianu nu poate fi trecut cu vederea meritul liberalilor de a fi blocat încercarea de puci bolşevic în Iaşi de la începutul lui decembrie 1917. Masa de manevră nu a fost alcătuită din români şi, cu atât mai mult, din soldaţi români, ci din militari ruşi, bolşevizaţi, şi conduşi de agitatori veniţi special de la Petrograd în acest scop, având în frunte pe Korneev şi Rochal, acesta din urmă cunsocut deja pentru actele sale cu caracter terorist săvârşite prin alte părţi. Militarii bolşevici erau grupaţi la Socola, cu tunurile îndreptate spre centrul Iaşului. În Consiliul de Miniştri convocat în noaptea de 8 spre 9 decembrie 1917 (st.v.), Ionel Brătianu, ale cărei decizii politice au fost întotdeauna bine chibzuite după o cântărire a argumentelor pro şi contra, a înfăţişat membrilor Guvernului cele două alternative: „sau intrăm în luptă cu bolşevicii sau ne expunem ca peste câteva ceasuri tovarăşii lui Rochal să fie stăpâni pe Iaşi, pe Rege şi pe Guvern"[241]. Intrarea într-un conflict cu bolşevicii însemna şi asumarea unor riscuri mari, precum represalii împotriva românilor ce se refugiaseră la Odesa şi Kerson, de teama armatei lui Mackensen şi rămaşi temporar blocaţi în Rusia în urma acaparării puterii la Petrograd de Lenin şi tovarăşii săi. Mai exista pericolul, care s-a şi adeverit curând, al confiscării de către autorităţile bolşevice a tezaurului României, evacuat la Moscova, pe când o preluare a puterii în Rusia de către comunişti nu se întrevedea. Dar, conform relatării lui Duca privind dezbaterile din amintitul Consiliu de Miniştri, „între pericolele mari şi grave" menţionate se

întrevedea şi „pericolul ca tot ceea ce reprezintă încă fiinţa legală a Statului [român – n.n.Ş.R.Z.] să ajungă pe mâna bolşevicilor"[242], Brătianu a considerat că acesta din urmă este mult mai grav şi a pledat, ca atare, pentru o intervenţie militară imediată împotriva bolşevicilor de la Socola. În dimineaţa de 9 decembrie (st.v.) unităţile române au trecut la acţiune şi, până la urmă, prin superioritatea acestora în efective şi armament, militarii români au intimidat pe bolşevicii de la Socola, i-au dezarmat şi aruncat peste Prut, fără a se fi tras vreun foc de armă. Instituţiile democratice ale statului au fost salvate. A fost un succes al liberalilor şi, în primul rând, a lui Ionel Brătianu şi, într-o mai mică măsură, a guvernului, chiar dacă decizia finală acesta a luat-o, deoarece în cursul şedinţei, care a durat toată noaptea, Take Ionescu, vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri, se opusese cu înverşunare. Doar când, la argumentele miniştrilor liberali, s-au alăturat lui Ionel Brătianu şi cei conservatori-democraţi, Take Ionescu a ajuns să cedeze.

Evenimentele din 8-9 decembrie 1918 (st.v.) au constituit doar un prim episod al luptei liberalilor împotriva totalitarismului comunist.

Câtă vreme liberalii au fost în opoziţie, Ionel Brătianu a rămas principalul sfătuitor al regelui Ferdinand. El a fost cel care l-a îndemnat pe rege, prin intermediul lui Barbu Ştirbey, să-l înlocuiască din fruntea guvernului pe Averescu cu Marghiloman. Generalul român, învingător la Mărăşti, nu reuşise să smulgă nici o concesie din partea lui Mackensen, cu prilejul întâlnirii celor doi de la Buftea (5/18 februarie 1918). În concepţia lui Ionel Brătianu, tratatul de pace, odată ce orice rezistenţă armată nu mai era posibilă, trebuia semnat de unul dintre oamenii politici de marcă rămaşi la Bucureşti în timpul ocupaţiei şi care, de la bun început colaborase cu inamicul, astfel încât actul în sine să apară în faţa opiniei publice româneşti şi străine şi, cu atât mai mult în faţa guvernanţilor de la Paris, Londra şi Roma, drept un dictat. Ceea ce a şi fost. Totodată, Marghiloman era preferabil lui Carp şi acoliţii săi, adversari nu numai ai liberalilor dar şi ai regelui Ferdinand, transformându-se în unelte ale „intransigenţilor" de la Berlin şi ale Kaiserului Wilhelm II, care printre condiţiile de pace puseseră şi pe cea a abdicării suveranului României. Marghiloman reuşise să convingă factorii de decizie din capitala Germaniei de a renunţa la această pretenţie[243]. Între Carp şi Marghiloman, ambii la Bucureşti şi în relaţii cordiale cu ocupanţii, au existat totuşi anumite nuanţe, ceea ce l-a determinat pe Brătianu să-i facă regelui amintita sugestie[244]. Tot Ionel Brătianu fusese cel care, cu prilejul dramaticelor trei consilii de coroană din 2, 3 şi 4 martie 1918 (st.v.) susţinuse teza de a nu fi negociate condiţiile semnării unui tratat de pace cu Puterile Centrale, ci de a fi acceptate în bloc[245], pentru ca odată cu victoria Antantei în război, fapt de care el continua să fie convins, România să apară drept o victimă a propriilor ei aliaţi, nevoită să accepte ca atare un dictat al inamicului şi nu o ţară care să fi încălcat, prin tratative cu inamicul, prevederile amintitelor convenţii din 4/17 august 1916. În sfârşit, liberalii au boicotat alegerile din mai 1918, organizate de guvernul Marghiloman, atât în Moldova cât şi în teritoriile ocupate de inamic. Boicotul liberalilor s-a datorat în primul rând faptului că noul Parlament urma să ratifice înrobitorul tratat de pace de la

Bucureşti cu Puterile Centrale, semnat de Marghiloman (24 aprilie/7 mai 1918), ceea ce s-a şi petrecut (15/28 iunie şi 19 iunie/4 iulie 1918). Regele Ferdinand, având alături pe Ionel Brătianu şi Partidul Naţional Liberal, s-a eschivat cu abilitate de a-şi pune semnătura pe legea de ratificare a tratatului de pace, încât aceasta nu putea fi promulgată[246]. În consecinţă, din punct de vedere juridic, constituţional, tratatul de pace de la Bucureşti nu avea nici o valoare, deşi practic el începuse să producă efecte. În sfârşit, liberalii au mai boicotat alegerile şi nu au recunoscut legalitatea noului Parlament, deoarece ei cunoşteau intenţia conservatorilor lui Marghiloman de a modifica principiile votate de fosta Adunare Constituantă cu privire la împroprietărirea ţăranilor şi introducerea votului universal. Chiar dacă o nouă modificare a Constituţiei în sensul preconizat de conservatori necesita noi alegeri pentru reîntrunirea Adunării Constituante, ceea ce ar fi urmat să se petreacă în viitor, dacă evenimentele n-ar fi avut cunoscutul curs, anticipat de Ionel Brătianu, discuţii privind anularea reformelor liberale au avut loc, cu prilejul dezbaterilor pe marginea Adresei de răspuns la mesajul regal de deschidere a noului Parlament[247]. Tot atunci s-au auzit şi voci care au cerut judecarea membrilor fostului guvern liberal, sub învinuirea de a fi dus România la dezastru: C. Fortunescu, C.N. Toneanu, Take Georgescu[248], deputaţi puşi de Marghiloman pentru a începe o asemenea campanie. Acesta din urmă a acţionat, la rândul său, din ordinul Berlinului[249] şi, ca atare, nu a renunţat nici în urma intervenţiilor regelui Ferdinand la proiect.

În consecinţă, Alexandru Marghiloman a persistat în acţiunea sa. A fost constituită, în acest scop, mai întâi o „comisie parlamentară de informare" şi ulterior una de anchetă. În acelaşi context, a fost modificată „legea răspunderii ministeriale", dându-se ultimei din cele două comisii menţionate dreptul de a cere arestarea preventivă a inculpaţilor. S-au efectuat percheziţii la domiciliul lui Ionel Brătianu, care locuia împreună cu fratele său Vintilă şi cu şeful de cabinet al acestuia din urmă, Constantin (Bébé) Brătianu, cât şi la George Mârzescu, iar Alexandru Constantinescu a fost chiar arestat pentru scurtă vreme[250].

Celor în pericol de a ajunge în boxa acuzaţilor li se oferise şansa de a se expatria. Oferta fusese făcută chiar de Marghiloman, cu acceptul Berlinului care, în ultimă instanţă, urmărea eliminarea din viaţa politică de la Iaşi, şi prin aceasta izolarea regelui Ferdinand, nu numai a lui Ionel Brătianu şi a celorlalţi fruntaşi liberali, ci şi a lui Take Ionescu, împreună cu unii dintre colaboratorii săi mai apropiaţi. Take Ionescu, având şi asentimentul lui Ionel Brătianu[251], Nicolae Titulescu şi alţi parlamentari au acceptat oferta lui Marghiloman şi cu permisiunea Berlinului şi a Vienei, au ajuns cu un tren special în Elveţia, de unde au plecat în Franţa. În aceste condiţii s-a putut constitui ulterior la Paris (20 septembrie/3 octombrie 1918) Consiliul Naţional al Unităţii Româneşti, un fel de guvern în exil, prezidat de Take Ionescu şi din componenţa căruia făceau parte oameni politici şi personalităţi ale elitei intelectuale din Regat şi din Transilvania, ajunşi pe diverse căi în Franţa. Din acest comitet a făcut parte şi dr. Constantin

Angelescu, fost ministru liberal şi primul reprezentant diplomatic al României la Washington[252].

În afara doctorului Angelescu, Ionel Brătianu mai avea un om de încredere la Paris, pe Victor Antonescu, fost membru al cabinetului liberal din timpul războiului şi pe care Ionel Brătianu îl trimisese în Franţa (iulie 1917) ca ministru plenipotenţiar al României, înlocuindu-l astfel pe Alex. Em. Lahovary, diplomat de carieră.

Deşi i se pusese în vedere lui Ionel Brătianu că, în cazul în care nu va părăsi ţara, darea sa în judecată va fi inevitabilă, el a refuzat, susţinând, conform relatării lui I.G. Duca, că „va rămâne pe loc fiindcă nu vrea ca Puterile Centrale să-şi închipuie că-i este frică de o dare în judecată" şi aşteaptă liniştit verdictul poruncit de inamic, deoarece „politica lui se va judeca după rezultatele ei finale şi nu după resentimentele unor învingători vremelnici"[253]. Foştii miniştri liberali nu numai că i-au urmat exemplul, dar unii dintre aceştia au semnat ulterior un protest, transmis Adunării Deputaţilor, faţă de plănuita lor dare în judecată. „Contestăm autoritatea morală a unei judecăţi ordonate de străini, contra cărora am ridicat armele [...]. Contestăm autoritatea legală a unui Parlament ales fără participarea Dobrogii, printr-un sistem de vot contrariu prescripţiunilor formale ale Constituţiunii, cu două treimi ale ţării sub stăpânire directă a baionetelor străine", se menţiona în amintitul document care, odată cu transmiterea lui Adunării Deputaţilor, a fost concomitent publicat în ziarul „Mişcarea", oficiosul P.N.L. din Iaşi[254].

Richard von Kühlman, şeful diplomaţiei germane, contele Czernin, ministrul de Externe al monarhiei habsburgice, apoi înlocuitorul acestuia, Stephan Burian von Rajcz, în sfârşit Mackensen şi întreaga administraţie germană din teritoriile ocupate ale României aveau dreptate de a încerca să elimine din viaţa publică românească pe fruntaşii liberali. Ionel Brătianu, în primul rând, devenise simbolul rezistenţei şi demnităţii româneşti dar şi al speranţei în înfrângerea, până la urmă, a inamicului şi a realizării idealului naţional. Pentru o foarte mare categorie a românilor, în primul rând a ţăranilor, deci a soldaţilor, liberalii constituiau garantul că, în ipoteza revenirii acestora la putere, în ipoteza tot mai plauzibilă că Antanta, deci şi România, deocamdată îngenunchiată, vor câştiga războiul, legile votate de fostul Parlament, privind reforma agrară şi votul universal, vor produce efecte. Din acest motiv până şi Ion Inculeţ, preşedintele „Sfatului Ţării", care votase la 27 martie/9 aprilie 1918, unirea Basarabiei cu România, şi Daniel Ciugureanu, ajunşi amândoi miniştri de stat în guvernul prezidat de Alexandru Marghiloman, după promulgarea decretului lege, iniţiat de acesta din urmă, privind consfinţirea amintitei decizii luate la Chişinău[255], se apropiaseră de Ionel Brătianu[256]. De altfel, Inculeţ, într-un viitor apropiat, va ajunge un membru marcant al P.N.L. şi ministru.

Procesul preconizat de Marghiloman împotriva fruntaşilor liberali nu a mai avut loc deoarece vântul ajunsese să sufle în pânzele acestora din urmă, datorită răsturnărilor spectaculoase ivite pe toate fronturile din Europa, începutul consti-

tuindu-l marea înfrângere a germanilor pe râul Somme (8/21 august 1918). Înfrângerile Puterilor Centrale şi ale aliaţilor acestora aveau să se ţină lanţ, cât şi actele de capitulare în faţa Antantei. După doi ani şi mai bine de aşteptare din partea românilor, trupele aliate de la Salonic, sub noua comandă a generalului F. Franchet d'Espérey, având ca adjunct pe Henri Berthelot, au rupt frontul din Balcani şi au obligat Bulgaria să capituleze (16/29 septembrie 1918). La Iaşi, Ionel Brătianu ajunsese „omul zilei", fără a deţine încă o funcţie oficială. Spre el erau îndreptate toate privirile, nu numai ale românilor de pe ambele părţi ale Carpaţilor, ci şi ale cancelariilor europene. La rugămintea premierului francez Georges Clemenceau, Victor Antonescu, ministrul plenipotenţiar al României la Paris şi, în acelaşi timp, un fruntaş liberal, a sosit în secret cu avionul la Iaşi, pentru a-l contacta pe Ionel Brătianu cu scopul reintrării imediate în război a României. Victor Antonescu a sosit la Iaşi cu o zi după ce au capitulat şi trupele austro-ungare (Padova: 21 octombrie/4 noiembrie 1918). Delegaţii românilor din Bucovina şi Transilvania, înainte de a fi recurs la actele istorice de unire cu România, din 15/28 noiembrie şi 18 noiembrie/1 decembrie 1918, tot cu Brătianu s-au sfătuit (23 octombrie/5 noiembrie)[257]. În sfârşit, tot preşedintele P.N.L. a fost cel care l-a sfătuit pe rege ca, odată cu demiterea lui Marghiloman (24 octombrie/6 noiembrie 1918) să-l însărcineze cu formarea noului cabinet pe generalul Constantin Coandă. Deşi cursul evenimentelor dovedea o clară victorie a politicii pe care liberalii o inauguraseră în 1916, aceştia asumându-şi atunci o grea răspundere, Ionel Brătianu, care judeca întotdeauna la rece înaintea luării unei decizii, considerase că în acele momente de entuziasm dar şi de derută din noiembrie 1918 (st.n.) datorită creării unui vid de autoritate, odată cu retragerea trupelor lui Mackensen, era preferabil un guvern alcătuit, în majoritate, din militari. Dar actul cel mai notabil al lui Ionel Brătianu, din acea perioadă, când evenimentele se desfăşurau cu mare repeziciune, a fost cel din 26 octombrie/8 noiembrie când, fără a avea o funcţie oficială, i-a determinat pe generalii Coandă şi Prezan de a mobiliza armata şi de a trece *imediat* la acţiune. „Dacă armistiţiul [cu Germania – n.n.Ş.R.Z.] se va încheia fără întârziere, gestul nostru militar n-ar mai avea o importanţă hotărâtoare şi nu ar corespunde nici dramei pe care războiul a însemnat-o pentru România, ce trebuie să stăpânească întreaga noastră situaţie în faţa Congresului [de pace – n.n.Ş.R.Z.]"[258]. Insistenţele lui Brătianu s-au datorat faptului că, iniţial, Prezan, comandantul Marelui Cartier General, susţinuse că îi trebuie timp pentru a repune armata pe picior de război. Ionel Brătianu a reuşit în acea zi să-i convingă pe militari încât regele Ferdinand a putut, prin proclamaţia din 28 octobmrie/10 noiembrie să ordone ofiţerilor şi ostaşilor reluarea ostilităţilor contra inamicului pentru a înfăptui „visul nostru de atâtea veacuri: unirea tuturor românilor pentru care în anii 1916-1917 aţi luptat cu atâta vitejie"[259]. În aceeaşi zi fusese transmis un ultimatum lui Mackensen, ca să-şi retragă trupele din România. Datorită clarviziunii lui Ionel Brătianu şi a amintitelor sale insistenţe, România a ajuns în stare de război cu Germania exact cu o zi înainte ca delegaţii acesteia să semneze la Compiègne armistiţiul cu Puterile Aliate învingă-

toare (29 octombrie/11 noiembrie 1918). Faptul că trupele române intraseră în acţiune înainte de capitularea Germaniei avea să determine, până la urmă, şi pe premierul francez, Georges Clemenceau, să admită România la Conferinţa de Pace de la Paris din 1919-1920, în rândul statelor beligerante învingătoare.

După cum se ştie, exact în ziua în care la Alba Iulia avea loc Marea Adunare Naţională (1 decembrie 1918 st.n.), care a decis Unirea Transilvaniei, Banatului, Crişanei şi Maramureşului cu România, la Bucureşti populaţia primea în triumf armata română victorioasă, având în frunte pe regele Ferdinand[260]. Succesul politico-diplomatic a aparţinut incontestabil liberalilor şi, în primul rând, lui Ionel Brătianu, căci aceştia îşi asumaseră răspunderea de a angaja ţara într-un greu război cu scopul întregirii României şi nu renunţaseră să militeze pentru realizarea idealului naţional nici în momentele cele mai grele.

După aceste clipe euforice, la scurtă vreme regele a acordat lui Ionel Brătianu (29 noiembrie/12 decembrie 1918) mandatul bine meritat de a alcătui un nou guvern. Astfel s-a alcătuit primul cabinet liberal postbelic care avea în componenţa sa, cu titlul de ministru de stat, fără portofoliu şi pe reprezentanţii românilor din provinciile care, prin propria lor voinţă, se uniseră cu România: Ion Inculeţ şi Daniel Ciugureanu, din Basarabia, Alexandru Vaida-Voevod, Vasile Goldiş şi Şt. Cicio-Pop, din Transilvania, Iancu baron de Flondor şi Ion Nistor, din Bucovina. Printre minştri de stat s-a mai numărat şi liberalul Mihail Pherekyde, menit de a conduce Guvernul atâta vreme cât Ionel Brătianu, care deţinea şi portofoliul Afacerilor Străine, se va afla la Conferinţa de Pace de la Paris.

În momentul în care liberalii preluaseră din nou puterea, interesele naţionale ale României, în ciuda deciziilor istorice luate la Chişinău, Cernăuţi şi Alba Iulia, erau grav ameninţate atât din interior cât şi din exterior. În ţară şi, mai ales, la Bucureşti, instituţiile statului de drept erau puse în pericol de acţiunile destabilizatoare ale unor nuclee bolşevice constituite pe structurile Partidului Social Democrat din România, refăcut în 1910 şi cu o orientare de extremă stângă, foarte pronunţată. La mai puţin de o săptămână de la amintitul ordin de zi al regelui Ferdinand şi de la începerea operaţiilor armatei române pentru eliberarea Transilvaniei, apărea ziarul „Trăiască Socialismul!", care în primul său număr (1/14 noiembrie 1918) a cerut cetăţenilor ţării să nu se supună chemării sub drapel, iar oştenilor să se împotrivească trecerii Carpaţilor. „Stăpânii noştri vă chiamă azi sub motivul că ar trebui să păşim cu toţii pentru întregirea neamului ... Farsă şi minciună. Românii din Bucovina şi Transilvania, datorită revoluţiei ruseşti şi datorită muncitorimii germane, ungare şi române sunt azi liberi şi de sine stătători. Ei nu au nevoie de intervenţia şi sprijinul oligarhiei româneşti, care nu le poate aduce decât jaf şi crimă, cu care au fericit până acum Republica liberă a Basarabiei ... La ordinul de mobilizare al oligarhiei româneşti, la apelul de a trece frontierele trebuie să răspundeţi într-un singur glas. *Jos mâinile*!". În acelaşi număr al menţionatului jurnal, ce va apare ulterior sub numele „Socialismul", militând în anii următori pentru afilierea la Internaţionala III bolşevică, era

publicat şi un apel, semnat „Fracţiunea socialiştilor internaţionali români" din Ungaria, cu următorul conţinut: „Să dăm ajutor socialiştilor din România. Cuvântul lor să-l răspândim, această foaie s-o răspândim peste tot locul. S-o arătăm şi soldaţilor care vor veni din România, din ordinul regelui Ferdinand Hohenzollern, ca să *ocupe Ardealul*"[261]. În trenurile staţionate la Chitila, aducând trupele care urmau să participe la amintitele festivităţi din 1 Decembrie 1918 (st.n.), fuseseră descoperiţi agitatori civili care îndemnaseră soldaţii „să-şi împuşte ofiţerii şi să facă revoluţie că trebuie să se isprăvească cu regii şi burjuii"[262]. Pe străzile Bucureştiului apăruseră grupuri de demonstranţi cu steaguri roşii. În ultimă instanţă, agitatorii bolşevici din România, având în spate pe Cristian Rakovski, un fidel executant al ordinelor lui Lenin şi Trotski, au încercat să aplice la Bucureşti acelaşi scenariu, reuşit la Petrograd în 1917 şi soldat, la sfârşitul războiului mondial, cu vremelnice succese în unele zone ale Germaniei şi, mai ales, în Ungaria. În acest context se înscrie şi „demonstraţia tipografilor" din 13/26 decembrie 1918, la Bucureşti, cu morţi, răniţi şi arestaţi, din rândul acestora, în urma intervenţiei dure a armatei. Duca, în amintirile sale, recunoaşte că forţele de ordine au făcut excese, referindu-se mai ales la moartea lui I.C. Frimu. Dar tot Duca afirma, ceea ce este tot atât de adevărat, că după menţionatele evenimente din 13/26 decembrie 1918 agitaţia bolşevică a încetat[263]. Era a doua oară când liberalii au stăvilit răspândirea bolşevismului în România, ceea ce nu s-a petrecut şi în Ungaria unde, după proclamarea independenţei şi a „Republicii Populare" (16 noiembrie 1918 st.n.), preşedintele acesteia, contele Karoyi Mihaly şi premierul Dénes Berinkey au predat ulterior puterea comuniştilor (21 martie 1919 st. n.), constituindu-se astfel „Republica Sfaturilor" (Sovietelor). Întreaga putere a ajuns la Budapesta în mâinile sângerosului Bela Kun, deşi formal, în ierarhia statală, nu deţinea decât funcţia de „comisar al poporului pentru Afacerile Străine".

Pe plan extern guvernul liberal prezidat de Ionel Brătianu a fost pus în faţa unor probleme deosebit de grele şi delicate. Chiar dacă actul „Marii Uniri" fusese înfăptuit de români, chiar dacă Guvernul emisese decretele-lege „pentru unirea Transilvaniei şi a celorlalte ţinuturi din Ungaria, locuite de români cu Regatul României" , „pentru organizarea Transilvaniei şi a celorlalte ţinuturi locuite de români" şi cel „relativ la unirea Bucovinei cu Regatul României"[264], viitoarele frontiere ale statului român şi nu numai ale acestuia aveau să fie trasate la Conferinţa Păcii de la Paris. Deciziile urmau să fie însă luate în mod arbitrar de „Consiliul celor zece" alcătuit de marile puteri învingătoare, mai precis din preşedintele Statelor Unite, primii miniştri ai Franţei, Marii Britanii, Italiei, Japoniei şi miniştrii de Externe ai menţionatelor ţări. Dar hotărârile cele mai importante urmau să fie luate chiar într-un cerc şi mai restrâns, denumit „Consiliul celor patru" sau „Consiliul Suprem", din care făceau parte premierii Georges Clemenceau, Lloyd George, Vittorio Orlando şi preşedintele Thomas Woodrow Wilson.

Chiar şi din această sumară prezentare a mecanismelor „Conferinţei Păcii" rezultă că soarta ţărilor mici, unele dintre acestea cu suferinţe imense în timpul războiului, precum România, Serbia sau Belgia, avea să fie decisă de marile puteri.

În faza pregătitoare a „Conferinţei", care avea să fie deschisă oficial în ziua de 18 ianuarie 1919, ştiri alarmante sosiseră la Bucureşti. Clemenceau, primul ministru al Franţei, mai ales, dar şi cabinetul britanic, condus de Lloyd George, nu erau dispuşi să acorde României statutul de cobeligerant, sub motiv că aceasta îşi călcase angajamentele faţă de Aliaţi, prin încheierea păcii separate cu Puterile Centrale din 7 mai 1918 (st.n.).

În cursul lunii decembrie 1918, datorită insistenţelor ministrului plenipotenţiar al României la Paris, Victor Antonescu[265], un membru marcant al Partidului Naţional Liberal, până să fi primit menţionata misiune diplomatică, şi cu sprijinul obţinut de acesta de la Bucureşti din partea şefilor misiunilor diplomatice ale Franţei, Marii Britanii, Italiei şi S.U.A. care comunicaseră guvernelor lor că „România are dreptul moral şi politic la realizarea revendicărilor sale"[266], diplomaţia franceză şi-a schimbat parţial atitudinea. La 28 decembrie 1918, ministrul de Externe, Stephen Pichon propunea „guvernelor aliate" să trateze România ca „aliată şi să admită [ca], în această calitate, să fie reprezentată la negocierile de pace în aceleaşi condiţii cu celelalte mici puteri aliate". Dar motivarea noului punct de vedere al diplomaţiei franceze nu se baza pe valabilitatea tratatului de alianţă încheiat de guvernul Brătianu în august 1916, ci pe atitudinea „suveranilor şi poporului român care, de îndată ce au putut scăpa de opresiunea germană s-au îndreptat spre Aliaţi, cu care au acţionat de comun acord pentru alungarea trupelor germane de pe teritoriul lor"[267]. Luându-se în considerare acest nou punct de vedere al guvernului francez, căruia i s-a raliat şi cabinetul britanic, se pune fireasca întrebare, care ar fi fost statutul României, la „Conferinţa Păcii" dacă în amintita reuniune din 8/21 noiembrie 1918, premierul de atunci N. Coandă şi capii oştirii nu ar fi ascultat de sfaturile lui Brătianu în sensul intrării armatei române în acţiune înainte de capitularea necondiţionată a Germaniei? Probabil că nu i s-ar mai fi recunsocut statutul de cobeligerant, după cum intenţionase iniţial Clemenceau.

Ionel Brătianu a plecat însă la Paris cu speranţa că va reuşi, până la urmă, să convingă Aliaţii să-şi respecte angajamentele luate în 1916, privind noile frontiere ale României. El era cu atât mai încrezător cu cât guvernul pe care îl conducea obţinuse recunoaşterea României ca stat cobeligerant. Mai erau însă şi alte mari obstacole de depăşit.

Printr-o convenţie suplimentară de armistiţiu, încheiată la Belgrad (31 octombrie/13 noiembrie 1918), între reprezentanţii Armatei Aliate de Orient şi cei ai noului guvern de la Budapesta, se stabilise o linie de democraţie provizorie între cele două părţi adverse, până la semnarea unui tratat de pace. Această linie care urma în Transilvania cursul superior al Şomeşului Mare şi pe cel al Mureşului nu putea fi, evident, depăşită nici de armata română, după reluarea

operaţiunilor contra inamicului. Profitând de această situaţie, contele Karoyi, iniţial prim-ministru al Ungariei independente, a refuzat categoric să recunoască hotărârea Marii Adunări de la Alba Iulia. Chiar înainte de luarea acestei atitudini oficiale a premierului maghiar, se constituise la Cluj, unde se afla o puternică garnizoană militară, un Comisariat guvernamental pentru „Ungaria de răsărit", adică pentru Transilvania[268].

Prima decizie de maximă importanţă şi răspundere a liberalilor, odată cu revenirea lor la conducerea ţării, a fost ordinul dat de guvern trupelor române de a depăşi amintita linie de demarcaţie şi de a avansa spre centrul Transilvaniei. Hotărârea fusese luată după convingerea generalului Franchet d'Esperey, comandantul Armatei Aliate de Orient că guvernanţii din Budapesta, în loc să dezarmeze o parte a armatei, în limitele stabilite prin Convenţia de la Belgrad, concentraseră pe linia Mureşului forţe militare importante[269].

Încă înainte de plecarea lui Ionel Brătianu la Conferinţa Păcii de la Paris, în fruntea unei numeroase delegaţii, armata română eliberase oraşele Alba Iulia, Cluj şi Sighet, avansul acesteia fiind însă oprit provizoriu, la finele anului 1918, de un nou acord franco-ungar.

Odată sosit la Paris, premierul român a fost însă brutal şocat – conform aprecierii istoricului american Keith Hitschins – de modul în care se luau deicziile la Conferinţa Păcii şi de tratamentul rezervat României[270]. El şi-a dat curând seama că marile puteri ale Antantei erau hotărâte de a nu lua în considerare frontierele României promise în Convenţia din 1916[271].

Ionel Brătianu nu s-a lăsat influenţat de tot ceea ce aflase din discuţiile private cu diverşi delegaţi ai marilor puteri şi în şedinţa plenului Conferinţei din 1 februarie 1919 (st.n.) el a expus punctul de vedere al României, susţinând cu argumente incontestabile şi documente dreptul poporului român la unitate naţională. În argumentaţia sa, el s-a referit printre altele la cunoscutul discurs, din 27 septembrie 1918 (st.n.), al preşedintelui Statelor Unite, în care acesta afirmase că „soluţiile se nasc din natura însăşi şi din circumstanţele războiului (încât) tot ceea ce oamenii de stat sau adunările pot face este de a le realiza sau a le trăda". „Într-adevăr – a adăugat Ionel Brătianu la afirmaţiile lui Wilson, pe care îşi clădise argumentaţia – chestiunea românilor s-a impus prin «însăşi natura sa», în ziua când principiile de justiţie, de independenţă şi de libertate a popoarelor au fost proclamate". Ea s-a mai impus – a adăugat Brătianu în pledoaria sa – „prin circumstanţele războiului când, prin tratatul din 17 august 1916, Aliaţii s-au angajat să asigure românilor unitatea lor naţională". Primul ministru al României a prezentat apoi participanţilor actele prin care reprezentanţii naţiunii române din Basarabia, Bucovina, Banat şi Transilvania deciseseră unirea acestora cu România[272]. În consecinţă, prevederile tratatului de alianţă dintre România, pe care el, Ion I.C. Brătianu, îl semnase cu Antanta şi a cărui respectare o cerea din partea delegaţiilor la Conferinţa Păcii corespundea idealului de unitate al tuturor românilor fiind ulterior confirmat de deciziile luate la Cernăuţi şi Alba Iulia[273]. În ceea ce priveşte tratatul din 1916, Brătianu nu a reuşit să convingă pe delegaţii

marilor puteri, cu atât mai mult cu cât Clemenceau continua să considere respectivul document caduc, datorită amintitei păci separate încheiată de România cu Puterile Centrale, iar Wilson era un adversar declarat al diplomaţiei secrete. În plus, preşedintele Statelor Unite, în ciuda principiilor sale generoase privind dreptul la autodeterminare al naţiunilor, expuse în Congresul Statelor Unite (8 ianuarie 1918 st.n.) era foarte puţin informat asupra situaţiei concrete din centrul şi sud-estul Europei. În sfârşit, conform aprecierilor chiar ale unor notabili oameni politici britanici, pe care Ionel Brătianu i-a întâlnit la Londra, pentru a pleda cauza ţării sale, premierul Lloyd George era un ignorant în domeniul afacerilor internaţionale, iar şeful Foreign Office-ului, lordul Balfour, „un diletant obosit care vrea să evite orice"[274]. Este mai mult ca probabil că aceste caracterizări, transmise de Brătianu lui Pherekyde la Bucureşti[275], fuseseră mult îngroşate sau aparţineau chiar autorului telegramei, revoltat de totalul dezinteres al diplomaţiei britanice faţă de problemele româneşti. De fapt pe Clemenceau îl interesa în primul rând să impună Germaniei un tratat de pace de tip napoleonian şi împreună cu britanicii să-şi extindă respectivele imperii coloniale. De aceea, la Paris, elaborarea şi semnarea tratatului de pace cu Germania a avut prioritate. Revoltat nu numai că delegaţia română nu fusese consultată, cu prilejul stabilirii condiţiilor ce urmau să fie impuse Germaniei, dar, mai ales, de faptul că textul tratatului îi fusese comunicat doar cu o zi înainte de ceremonia semnării acestuia la Versailles (28 iunie 1919 st.n.), Ionel Brătianu a iscălit totuşi respectivul document. El a renunţat de a face vreo obstrucţie deoarece întreaga sa activitate era îndreptată spre a obţine înscrierea în tratatele de pace cu Austria şi Ungaria a frontierei pe care o negociase cu Antanta în 1915-1916. Acţiunile sale pe plan diplomatic din capitala Franţei erau corelate cu cele politico-militare ale guvernului său din Bucureşti. Datorită agresivităţii continue a guvernanţilor de la Budapesta, mai ales după ce în capitala Ungariei se instaurase un regim bolşevic, armata română a avansat treptat spre vest, după stabilirea de către comandamentul francez al Armatei de Orient a unor noi linii de demarcaţie. În acest context, armata română reuşise să treacă sub controlul ei toate ţinuturile româneşti de peste Carpaţi (în afara unei părţi a Banatului ocupată de sârbi), ba chiar să-şi continue înaintarea până la malul stâng al Tisei (1 mai 1919 st.n.)[276]. Ca atare, guvernul liberal condus de Ionel Brătianu a profitat de situaţia politico-militară existentă, pentru a pune guvernele marilor puteri în faţa unui fapt împlinit, cu atât mai mult cu cât la Paris nu se ajunsese încă la nici un acord privind frontiera vestică a României. Între timp, ce-i drept, marile puteri aliate, alarmate de instalarea unui regim bolşevic la Budapesta (şedinţele Consiliului Suprem din 25, 27 şi 31 martie având pe ordinea de zi acest subiect)[277], deveniseră mai concesive faţă de România, ajungând chiar să încurajeze, în caz de necesitate, o acţiune în forţă a armatei române contra Republicii Ungare a Sfaturilor.

Încă de la instaurarea regimului comunist în Ungaria, acesta fiind, în ultimă instanţă o unealtă a lui Lenin şi Trotski, integritatea teritorială a statului român şi stabilitatea unui regim democratic în România erau puse în pericol. Bela Kun

propusese lui Lenin, încă la 22 martie (st.n.), un tratat de alianţă ofensivă şi defensivă împotriva României, ba chiar o acţiune a celor două „armate roşii" cu scopul unei joncţiuni pe teritoriul statului român[278]. O acţiune similară de această dată şi pusă în practică avusese loc în luna mai contra noului stat cehoslovac, ofensiva trupelor ungare fiind până la urmă oprită tot datorită intervenţiei unor unităţi româneşti, după un prealabil accept al comandamentului trupelor aliate de la Dunăre[279].

La Paris Aliaţii ajunseseră să cadă în capcana ce le-o aruncase Bela Kun care, pe de o parte, comunicase că se va supune deciziilor Consiliului Suprem, dar cu condiţia retragerii armatei române pe vechiul aliniament şi, în acelaşi timp, concentrase trupe pentru a porni o acţiune ofensivă contra României. Se ajunsese la situaţia aberantă încât „Consiliul celor patru" să acuze (la 10 iunie) pe Kramař, şeful delegaţiei cehoslovace, şi pe Brătianu că „toate calamităţile din Ungaria şi dificultăţile orei prezente provin din cauza lor"[280]. În ziua următoare „Consiliul Miniştrilor de Externe" al celor patru mari puteri a înmânat delegaţilor români şi cehi un document conţinând linia frontierei celor două state cu Ungaria. La mijloc aceasta nu era defavorabilă României, în schimb la capete aceasta se afla cu mult în spatele celei stabilite prin Convenţia din 1916. Brătianu nu-şi putea lua răspunderea singur, încât a cerut un răgaz de 10-12 zile pentru studierea documentelui, iar ulterior, întrebat de Clemenceau dacă va semna, el s-a eschivat din nou de a da un răspuns clar, susţinând că trebuie să se consulte în prealabil cu regele şi cu Guvernul[281]. Informat chiar de Ionel Brătianu, în repetate rânduri, de evoluţia discuţiilor de la Paris, cât şi de Victor Antonescu venit special la Bucureşti în acelaşi scop, dar şi de situaţia militară tensionată de pe malul Tisei, Consiliul de Miniştri, întrunit de urgenţă, în prezenţa regelui Ferdinand, a cerut lui Ionel Brătianu să revină în ţară[282]. Câtă vreme a stat la Paris, primul ministru liberal al României a avut numeroase ciocniri cu Aliaţii şi în legătură cu elaborarea textului tratatului de pace cu Austria. În acest caz nu problemele teritoriale au stat în centrul conflictului, acestea fiind rezolvate cu destulă uşurinţă în favoarea statului român, ci problema minorităţilor naţionale, mai precis dreptul ce şi-l rezervaseră marile puteri de a lua măsuri, considerate necesare „a ocroti în România interesele locuitorilor care diferă de majoritatea populaţiei de rasă, limbă sau religie". „Ţara asigură egalitatea în drepturi, libertăţi politice şi religioase tuturor cetăţenilor. România este gata să accepte orice fel de dispoziţie, pe care orice alt stat membru al Societăţii Naţiunilor ar admite-o pe teritoriul său în acest domeniu".[283] Dar „în nici un caz România nu va admite intervenţia guvernelor străine în acţiunea de aplicare a legilor sale interne, căci ea nu ar putea subscrie la stipulaţiile ce ar limita drepturile sale de stat suveran", a susţinut Ionel Brătianu, într-un memoriu adresat lui Philippe Berthelot, preşedintele comisiei privind reglementarea drepturilor minorităţilor naţionale[284]. Şeful delegaţiei române a reluat aceeaşi teză şi în faţa plenului Conferinţei, la finele lunii mai 1919, adăugând că România nu poate accepta din principiu un tratament diferit aplicat, în problema minorităţilor naţionale, statelor mici spre deosebire de cel

acordat marilor puteri, precum Italia, care, la rândul ei, va avea în interiorul noilor sale frontiere grupuri minoritare.

O altă obiecţie adusă de primul ministru liberal al României proiectului de tratat de pace cu Austria era obligaţia ţării sale şi a statelor succesorale monarhiei habsburgice de a prelua o cotă parte, raportată la suprafaţa teritoriului obţinut, din despăgubirile de război datorate de aceasta din urmă marilor puteri învingătoare. În cazul ambelor obiecţii formulate de Ionel Brătianu, în repetate rânduri, „Consiliul celor patru" nu şi-a schimbat întru nimic poziţia adoptată iniţial, încât s-a ajuns la un impas deoarece atât delegaţia română cât şi cea sârbă şi-au manifestat intenţia de a nu semna textul tratatului de pace cu Austria.

În acest context Ionel Brătianu a părăsit Parisul în ziua de 2 iulie 1919 (st.n.). În ajunul plecării sale el a înaintat Conferinţei un memoriu în care, după un scurt istoric al politicii externe româneşti începând din 1914, al războiului dus de România, al sacrificiilor în vieţi omeneşti ale poporului român, a reluat menţionatele sale teze privind viitoarele frontiere ale ţării şi problema minorităţilor naţionale[285].

În ceea ce priveşte atitudinea lui Ionel Brătianu privind regimul minorităţilor, aceasta nu trebuie interpretată prin prisma mentalităţii de azi şi a reglementărilor internaţionale actuale în domeniul drepturilor omului, ci prin cea din epoca de atunci, luându-se totodată în considerare şi contextul internaţional existent când procesul de constituire a statelor naţionale din centrul Europei de-abia se închega şi când România se afla în pericol de a nu-i fi recunoscute graniţele ei fireşti.

Reîntors la Bucureşti, Ionel Brătianu nu a mai revenit la „Conferinţa Păcii". Dar, atâta vreme cât liberalii au mai stat la guvernare, el a continuat să conducă, cu aceeaşi fermitate, din capitala ţării, politica externă a României, fiind în permanentă legătură cu locţiitorul său din fruntea delegaţiei române de la Paris, anume cu Nicolae Mişu, diplomat de carieră şi o persoană de mare încredere.

La Paris, „Consiliul celor patru" ajunsese, în sfârşit, la concluzia că regimul lui Bela Kun constituia un pericol, fiind un cap de pod bolşevic în centrul Europei, cu tendinţe expansioniste, în sensul refacerii „Ungariei istorice", dar cu structuri de tip sovietic. Totuşi reprezentanţii marilor puteri, întruniţi în capitala Franţei, nu au fost capabili să ia o decizie politică, în consens, care să permită o acţiune militară a Aliaţilor contra „Republicii Sfaturilor"[286].

Imobilismului Aliaţilor de la Paris i s-a contrapus decizia liberalilor de la Bucureşti de a acţiona, guvernul condus de Ionel Brătianu asumându-şi această răspundere. Profitând de ofensiva pe Tisa a Armatei Roşii ungare, guvernul liberal de la Bucureşti a ordonat trupelor române nu numai de a respinge pe inamic, ci de a trece la contraofensivă cu ţinta Budapesta. Nu-i mai puţin adevărat că, spre deosebire de atitudinea şovăielnică a oamenilor politici, întruniţi la Conferinţa Păcii de la Paris, acţiunea în forţă decisă de guvernul liberal de la Bucureşti s-a bucurat în schimb de acordul comandanţilor din zonă ai Armatei de Orient, iar pe plan central, de susţinerea generalului Ferdinand Foche, comandantul suprem al trupelor aliate din Europa.

Rezultatul final al campaniei armatei române din Ungaria[287]este cunoscut. La 3 august 1919 (st.n.), trupele române, comandate de generalul Gheorghe Mărdărescu, au intrat în Budapesta, punând capăt agresivei „Republici a Sfaturilor", pe când Bela Kun fugea la Viena pentru a ajunge ulterior la stăpânii săi din Moscova. Dacă în prima parte a anului 1919 politica externă a guvernului liberal nu a constituit o reuşită, la Conferinţa Păcii de la Paris[288], hotărârea lui Ionel Brătianu şi a miniştrilor săi de a nu ceda ci, dimpotrivă, de a acţiona la momentul oportun, s-a soldat până la urmă cu un remarcabil succes. Cei care puseseră în pericol unirea ţinuturilor româneşti de peste Carpaţi cu România au fost definitiv înfrânţi, prestigiul statului român, în contextul continuării discuţiilor de la Paris pentru trasarea frontierei de nord şi de vest a ţării, a crescut enorm, iar bolşevismul din centrul Europei fusese lichidat.

Dacă înfăptuirea idealului naţional animase majoritatea covârşitoare a poporului român, dacă pentru întregirea ţării au luptat şi s-au sacrificat aproape un milion de români (miliari şi civili), cei care şi-au asumat răspunderea politică şi au condus România la victorie au fost liberalii, în frunte cu Ionel Brătianu.

După aproape cinci ani de conducere a destinelor ţării, liberalii s-au retras de la guvernare, dar nu înainte de a fi emis decretele legi „privind alegerile pentru Adunarea Deputaţilor şi Senatului în Transilvania, Banat, Crişana, Sătmar, Maramureş şi Bucovina", precum şi cele referitoare la exproprierea „pentru cauză de utilitate naţională" şi „reformă agrară" din aceleaşi ţinuturi[289]şi din Basarabia[290]. La 27 septembrie 1919*, Ionel Brătianu a prezentat demisia guvernului.

Note

1. Vezi Victor Slăvescu, *Istoricul Băncii Naţionale (1880-1924)*, Bucureşti, 1925, p. 109, 142-143, 204.

2. Vezi capitolul precedent. Mai trebuie menţionat că E. Carada, deşi devotat Brătienilor, nu a văzut cu ochi buni intrarea „generoşilor" în P.N.L., considerând că aceştia ar fi trebuit mai întâi să renunţe categoric la ideile lor, cf. M. Iosa şi T. Lungu, *Viaţa politică în România (1899-1910)*, Bucureşti, 1977, p. 48.

3. *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare din România până la 1918*, coord. Paraschiva Câncea, M. Iosa, A. Stan, Bucureşti, 1983, p. 339, 344, 359, 361, 363; de asemenea Ion I.C. Brătianu, *Discursurile lui ....*, publicate de George Fotino, vol. 1, Bucureşti, 1935.

4. Inginer de profesie, cu studii efectuate la Paris, Ionel Brătianu, după revenirea în ţară, a debutat prin a se angaja la C.F.R. fiind în subordinea lui Anghel Saligny. Cu privire la debutul, în plan profesional şi politic al viitorului mare bărbat de stat, vezi A. Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1994, p. 45-65.

* Prin decretul-lege nr. 1053 din 1 aprilie 1919, fusese adoptat calendarul gregorian, în vorbirea curentă „stilul nou".

5. Cf. I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, Bucureşti, 1984, p. 293.
6. *Ibidem*, p. 289.
7. Cf. *Istoricul Partidului Naţional Liberal de la 1848 şi până astăzi*, Bucureşti, 1923, p. 172.
8. I. Bulei, *op. citat*, p. 294.
9. 1200 mil. reprezentau împrumuturile efectuate pe piaţa germană, iar restul credite contractate în Franţa, Anglia, Elveţia, Belgia etc., cf. G. Cioriceanu *La Roumanie économique de 1860 à 1915*, Paris, 1928, p. 303.
10. Vezi Gh. M. Dobrovici, *Istoricul dezvoltării economice şi financiare a României şi împrumuturile contractate, 1823-1933*, Bucureşti, 1934, p. 156-162.
11. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. 10, Bucureşti, 1939, p. 275.
12. Gh. M. Dobrovici, *op. cit.*, p. 122-123.
13. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă la începutul secolului al XX-lea*, 1900-1914, Bucureşti, 1977, p. 24.
14. Desbaterile Adunării Deputaţilor (în continuare: D.A.D.), Sesiune ordinară 1900-1901, şedinţa din 25 mart. 1901, nr. 2, 1901, p.17.
15. Cf. art. 95 din Constituţie „regele expune prin un mesaj starea ţării, la care Adunările fac răspunsurile lor".
16. D.A.D., nr. 2, 1901, p. 201.
17. Referire la aşa-numiţii „conservatori puri", conduşi de Gr. Gr. Cantacuzino şi la „junimişti", având ca lider pe P.P. Carp.
18. D.A.D nr. 3, 1901, p. 56, sesiune extraordinară, şedinţa din 11 iunie 1901.
19. I. Bulei, *op. cit.*, p. 296.
20. D.A.D., nr. 2 şi 3, 1901, p. 22-23 şi 27-28.
21. D.A.D., nr. 3, 1901, p. 34, şedinţa din 26 mart. 1901.
22. Ibidem, p. 35.
23. *Ibidem*, p. 38.
24. I Bulei, *op. cit.*, p. 298-299 şi 303.
25. D.A.D., nr. 3, 1901, p. 55 şi 57, şedinţa din 26 mart. 1901.
26. *Ibidem*, p. 39.
27. Cf. Raportului Comitetului de delegaţi ai Secţiunilor, prezentat de deputatul liberal Victor Antonescu, D.A.D., nr. 3, 1901, p. 41-42, şedinţa din 19 iun. 1901.
28. *Ibidem*, p. 45-46.
29. *Ibidem*, p. 51-54 şi 57-63.
30. *Ibidem*, p. 69.
31. *Ibidem*, p. 68.
32. A. Stan şi M. Iosa, *Liberalismul politic în România*, Bucureşti, 1996, p. 288; vezi şi M. Iosa şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 84.
33. M. Iosa şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 84.
34. *Ibidem*, p. 289.
35. „Voinţa Naţională", nr. 5333, 3 ian. 1903 (st.v.).
36. G.D. Creangă, *Vintilă Brătianu, om de finanţe*, în *Viaţa şi opera lui Vintilă Brătianu văzută de prietenii şi colaboratorii lui*, Bucureşti, 1936, p. 87.
37. *Istoricul Partidului Naţional Liberal*, p. 173.
38. D.A.D., nr. 37, 1904, p. 606, sesiune ordinară prelungită, şedinţa din 17 mart. 1904.
39. *Ibidem*, nr. 45, 1904, p. 793, şedinţa din 19 mart. 1904.

40. *Ibidem,* nr. 40, 1904, şedinţa din 15 mart. 1904, p. 707; ibidem, nr. 42, 1904, şedinţa din 17 mart. 1904, p. 732; ibidem, nr. 45, 1904, p. 775, şedinţa din 18 mart. 1904.
41. *Ibidem,* nr. 45, 1904, p. 772.
42. *Ibidem,* nr. 40, 1904, p. 709, şedinţa din 15 mart. 1904.
43. M. Iosa şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 105.
44. D.A.D., nr. 41, 1904, p. 721, sesiune ordinară prelungită, 1903-1904, şedinţa din 16 mart. 1904.
45. Cf. M. Iosa şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 106.
46. A. Stan şi M. Iosa, *op. cit.*, p. 292, nota 6.
47. „Voinţa Naţională", 14/27 aug. 1903.
48. A. Stan şi M. Iosa, *op. cit.*, p. 293.
49. D.A.D., nr. 12, 1903, p. 64, sesiune ordinară prelungită 1903-1904, şedinţa din 3 dec. 1903.
50. „Voinţa Naţională", 13/16 aug. 1903.
51. Şerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 23-26.
52. M. Iosa şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 107.
53. D.A.D., nr. 17, 1903, p. 162, sesiune ordinară 1903-1904.
54. „Monitorul Oficial" (în continuare: M.O.), nr. 31, 9 mai 1904, p. 1589-1501.
55. Cf. C. Bacalbaşa, *Bucureştii de altădată*, vol. 3, Bucureşti, 1930, p. 90.
56. Discurs ţinut în şedinţa Adunării Deputaţilor din 23 decembrie 1913, cf. A. Stan şi T. Lungu, *op. cit.*, p. 295, nota 3.
57. C. Bacalbaşa, *op. cit.*, p. 90.
58. Vasile Lascăr, *Discursuri politice*, adnotate de M. Theodorian-Carada, vol. 1, Bucureşti, 1912, p. 440-442.
59. *Ibidem*, p. 446.
60. *Ibidem*, p. 454.
61. *Ibidem*, p. 507, şedinţa Senatului din 25 ian. 1903.
62. *Ibidem*, vol 2, p. 609, şedinţa din 20 feb. 1903.
63. D.A.D., nr. 14, 1903, şedinţa din 10 ian. 1903.
64. Vezi M. Theodorian-Carada, *Vasile Lascăr*, Bucureşti, 1914, p. 54.
65. *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare din România*, p. 368.
66. Până în 1948 administraţia publică era coordonată de un departament din cadrul Ministerului de Interne, fiind condus de un subsecretar de stat.
67. *Istoria Parlamentului ...* , p. 369.
68. M.O., nr. 26, 1 (14) mai 1904.
69. *Ibidem,* 25 aug. 1901, p. 4452-4453.
70. *Ibidem,* p. 4458-4460.
71. O analiză detaliată în lucrarea lui Şerban Orăscu, *Spiru Haret*, Bucureşti, 1976, p. 65-73.
72. Vezi N. Peneş, *Dr. C. Angelescu. Povestea unei vieţi*, Bucureşti, 1998, p. 135-139.
73. M.O., 28 aug. 1901, p. 4546-4551.
74. Ş. Orăscu, *op. cit.*, p. 87-93.
75. M.O., 29 aug.1901, p. 4609-4617.
76. D.A.D., nr. 42, 1903, p. 813, sesiune ordinară prelungită 1902-1903, şedinţa din 12 mart. 1903.
77. M.O., 29 mart. 1903, p. 10172-10175.

78. D.A.D., nr. 42, 1903, p. 851-863, sesiune ordinară prelungită 1902-1903, ședințele din 14-15 mart. 1903.
79. G.D. Creangă, *Chestiunea țărănească*, București, 1905.
80. Cf. Vlad Georgescu, *Istoria românilor*, București, 1992, p. 144.
81. Pentru detalii vezi G.D. Creangă, *Proprietatea rurală și chestiunea țărănească*, București, 1905; *idem Contracte de învoieli agricole în vigoare în anul 1906*, București, 1907,; vezi și G.D. Scraba, *Condițiile de existență ale țăranului român*, București, 1906. Numeroase informații sunt cuprinse și în *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, 1967. Interpretarea acestora din urmă este însă adesea partizană, informațiile fiind selectate după „indicațiile" forurilor de conducere ale P.C.R.
82. Cf. G.D. Creangă, *op. cit.*, p. 25.
83. Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 144.
84. Spiru C. Haret, *Chestia țărănească*, București, 1905, p. 7 și 9.
85. Vezi I. Bulei, *op. cit.*, p. 308; de asemenea, M. Iosa și T. Lungu, *op. cit.*, p. 92.
86. M.O., 5 mart. 1902, p. 10487-10494.
87. *Istoria Parlamentului* ... , p. 356-357.
88. Vezi A. Stan și M. Iosa, *op. cit.*, p. 334-341; de asemenea, A. Iordache, *op. cit.*, p. 83-95.
89. Cf. A. Stan și M. Iosa, *op. cit.*, p. 338.
90. Desbaterile Senatului, nr. 32, 1905, p. 386, sesiune ordinară 1904-1905, ședința din 17 mart. 1905 (st.v.).
91. *Documente privind marea răscoală a țăranilor din 1907*, (în continuare: *Documente* ...), București, 1983, vol. 2, p. 744, vezi și *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, (în continuare: *Marea răscoală* ...), București, 1967, p. 287.
92. *Documente* ..., vol. 4, p. 44-45.
93. *Ibidem*, p. 45.
94. *Ibidem*, p. 191.
95. Vezi subcapitolul precedent.
96. *Marea răscoală* ..., p. 181, 349, 358, 382-385, 426, 658, 660.
97. „Voința Națională", 1/14 martie 1907.
98. *Ibidem*, 2/15 martie 1907.
99. *Ibidem*, 3/16 martie 1907.
100. Vezi subcapitolul consacrat guvernării liberale din anii 1901-1904.
101. *Marea răscoală* ..., p. 261.
102. *Ibidem*, p. 273.
103. *Documente* ..., vol. 2, p. 481.
104. *Ibidem*, vol. 4, p. 60.
105. *Ibidem*, vol. 3, p. 62.
106. *Ibidem*, p. 232-233.
107. Cf. A. Stan și M. Iosa, *Liberalismul politic în România*, p. 346.
108. D.A.D., 1906-1907, ședința din 13 martie 1907 (st.v.).
109. „Voința Națională", 14/27 martie 1907.
110. Cf. „Universul", 2 aprilie 1907 (st.v.).
111. *Marea răscoală* ..., p. 813.
112. *Ibidem*, p. 204.
113. „Voința Națională", 14/27 martie 1907.
114. *Ibidem*, 3/16 martie 1907.
115. *Marea răscoală* ..., p. 287.

116. *Documente ...*, vol. 5, p. 354.
117. *Ibidem*, vol. 3, p. 73.
118. *Ibidem*, p. 511.
119. Viitorul titular la Foreign Office.
120. *Documente ...*, vol. 5, p. 354-355.
121. O sinteză în *Marea răscoală ...*, cap. 5, *Clasa muncitoare din România şi 1907*, p. 621-646; vezi şi D. Hurezeanu, *Cu privire la unele particularităţi ale răscoalei ţărăneşti din epoca capitalismului în lumina răscoalei din 1907 a ţăranilor din România*, în „Analele Institutului de istorie a Partidului", 1957, nr. 1; Matei Ionescu, *Despre însemnătatea şi urmările răscoalei din 1907*, în „Studii", 1957, nr. 2.
122. Alex. Em. Lahovary, *Amintiri diplomatice. Viena (1906-1908)*, Bucureşti, 1936, p. 33.
123. *Documente ...*, vol. 5, p. 305.
124. *Ibidem*, p. 360.
125. *Ibidem*.
126. *Ibidem*.
127. A. Stan şi M. Iosa, *op. cit.*, p. 346.
128. *Documente ...*, vol. 3, p. 386-387.
129. *Ibidem*, p. 59-60.
130. Arhivele Naţionale, fond Familia Brătianu, ds. 442, f. 2 şi 4; vezi şi *A. Iordache, Ion I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1994, p. 103-104.
131. *Ibidem*, f. 6.
132. *Marea răscoală ...*, p. 440.
133. *Documente ...*, vol. 3, p. 73-74.
134. „Dimineaţa", 16 martie 1907 (st.v.).
135. *Marea răscoală ...*, p. 530-531.
136. A. Stan şi M. Iosa, *op. cit.*, p. 343.
137. *Documente ...*, vol. 5, p. 102.
138. *Documente ...*, vol. 5, p. 285.
139. „Le Courier Européen", Paris, 20 mai 1910, cf. *Documente ...*, vol. 5, p. 410.
140. A. Stan şi M. Iosa, *op. cit.*, p. 347.
141. Fl. Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Bucureşti, 1999, p. 239. În schimb istoricul american Keith Hitchins (vezi *România, 1866-1947*, Bucureşti, 1996, p. 198) a preluat, fără discernământ, din istoriografia comunistă, cifra de 11.000 morţi.
142. D.A.D., nr. 13, decembrie 1907, p. 125, sesiune extraordinară 1907-1908.
143. Vezi *Istoria Parlamentului*, p. 384-386.
144. D.A.D., nr. 10, 1907, p. 54, sesiune ordinară, 1907-1908, şedinţa din 26 noiembrie 1907.
145. *Ibidem*, nr. 7, 1907, p. 13-28.
146. *Ibidem*, nr. 10, 1907, p. 49-69, sesiune ordinară, şedinţa din 26 noiembrie 1907.
147. Pentru detalii, vezi *Istoria Parlamentului*, p. 392-402.
148. D.A.D., nr. 14, 1908, p. 140, sesiune ordinară 1907-1908, şedinţa din 12 decembrie 1907.
149. *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, vol. 2, Bucureşti, 1933, p. 475.
150. M.O., nr. 23, 23 decembrie 1907/5 ianuarie 1908, p. 7909-7919.
151. Cf. M. Iosa şi T. Lngu, *op. cit.*, p. 198.

152. *Ibidem*, p. 198-199.
153. *Ibidem*, p. 200.
154. D.A.D., nr. 26, 1 februarie 1908, p. 512, sesiune ordinară, şedinţa din 1 februarie 1908.
155. Ibidem, nr. 49, 1908, p. 1098, sesiune ordinară prelungită, 1907-1908, şedinţa din 24 martie 1908.
156. M.O., 12 aprilie 1908, p. 544-545.
157. A. Iordache, *op. cit.*, p. 117; vezi şi M. Theodorian-Carada, *op. cit.*, p. 171.
158. *Ibidem*, p. 120.
159. *Istoria Parlamentului ...*, p. 417-418.
160. A. Iordache, *op. cit.*, p. 132-133; vezi şi I. Mamina şi I. Bulei, *Guverne şi guvernanţi*, Bucureşti, 1994, p. 131.
161. Cf. A. Iordache, *op. cit.*, p. 135-136.
162. Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă la începutul secolului al XX-lea*, p. 28-30.
163. *Ibidem*, p. 33.
164. *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch* (în continuare: Ö.U.A.), Wien – Leipzig, 1930, vol. 2, nr. 1689: *Aufzeichnung über eine am 24. Juli 1909, Unterredung mit dem rumänischen Ministerpräsidenten Bratiano*; *ibidem*, nr. 1731, *Aufzeichnung über eine Unterredung mit dem rumänischen Ministerpräsidenten (10) September 1909*; de asemenea, *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette, 1871-1914* (în continuare: G.P.), Berlin, 1927, vol. 27, partea 1, nr. 9756 şi 9759: Bethmann Hollweg către Kiderlen (5 aug. 1909) şi Brockdorff-Rantzau (11 aug. 1909).
165. Biblioteca Academiei Române (în continuare: B.A.R.), mss. fond Corespondenţă diplomatică austriacă (în continuare: C.D.A.), ds. XLIX/1904, f. 99-100.
166. Şerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 45.
167. Pentru detalii, *ibidem*, p. 46-69.
168. Vezi Şerban Rădulescu-Zoner, *L'évolution des rapports entre la Roumanie et la Triple Alliance durant la crise bosniaque*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes", nr. 4, 1977, p. 776-777.
169. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă la începutul secolului al XX-lea*, p. 67.
170. M. Boghitschewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens, 1903-1914*, Berlin. 1928-1931, vol. 2, doc. nr. 482.
171. Pentru detalii, vezi Şerban Rădulescu-Zoner, *România şi Tripla Alianţă la începutul secolului al XX-lea*, p. 77-83, 99-114 şi 118-126.
172. A. Iordache, *Viaţa politică în România*, Bucureşti, 1972, p. 217.
173. *Ibidem*, p. 240.
174. Cf. *Istoricul Partidului Naţional Liberal*, p. 205.
175. Conform celor declarate de C. Alessiu în şedinţa Adunării Deputaţilor din 28 feb. 1914, D.A.D., nr. 8, 2 mart. 1914, p. 88.
176. *Ibidem*, nr. 4, 26 feb. 1914, p. 24, sesiune ordinară 1914, şedinţa din 24 februarie 1914.
177. *Ibidem*.
178. *Ibidem*, nr. 6, 28 feb. 1914, p. 45, sesiune ordinară 1914, şedinţa din 26 feb. 1914; şi nr. 20, 16 mart. 1914, p. 187, şedinţa din 14 mart. 1914.
179. *Ibidem*, nr. 9, 4 mart. 1914, p. 88, sesiune ordinară 1914, şedinţa din 1 martie 1914.

180. *Istoria Parlamentului ...*, p. 447.

181. D.A.D., nr. 6, 28 feb. 1914, p. 49, sesiune ordinară 1914, şedinţa din 26 februarie 1914.

182. *Ibidem*, nr. 7, 1 mart. 1914, p. 65 şi 69, sesiune ordinară 1914, şedinţa din 27 februarie 1914.

183. *Ibidem*, nr. 12, 7 mart. 1914, p. 138, sesiune ordinară 1914, şedinţa din 5 martie 1914.

184. *Istoria Parlamentului ...*, p. 447; vezi şi A. Iordache, *Viaţa politică din România*, p. 284; de asemenea, *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1940, vol. 4, p. 170-188.

185. Cf. A. Iordache, *op. cit.*, p. 285.

186. *Ibidem*.

187. *Istoria Parlamentului ...*, p. 448.

188. Pentru detalii vezi Şerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 122.

189. N. Iorga, *Supt trei regi*, Vălenii de Munte, 1932, p. 154.

190. Şerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 140.

191. *Ibidem*, p. 139.

192. Cf. raportului lui Sazonov către ţar din 11/24 iunie 1914, vezi Şerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 145.

193. Cf. raportului ambasadorului german de la Viena, Tschirchky către cancelarul Bethmann-Hollweg din 9 iunie 1914, *G.P.*, vol 39, p. 520, nota 1.

194. Blondel către Poincaré, 30 nov. 1912, Documents Diplomatiques Français (în continuare: D.F.) 3e serie, Paris, 1929-1936, vol. 4, nr. 599.

195. Waldburg (Bucureşti) către Ministerul de Externe (Berlin), 30 iul. 1914, *Die deutschen Dokumenten zum Kriegsausbruch 1914* (în continuare: *D.P.*), Charlottenburg, 1919, vol. 2, nr. 463; vezi şi raportul aceluiaşi din 29 iul. 1914, *ibidem*, nr. 379; de asemenea Czernin (Bucureşti) către Berchtold (Viena), 29 iul. 1914, *Ö.U.A.*, vol 8, nr. 10956.

196. N. Iorga, *Comment la Roumanie s'est détachée de la Triplice*, în „Revue historique du sud-est européen", IX, 1939, nr. 7-9, p. 306: „Une vrai sommation arrive le 2 août de la part du chancelier allemand".

197. A.N., fond Microfilme Franţa, vol. 138, r. 187, c. 111.

198. *Ibidem*, r. 101, c. 167.

199. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *Bucureştii în anii primului război mondial*, Bucureşti, 1993, p. 32. Pentru detalii privind negocierile româno-franceze, vezi V. Vesa, *România şi Franţa la începutul secolului al XX-lea*, Cluj-Napoca, 1975.

200. Czernin (Bucureşti) către Burian (Viena), 9 iul. 1915 (st.n.), A.N., fond Casa Regală, ds. 32/1915.

201. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 39.

202. Pentru detalii, *ibidem*, p. 1-12.

203. I.Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, Bucureşti, 1987, p. 393.

204. Cf. I.G. Duca, *Amintiri politice*, München, 1981, vol. 1, p. 192-193 şi 170-171.

205. *Ibidem*, p. 211.

206. *Ibidem*.

207. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 17-18.

208. Cuvântarea intrată în istorie sub denumirea de „Politica instinctului național", în Take Ionescu, *Pentru România Mare. Discursuri din război, 1915-1917*, București, 1919, p. 66-114.

209. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 1, p. 222.

210. A.N., fond Casa Regală, ds. 20/1916.

211. Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 38.

212. *Ibidem*, p. 39.

213. *Ibidem*, p. 46.

214. Cf. Glenn E. Torrey, *Romania and the Belligerents, 1914-1918: Some observations on the Sarrail at Salonika 1916*, în „Revue Roumaine d'Histoire, nr. 3, 1975, p. 60-65.

215. Saint-Aulaire către Briand, 9 sept. 1916 st.v., A.N., fond Microfilme Franța, r. 88, c. 53-57.

216. Vezi Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 12-13 și 31.

217. *Ibidem*, p. 155, 249 și 314.

218. Cu privire la desfășurarea operațiunilor militare vezi, mai ales, C. Kirițescu, *Războiul pentru întregirea României*, vol. 1-3, București. Monografiile apărute ulterior pornesc de fapt de la aceeași lucrare, aducând în plus doar unele detalii extrase din arhivele militare fără vreo semnificație deosebită, fiind în schimb marcate, mai mult sau mai puțin, de tiparele ideologice din timpul dictaturii lui Nicolae Ceaușescu, vezi *România în primul război mondial*, coord. I.M. Oprea, București, 1979.

219. Cu privire la activitatea lui Stere, inclusiv o seamă de pasaje din „Lumina", vezi Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 213-311.

220. Cf. Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei I.C. Brătianu. Războiul 1914-1918*, [București], 1937, p. 40.

221. Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 157 ș.u.

222. *Ibidem*, p. 140 și 157-158.

223. *Ibidem*, p. 211 și 299.

224. Cf. A. Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, p. 340.

225. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 2, p. 185.

226. *Ibidem*, p. 164.

227. *Ibidem*.

228. *Ibidem*.

229. Cf. *Istoria Parlamentului ...*, p. 452.

230. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 2, p. 168-169.

231. O sinteză asupra acestora în *Istoria Parlamentului ...*, p. 454-465.

232. *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, vol. 4, p. 455 și 460.

233. *Istoria Parlamentului ...*, p. 463.

234. *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, vol. 4, p. 466.

235. *Istoria Parlamentului ...*, p. 465.

236. *Discursurile lui Ion I.C. Brătianu*, vol. 5, p. 465.

237. Pentru detalii vezi C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. 2, p. 460-667.

238. Șerban Rădulescu-Zoner și Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 236-237.

239. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 14-15.

240. *Ibidem*, p. 61.

241. *Ibidem*, p. 36.

242. *Ibidem*.

243. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 228, 242, 246, 249, 259, 262, 269.

244. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 74.

245. *Ibidem*, p. 72.

246. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 307.

247. *Istoria Parlamentului* ..., p. 467-471.

248. *Ibidem*, p. 468.

249. Al. Marghiloman, *Note politice*, Bucureşti, 1927, vol. 3, p. 385-386.

250. *Istoria Parlamentului* ..., p. 473. Pentru detalii vezi I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 119-127. Evenimentele infirmă afirmaţia categorică, dar neacoperită documentar, a lui Dan A. Lăzărescu (vezi *Introducere în istoria liberalismului şi în istoria Partidului Naţional Liberal*, Bucureşti, 1996, p. 122) că între Brătianu şi Marghiloman ar fi existat o „înţelegere secretă".

251. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 110.

252. *Reprezentanţele diplomatice ale României*, Bucureşti, 1967, vol. 1, p. 391.

253. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 109.

254. „Mişcarea", nr. 166, 28 iul. 1918 (st.v.).

255. M.O., nr. 8, 10 apr. 1918 (st.v.).

256. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 111.

257. A. Iordache, *op. cit.*, p. 400.

258. *Ibidem*, p. 399.

259. Cf. D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*, Bucureşti, 1994, p. 55.

260. Pentru detalii vezi Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 315-317.

261. „Trăiască Socialismul", I, nr. 1, 14 nov. 1918, cf. Şerban Rădulescu-Zoner şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 314.

262. Cf. I.G. Duca, *op. cit.*, vol. 3, p. 156.

263. *Ibidem*, p. 156-160.

264. M.O. nr. 212, 13 dec. 1918 (st.v.) şi 217, 19 dec. 1918 (st.v.).

265. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare: A.M.A.E.), fond 71, vol. 57, f. 8 şi vol. 58, f. 14.

266. *1918 la români. Desăvârşirea unităţii naţional statale a poporului român*, vol. 2, Documente externe 1916-1918, Bucureşti, 1983, vol. 1, doc. 442.

267. *Ibidem*, doc. 444.

268. D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 114.

269. *Ibidem*, p. 132.

270. M. Bărbulescu, D. Deletant, K. Hitchins, Ş. Papacostea, P. Teodor, *Istoria României*, Bucureşti, 1998, p. 419.

271. Pentru detalii vezi Sherman David Spector, *Rumania at the Paris Peace Conference. A study of the diplomacy of Ioan I.C. Brătianu*, New York, 1962, p. 81-85.

272. Cf. Eliza Campus, *Din politica externă a României, 1913-1947*, Bucureşti, 1980, p. 196.

273. Gheorghe Brătianu, *Acţiunea politică a României în 1919*, Bucureşti, 1939, p. 47-49; de asemenea, S. D. Spector, *op. cit.*, p. 91-92.

274. Cf. Eliza Campus, *op. cit.*, p. 198.

275. Brătianu către Pherekyde, 21 mart. 1919, Biblioteca Naţională, fond Saint-Georges, ds. X.

276. Pentru detalii privind etapele înaintării trupelor române, vezi D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 132-244.

277. P. Mantoux, *Les délibérations du Conseil des Quatres*, Paris, 1955, vol. 1, p. 18-23, 52-57, 91-104.

278. Gheorghe Brătianu, *op. cit.*, p. 424-425.

279. D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 247.

280. Cf. Gheorghe Brătianu, *op. cit.*, p. 91-92.

281. A. Iordache, *op. cit.*, p. 439.

282. D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 247.

283. Cf. Eliza Campus, *op. cit.*, p. 202-203.

284. *Ibidem*, p. 204.

285. Vezi A. Iordache, *op. cit.*, p. 444-445.

286. D. Preda, V. Alexandrescu, C. Prodan, *op. cit.*, p. 259.

287. Pentru detalii, *ibidem*, p. 280-291.

288. Cf. Gheorghe Brătianu, *op. cit.*, p. 99.

289. M.O. nr. 113 și 117 din 7 și 12 sept. 1919.

290. *Ibidem*, nr. 220, din 22 dec. 1918.

Capitolul IV

Partidul Național Liberal în perioada interbelică și a celui de al doilea război mondial

(Dumitru Șandru)

Principala sarcină a cabinetului condus de generalul Arthur Văitoianu (alcătuit mai ales din militari), după retragerea de la guvernare a liberalilor, a fost organizarea alegerilor parlamentare pe întregul teritoriu al României întregite în acelaşi timp, primele alegeri, în baza modificărilor aduse Constituţiei şi legii electorale de liberali, în sensul introducerii votului universal.

Partidul Naţional Liberal s-a prezentat în faţa electoratului cu un program generos, fiind convins că atât înfăptuirile, cât şi promisiunile sale îi vor asigura în viitorul Parlament o majoritate confortabilă. Dar, contrar aşteptărilor, Partidul Naţional Liberal, autorul menţionatelor modificări ale sistemului de vot şi în acelaşi timp, cel care pusese bazele constituţionale ale unei viitoare mari reforme agrare, în sfârşit, cel care condusese România la victorie în războiul pentru întregirea ţării, a pierdut alegerile parlamentare din primele zile ale lui noiembrie 1919[1].

Acest eşec s-a datorat, în primul rând, faptului că alegătorii din Transilvania şi Banat au votat pentru Partidul Naţional Român, cel care , de la înfiinţarea sa cu o jumătate de veac în urmă, se opusese procesului de maghiarizare forţată, cel care luptase continuu pentru autonomia Transilvaniei iar, în final, fusese principalul organizator al Marii Adunări de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. În al doilea rând, o bună parte a ţărănimii fusese sensibilă faţă de discursul electoral, mai degrabă populist, al unor formaţiuni politice de stânga sau centru-stânga, precum Partidul Ţărănesc, înfiinţat în „Vechiul Regat", în decembrie 1918, şi cel identic ca denumire şi similar din punct de vedere doctrinar din Basarabia. Nu trebuie neglijată nici influenţa avută, în rândul ţărănimii, de „Liga Poporului" condusă de generalul Alexandru Averescu. Deşi acest partid a boicotat alegerile de la începutul lui noiembrie 1919, voturile simpatizanţilor lui „Tata Averescu" n-au fost oricum acordate liberalilor[2].

În urma menţionatului scrutin, partidele politice adversare liberalilor s-au constituit, la 24 noiembrie 1919, în „Blocul parlamentar" în al cărui comitet de conducere au intrat Iuliu Maniu, Ion Mihalache. Al. Vaida-Voevod, Vasile Goldiş ş.a. iar la 1 decembrie s-a constituit un nou cabinet prezidat de Vaida, sub motivul că, odată ce la Conferinţa Păcii de la Paris se discută despre Transilvania, un lider ardelean trebuie să fie în fruntea Guvernului României[3].

Într-adevăr, guvernul prezidat de Vaida-Voevod, care s-a bucurat de simpatia Aliaţilor[4], a izbutit să convingă pe aceştia de a înlătura din tratatul de pace cu Austria prevederile referitoare la „minorităţi"[5], faţă de care Ion I.C. Brătianu se opusese cu înverşunare[6]. În urma acestei cedări din partea Aliaţilor, delegaţia română la Paris şi-a pus, la rândul ei, semnătura pe tratatul de pace cu Austria de

la Saint-Germain en Laye (10 decembrie 1919), încheiat încă la 10 septembrie, dar în forma sa iniţială, încât atunci, din ordinul lui Ion I.C. Brătianu, Nicolae Mişu, cel de al doilea delegat român la Conferinţa Păcii, refuzase să-l semneze.

Situaţia începuse să se limpezească şi în cazul tratatului cu Ungaria. Un rol important în creşterea prestigiului României îl avusese incontestabil campania armatei române în Ungaria, din timpul guvernării liberale. La rândul său, Alexandru Vaida-Voevod, prezent la Conferinţa Păcii în primele luni ale anului 1920, a contribuit în vederea ajungerii la un acord cu Alianţa privind frontiera româno-ungară, favorabil intereselor româneşti. Printre altele, el a obţinut, cu ocazia unei vizite la Londra, asentimentul premierului Lloyd George cât şi „înţelegerea şi simpatia " conducătorilor confesiunilor religioase din Anglia, în frunte cu arhiepiscopul de Canterbury[7].

Vaida n-a apucat însă să semneze însă tratatul de pace de la Trianon (4 iunie 1920) deoarece, cu puţină vreme mai înainte, fusese nevoit să se retragă de la guvernare (13 martie 1920).

Amintitul eşec electoral al PNL, din noiembrie 1919, crease iniţial o anumită derută în rândul liberalilor. „Brătianu însă – conform mărturiei lui I.G. Duca – nu şi-a pierdut o clipă sângele rece, ne-a arătat că înfrângerea se explică prin faptul că, guvernând atâta vreme, lumea necăjită de durerile războiului şi de greutăţile vremurilor postbelice a vrut cu orice chip ceva nou şi că, printr-un explicabil proces psihologic, necazurile zilnice au precumpănit, în conştiinţa publică, realizările epocale. Aşa fiind, ne-a îndemnat să ne punem pe muncă pentru a reorganiza temeinic partidul, pentru a-l adapta mai bine votului obştesc şi pentru a combate, totodată, psihoza averescană şi primejdioasa demagogie ţărănistă"[8].

Preşedintele liberalilor avea perfectă dreptate. Programul dar, mai ales, discursul politic al Partidului Naţional Liberal era adaptat noilor condiţii socio-politice. prin legiferarea reformei agrare şi a sufragiului universal, liberalii au spulberat partidul conservator care, în scurtă vreme, avea să dispară din viaţa politică românească. Apăruseră în schimb formaţiuni politice de centru-stânga, cea mai importantă constituind-o Partidul Ţărănesc. În acest nou context, Partidul Naţional Liberal ajunsese să fie plasat la dreapta eşichierului politic. În sfârşit se creează şi vor continua să se constituie partide naţionaliste de extremă dreaptă pe care liberalii urmau să le combată şi, până la urmă, să folosească aceleaşi mijloace cu care au continuat lupta contra extremei stângi comuniste.

În timpul celor doi ani cât s-au aflat în opoziţie, liberalii şi-au refăcut forţele şi s-au adaptat noilor condiţii socio-politice şi economice, reuşind să devină, într-un timp foarte scurt, formaţiunea politică cea mai importantă de pe scena politică românească. Partidul Naţional Liberal avea să se manifeste curând ca un factor dinamic în viaţa politică a României şi s-o domine în aproape întreaga perioadă interbelică .

Forţa liberalilor a fost recunoscută, atât de simpatizanţi, cât şi de adversarii lor, dar mai ales în cazul celor dintâi, uneori, exagerările nu lipsesc. Partidul Naţional Liberal – scria, în 1922, D. Drăghicescu – era temeinic organizat şi

puternic, nu atât prin ceea ce reprezenta în epoca postbelică, cât mai ales prin ceea ce fusese şi realizase până atunci[9]. Nicolae Iorga îl califica pe preşedintele partidului Ion I.C. Brătianu „temutul domn neîncoronat al ţării care obişnuia să-şi aducă la putere formaţia ce o conducea oricând dorea şi să o determine să plece numai atunci când îi convenea"[10]. Înşişi comuniştii, care nutreau o ură nedisimulată faţă de Partidul Naţional Liberal, considerau că acesta era „cel mai puternic şi mai conştient din punct de vedere de clasă", fiind singura formaţiune politică cu însuşirea de a reprezenta o clasă puternică şi conştientă de interesele ei[11].

S-a afirmat adesea că sporirea forţei partidului a fost favorizată de faptul că foştii lor adversari, conservatorii, nu au mai jucat după expropriere un rol însemnat în viaţa politică a ţării. Politologul american Henry L. Roberts consideră că, probabil, istoricii au acordat o semnificaţie exagerată dispariţiei Partidului Conservator ca urmare a înfăptuirii reformei agrare şi a introducerii votului universal. Disoluţia lui a fost influenţată în bună măsură de slăbiciunile interne ale partidului, de apariţia unor dizidenţe, precum şi de atitudinea germanofilă din timpul războiului a multora dintre fruntaşii lui. Mai mult decât atât, doctrina conservatoare nu mai oferea nimic atractiv unui electorat lărgit prin sufragiul universal. Or, Alexandru Marghiloman insista asupra ideii că „natura nu produce salturi" şi pe importanţa tradiţiei şi a dezvoltării naturale, în vreme ce societatea românească se înscria pe o traiectorie ascendentă, iar românul era înclinat să ridiculizeze şi să blameze nefericitul trecut[12]. În contrast cu ei, liberalii veneau cu promisiuni concrete, unele chiar ademenitoare, care luau în consideraţie, cel puţin în mod teoretic, doleanţele alegătorilor.

La supremaţia Partidului Naţional Liberal au contribuit şi alţi factori. Partidul nu a întâmpinat o opoziţie cu adevărat puternică din partea celorlalte forţe politice. Singura grupare care l-a înfruntat a fost Partidul Naţional-Ţărănesc, care a reuşit, în noiembrie 1928, să îi ia locul la guvernare, dar conjunctura în care a fost nevoit să conducă ţara i-a fost aşa de vitregă încât, la 13 noiembrie 1933, când a fost înlocuit de un cabinet liberal, el a părăsit puterea nu numai compromis, ci şi cu rândurile slăbite.

În plus, Ion I.C. Brătianu a reuşit, încă din perioada primului război mondial, să exercite o puternică influenţă asupra suveranului, pe care a păstrat-o nealterată până la moarte. Contemporanii spuneau adesea, fără a exagera prea mult, că Brătianu era regele României, iar Ferdinand membru al Partidului Liberal, iar Constantin Argetoianu aprecia, în inconfundabilul său stil polemic, că Partidul Naţional Liberal era „partidul regelui şi continua să ademenească prin siguranţa puterii pe toţi lacomii şi pe toţi trepăduşii vieţii noastre politice"[13].

După desăvârşirea unităţii naţionale, conducerea liberală a încercat să facă loc elementului naţional în viaţa economică, printr-o schimbare a structurii capitalului, cu un control exercitat de noua şi puternica lui organizaţie bancară. Concomitent, el a căutat să realizeze noi investiţii în România, cu ajutorul unui protecţionism industrial al statului. O asemenea politică ar fi trebuit să asigure beneficii din ramurile de vârf ale industriei pentru cei ce investeau în ele, printr-o

fructificare cât mai eficientă a capitalului. De pe urma ei, populaţia ţării putea obţine beneficii indirecte – potrivit afirmaţiilor făcute de teoreticienii naţional-liberali – beneficiile indirecte, singurele menţionate şi în programele P.N.L., constituind punctul de atracţie în propaganda partidului[14].

La numai trei zile de la constituirea cabinetului condus de Ion I.C. Brătianu, la 22 ianuarie 1922, ziarul „Vossische Zeitung" remarca într-un lung articol că liberalii acţionau atunci pentru înfiinţarea de noi întreprinderi şi bănci şi pentru penetraţia lor în viaţa economică a provinciilor unite cu România. Deviza liderului partidului – continua autorul articolului – era de a înfrunta capitalul străin, iar liberalii depuneau toate eforturile pentru ca petrolul să devină un monopol al statului. Aceeaşi politică o urmăreau şi în domeniul transporturilor feroviare, a instalaţiilor tehnice de comunicaţii şi a depozitelor hidraulice. În privinţa petrolului, Ion I.C. Brătianu vroia ca, în cazul participării capitalului străin, România să aibă asigurate 51 procente din capital, direcţia şi controlul rămânând în seama cetăţenilor ţării[15].

Cel dintâi şi cel mai important act al liberalilor din guvernarea începută la 19 ianuarie 1922 avea în vedere modificarea Constituţiei. Necesitatea elaborării ei a fost anunţată de Partidul Naţional Liberal în programul lansat înaintea începerii campaniei electorale[16]. Promulgarea unei noi Constituţii se dovedea necesară, între altele, pentru a consacra prefacerile înregistrate de societatea românească în urma făuririi unităţii naţionale.

Constituţia din 1866, atunci în vigoare, prevedea, la art. 128, ca, în cazul revizuirii sau modificării ei, Parlamentul să stabilească articolele şi paragrafele care urmau să primească o nouă redactare, după care trebuia să se autodizolve, urmând a fi desemnate, pe baze electorale, camerele de revizuire. Guvernul a nesocotit însă această stipulaţie, depunând, la 26 ianuarie 1923, proiectul direct în Parlament, pentru a fi dezbătut într-o sesiune extraordinară a corpurilor legiuitoare. Acestea au desemnat un grup de deputaţi şi senatori pentru studierea proiectului, căruia i s-a dat numele de Comisia Constituţională a Anteproiectului de Constituţie.

Încă înainte ca proiectul să fi fost supus dezbaterilor Parlamentului, liderii Partidului Naţional şi ai Partidului Ţărănesc au avertizat guvernul că nu vor recunoaşte legalitatea corpurilor legiuitoare şi noua constituţie dată de acestea, întrucât ele se constituiseră în urma unor alegeri bazate pe fraudă şi violenţă, motiv pentru care nu ar fi avut autoritatea morală de a legifera[17]. Mai mult decât atât, la 2 martie 1923, Partidul Naţional a lansat un apel către Partidul Ţărănesc, solicitându-i concursul în vederea înlăturării guvernului, în speranţa că pe această cale s-ar fi putut bloca dezbaterile asupra proiectului[18].

Proiectul a fost depus în birourile corpurilor legiuitoare la 5 martie 1923 pentru a fi începute dezbaterile asupra lui. Atmosfera din Camera Deputaţilor era tensionată, primul ministru fiind întâmpinat cu apostrofări de către opoziţie. Întrucât reprezentanţii Partidului Naţional şi ai Partidului Ţărănesc au împiedicat, chiar din prima zi, desfăşurarea lucrărilor „Constituantei", obstrucţionându-le

prin intonarea cântecului „Deşteaptă-te române", şedinţa a fost suspendată, luându-se măsura excluderii deputaţilor mai tulburenţi[19]. Cei înlăturaţi de la lucrările Camerei au organizat o serie de întruniri în Capitală şi în unele oraşe din provincie, în ideea de a mobiliza populaţia în vederea înlăturării guvernului, întruniri care vor culmina cu demonstraţiile de la Bucureşti din zilele de 18 şi 19 martie 1923[20].

Obstrucţiile făcute de opoziţie nu au putut abate guvernul de la hotărârea de a legifera noua Constituţie. De altfel, tactica partidelor naţional şi ţărănesc s-a dovedit nu numai ineficientă, ci şi favorabilă guvernului. Astfel, când, la 19 martie 1923, a început discutarea proiectului pe articole, deputaţii şi senatorii formaţiunilor politice ostile liberalilor s-au retras din Parlament, la cererea lui Iuliu Maniu, care considera că actul votării lui era lipsit de orice temei de legalitate[21]. Opoziţia a decis să organizeze mari întruniri de protest în data de 25 martie, dar a doua zi proiectul a fost supus votului unui Parlament cu rândurile rărite, fapt ce i-a facilitat obţinerea majorităţii necesare, iar în ziua de 29 martie 1923 el a fost promulgat, devenind astfel noua Constituţie a României[22].

Având la bază modelul Constituţiei din 1866, cea din 1923 a menţinut în vechea formă 70 de articole, din totalul de 128 existente, celelalte suferind modificări în redactare şi în conţinut, iar zece noi articole i-au fost adăugate. Noua Constituţie statua principiile socio-politice şi economice existente, inclusiv formele de organizare ale statului român; declara că asigura libertăţile şi drepturile cetăţenilor români fără deosebire de origine etnică, de limbă sau de religie; egalitatea în societate şi în faţa legilor, fără deosebire de naştere, clasă socială, origine etnică, limbă, credinţe religioase şi confesiuni; garanta proprietatea de orice natură şi creanţele asupra statului; statua naţionalizarea zăcămintelor miniere; stabilea principiul suveranităţii naţionale, principiul separaţiei puterilor, principiul legalităţii şi cel al descentralizării administrative[23].

Deşi Partidul Naţional şi Partidul Ţărănesc au considerat Constituţia din 29 martie 1923 nulă şi neavenită, găsindu-i numeroase puncte vulnerabile, în realitate ea a fost mult mai progresistă comparativ cu cea din 1866, fiind una din cele mai moderne şi articulate constituţii din Europa acelor ani şi cea mai democratică din câte a avut România.

O parte dintre legile promulgate ulterior de acelaşi Parlament aveau să se abată însă, într-o măsură mai mică sau mai mare, de la principiile fundamentale stipulate de Constituţie. Concludentă în această privinţă apare legea electorală din 27 martie 1926. Aceasta introducea o „primă majoritară" care răpea de drept şi de fapt caracterul universal al votului. „Prima" se acorda partidului care obţinea în alegerile parlamentare cel puţin 40 % din voturile exprimate, asigurându-i majoritatea în Parlament şi posibilitatea de a forma singur guvernul. Măsura era justificată de necesitatea ca activitatea guvernului să nu fie stânjenită în orice clipă de o minoritate „tulburentă sau prea divizată"[24], după cum afirma raportorul proiectului de lege, deputatul I. Th. Florescu.

Legea electorală a generat dispute între partidul care a propus-o şi liderii grupărilor politice din opoziţie. Singurul care nu i-a adus acuzaţii a fost Partidul Poporului, al cărui şef, generalul Alexandru Averescu, aşteptând să îi succeadă pe liberali la guvernare, va declara că aproba proiectul, reprezentanţii lui comunicând că şi ei plănuiseră să înainteze corpurilor legiuitoare un proiect oarecum similar[25]. Dar, ori sistemul introdus în proiect convenea aşa de mult tuturora, ori reprezentanţii partidelor din Parlament îşi concentrau atunci atenţia asupra succesiunii la guvernare, încât discuţiile asupra proiectului de lege au fost sumare[26].

Or, în pofida faptului că opoziţia antiliberală a combătut în mod vehement legea, atunci când partidele respective au ajuns la guvernare i-au aplicat dispoziţiile pe care le criticaseră, fără a mai proceda la amendarea ori la înlăturarea lor, aşa cum ameninţaseră prin reprezentanţii lor din corpurile legiuitoare şi prin organele oficiale de presă că vor proceda când vor veni la putere.

După promulgarea Constituţiei, la 29 martie 1923, guvernul intenţiona să procedeze la legiferarea măsurilor de politică economică menite a traduce în fapt principiile doctrinei „prin noi înşine". Arhitectul acestei formule a fost Vintilă Brătianu, fratele premierului, care deţinea în guvern funcţia de ministru al finanţelor. Concepţia lui avea la bază – potrivit expresiei lui Constant Georgescu – *naţionalismul integral*, conform căruia statul român trebuia să fie un stat absolut suveran, ferit de orice imixtiune străină[27]. Politica de păstrare a terenurilor cu rezerve de ţiţei, refuzul de a concesiona străinilor bunurile şi bogăţiile statului, teama că aceste bogăţii ar putea fi acaparate de către străini, formarea elementelor naţionale pentru conducerea întreprinderilor româneşti, asigurarea de debuşeuri muncitorilor români, crearea unei industrii naţionale erau direcţiile către care el îşi focaliza atenţia[28].

Depunerea în Parlament a proiectelor de legi pregătite pentru a traduce în practică politica „prin noi înşine" a fost însă amânată din cauză că în primăvara anului 1923 au apărut neînţelegeri între adepţii politicii economice a lui Vintilă Brătianu, care urmăreau să asigure prin excelenţă preponderenţa elementului naţional, şi cei ai ministrului agriculturii şi domeniilor, Al. Constantinescu, care doreau să se acorde avantaje capitalului străin, sub motivaţia că economia nu se putea reface fără ajutorul finanţei internaţionale. Datorită acestei dispute, guvernul a rămas câteva luni dezbinat, amânând în mod deliberat legiferarea proiectelor pregătite de el[29].

O altă personalitate influentă a partidului, I.G. Duca, s-a plasat în această dispută pe o poziţie de apărare a agriculturii şi el a rămas credincios până la moarte opiniei sale. „Pentru noi, – scria el, în 1927, într-un articol intitulat *Partidul Naţional Liberal, partid industrial (o nouă legendă)* – prin structura economică, România este desigur în primul rând un stat agricol şi ea trebuie, vrând-nevrând, să păstreze acest caracter"[30]. Când a devenit preşedinte al partidului, în 1930, în urma decesului lui Vintilă Brătianu, documentele elaborate de Partidul Naţional Liberal purtau pecetea ideilor lui. În *Manifestul-program* adoptat la congresul general al partidului, din 1 – 4 mai 1930, după ce se menţiona

necesitatea industrializării, se evidenţia că acest proces nu putea determina, totuşi, o modificare fundamentală în structura economică a ţării. Ca urmare, congresul aprecia că România va fi încă multă vreme „în primul rând o ţară agricolă"[31]. Rolul predominant al agriculturii, în raport cu industria, era subliniat şi în *Memoriul* înaintat regelui Carol al II-lea de către preşedintele partidului, I.G. Duca, la 3 martie 1933, în care se menţiona că, întrucât 85 % din populaţia ţării se ocupa cu agricultura, „industria nu este şi nici n-a fost în concepţia noastră decât o ramură secundară a activităţii generale sau un complement al agriculturii, care este şi rămâne baza întregii noastre economii naţionale"[32].

Dar, în pofida acestei opinii, împărtăşită şi de alţi fruntaşi ai partidului, şi cu toate că nu puţini dintre liderii lui deţineau proprietăţi funciare rurale de întinderi care rivalizau în multe cazuri cu cele ale foştilor conservatori, o parte dintre ele depăşindu-le chiar ca suprafaţă[33], agricultura nu s-a bucurat de atenţia ce i s-ar fi cuvenit să i-o acorde liberalii.

Capitolul privitor la agricultură din programele partidului a reprodus, în linii generale, punctele din manifestul electoral pregătit pentru alegerile parlamentare din noiembrie 1919 şi el avea în vedere, în principal, sprijinirea lucrărilor de reformă agrară, a cooperaţiei rurale, a învăţământului rural, în general şi a celui agricol în particular, a creditului şi a valorificării cerealelor[34], căruia în anii următori i s-au adăugat alte câteva prevederi, destul de vag formulate, care apăreau fie ca o adaptare necesară a programului la noile cerinţe ale perioadei, fie ca o încercare de contracarare sau măcar de temperare a criticilor opoziţiei[35].

Liberalii, deşi deţineau mari proprietăţi funciare rurale, controlau, în acelaşi timp, organizaţia de credit a României, printr-o serie de bănci mari şi mijlocii, precum erau Banca Naţională a României, Banca Românească, Casa rurală, Banca viticolă, şi deţineau majoritatea acţiunilor la multe din marile întreprinderi industriale, printre cei interesaţi în toate cele trei sectoare ale economiei putând fi nominalizaţi, între alţii, fraţii Brătianu, Ion, Vintilă şi Constantin, Barbu Ştirbey, C. Angelescu, Gheorghe Tătărescu, Victor Slăvescu, N. D. Chirculescu, M. Omorolu, I.G. Duca, Tancred Constantinescu[36]

Dacă Partidul Naţional Liberal a sprijinit dezvoltarea industrială a României pe cheltuiala agriculturii, nu înseamnă că membrii lui care deţineau mari proprietăţi funciare rurale nu au profitat de pe urma exploatării pământurilor lor. Ei au uzat de diverse artificii care le-au asigurat o rentabilitate, dacă nu la plafonul celei oferite de instituţiile de credit şi de întreprinderile industriale ai căror acţionari erau, cel puţin acceptabilă, comparativ cu micile exploatări agricole ale ţăranilor, care suportau o puternică presiune fiscală pe care ei cu greu ar fi putut-o eluda. Or, pe această cale, rentabilitatea multor exploatări agricole era drastic diminuată şi nu sunt rare cazurile în care – potrivit studiilor întreprinse de Secţia de economie agrară a Institutului de Cercetări Agronomice al României – ea nici măcar nu exista[37].

Nu încape nici o îndoială că politica liberalilor, care păstra – potrivit expresiei lui Henry L. Roberts – „o distinctă aromă fanariotă", a întruchipat arta de a

obține avantaje din caracterul amorf al țărănimii[38], căci, în pofida prevederilor menționate în programe, care justificau întreaga solicitudine din partea Partidului Național Liberal față de agricultură, toate punctele înscrise în programul din 1919 cu privire la acest sector rămăseseră – așa cum recunoștea I.G. Duca în *Memoriul* din 3 martie 1933 – încă neaplicate[39].

În conformitate cu programele enunțate de național-liberali, politica de dezvoltare a industriei cu concursul capitalului autohton trebuia să contribuie la progresul socio-economic al tuturor locuitorilor țării și în primul rând al țărănimii, care reprezenta cea mai mare proporție a populației ei. Conducerea Partidului Național Liberal a considerat că singura cale pentru atingerea scopurilor propuse rămânea intervenționismul statului. Politica intervenționistă trebuia să se realizeze printr-o implicare activă a statului în activitatea economică, din care să fie asigurate avantaje mai mari pentru toți românii[40].

Politica de industrializare preconizată de liberali după primul război mondial era determinată de rațiuni multiple. Ea trebuia să sporească, pe de o parte, producția națională și să absoarbă, pe de alta, surplusul de populație agricolă[41]. În plus, în mințile conducătorilor României, ca și în cele ale oamenilor politici din țările care se desprinseseră din Monarhia austro-ungară și se realizaseră ca state independente ori încorporaseră în ele teritorii ale fostului imperiu dualist, independența politică apărea mult prea precară fără cea economică. Dincolo de presiunile economice și de nevoile financiare ale momentului, care le-a forțat la o condiție de izolare aproape completă a unei țări față de alta, ele au considerat drept o necesitate vitală crearea unor organizații economice care să le facă independente nu numai pe plan politic, ci și economic. Teama de dominația economică și financiară a centrului Viena a fost puternic resimțită în Cehoslovacia, Iugoslavia, România și Ungaria, deși în primele trei state s-a manifestat în plus o dorință de a rupe legăturile dintre teritoriile lor care făcuseră parte până în anul 1918 din statul maghiar și de a diminua influența bancară a Budapestei. Politica de *nostrificare* a fost adoptată în primele trei state și din necesitatea de a avea întreprinderi care să nu mai fie subordonate Vienei și Budapestei[42].

Judecată prin prisma urmărilor economice și politice din perioada dată, doctrina naționalismului economic ar fi fost greu de contestat, mai cu seamă că ea a contribuit în bună măsură la refacerea economică din primul deceniu postbelic și la consolidarea independenței statului, satisfăcând, cel puțin în parte, cererile pieții interne. Trebuie arătat aici că, din punct de vedere politic, existau suficiente probe care puteau demonstra că industria reprezenta o sursă mult mai promițătoare de venituri decât agricultura, iar factorii liberali de decizie au acționat cu multă stăruință pentru a o favoriza. Dar, pe de altă parte, nevoia de industrializare a României a fost adesea folosită pentru a camufla interese financiare particulare. În 1932, un observator englez al vieții economice din țara noastră aprecia că politica protecționistă exagerată de după primul război mondial nu fusese destinată în realitate să protejeze România de ravagiile capitalului străin, așa cum o

prezentau promotorii ei, ci ea fusese introdusă, în principal, din cauză că partidul condus de Brătieni tindea să-şi rezerve pentru sine monopolul profiturilor ce puteau fi realizate din exploatarea resurselor naturale[43].

Fundaţiile doctrinei de politică economică a liberalilor, de dezvoltare a industriei naţionale cu propriile forţe, – „prin noi înşine", cum s-a intitulat ea – au fost puse la începutul veacului al XX-lea, dar prevederile ei aveau să fie legalizate şi introduse în practică abia după primul război mondial, în timpul guvernării lor din 1922 – 1926, când un ansamblu de măsuri îngrădeau rolul capitalului străin în economie, favorizându-l pe cel autohton.

Autarhismul pronunţat al liberalilor urmărea să consolideze poziţia economică a partidului, prin protejarea capitalului investit şi a muncii naţionale. Prima, în ordinea importanţei ca măsură de politică economică, a avut în vedere subsolul minier, ramură dominată în acea vreme de capitalul străin. Încă din iunie 1916, înainte ca România să fi fost angajată în primul război mondial, Vintilă Brătianu a întocmit un memoriu, intitulat *Petrolul şi politica de stat*, în care evidenţia rolul deţinut de această bogăţie naturală şi necesitatea protejării ei de către statul român[44]. În octombrie 1918, când războiul era pe punctul de a fi încheiat, Vintilă Brătianu îşi expune şi mai clar opţiunea legată de politica petrolului: „Petrolul, fiind izvorul de energie necesar apărării naţionale, dând lumina necesară maselor populare şi materia industriei chimice, el nu poate fi considerat ca un produs oarecare al solului şi lăsat la regimul unei libere exploatări. Ca şi căile ferate, el este unul din instrumentele cele mai puternice ale independenţei politice şi economice ale unui stat modern, de îndrumare şi sporire a activităţii lui"[45].

Conceput în temeiul unei asemenea optici, proiectul legii minelor propus de Partidul Naţional Liberal a obţinut, nu fără împotrivirea partidelor adverse, votul Parlamentului, fiind promulgat la 4 iulie 1924[46]. Datorită faptului că proiectul insera nu puţine excepţii de la etatizarea subsolului, el a alimentat motivele de critică ale opoziţiei, care a acuzat pe liberali că doreau să instituie o dictatură economică pentru a-şi putea prelungi cu ajutorul ei guvernarea[47].

O altă măsură de politică intervenţionistă a statului, care urmărea să asigure un monopol al liberalilor, a fost legea pentru comercializarea şi controlul întreprinderilor economice ale statului, din 7 iunie 1924. În temeiul ei, marile servicii publice, precum Căile Ferate Române, Regia Monopolurilor Statului, Telegraful şi Telefonul şi altele trebuiau scoase de sub administraţia statului, la exploatarea lor urmând să participe capitalul privat. Cu toate că legea a fost aspru criticată de numeroşi reprezentanţi ai partidelor din opoziţie pe motiv că ea servea interesele favoriţilor guvernului, ceea ce constituia un adevăr, de actele de comercializare aveau să beneficieze, totuşi, şi unii dintre membrii marcanţi ai Partidului Naţional[48].

Printre măsurile de intervenţionism economic din guvernarea anilor 1922 – 1926 a liberalilor au figurat şi legea regimului apelor, din 27 iunie 1924, modifi-

cată la 28 aprilie 1926, şi legea energiei, din 4 iulie 1924, care urmăreau să instituie o politică energetică fermă, prin folosirea unor mijloace de energie ieftine şi inepuizabile, extrem de necesare procesului de industrializare a ţării. Dar, în pofida faptului că o serie de proiecte pentru construcţia unor hidrocentrale au şi fost realizate, guvernul nu a dispus de mijloace financiare pentru construcţia lor, astfel că ele au rămas, de fapt, nematerializate[49].

Legile din 1924, în special legea minelor, aveau să aducă guvernul condus de Ion I.C. Brătianu şi, implicit, România, în conflict cu capitalul străin investit în economia naţională, de unde şi protestele marilor firme occidentale cu plasamente în industria autohtonă, ale membrilor corpului diplomatic ai statelor respective acreditaţi la Bucureşti şi, ulterior, blamarea cabinetului Brătianu de către numeroşi istorici din Occident.

Robert Lee Wolff, profesor la Universitatea Harvard, scria că liberalii şi-au bazat politica economică pe un naţionalism puternic şi pe o optică foarte simplistă a naturii de progres economic. Ei se temeau că vor ţine România, ca un stat agrar, la cheremul capitalului străin, devenind astfel incapabili de a asigura nevoile pentru apărarea naţională. Dar ei nu erau pe deplin conştienţi cât de departe mergeau consecinţele politicii de industrializare forţată, care trebuia să implice un lung program de organizare a economiei dincolo de puterile lor[50].

Poate cea mai realistă expunere sintetică asupra meritelor şi carenţelor determinate de activitatea Partidului Naţional Liberal o întâlnim la Reuben H. Markham, corespondent al cotidianului „The Christian Science Monitor" din Boston, pentru Balcani, expulzat în 1949 din România de către autorităţile comuniste, care nutrea de fapt simpatii mult mai puternice faţă de Partidul Naţional-Ţărănesc, rivalul acestuia. Markham îl denumea „«marele partid istoric» al României. Organizaţie foarte progresistă de la început, el a reuşit să înlocuiască Partidul Conservator şi să limiteze puterea vechii boierimi, ca şi diferenţele stridente dintre cei înstăriţi şi cei săraci. Liberalii au fost cei care au introdus sufragiul universal în cazul bărbaţilor, au deschis un mare număr de şcoli, au instituit învăţământul elementar gratuit şi obligatoriu, au militat pentru o largă reformă agrară, au creat o industrie, s-au străduit să asigure ridicarea oraşelor româneşti, au revigorat comerţul şi au creat o burghezie românească. Au deschis toate porţile de acces, de la cea mai de jos poziţie într-un sat, până la cel mai înalt post dintr-un mare oraş. Bineînţeles, nu mulţi oameni săraci au putut străbate până la capăt această cale, dar unii au reuşit, şi acest fapt a pus capăt dominaţiei aristocraţiei. Era o mare diferenţă între această nouă stare de lucruri, creată de burghezia liberală, şi cea statornicită de vechea boierime conservatoare.

Aceasta – continuă ziaristul american – nu înseamnă că liberalii i-au condus pe destul de primitivii români, dintre care patru cincimi erau ţărani, tocmai pe tărâmul atractiv al ideii de guvernare a poporului de către popor şi pentru popor. În fapt, Partidul Liberal era puternic influenţat de către o singură familie, cea a Brătienilor, care uneori a avut o atitudine autoritară asupra ţării, organizând câteva alegeri frauduloase şi, în câteva situaţii, a menţinut legea marţială şi pe

timp de pace. Partidul a luat măsuri represive împotriva comunismului, a interzis agitaţiile radicale pentru muncitori şi, uneori, a intervenit chiar pentru a intimida pe promotorii libertăţilor civice. Totuşi, – conchidea Markham – dacă treci în revistă ultimii cincizeci de ani din istoria României, îţi dai seama că liberalii au înfăptuit reforme structurale, de importanţă fundamentală pentru ţară, iar libertăţile pe care ei le-au asigurat, chiar dacă limitate uneori, pot apărea ca o utopie, în comparaţie cu condiţiile de astăzi"[51].

Necesitatea creării unei industrii proprii, în special de armament, nu era, în principiu, negată de către străini. Unii dintre aceştia au reliefat carenţele aprovizionării din alte state cu tehnică militară şi muniţie, sesizând că furnizorul putea să sisteze oricând livrările sau chiar să se implice într-un conflict armat cu ţara cumpărătoare. Or, tocmai din această cauză, guvernul liberal şi-a concentrat în timpul mandatului din anii 1922 – 1926 eforturile spre crearea unei industrii de armament. În 1923, el a înfiinţat, pe lângă Ministerului Industriei şi Comerţului, un Consiliu superior de îndrumare şi control al avuţiilor statului, iar în anul următor a proiectat înfiinţarea în ţară a unor întreprinderi industriale pentru fabricarea de armament şi muniţii şi a unei fabrici de avioane. La constituirea lor urmau să participe statul, cu o parte din întreprinderile sale (Hunedoara, Cugir, Reşiţa) şi cu capital şi băncile româneşti, în frunte cu nou înfiinţatul Institut Naţional de Credit Industrial, iar capitalul străin, constând din acţiuni sau din instalaţii, nu putea depăşi 40 % din capitalul social al fiecărei întreprinderi[52]. Pe aceste baze, în ianuarie 1925, s-a încheiat la Paris o convenţie între statul român, societatea engleză Vickers Ltd. şi Uzinele şi Domeniile de Fier Reşiţa privitoare la fondarea industriei de armament şi muniţii, Uzinele Metalurgice Copşa Mică şi Cugir[53], iar ulterior s-a înfiinţat, pe baze similare, dar cu aport de capital francez, Industria Aeronautică Română Braşov[54].

Principalul obstacol care a stat însă în calea unei industrializări rapide a României l-a constituit lipsa de capital. Liberalii au fost convinşi că el va fi asigurat din două surse importante: suma alocată statului român în contul datoriilor de război ce trebuiau plătite de statele învinse şi canalizarea unei mari părţi din renta de împroprietărire către sectoarele industrial şi bancar, dar niciuna dintre ele nu a satisfăcut aşteptările lor. La Conferinţa păcii, guvernul român a revendicat 31 miliarde lei-aur în contul reparaţiilor, sumă ce reprezenta aproximativ 6,3 % din totalul de 494 miliarde franci-aur, cât ceruseră ţările învingătoare, însă, la Conferinţa de la Spa, cota alocată României a fost de numai 10,0 % din pagubele suferite, adică de 1,1 % din totalul sumei impuse statelor învinse, astfel că guvernul de la Bucureşti a protestat continuu împotriva modului în care fusese tratat, fără a obţine însă majorarea ei[55].

În privinţa rentei de împroprietărire, o parte însemnată din ea a acoperit vechile datorii ale moşierilor către bănci, iar o alta a fost canalizată în direcţia intensificării culturii agricole. Este adevărat că mulţi dintre moşierii expropriaţi au subscris un număr mai mic sau mai mare de acţiuni la băncile comerciale şi de

credit specializat sau la diferite întreprinderi industriale, dar investiţiile lor nu au fost pe măsura aşteptării liberalilor[56].

Mai rău decât atât, România avea, ca şi celelalte state din zonă, mari datorii către finanţa internaţională şi către o serie de state occidentale, pe care le contractase începând din a doua jumătate a veacului trecut şi mai ales în perioada participării ei la primul război mondial, astfel că ea cheltuia, de pildă, în anii 1931 – 1932, 28 % din sumele încasate în contul produselor exportate pentru plata datoriei externe[57]. După încheierea războiului, pe măsură ce viaţa economică tindea să intre pe un făgaş normal, autorităţile guvernamentale au forţat exportul, asigurând, cu începerea exerciţiului financiar 1921/1922, până în anul 1927 inclusiv, bugete excedentare, care au permis achitarea anuităţilor la creditele contractate[58]. Dar rezervele de capital au fost nesemnificative ca valoare, nepermiţând investiţii mari în industria statului, fapt ce explică şi de ce aplicarea dispoziţiilor legislaţiei emanate de liberali nu au fost spectaculoase şi de ce unele legi, precum cea a minelor, nu au avut efectele scontate.

Pentru a sprijini dezvoltarea sectorului industrial, liberalii înfiinţaseră, prin legea din 19 iunie 1923, Societatea Naţională de Credit Industrial, cu un capital social de 500 000 000 de lei, subscris de stat şi de Banca Naţională a României[59], instituţie căreia i se rezerva un rol important în susţinerea procesului de dezvoltare industrială a ţării, însă nici aceasta nu a fost capabilă să asigure capitaluri de investiţie la parametrii scontaţi de liberali.

Reacţia străinătăţii şi insuficienţa mijloacelor financiare au obligat guvernul liberal să încerce să devină mai cooperant cu capitaliştii occidentali care manifestau interes pentru investiţii în România. În 1924, curând după promulgarea legilor menţionate, guvernul a trimis în principalele capitale europene pe miniştri Vintilă Brătianu, Tancred Constantinescu şi Al. Constantinescu, încredinţându-le sarcina de a le explica celor interesaţi raţiunile şi conţinutul legislaţiei economice. Vintilă Brătianu consemna, într-un memoriu adresat în acel an unor cercuri de afaceri apusene, că nu exista un dezacord esenţial între nevoile României, care vroia să utilizeze şi să pună în valoare bogăţiile sale, şi interesele ţărilor dezvoltate, care trebuiau să găsească o întrebuinţare remuneratorie a muncii şi a economiilor lor[60].

În pofida acestui fapt şi a unor modificări aduse legislaţiei economice, care atenuau caracterul pronunţat autarhic al dispoziţiilor ei, capitalul internaţional a manifestat o prudenţă uneori chiar excesivă pentru investiţii în România. Urmarea a fost aceea că, în condiţiile insuficienţei mijloacelor financiare necesare industrializării, guvernul condus de Ion I.C. Brătianu a căutat şi a găsit o soluţie în procurarea fondurilor prin împovărarea agriculturii. Astfel, au fost impuse taxe vamale excesiv de mari pe produsele agricole care se exportau. Această politică a diminuat substanţial rentabilitatea agriculturii, a dus la căderea nivelului de trai al familiilor care îşi procurau veniturile din exploatarea solului şi, în cele din urmă, a contribuit la înlăturarea liberalilor de la guvernare. În România, cu o ţărănime foarte primitivă, pe de o parte, şi cu un grup de mari industriaşi nu prea interesaţi

de problemele comunităţii care îi absorbea produsele, pe de alta, era greu să convingi, chiar în cele mai bune circumstanţe, pe ţăranul alegător, care reprezenta 4/5 din electoratul ţării, că agricultura trebuia să plătească pentru progresul industriei, mai cu seamă în condiţiile în care în România activa un articulat partid naţional-ţărănesc, care critica „industriile artificiale"[61].

Această politică a fost vehement atacată de opoziţia internă şi de istoricii occidentali. Până la reformă, – scria David Mitrany – populaţia ţărănească trăise în cumplită sărăcie şi probabil că ea a fost accentuată de război, aşa că foarte puţini ţărani au avut mijloace cu care să înceapă a practica o cultură raţională pe noile proprietăţi, Dar, în loc de a face din redistribuţia pământului un prilej de dezvoltare progresivă în sistemul de cultură agricolă, după ce i-a dat pământ, statul l-a lăsat să se descurce cu propriile mijloace, timp în care toate resursele existente au fost orientate de guvern şi bănci către alimentarea modestei şi „întrucâtva donquijoteşti (*somewhat Quixotic)* industrii naţionale"[62].

După o guvernare de circa 14 luni a generalului Alexandru Averescu şi a alteia de numai 17 zile a lui Barbu Ştirbey, liberalii au revenit la putere, formând un nou cabinet condus de Ion I.C. Brătianu. În urma organizării alegerilor parlamentare, care au asigurat partidului o majoritate confortabilă în corpurile legiuitoare, de 67,1 %, guvernul a iniţiat revizuirea sau abrogarea legilor promulgate în legislaţia anterioară, concentrându-şi atenţia asupra contractării unui mare împrumut extern în vedere stabilizării monedei naţionale şi a consolidării economiei[63]. Programul preconizat de partid era amplu, însă condiţiile înfăptuirii lui nu au fost dintre cele mai prielnice. La 24 noiembrie 1927, Ion I.C. Brătianu avea să moară, în urma unei infecţii virulente pe care doctorul Constantin Angelescu a încercat să o extirpeze prin operaţie. Înaintea decesului, şeful liberalilor a propus ca I.G. Duca să preia şefia partidului, opunându-se ca ea să îi revină fratelui său, pe care îl considera prea intransigent, cel puţin în relaţiile cu străinătatea[64]. La conducerea guvernului avea să vină însă Vintilă Brătianu, desemnarea lui în acest post fiind determinată de faptul că finanţistul român se afla pe punctul de a intra în tratative cu un grup de bănci internaţionale pentru contractarea împrumutului de stabilizare monetară[65].

În timpul mandatului din 1922 – 1926, guvernul liberal s-a confruntat nu numai cu o puternică opoziţie făcută de alte partide democrate, ci şi cu numeroase acte cu caracter terorist patronate de organizaţiile politice extremiste, pentru combaterea cărora a fost nevoit să instituie măsuri speciale inserate în legea pentru reprimarea unor infracţiuni contra liniştei publice, din 19 decembrie 1924. Principalul motiv care a condus la promulgarea ei trebuie căutat în intensificarea activităţii antiromâneşti a Moscovei şi a purtătorilor ei de cuvânt din ţară, Partidul Comunist din România. Începând din anul 1919, pe teritoriul Basarabiei au pătruns o serie de agitatori comunişti trimişi de organizaţiile regionale din Harkov şi Odesa ale acestui partid, cu scop deliberat de a desfăşura aici şi în alte ţinuturi româneşti propagandă împotriva regimului social-politic existent. Asemenea acţiuni au continuat şi pe parcursul anilor următori, multe din ele

soldându-se cu victime atât din rândurile agitatorilor trimiși de către ruși, cât și din rândurile soldaților români însărcinați cu paza frontierei[66].

Organele teritoriale de ordine publică au supravegheat în permanență activitatea Partidului Comunist din România, pe care îl considerau nu numai străin de interesele națiunii, ci și ostil ei. Urmărirea membrilor lui s-a intensificat mai cu seamă după ce, în urma hotărârii din 1924 a Cominternului, care impunea partidelor afiliate lui sarcina de a lupta pentru autodeterminarea unor teritorii ce compuneau statele naționale din răsăritul Europei[67], Partidul Comunist din România a declanșat o virulentă campanie de propagandă axată pe tema separării Basarabiei, Bucovinei, Transilvaniei și Dobrogei de statul român. Această campanie a sporit în intensitate în preajma și în timpul tratativelor româno-sovietice de la Viena, din 27 martie – 2 aprilie 1924 privitoare la statutul Basarabiei. Întrucât Partidul Comunist susținea punctul de vedere al delegației sovietice, care se dovedea contrar dreptului internațional și intereselor statului român, în urma emiterii de către Corpul II Armată a ordonanțelor din 5 aprilie și 23 iulie 1924, s-a procedat la arestarea celor care se făceau vinovați de îndemn la crime, la rebeliune sau de ațâțări la război civil[68].

Șeful guvernului urmărea cu o atenție deosebită planurile politice ale Cominternului și modul în care comuniștii autohtoni le sprijineau. La 1 septembrie 1924. Ion I.C. Brătianu îi scria fratelui său, Vintilă, aflat în străinătate,: „Sovietele amenință, dacă nu vor putea chiar cu revoluție, cel puțin cu terorism și sabotagiu intens la începutul lui septembrie. De război, cu cât trece vara, cu atât scade primejdia. Totuși, în Basarabia am menținut măsurile luate și am luat cât am putut mai bune ca să ameliorăm administrațiile"[69].

Dar acțiunile Cominternului împotriva României s-au bucurat și în lunile următoare de largul sprijin al comuniștilor autohtoni, alogeni aproape în exclusivitate, manipulați cu multă dibăcie de către Moscova, iar relatările premierului din scrisoarea menționată dovedeau că el avea informații destul de corecte despre intențiile Moscovei și ale purtătorilor ei de cuvânt din țară. Or, în septembrie același an, în rezoluția votată de congresul al IV-lea al Partidului Comunist din România, care s-a ținut atunci la Viena, în partea privitoare la problema națională guvernul de la București era acuzat că oprima populația Basarabiei, care ar fi „dorit" să se unească cu Uniunea Sovietică și că unui regim similar erau supuse minoritățile din Transilvania, Banat, Bucovina și Dobrogea, motiv pentru care comuniștii din România erau chemați să le sprijine pentru a desprinde din statul român teritoriile în care ele trăiau[70]. Acțiunile ostile statului român au culminat cu răzmerița de la Tatar Bunar, un târgușor din sudul Basarabiei, din luna septembrie 1924, regizată de Moscova,[71] și prin constituirea de către oficialitatea sovietică, în octombrie același an, a Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești, în cadrul Republicii Sovietice Socialiste Ucraina, pe un teritoriu din stânga Nistrului, locuit în majoritatea lui de o populație de origine română[72].

În perioada în care au avut loc asemenea forme de manifestare, guvernului de la București îi era accesibilă doar legea persoanelor juridice, din 6 februarie 1924,

care statua modul de constituire şi de dizolvare a acestor instituţii[73]. Ea acorda statului dreptul de control asupra persoanelor juridice, permiţându-i să le desfiinţeze, dacă pe această cale devenea necesară apărarea ordinii de stat. Legea din 6 februarie 1924 oferea un cadru juridic de acţiune împotriva organizaţiilor comuniste, dar nu îndeajuns de eficient pentru a putea preveni acte de natura celor organizate de comunişti în cursul anului 1924. În cazurile în care asociaţiile nu îşi îndeplineau menirea potrivit statutelor în baza cărora activau, Consiliul de Miniştri avea latitudinea de a interzice, cu avizul Comisiei superioare a persoanelor juridice, funcţionarea sau chiar dizolvarea lor (art. 26), însă legea nu prevedea şi penalităţi împotriva asociaţiilor care o eludau.

Din această cauză, în condiţiile unei atmosfere din ce în ce mai ostile manifestată faţă de România de către Uniunea Sovietică şi de către comuniştii autohtoni, care ameninţau nu numai schimbarea ordinii social-politice interne, ci şi dezmembrarea statului, guvernul Ion I.C. Brătianu a supus dezbaterilor corpurilor legiuitoare proiectul legii pentru reprimarea unor infracţiuni contra liniştii publice. Promulgat la 19 decembrie 1924[74], el va fi cunoscut ca legea Mârzescu, după numele redactorului lui, titular al Ministerului Justiţiei.

Legea avea, în principal, menirea de a proteja societatea românească faţă de ameninţarea ce venea din partea mişcării comuniste interne. „Simplul fapt al asocierii în scopul de a prepara sau a executa crime în contra persoanelor sau proprietăţilor, oricare ar fi durata asociaţiei sau numărul membrilor ei, precum şi orice înţelegere stabilită în acelaşi scop constituie un delict în contra liniştii publice şi se pedepseşte cu închisoare de la 5 – 10 ani, cu amendă de la 10 000 – 100 000 lei şi cu interdicţie corecţională" (art. 1). Art. 12 considera delicte, prevăzând pedepsele din art. 1, următoarelor fapte: a) faptul de a intra în legătură cu vreo persoană sau asociaţie din străinătate în scopul de a primi instrucţiuni sau ajutoare de orice fel pentru pregătirea revoluţiei comuniste; b) faptul de a lucra prin mijloace teroriste la schimbarea ordinii sociale şi politice din România; c) faptul de a ajuta cu ştiinţă în orice mod o asociaţie din străinătate care ar fi avut drept scop să lupte prin mijloacele de la litera b contra instituţiilor şi ordinii de stat din România; d) faptul de a deveni cu ştiinţă membru al vreuneia din asociaţiile prevăzute la alineatul de mai sus.

Legea cuprindea şi alte dispoziţii încriminatorii care aveau menirea de a apăra ordinea publică existentă.

Deşi era, în mod evident îndreptată împotriva mişcării comuniste, legea Mârzescu a fost violent criticată nu numai de presa organizaţiilor politice de extremă stângă, ci şi de unii dintre fruntaşii partidelor naţional şi ţărănesc, care apreciau că, prin prevederile ei, era desfiinţat dreptul de asociere, de întrunire şi de manifestare a formaţiunilor politice şi că era stânjenită libertatea presei, Partidul Poporului fiind singura grupare din opoziţie care a apreciat necesitatea promulgării ei[75]. Acuzaţiile opoziţiei s-au dovedit nefondate, căci dispoziţiile legii au fost aplicate doar comuniştilor, ele facilitând, de altfel, scoaterea partidului lor în afara legii.

Nu poate fi tăgăduit faptul că mişcarea comunistă din România devenise, începând din anul 1924, cea mai periculoasă organizaţie internă care atenta la integritatea statului român şi care urmărea în plus să schimbe ordinea social-politică din ţară. Dar, în conjunctura de după primul război mondial, organele Siguranţei se confruntau şi cu alte forţe interne ostile. România, în graniţele ei de după Conferinţa de pace de la Versailles, a încorporat diferite minorităţi. La recensământul general al populaţiei României din 29 decembrie 1930 totalul acestora se cifra la 5 075 704 persoane, sau 28 % din total, socotite după naţionalitate, şi la 4 876 092 persoane, sau 27,0 %, socotite după limba maternă[76]. O parte dintre minoritarii deveniţi după actul Unirii de la 1 Decembrie 1918 cetăţeni români şi-au manifestat loialitatea faţă de noua lor patrie, dar alţii, şi nu puţini la număr, au agitat în permanenţă populaţia consanguină împotriva statului român.

Confruntându-se cu asemenea stări de lucruri, organele Siguranţei şi cele de ordine publică au avertizat în repetate rânduri guvernul asupra implicaţiilor ce le puteau determina acţiunile lor. Drept reacţie au fost măsurile excepţionale la care a recurs cabinetul condus de Ion I.C. Brătianu în timpul guvernării din 1922 – 1926. Aşa, de pildă, starea de asediu, care fusese instituită de guvernele precedente, s-a menţinut în întreaga perioadă 1922 – 1928, adică şi în anii guvernului generalului Alexandru Averescu, pe o parte din teritoriul ţării[77]. Or, dacă urmărim zonele în care ea a fost în vigoare, vom constata că ele reprezentau regiunile în care comuniştii ori elementele alogene acţionau cu asiduitate pentru subminarea intereselor statului român. Concomitent şi cenzura militară a rămas în vigoare după încheierea primului război mondial, dar îngrădirea ori suprimarea libertăţii presei a afectat, aproape fără excepţie, ziarele editate de organizaţiile comuniste şi de diferitele societăţi maghiare care refuzau să accepte hotărârile Conferinţei de pace de la Versailles[78]. Părţile afectate de aceste măsuri au solicitat guvernului, în repetate rânduri, să respecte principiul libertăţii depline şi responsabilităţii reale a presei, cu atât mai mult cu cât excesele celor însărcinaţi cu controlul ei nu au lipsit şi pentru că liberalii se angajaseră să nu o încalce, dar, de îndată ce obţineau autorizaţia de reapariţie, ele continuau să tipărească articole denigratoare la adresa statului român[79].

Reprezentanţii instituţiilor care au avut cel mai mult de suferit de pe urma unor asemenea măsuri şi, în mod frecvent mulţi dintre fruntaşii partidelor din opoziţie au atacat în Parlament şi prin periodicele oficiale ale formaţiunilor lor guvernul, acuzându-l de dictatură şi de folosirea unor mijloace teroriste, explicând comportarea lui doar prin dorinţa de a păstra puterea în stat. La o analiză extinsă asupra întregii perioade interbelice vom constata însă că partidele care au învinuit pe naţional-liberali de practicarea unor metode ilegale le-au preluat de la ei, argumentând menţinerea lor prin „starea de necesitate". La 15 februarie 1922, unul din fruntaşii Partidului Poporului, poetul Octavian Goga, îşi exprima, în oficiosul partidului, „Îndreptarea", nedumerirea faţă de cenzurarea nejustificată a ziarelor: „S-ar părea – scria el – că suntem în război şi avem de-a face cu o gazetă inspirată de interese străine care vrea să dea duşmanului indicaţii

potrivnice. Ori s-ar părea că trăim în zilele unui negru absolutism care nu tolerează nici un semn de opinie"[80]. La sfârşitul anului 1926, după opt luni de guvernare, acelaşi Octavian Goga, acum ministru de interne în guvernul Averescu, răspunzând la întrebarea pusă în Cameră de un deputat al opoziţiei în legătură cu confiscarea gazetei „România", preciza că el va combate totdeauna pe acei publicişti care otrăvesc opinia publică[81].

În perioada guvernării din 1922 – 1926 naţional-liberalii aveau să se confrunte şi cu o mişcare de extremă dreaptă, care apăruse în România, într-o formă embrionară, ca şi în alte state europene, la sfârşitul primului război mondial. Curentele extremiste de dreapta din ţara noastră au avut de la început un pronunţat caracter antisemit. Fondatorul celui dintâi partid cu o asemenea orientare, Liga Apărării Naţional Creştine, a fost profesorul ieşean A.C. Cuza. Aripa tânără a Ligii, denumită grupul „insurgenţilor" l-a avut în fruntea ei pe Corneliu Zelea-Codreanu. Acesta dezavua mijloacele de acţiune preconizate de fondatorul şi şeful partidului, propagând terorismul, pe care va încerca să îl şi practice cu începere din anul 1923. De altfel, unul din motivele care aveau să ducă la separarea lui Codreanu de Cuza va fi determinat tocmai de metodele de acţiune, cel dintâi preconizând violenţa ca principală formă de luptă, pe când cel de-al doilea o dezavua. La 25 februarie 1924, Zelea-Codreanu avea să îl asasineze cu focuri de revolver pe prefectul Poliţiei de Iaşi, Constantin Manciu, care luase o serie de măsuri severe împotriva elementelor de extremă dreaptă ale căror excese neliniştеau populaţia[82].

Fapta lui a stârnit oprobiul opiniei publice din România, care şi-a exprimat în mod deschis indignarea. În şedinţa Camerei deputaţilor din 28 octombrie 1924, primul ministru, Ion I.C. Brătianu, avea să afirme în legătură cu asasinatul comis la Iaşi: "Constat că nu poate fi decât unanimitate întru înfierarea unor asemenea atentate odioase, crime care constituie chiar o crimă în contra societăţii şi a statului român"[83], premierul avertizând că va solicita Parlamentului să aprobe măsuri legale împotriva căror acte cu caracter terorist.

Dar, cu toate că, la circa două luni după comiterea atentatului, legea Mârzescu oferea cadrul juridic pentru pedepsirea asasinului, Corneliu Zelea-Codreanu a fost achitat de către instanţă, în mai 1925[84], într-un proces care avea să îi sporească de fapt popularitatea. S-ar părea, dacă dăm crezare afirmaţiei lui Nicolae Iorga, că premierul de atunci nu ar fi fost potrivnic organizaţiilor antisemite de extremă dreaptă, considerând acţiunile lor „unele neplăcute, altele utilizabile, dacă nu preferabile"[85].

După înfiinţarea Legiunii Arhanghelul Mihail de către Codreanu şi un timp chiar şi după transformarea ei în Garda de Fier, această organizaţie naţionalist-extremistă a activat nestânjenită, bucurându-se chiar de simpatia şi de sprijinul unor personalităţi ale epocii[86]. Garda şi-a manifestat interesul şi simpatia pentru readucerea lui Carol la tronul României. În ziua de 6 iunie 1930, când prinţul a sosit în ţară, Codreanu a cerut legionarilor să organizeze o mare demonstraţie de

simpatie şi să îl proclame rege înainte ca Parlamentul să ia o decizie, sprijinind ulterior, vreme de câţiva ani, acţiunile antidemocratice ale monarhului[87].

În perioada marii depresiuni economice şi mai cu seamă după instaurarea lui Hitler la conducerea Germaniei, actele teroriste ale membrilor Gărzii de Fier s-au înmulţit. Sesizând pericolele pe care această organizaţie le putea provoca statului român şi multora dintre cetăţenii săi, I.G. Duca, de îndată ce a ajuns premier, a dizolvat, printr-un jurnal al Consiliului de Miniştri, din 10 decembrie 1933, Garda de Fier, interzicându-i-se, totodată să participe la alegerile parlamentare. Concomitent, sediile organizaţiilor au fost percheziţionate şi s-au operat o serie de arestări în rândurile fruntaşilor mişcării[88]. Reacţia a fost aceea că la sfârşitul aceleaşi luni, la 29 decembrie, primul ministru a fost asasinat, în gara Sinaia, de către legionari, ca act de răzbunare pentru că le desfiinţase organizaţia.

Concomitent cu organizarea funeraliilor naţionale ale fostului premier, guvernul a luat o serie de măsuri cu caracter excepţional, declarând starea de asediu în centrele universitare, cu aplicarea cenzurii, a suspendat publicaţiile Gărzii de Fier, a arestat o serie de fruntaşi şi de susţinători ai organizaţiei, printre care Nichifor Crainic, Dragoş Protopopescu şi Nae Ionescu şi a efectuat percheziţii la domiciliile lui Gheorghe Brătianu şi Viorel Tilea care simpatizau cu mişcarea[89].

Deşi împrejurările exacte în care s-a produs crima nu sunt încă pe deplin elucidate, unii oameni politici din acea vreme au presupus că anumite elemente din rândul camarilei şi chiar regele fuseseră implicaţi în atentat[90]. Faptul că suveranul a solicitat ca trupul lui Duca să fie transportat imediat la Bucureşti, că el nu a prezentat condoleanţe familiei şi nici nu a participat la funeralii reprezintă indicii care permit să se creadă că monarhul nu era străin de asasinat[91], Oricum, moartea premierului i-a facilitat lui Carol posibilităţile de manevră pentru destrămarea rândurilor Partidului Naţional Liberal[92].

Trebuie relevat aici că Partidul Naţional Liberal nu a fost o formaţiune care ar fi promovat o politică antipopulară, cum încercau să demonstreaze nu numai comuniştiii, ci şi grupările politice din opoziţie. Acest adevăr rezultă din faptul că el a fost autorul unor legi menite să protejeze acele categorii sociale care nu se bucuraseră, până la venirea guvernului liberal la cârma ţării, de drepturile ce fuseseră deja cucerite de semenii lor din ţările occidentale. Cele mai importante dintre acestea au avut în vedere ameliorarea condiţiilor şi a relaţiilor de muncă. De altfel, în programul de guvernare din ianuarie 1922, publicat de oficiosul naţional-liberalilor[93], partidul promitea, între altele, că va întreprinde o politică de dreptate socială, asigurând democraţiei liniştea, pentru dezvoltarea roadelor obţinute prin votul universal, va desăvârşi reforma agrară, va veghea la îmbunătăţirea stării materiale, culturale şi morale a ţărănimii şi că va lua măsuri pentru ameliorarea condiţiilor de muncă şi de viaţă a muncitorilor de la oraşe.

Promisiunile înscrise în programul din ianuarie 1922 s-au concretizat printr-o serie de legi care au avut în vedere în special pe muncitori. Astfel, la 29 aprilie 1925 a fost promulgată legea pentru reglementarea migraţiilor[94], care urmărea să

asigure protecţia muncitorilor autohtoni, stăvilind angajarea lucrătorilor străini. Prin stipulaţiile ei, legea favoriza angajarea specialiştilor români în întreprinderile industriale şi comerciale, măsură ce apărea, de altfel, şi ca o expresie a doctrinei de politică economică „prin noi înşine".

Câteva luni mai târziu, la 18 iunie 1925, a fost promulgată legea pentru reglementarea repausului duminical şi al sărbătorilor legale[95]. Ea alinia legislaţia românească la cea internaţională, pe care o recomandase statelor membre ale Societăţii Naţiunilor Conferinţa internaţională a muncii de la Geneva, din octombrie 1921 şi satisfăcea, totodată, doleanţele exprimate de păturile muncitoare din întreprinderile româneşti în timpul declanşării conflictelor de muncă. Legea din 18 iunie 1925 stabilea că patronii aveau obligaţia de a asigura angajaţilor lor dreptul de odihnă în toate duminicile anului şi într-un număr de zile declarate, în mod oficial, sărbători legale. În cazul în care acordarea lor nu era posibilă, datorită, în principal, unor întreprinderi care funcţionau cu procese de producţie neîntrerupte, angajaţii firmelor respective urmau a beneficia de alte zile libere în cursul săptămânii.

În perioada guvernării liberale din 21 iunie 1927 – 9 noiembrie 1928 alte câteva legi cu caracter asemănător au fost promulgate. Astfel, la 17 noiembrie 1927 a intrat în vigoare legea privitoare la constituirea Comisiei Superioare de Igienă, Salubritate şi Igienă Industrială, iar la 13 aprilie 1928 legea pentru ocrotirea muncii minorilor şi femeilor şi pentru stabilirea duratei muncii[96]. Aceasta din urmă interzicea încadrarea în întreprinderi a copiilor mai mici de 14 ani şi a femeilor şi a minorilor sub 18 ani la muncă în timpul nopţii, în locuri de muncă subterane sau cu condiţii insalubre şi periculoase. Ea stabilea, totodată, durata de opt ore a zilei de lucru, asigurarea de concedii pentru angajaţi, plata unor alocaţii băneşti pentru femeile gravide şi alte drepturi de care trebuiau să se bucure persoanele angajate. Se pot accepta observaţiile criticilor acestor legi, potrivit cărora măsurile de mai sus au fost adoptate ca efect al presiunilor exercitate de păturile muncitoare şi acuzaţiile care relevau că, în aplicarea practică, dispoziţiile lor nu au fost totdeauna respectate, dar, pe de altă parte, nu poate fi negat faptul că reglementarea raporturilor dintre muncă şi capital nu ar fi condus la o ameliorare a condiţiilor de lucru şi de viaţă a angajaţilor din industrie şi comerţ, care de acum înainte nu mai erau lăsaţi să depindă în totalitate de capriciile unor patroni lispiţi de scrupule. Astfel, în timpul mandatului din anii 1922 – 1926, Partidul Naţional Liberal a pus fundaţiile unei legislaţii moderne în domeniul raporturilor dintre muncă şi capital, statuând norme precise care o aliniau la standardele europene. Este adevărat că aproape toate legile promulgate de ei au fost întâmpinate cu critici venite atât din partea partidelor din opoziţie, cât şi din partea categoriilor de persoane care cădeau sub incidenţa lor, dar, cu toate că nu au atins şi nici nu puteau atinge perfecţiunea, ele au contribuit într-o măsură semnificativă la înlăturarea unor anacronisme din viaţa economică a României şi la ameliorarea stării materiale a păturilor muncitoare.

O altă problemă pe care şeful liberalilor a tranşat-o în favoarea partidului său a fost aceea a crizei dinastice. Prinţul Carol nu agrea bunele raporturi dintre regele Ferdinand şi Ion I.C. Brătianu, încercând să blocheze tutela premierului asupra monarhului. Printre acţiunile sale s-au înscris înlăturarea lui Barbu Ştirbey de la Palat şi împiedicarea reginei Maria de a se implica în viaţa politică. În primăvara anului 1925, când regele a fost timp de câteva săptămâni bolnav, Carol şi-a arogat prerogativele deţinute de Ferdinand. Însănătoşirea regelui a restabilit vechea stare de lucruri. În vară, când suveranul a plecat în străinătate, prinţul moştenitor a încercat din nou să îi preia prerogativele. Ion I.C. Brătianu i-a atras însă atenţia că, în lipsa suveranului, sarcinile lui urmau a fi exercitate de Consiliul de Miniştri[97].

În timpul domniei lui Ferdinand I, unii membri ai familiei regale au intrat în conflict deschis cu liderii Partidului Naţional Liberal, încercând să stopeze sporirea influenţei acestora şi a partidului lor, principalul exponent al acestei stări de spirit devenind viitorul rege Carol al II-lea[98]. Pe fondul unor relaţii tensionate dintre prinţ şi premier, Carol a oferit motive întemeiate pentru a fi înlăturat de la succesiunea tronului. După viaţa amoroasă petrecută cu Zizi Lambrino la sfârşitul primului război mondial, care a fost suportată financiar de către statul român, a urmat o perioadă de relaţii normale cu soţia legitimă, principesa Elena, apoi o altă aventură cu Elena Lupescu, cu care s-a stabilit în străinătate[99].

La 12 decembrie 1925, prinţul îl va anunţa în scris pe Ferdinand că renunţă la calitatea de moştenitor al tronului. Era a treia cerere scrisă de renunţare, după cele din 1 august şi 2 septembrie 1918, care fuseseră determinate de anularea de către Înalta Curte de Casaţie a căsătoriei contractate în acel an cu Zizi Lambrino[100]. Ferdinand, nemulţumit de atitudinea fiului său, l-a anunţat pe Constantin Hiott, ministrul Casei Regale, că, de această dată, îi va accepta demisia[101].

Imediat după aflarea acestei ştiri, Constantin Argetoianu, care se afla în bune raporturi cu Carol, l-a rugat pe rege să îi permită a pleca în străinătate pentru a-l convinge pe prinţ să revină în ţară. Influenţa reginei Maria, care se situa, ca şi Ferdinand, în anturajul liberalilor, l-a determinat pe rege să îi refuze cererea[102]. După ce s-a consultat cu Ion I.C. Brătianu, Ferdinand l-a trimis în Italia, la Milano, pe ministrul Casei regale, Constantin Hiott, pentru a discuta cu Carol şi a vedea dacă el era conştient de urmările hotărârii sale. Cum Hiott era cumnat cu Barbu Ştirbey şi cum prinţul nu îl agrea pe acesta din urmă, răspunsul putea fi prevăzut. Urmarea a fost o altă scrisoare de renunţare înmânată lui Constantin Hiott la 28 decembrie 1925[103].

De îndată ce ministrul Casei regale s-a întors în ţară, Ferdinand, influenţat de regina Maria şi de Ion I.C. Brătianu, a convocat, pentru data de 31 decembrie 1925, la Sinaia, Consiliul de Coroană, la care au participat şefii principalelor partide politice, pentru a căuta o soluţie a crizei. Suveranul cunoştea prea bine înclinaţiile spre aventură ale fiului său, despre care afirma: „Este o creangă putredă în dinastie, pe care trebuie să o tai spre a salva coroana"[104], şi-a manifestat

hotărârea de a accepta cererea prinţului, propunând recunoaşterea fiului lui Carol, Mihai, minor la acea dată, ca moştenitor al tronului. Premierul Brătianu l-a susţinut pe Ferdinand, astfel că punctul de vedere exprimat de rege a fost însuşit de membrii Consiliului de Coroană[105]. Liderii naţionali şi ţărănişti ai opoziţiei, Iuliu Maniu, Ion Mihalache şi Al. Vaida-Voievod au fost de acord cu opinia exprimată de rege. Singurul care a cerut să se întreprindă un nou demers pe lângă Carol a fost Nicolae Iorga, istoricul sperând că acesta îl va face să revină asupra hotărârii sale[106].

În seara aceleiaşi zile, 31 decembrie 1925, subsecretarul de stat la Ministerul Afacerilor Interne, Gheorghe Tătărescu, ordona prefecţilor, printr-un ordin telegrafic, să confişte şi să distrugă orice ziar, broşură, afiş, fotografie sau insignă care ar fi avut drept scop consemnarea tendenţioasă a actului de abdicare a prinţului moştenitor şi de instituire a regenţei „sau trezirea de speranţe potrivit cărora s-ar fi putut reveni asupra acestui act". Totodată, prefecţilor li se cerea să pună „în lumină caracterul personal, intim al acestui act străin de orice amestec politic"[107].

După ce a fost dat publicităţii, în „Monitorul oficial" din 1 ianuarie 1926, *Comunicatul* care anunţa hotărârea Consiliului de Coroană, din 31 decembrie 1925[108], în ziua următoare, la 1 ianuarie 1926, Consiliul de Miniştri a pregătit proiectele de legi privitoare la această problemă pentru a fi supuse dezbaterilor corpurilor legiuitoare. Două zile mai târziu, la 3 ianuarie, la un alt Consiliu de Coroană, de data aceasta restrâns, a fost stabilită componenţa regenţei, în care au fost incluşi principele Nicolae, fratele regelui, patriarhul Miron Cristea şi Gheorghe Buzdugan, preşedintele Înaltei Curţi de Casaţie[109], ultimii doi filobrătienişti.

În dimineaţa zilei de 4 ianuarie şefii opoziţiei au fost invitaţi la Palat, unde regele le-a cerut concursul în vederea confirmării a ceea ce fusese decis în Consiliul de Coroană din 31 decembrie 1925. De data aceasta, ei au manifestat şovăială, Iuliu Maniu declarând că nu se putea pronunţa, deoarece hotărârile fuseseră adoptate în grabă[110]. În după amiaza aceleiaşi zile, după şedinţa Consiliului de Miniştri, care avusese loc dimineaţa, premierul a deschis lucrările Camerei Deputaţilor, dând citire mesajului tronului, care se referea chiar de la început la scrisoarea lui Carol. Apoi, primul ministru a prezentat proiectul de lege pentru recunoaşterea principelui Mihai ca moştenitor al tronului. Deşi discuţiile au fost furtunoase, provocând reacţii vehemente din partea unor lideri ai opoziţiei, guvernul, sprijinit de deputaţii Partidului Poporului, a obţinut acceptarea proiectelor în forma propusă de preşedintele Consiliului de Miniştri[111].

Acuzaţiile ce i-au fost aduse lui Ion I.C. Brătianu după deciziile din 4 ianuarie 1926 nu erau decât parţial fondate. Este necesar de precizat că cel care renunţase din proprie iniţiativă la tron fusese Carol, astfel că problema succesiunii trebuia, oricum, rezolvată într-un anumit mod. Acuzele aduse în legătură cu componenţa regenţei erau însă întemeiate, căci şeful naţional-liberalilor fusese cel ce alesese pe membrii ei, în ideea că vor apăra şi susţine interesele partidului

său. Că preşedintele Partidului Naţional-Liberal a ştiut să tragă foloase de pe urma crizei dinastice rămâne un adevăr ce nu poate fi contestat, dar tot atât de adevărat este faptul că, după restauraţie, prinţul, devenit rege, va uza de mijloace mai puţin ortodoxe pentru a diminua forţa politică a celor ce l-au susţinut pe premier în adoptarea hotărârilor din 4 ianuarie 1926.

Liberalii au făcut tot ce le-a stat în putinţă pentru a conserva hotărârile adoptate în legătură cu criza dinastică[112]. La început, manifestările de nemulţumire faţă de maniera de soluţionare a crizei regale au fost sporadice, comentariile pe această temă purtându-se prin cafenele, unde regina Maria, Barbu Ştirbey şi Ion I.C. Brătianu erau acuzaţi pentru că ar fi impus soluţia din 4 ianuarie 1926. Cu scurgerea timpului, însă, curentul pro-carlist şi-a sporit aderenţii şi el a devenit din ce în ce mai dezvoltat în rândurile armatei. Temându-se de o eventuală revenire a fostului prinţ, Ion I.C. Brătianu, care era frecvent informat în legătură cu atitudinea populaţiei faţă de Carol, a luat unele măsuri pentru a preveni întoarcerea fostului succesor la tron. În Franţa, unde se stabilise ulterior, prinţul avea să fie din ce în ce mai atent supravegheat de detectivi francezi şi români plătiţi de guvernul de la Bucureşti[113].

Problema succesiunii va fi complicată prin decesul regelui, care a avut loc la 20 iulie 1927. În după amiaza aceleiaşi zile, cei trei membri ai regenţei desemnaţi la 3 ianuarie 1926 au depus jurământul de credinţă, iar guvernul a adoptat noi măsuri de siguranţă, întărind formaţiunile de grăniceri de pe frontiera de vest a ţării cu forţe poliţieneşti pentru a preveni eventuale acţiuni ostile actului din 4 ianuarie 1926 prin revenirea prinţului Carol în ţară, sub pretextul participării la funeraliile tatălui său. Starea de asediu a fost extinsă în întreaga ţară, iar presa a fost supusă unei severe cenzuri. Unii ofiţeri şi oameni politici au fost avertizaţi că li se interzicea să întreprindă propagandă pe această temă. Numeroase persoane au fost arestate sub pretextul prevenirii propagandei procarliste[114]. Întrucât membrii regenţei se aflau sub influenţa premierului, această stare de lucruri îi sporea autoritatea şi puterea de decizie. Astfel, instituţia monarhică devenise, după decesul lui Ferdinand, un instrument în mâinile lui Ion I.C. Brătianu, al cărui rol în viaţa statului ajunsese la apogeu[115].

Partidele din opoziţie nu au pierdut prilejul de a-l acuza pe şeful liberalilor şi partidul său pentru faptul că alcătuise regenţa potrivit intereselor lor şi nu în conformitate cu dorinţele naţiunii, solicitând dizolvarea Parlamentului ales prin fraudă şi organizarea de alegeri libere. Sub influenţa propagandei opoziţiei şi datorită creşterii excesive a puterii liberalilor, în ţară a apărut un curent favorabil lui Carol, care s-a dezvoltat mai cu seamă după ce, la 31 iulie 1927, prinţul a făcut o declaraţie ziarului parisian „Le Matin" în care arăta că fusese silit de împrejurări grave şi de către anumite persoane, pe care refuza să le nominalizeze, să renunţe la prerogativele sale. Guvernul a interzis presei să difuzeze scrisoarea şi a publicat un comunicat numai în ziarele din străinătate în care afirma că declaraţiile lui Carol nu aveau nici un ecou în ţară, iar, pe de altă parte, a dispus luarea unor măsuri care să împiedice întoarcerea prinţului în România[116].

Pe fondul creşterii curentului carlist şi a atacurilor antiliberale ale presei naţional-ţărăniste, guvernul a intentat un proces lui Mihail Manoilescu, fost subsecretar de stat la finanţe în guvernul condus în 1926 – 1927 de generalul Alexandru Averescu, unul din cei mai fervenţi susţinători ai lui Carol. Manoilescu se întâlnise la Paris, la 9 octombrie 1927, cu fostul prinţ, care i-a înmânat cinci scrisori cu acelaşi text pentru a fi transmise şefilor de partide: Ion I.C. Brătianu, Alexandru Averescu, dr. Nicolae Lupu, A.C. Cuza şi Iuliu Maniu, prin care el reafirma declaraţiile făcute ziarului francez[117].

La revenirea în ţară, Manoilescu a fost arestat, la Braşov, în dimineaţa zilei de 24 octombrie 1927, şi pus sub acuzaţia că ar fi conceput un plan de răsturnare a ordinii dinastice. La 10 noiembrie 1927, când începea la Bucureşti procesul lui Mihail Manoilescu, judecat de Curtea Marţială de pe lângă Corpul II Armată, guvernul a pus în circulaţie broşura *Acte şi corespondenţă relative la renunţările la tron ale fostului principe, 1918 – 1919 – 1925*[118]. Apoi, a doua zi după începerea procesului, la 11 noiembrie 1927, guvernul a supus dezbaterilor Parlamentului proiectul de lege pentru completarea legii privind reprimarea unor acţiuni contra liniştei publice – legea Mârzescu, din 19 decembrie 1924 -, care, prin noile stipulaţii inserate, prevedea pedepse aspre împotriva celor ce ar fi atentat contra aşezămintelor prevăzute de Constituţie, a formei de guvernământ sau aşezării monarhice. Deşi criticat de opoziţie, partidul de guvernământ, dispunând de o majoritate parlamentară, a reuşit să obţină, la 13 noiembrie, voturile necesare acceptării proiectului[119].

Dar, pe de altă parte, procesul intentat lui Mihail Manoilescu s-a încheiat, la 15 noiembrie 1927, cu o sentinţă nedorită de guvern: achitarea inculpatului. La această decizie au contribuit depoziţiile unor fruntaşi ai vieţii politice, precum Ion Mihalache, Alexandru Averescu, Nicolae Iorga, Iuliu Maniu şi alţii şi, mai mult decât mărturiile lor, faptul că în completul de judecată s-au aflat ofiţeri care simpatizau cu cauza carlistă[120]. Astfel, procesul a reprezentat un eşec al guvernului condus de Ion I.C. Brătianu şi un succes al „carliştilor" şi al opoziţiei.

Partidul Naţional-Ţărănesc, încurajat de rezultatul lui, a anunţat că va declanşa campania de răsturnare a guvernului, prin organizarea unor mari întruniri populare şi, în final, a unei „mari adunări naţionale" la Alba Iulia. Pus în faţa unei asemenea situaţii ameninţătoare, preşedintele Partidului Naţional Liberal a pregătit un plan de contraacţiune, dar, la numai o săptămână de la încheierea procesului lui Mihail Manoilescu, Ion I.C. Brătianu s-a îmbolnăvit grav, pentru ca în dimineaţa zilei de 24 noiembrie să înceteze din viaţă[121].

Cei care până la acea dată îi făcuseră o opoziţie aproape neîntreruptă, aducându-i acuzaţii dintre cele mai grave, aveau să îi recunoască acum meritele pe care marele dispărut le avusese de fapt. Lui Ion I.C. Brătianu îi era atribuit un rol esenţial în opera de făurire a unităţii neamului, în înfăptuirea reformelor legiferate la sfârşitul primului război mondial şi în organizarea societăţii româneşti atât de necesară şi de benefică ţării şi locuitorilor ei[122].

După moartea lui Ferdinand şi mai ales după decesul lui Ion I.C. Brătianu, problema readucerii lui Carol în ţară preocupa din ce în ce mai mult cercurile politice. Imediat după dispariţia lui Ionel I.C. Brătianu, regenţa l-a numit în postul devenit vacant pe fratele fostului premier, Vintilă Brătianu, care a preluat şi funcţia de preşedinte al partidului. Moartea „vizirului” – cum îl porecleau inamicii şi ziariştii pe Ion I.C. Brătianu[123] – a produs o oarecare dezorientare în rândurile conducerii liberale. Însuşi Vintilă Brătianu avea să declare că prin decesul fratelui său se sfârşise „un sistem pentru care nu înţelegea să-şi ia el răspunderea”[124]. De aceea, premierul avea să declare că guvernul era provizoriu, propunând, la sfârşitul lui noiembrie 1927, o colaborare cu naţional-ţărăniştii, care avea să fie respinsă cu unanimitate de voturi de către conducerea P.N.Ţ.[125].

Guvernul Vintilă Brătianu avea să se lovească de la început de adversitatea partidelor din opoziţie, ai căror lideri erau conştienţi de faptul că preşedintele lui nu mai era un rival la fel de periculos ca Ion I.C. Brătianu. Or, a doua zi după moartea fostului premier, liderul naţional-ţărăniştilor, Iuliu Maniu, a cerut regenţei să dizolve Parlamentul şi să dispună a se organiza alegeri pentru corpurile legiuitoare. Maniu şi-a dat seama că liberalii se confruntau cu o criză şi pentru acest motiv vroia ca partidul său să preia puterea. Tocmai din această cauză, naţional-ţărăniştii au lansat, începând cu sfârşitul anului 1927, o virulentă campanie de presă şi au organizat numeroase întruniri şi marşuri împotriva liberalilor, în care acuzaţiile ce li se aduceau erau dintre cele mai diverse, multe dintre ele, precum, de exemplu, cea de „duşman al patriei”, fiind lipsite de orice temei[126].

În primăvara anului 1928, când noul premier, Vintilă Brătianu, se confrunta cu ameninţările Partidului Naţional Ţărănesc, care încerca să-i înlăture pe liberali de la putere, şeful cabinetului, temându-se că opoziţia va agita şi problema dinastiei, a încercat să realizeze o înţelegere cu Iuliu Maniu şi cu Nicolae Iorga în problema lui Carol, propunând naţional-ţărăniştilor o formulă de cooperare la guvernare, dar liderul opoziţiei a refuzat oferta, folosind afacerea Carol tocmai ca pe un mijloc de presiune împotriva liberalilor, cu toate că era potrivnic revenirii prinţului, timp în care alţi lideri ai opoziţiei, precum Ion Mihalache şi Nicolae Iorga se manifestau favorabil în problema reîntoarcerii lui Carol[127].

În acest timp, în ţară circula zvonul că la adunarea pe care o vor organiza naţional-ţărăniştii va participa şi Carol, care va sosi cu avionul, pentru a se încorona ca rege al României şi a aduce partidul lor la guvernare. A fost răspândit şi un manifest în care se făceau asemenea afirmaţii. Pe de altă parte, prinţul efectuase o deplasare la Londra, unde îi fuseseră pregătite două avioane, dar, în urma intervenţiilor lui Nicolae Titulescu la oficialităţile engleze, el a fost expulzat din Marea Britanie.Se pare că Maniu şi Mihalache deţineau informaţii despre intenţiile lui Carol, căci, în perioada pregătirii adunării de la Alba Iulia, unii fruntaşi ai partidului lor comentau că la adunare se va produce „o surpriză senzaţională”[128]. Aceste acţiuni au determinat guvernul să recurgă la măsuri severe, concretizate prin arestări de persoane, practicarea cenzurii şi restrângerea unor

libertăţi cetăţeneşti[129]. Imediat după întrunirile antiliberale de la 6 mai 1928, naţional-ţărăniştii au ameninţat direct guvernul cu aducerea lui Carol în ţară, ameninţare care, prin propagarea ei, a favorizat dezvoltarea curentului carlist în România[130].

Confruntându-se cu presiuni tot mai puternice care veneau din partea opoziţiei, şeful guvernului a înştiinţat regenţa că era de acord cu cedarea puterii, dar că o va face numai după ce va finaliza tratativele purtate cu finanţa internaţională pentru contractarea împrumutului de stabilizare. De fapt, Vintilă Brătianu spera ca, prin obţinerea lui, să consolideze poziţia guvernului. O serie de obstacole se interpuneau însă între reprezentanţii României şi cei ai finanţei internaţionale care negociau condiţiile acordării împrumutului, astfel că tratativele avansau foarte greu, timp în care acţiunile naţional-ţărăniştilor deveneau din ce în ce mai ameninţătoare. Astfel, Iuliu Maniu a anunţat că îşi va retrage deputaţii şi senatorii din Parlament şi că va organiza o mare adunare populară la Alba Iulia. Iniţial, guvernul a interzis Congresul Partidului Naţional-Ţărănesc pe care Maniu îl preconizase şi adunarea proiectată, temându-se că la ele s-ar fi putut expune în mod public problema prinţului Carol. Cum situaţia devenise extrem de tensionată, guvernul a adoptat noi măsuri cu caracter excepţional pentru asigurarea ordinii interne[131]. În pofida acestora, guvernul avea să controleze din ce în ce mai greu situaţia, timp în care opoziţia îşi intensifica neabătut atacurile. Deşi partidele conduse de Nicolae Iorga şi de generalul Alexandru Averescu au părăsit coaliţia antiliberală, campania antiguvernamentală a rămas la fel de virulentă.

Chiar şi preşedintele Partidului Naţional-Ţărănesc, Iuliu Maniu, care manifestase până atunci rezerve faţă de această problemă, a început să devină, încă înainte de a fi ocupat funcţia de premier, din ce în ce mai favorabil restauraţiei, condiţionând însă ca prinţul să respecte Constituţia şi să se despartă de Elena Lupescu. Decesul regentului Gheorghe Buzdugan, survenit la 7 octombrie 1929, şi înlocuirea lui cu Constantin Sărăţeanu – o rudă a liderului naţional-ţărănist Mihail Popovici – au avut drept efect netezirea terenului pentru revenirea lui Carol. Liberalii au criticat fără întrerupere, prin oficiosul partidului, „Viitorul", actul regizat de Maniu, care a şubrezit de fapt autoritatea regenţei şi a favorizat reîntoarcerea fostului prinţ.

Dar Carol se bucura de sprijinul unor membri influenţi ai Partidului Naţional-Ţărănesc, precum Grigore Iunian, Viorel Tilea, generalul H. Cihoski, atunci ministru de război, şi a altora[132]. Mai mult decât atât, pentru restauraţie se pronunţa acum şi grupul dizident liberal, condus de Gheorghe Brătianu. Când au început să circule zvonurile privitoare la revenirea prinţului, alarmat, Vintilă Brătianu i-a vizitat succesiv pe Vaida-Voievod şi pe Madgearu, cărora le-a atras atenţia asupra gravităţii situaţiei, dar aceştia au încercat să îl linişească, declarând că zvonurile erau total false[133].Întoarcerea lui Carol şi actul de la 8 iunie 1930, prin care Parlamentul l-a recunoscut rege al României au fost considerate de către liberali drept o lovitură de stat[134]. Conducerea Partidului Naţional Liberal, cu precădere Vintilă Brătianu şi I.G. Duca, se temea că proclamarea lui

Carol ca rege va determina sprijinirea național-țărăniștilor și înlăturarea perspectivei aducerii la putere a unui guvern liberal. Acesta din urmă avea să declare în mod public: „Să-mi sece mâna dacă voi întinde-o acestui aventurier”[135]. Dar, cu toate că Partidul Național Liberal a fost singurul care s-a opus în mod ferm „restaurației”, nu toți liderii lui au împărtășit acest punct de vedere, printre susținătorii prințului remarcându-se Gheorghe Brătianu, care s-a și separat, împreună cu aderenții săi, de partid[136].

Oricum, după recunoașterea prințului ca suveran, Partidul Național Liberal va pierde din influența pe care o deținuse până atunci pe scena politică a Românei, suferind o serie de prefaceri în care rolul lui Carol al II-lea nu poate fi neglijat. Dar, curând, atât regele, cât și unii dintre fruntașii partidului și-au revizuit atitudinea. Președintele Partidului Național Liberal, Vintilă Brătianu, s-a menținut pe aceeași poziție de intransigență în raporturile cu Carol, timp în care I.G. Duca va încerca, după numai câteva luni de la „restaurație”, să îl sprijine, declarând că renunța la politica ostilă față de suveran[137]. Moartea lui Vintilă Brătianu, survenită la sfârșitul anului 1930, a devenit un bun prilej pentru noua conducere a partidului de a înlătura asperitățile din relațiile tensionate de până atunci dintre rege și partid[138].

La 13 noiembrie 1933, cel de-al optulea cabinet național-țărănesc, de sub președinția lui Alexandru Vaida-Voievod, încheia seria guvernărilor acestui partid. A doua zi, Partidul Național-Liberal revenea la putere. În acel moment, conducerea guvernului a fost încredințată, potrivit tradiției autohtone, șefului partidului, I.G. Duca. În urma asasinării primului ministru de către legionari, la 29 decembrie 1933, criza internă din partid avea să fie soluționată prin aducerea la cârma lui a lui Const. I.C. Brătianu[139], însă, după înlocuirea unui cabinet de tranziție, condus de dr. Constantin Angelescu, care a stat la putere numai patru zile, Gheorghe Tătărescu, reprezentantul aripii tinere din partid și secretarul lui general, aflat în grațiile suveranului, avea să formeze, la 3 ianuarie 1934, contrar uzanțelor care cereau ca șeful partidului să devină și prim-ministru, cel de-al doilea guvern liberal, cu toți miniștrii din cabinetul condus de premierul asasinat, mai puțin Dinu Brătianu, înlocuit la Departamentul Finanțelor cu Victor Slăvescu, guvern care avea să rămână la cârma țării pe întreaga durată a mandatului constituțional, de patru ani.

Guvernul Gheorghe Tătărescu avea în componența sa reprezentanți ai celor două curente care se conturaseră cu câțiva ani mai înainte în Partidul Național Liberal. Cel dintâi era reprezentat prin personalități strâns legate de marea finanță liberală și de familia Brătianu, numiți în epocă „bătrânii liberali”. Aceștia controlau Banca Națională a României și Banca Românească, iar, prin ele, aproape întreaga organizație de credit a țării și numeroase întreprinderi industriale și comerciale, deținând totodată și principalele funcții de conducere în partid. „Bătrânii” erau interesați atât în păstrarea pozițiilor lor dominante din economia națională, cât și în împiedicarea regelui Carol al II-lea de a-și pune în practică planurile dictatoriale.

Partidul Naţional Liberal din această perioadă nu mai poseda însă nici puterea de influenţă şi nici unitatea ce o avusese în deceniul anterior, când în fruntea lui se aflase Ion I.C. Brătianu. În conducerea partidului se manifestau disensiuni puternice, iar opţiunile preşedintelui Consiliului de Miniştri difereau în mare măsură de obiectivele conducerii tradiţionale a naţional-liberalilor. Divergenţele erau accentuate de faptul că în cabinet fuseseră cooptaţi, în general, liberali tineri, timp în care aparatul de conducere al Partidului Naţional Liberal continua să se afle în mâinile bătrânilor[140].

„Tinerii liberali", în frunte cu Gheorghe Tătărescu, mai puţin legaţi de marea finanţă a „bătrânilor", nu erau la fel de interesaţi în blocarea planurilor dictatoriale ale suveranului. Dimpotrivă, ei sperau că o cooperare cu monarhul şi sprijinirea lui le-ar fi putut aduce nu puţine avantaje de natură economică. În guvernul condus de Tătărescu se aflau însă şi câteva persoane, precum Richard Franasovici, generalul de divizie N. Uică şi, după demisia lui de la Ministerul Apărării Naţionale, succesorul său, generalul de corp de armată Paul Angelescu, care se angajaseră cu mult timp înainte de formarea cabinetului în acţiunea de sprijinire a lui Carol[141].

Suveranul a ştiut să exploateze cu multă abilitate disensiunile dintre cele două tabere, folosindu-se de ele pentru a slăbi rezistenţa Partidului Naţional Liberal şi a diminua influenţa „bătrânilor" în viaţa politică a ţării. Grupul care îl sprijinea pe Gheorghe Tătărescu şi-a consolidat continuu poziţia în partid, ca urmare a sprijinului oferit de regele Carol, îndepărtându-se tot mai mult de principiile politicii stabilite de brătieni. Cu trecerea timpului, contradicţiile dintre „bătrâni" şi „tineri" s-au acutizat, mai cu seamă atunci când guvernul a început să adopte o serie de măsuri care favorizau cercurile capitaliste din jurul suveranului şi lezau, pe de altă parte, interesele vechii gărzi a partidului[142].

Guvernul condus de Gheorghe Tătărescu a preluat conducerea ţării într-o perioadă în care activitatea celor mai multe ramuri ale economiei naţionale intrase într-o stare de normalitate. În 1934, industria se redresase de pe urma crizei şi datorită unor măsuri de politică economică autarhică din ce în ce mai pronunţată pe care statul a fost forţat de conjunctura internaţională să o promoveze, ea a cunoscut, până în anul 1938 inclusiv, un progres continuu. Noul curs al politicii economice a statului a fost dictat atât de experienţa şi de urmările crizei din anii 1929 – 1933, cât şi de măsurile similare adoptate de ce mai mulţi dintre partenerii de schimburi comerciale cu România[143].

După 1933, industria naţională s-a redresat într-un tempo rapid, dezvoltându-se continuu, astfel că în anul 1938 valoarea producţiei industriale aproape că s-a dublat. Cele mai mari progrese s-au înregistrat în metalurgie, prin creşterea fermă a producţiei de oţel, şi în ramurile miniere care asigurau materiile prime necesare acestui sector. A crescut, de asemenea, producţia de cărbune destinată industriei grele şi căilor ferate. Extracţia ţiţeiului a atins plafonul maxim în 1936, cu 8, 7 milioane de tone, an după care ea începe să scadă, atât din cauza secătuirii rezervelor cunoscute, cât şi a diminuării consumului intern[144].

Paralel cu dezvoltarea industriei are loc un proces de concentrare a capitalului în mâinile a tot mai puţini acţionari. În 1937, circa 57 % din capitalul total al societăţilor industriale era deţinut de 3 % dintre ei. În acelaşi an, societăţile cartelate din România controlau cel puţin 90 % din capitalul investit şi din producţia metalurgiei, cimentului, hârtiei şi zahărului şi 50 % din producţia de ţiţei, a industriei chimice şi a sticlei. Creşterea rolului monopolurilor industriale a fost însoţită de o sporire a participării capitalurilor marilor organizaţii bancare autohtone la întreprinderile producătoare[145].

Progrese notabile au fost înregistrate şi în domeniul transporturilor. Lipsa capitalurilor de investiţie din primul deceniu postbelic nu putuse conduce la modernizarea căilor şi a mijloacelor de comunicaţii, iar starea lor nesatisfăcătoare a stânjenit în bună măsură bunul mers al altor sectoare economice. Un observator străin scria, în 1936, că, în România, după 1918, ca şi înainte de război, carul cu boi, având o viteză de circa 3 km pe oră, continua să rămână principalul mijloc pentru transportul recoltei săteanului. „Imaginaţi-vă – scria el – un fermier din Wiltshare care posedă mult lapte, brânză, unt, păsări, ouă şi grâne, dar nici un mijloc de a duce aceste bunuri la Londra şi să le transforme în bani în afară de carul cu boi şi să-i ia peste trei zile călătoria şi alte trei zile întoarcerea şi una din raţiunile sărăciei ţăranlui devine evidentă”[146].

În Expunerea de motive asupra bugetului pe anul 1926, Vintilă I.C. Brătianu, acceptând, pentru prima dată după război, că, pentru modernizarea ei, România avea nevoie de capital străin, aprecia că o parte din creditele ce le-ar fi obţinut trebuiau utilizate pentru construcţii de căi ferate şi pentru amenajarea unor căi de acces la Marea Neagră şi la Dunăre[147]. Tergiversarea negocierilor privitoare la împrumutul extern şi criza economică din 1933 au întârziat aplicarea programului avut în vedere de finanţistul liberal. El a început să fie pus în practică la câţiva ani după contractarea celei de-a doua tranşe din împrumutul de stabilizare, în timpul guvernării lui Gheorghe Tătărescu. Ca urmare, reţeaua feroviară a fost extinsă prin construirea unor noi căi ferate, prin dublarea tronsoane, materialul rulant a fost într-o mare proporţie înlocuit cu locomotive şi cu vagoane noi, modernizate, iar sistemul de semnalizare a traficului a cunoscut, de asemenea, îmbunătăţiri, cel puţin pe liniile magistrale[148].

Din cauza datoriilor externe ale statului, ale căror anuităţi nu fuseseră rambursate în anii crizei, economia ţării rămânea însă, în ansamblul ei, vulnerabilă. La împrumuturile antebelice şi la cele din primul război mondial se adăugaseră creditele contractate în 1929 şi 1931 de naţional-ţărănişti pentru stabilizarea monetară şi pentru dezvoltarea economică[149]. Stabilizarea, o reformă care se dovedise indispensabilă pentru progresul ţării, a fost însă ruinată în numai câţiva ani de marea depresiune economică, agravând considerabil problema datoriilor externe, prin faptul că la ratele neachitate se adăugaseră dobânzile de întârziere anii crizei[150]. Or, în vara anului 1936, din lipsă de capitaluri lichide, statul român continua încă să propună soluţii inacceptabile creditorilor pentru pentru plata lor. La 26 iunie 1936, consulul american în România, Frederich P.

Hibbard, transmitea Departamentului de Stat copiile scrisorilor pe care le primiseră creditorii americani cu sume blocate la Bucureşti. Banca Naţională a României le propunea ca lichidarea sumelor să se facă prin achiziţionarea compensatorie a unor mărfuri româneşti, fapt ce ar fi adus pagube considerabile creditorilor, dar care le-ar fi asigurat recuperarea măcar parţială a fondurilor alocate[151].

În condiţiile în care importul îi depăşea mijloacele financiare, România a utilizat, în mod necesar, propriile resurse naturale şi a găsit soluţii pentru a le prelucra. Ea a fondat noi fabrici spre a produce articole care până atunci se importau. Deşi bunurile realizate erau scumpe şi de calitate inferioară, ele au salvat, totuşi, achiziţionarea de monedă străină, au adus servicii economiei naţionale şi au atras o parte din locuitorii satelor care nu aveau de lucru în agricultură spre întreprinderile industriale, uşurând pe această cale presiunea demografică rurală[152].

Diminuarea influenţei membrilor familiei Brătianu şi a liberalilor vârstnici în guvernarea ce începea în ianuarie 1934 şi noile interese ale „generaţiei tinere" venită la conducerea statului au produs şi o serie de schimbări în politica economică. Gruparea Tătărescu a sprijinit şi a încurajat, ca şi cabinetele liberale din primul deceniu postbelic, investirea unor mari capitaluri în industrie, dar ele s-au făcut cu precădere în ramura metalurgică[153]. Oricum, în perioada 1934 – 1937 forţa economică a fruntaşilor liberali, atât a celor din generaţia vârstnicilor, cât şi a celor tineri, s-a consolidat, în special datorită rolului tot mai hotărâtor deţinut de Banca Românească şi de alte instituţii de credit în industrie, dar şi ca urmare a pătrunderii multora dintre ei în consiliile de administraţie ale unor mari firme industriale sau comerciale[154].

Continuând politica de intervenţie a statului în viaţa economică, guvernul Tătărescu a contribuit la consolidarea poziţiilor burgheziei autohtone, în mod nemijlocit a celei liberale în numeroase ramuri. Prin anul 1938 aproape 60 % din capitalul întreprinderilor industriale era deţinut de aceasta, dar capitalul străin continua atunci să păstreze poziţii dominante în extracţia şi rafinarea ţiţeiului, în minerit, în industria zahărului, a chimiei şi în ramura forestieră[155].

În perioada guvernării lui Gheorghe Tătărescu industria naţională a progresat în aşa măsură încât s-a dovedit capabilă să satisfacă în multe domenii nevoile consumului intern. Dar ea continua să rămână deficitară în domeniul producţiei de maşini şi de utilaje, care se realiza doar în câteva întreprinderi moderne, precum Malaxa şi Reşiţa, înzestrarea tehnică a celorlalte fabrici producătoare de asemenea bunuri fiind cu mult sub nivelul întreprinderilor din vestul Europei. Efectele industrializării s-au răsfrânt pozitiv asupra transporturilor, în special asupra celor feroviare, care au fost continuu dezvoltate şi modernizate[156].

În primii ani ai guvernării liberale, cabinetul Tătărescu a avut de soluţionat o serie de probleme generate de marea depresiune economică din 1929 – 1933, ale căror efecte economice şi sociale le mai resimţite încă anumite segemente ale populaţiei ţării. Una dintre primele măsuri de politică economică a guvernului a

urmărit să reglementeze spinoasa chestiune a datoriilor agricole şi urbane. Niciuna din cele trei legi de conversiune adoptate în anii crizei economice de guvernul Iorga-Argetoianu (19 aprilie 1932), de primul şi de cel de-al treilea guvern condus de Alexandru Vaida-Voievod (26 octombrie 1932 şi 14 aprilie 1933) nu se dovedise eficientă, astfel că liberalii au abandonat formulele lui Argetoianu şi ale naţional-ţărăniştilor, promulgând, la 7 aprilie 1934, o altă lege, ale cărei dispoziţii satisfăceau într-o mai mare măsură atât pe debitori, cât şi pe creditori[157].

Dar, uşurarea sarcinilor de plată ale datornicilor a avut un impact negativ asupra organizaţiei de credit din România, determinând falimentul multor bănci comerciale mici şi mijlocii şi cooperative de credit popular şi imposibilitatea celor ce se bucuraseră de avantajele conversiunii de a mai contracta noi împrumuturi. Astfel, faţă de 1.122 bănci comerciale existente la 31 decembrie 1930, cu un capital social de 16.980 milioane de lei şi cu 35.111,5 milioane lei depuneri spre fructificare, la bilanţul din anul 1936 mai activau 199, adică doar 17%, deţinând 7.922,6 milioane de lei capital şi rezerve, restul fiind puse în lichidare ori considerate neviabile[158]. Lipsa creditului şi-a manifestat efectele negative asupra unor sectoare ale economiei naţionale, în special asupra agriculturii, care beneficiase cel mai mult de pe urma conversiunii.

În 1934, spre deosebire de industrie, care se înscrisese deja pe o traiectorie ascendentă, agricultura resimţea încă puternic consecinţele crizei economice mondiale. Prin legea din 7 aprilie 1934 liberalii soluţionaseră problema datoriilor agricole şi urbane printr-o formulă care uşura simţitor sarcinile de plată ale debitorilor[159], salvându-i de fapt de la ruină. Întrucât conversiunea a complicat problema creditului, prin diminuarea mijloacelor financiare ale băncilor, prin dispariţia instituţiilor de credit din multe regiuni ale ţării şi prin punerea datornicilor în imposibilitate de a mai contracta împrumuturi[160], guvernul Tătărescu s-a văzut nevoit să intervină printr-o serie de măsuri ferme în vederea refacerii organizaţiei bancare, înfiinţând câteva mari institute de credit specializat, pentru a înlocui astfel băncile devenite falimentare ca efect al marii depresiuni economice[161]. Concomitent, el a pus la dispoziţia producătorilor rurali, din fondurile Băncii Naţionale a României, o serie de credite speciale cu taxa scontului preferenţială[162].

Agricultura, fără a se bucura, totuşi, de un regim de favoare, a format acum obiectul unei mai mari atenţii din partea statului, comparativ cu deceniul anterior, când ea a fost, de fapt, neglijată. Guvernul a încercat printr-o serie de măsuri complexe să îi asigure ieşirea din impasul în care se afla. În noua conjunctură economică de după marea depresiune din anii 1929 – 1933, cabinetul Tătărescu a iniţiat diverse acţiuni pentru a spori varietatea producţiei agricole şi, implicit, rentabilitatea exploatărilor rurale. Dintre ele, poate cea mai importantă a rămas constituirea, cu ajutorul firmei germane I.G. Farbenindustrie, a societăţii Soya, care obţinea autorizaţia de a importa soia, a distribui seminţe şi inventar agricol cultivatorilor şi de a achiziţiona întreaga producţie. Suprafaţa însămânţată cu soia

a sporit repede, în special în sudul Basarabiei şi în Banat, în localităţile cu populaţie de origine germană, de la 1 465 ha, în 1934, la 102 000 ha, în 1937[163]. Ulterior, Reich-ul a absorbit, în condiţiile similare, şi o bună parte din producţia altor plante alimentare şi industriale, precum au fost seminţele de floarea soarelui ori cele de ricin. Astfel, sporirea în diversitate a culturilor a înregistrat în România, ca şi în ţările vecine, de altfel, cel mai mare avans, sub influenţa comenzilor şi a investiţiilor germane de după criza economică, într-o vreme în care Reich-ul încerca să transforme aceste state în propria-i grădină[164].

Paralel, printr-o serie de subsidii şi prin preţuri garantate, guvernul a favorizat cultura câtorva plante alimentare şi industriale, precum au fost sfecla de zahăr, tutunul, orezul şi plantele textile indigene[165]. Pe această cale nu numai că a putut fi sporit substanţial exportul produselor agricole, care a înregistrat în anul 1937 o cotă de peste 50 % din valoarea totală a sumelor încasate din schimburile comerciale făcute cu străinătatea[166], dar s-au asigurat şi cantităţi din ce în ce mai mari de materii prime unor ramuri ale economiei naţionale.

O gravă problemă cu care s-a confruntat guvernul pe durata întregului mandat a fost aceea a preţurilor produselor agricole, în special a cerealelor, care scăzuseră pe piaţa internă sub plafonul celor de producţie şi sub cele înregistrate la bursele internaţionale de cereale. Cum această diminuare lipsea de rentabilitate multe din exploatările agricole, pentru a asigura agricultorilor preţuri remuneratorii, cabinetul Tătărescu a continuat să practice politica instituită de guvernele din perioada crizei economice de susţinere a lor, prin acordarea unor subvenţii de către stat, însă măsurile instituite au avut în vedere numai grâul, care deţinea, de altfel, un loc important în balanţa exportului românesc, nu şi porumbul, cultivat pe scară largă în gospodăriile ţăranilor[167].

Întrucât economia agrară a României se confrunta şi cu alte probleme cărora guvernele precedente nu le găsiseră soluţii eficiente şi pentru că în anumite cercuri politice şi economice începuse să se pună în discuţie necesitarea unei noi redistribuiri a pământului, cabinetul Tătărescu a supus dezbaterilor corpurilor legiuitoare proiectul legii pentru încurajarea şi organizarea agriculturii, promulgat la 22 martie 1937[168], în care au fost inserate măsuri complexe de politică agrară şi agricolă. *Codul agricol*, cum l-au numit contemporanii, încununa strădaniile a nu mai puţin de şapte miniştri ai agriculturii şi domeniilor din guvernele anterioare care eşuaseră în încercările lor de a obţine promulgarea unei asemenea legi[169]. Privită prin interesul economiei agrare care o impusese, legea pentru organizarea şi încurajarea agriculturii a constituit o necesitate de netăgăduit. Ea insera, între altele, numeroase dispoziţii de politică agricolă care vizau sporirea, ameliorarea şi valorificarea producţiei, orientarea agriculturii spre cultura unor plante mai rentabile, o înzestrare mai adecvată a gospodăriilor agricole cu inventar modern şi altele. În materie de politică agrară, legea din 22 martie 1937 cuprindea măsuri privitoare la circulaţia pământului, la succesiuni, la divizibilitatea loturilor, la comasare, la regimul învoielilor agricole, la plata celor angajaţi la muncă în exploatările agricole şi de altă natură. *Codul agricol* din 22 martie

1937, deşi nu dădea soluţii ideale la o bună parte a problemelor agriculturii româneşti, reprezenta, totuşi, chintesenţa strădaniilor cercurilor guvernante din România interbelică de a scoate agricultura din starea de lâncezeală la care ajunsese, din cauza neglijării unora dintre ele sau a încercărilor de rezolvare într-o manieră nerealistă a altora.

În cele nouă luni care s-au scurs între promulgarea *Codului agricol* şi încheierea mandatului guvernului care l-a conceput, nici reformele ce erau avute în consideraţie nu puteau fi înfăptuite şi nici agricultura nu putea înregistra salturi spectaculoase. O parte din măsurile de politică agrară şi agricolă iniţiate de cabinetul Gheorghe Tătărescu au fost preluate şi continuate de guvernele din anii dictaturii personale a regelui Carol al II-lea. Dar noua conjunctură internaţională din primăvara anului 1939 a impus introducerea altor principii de politică agricolă şi agrară, cu caracter excepţional, care au făcut, într-o însemnată proporţie, caducă legea din 22 martie 1937[170], astfel că, prin abrogarea unora din dispoziţiile ei de către legislaţia de după 1939, marea şansă de redresare a agriculturii a fost, de fapt, pierdută.

Judecată în ansamblul ei, perioada 3 ianuarie 1934 – 27 decembrie 1937 a fost, pe plan economic, una de progres general. Într-o amplă expunere făcută în şedinţa comitetului central al Partidului Naţional Liberal din 1 noiembrie 1937 privitoare la activitatea guvernului în cei aproape patru ani de guvernare, Gheorghe Tătărescu relevă realizările cabinetului său din toate sectoarele de activitate, demonstrând cu cifre succesele înregistrate în domeniile financiar, industrial şi agricol[171]. Fără îndoială că activitatea guvernului liberal din anii 1934 – 1937 s-a soldat cu multiple împliniri de natură economică, dar, în acelaşi timp, ea a fost însoţită atât de unele eşecuri, cât şi de o serie de afaceri ilicite patronate de unii dintre demnitari, prin care statul a fost păgubit de sume fabuloase, pe care însă autorul expunerii nu le mai menţionează[172].

Dacă pe plan economic guvernarea liberală din anii 1934 – 1937 a înregistrat, totuşi, numeroase succese ce nu pot fi contestate, pe planul vieţii politice ea a contribuit la o deteriorare aproape continuă a bazelor democraţiei. De îndată ce şi l-a atras de partea sa pe Tătărescu, regele Carol al II-lea a întreprins, în primii ani ai guvernării acestuia, o serie de măsuri menite să îşi subordoneze Garda de Fier, prin intermediul căreia el spera să îşi pună în practică proiectul de instaurare a dictaturii personale şi să înfrângă totodată opoziţia bătrânilor liberali şi a naţional-ţărăniştilor. Imediat după preluarea puterii, noul premier, care deţinea pentru întâia oară această demnitate, a convocat pe ziarişti, cărora le-a comunicat că era hotătât să răzbune asasinarea lui I.G. Duca şi că va curma actele ilegale ale Gărzii de Fier, care nu era în acel moment decât o organizaţie conspirativă. Dar, în loc de a suprima mişcarea legionară, Gheorghe Tătărescu a început să colaboreze cu membrii ei şi chiar să o încurajeze[173].

Unul dintre istoricii simpatizanţi ai omului politic ne informează că Tătărescu ar fi procedat aşa în numele raţiunii şi al interesului naţional. Respingându-i doctrina confuză, recursul la terorism şi afilierile internaţionale –

ne spune acesta – el a evitat să se alieze cu ea, dar dându-şi seama de amploarea pe care o căpătase şi de complexitatea motivaţiei ei, a refuzat constant să o reprime brutal, preferând să o zăgăzuiască prin mijloace legale şi încercând să o determine a intra în cadrul constituţional, sub forma unui partid politic[174]. Autorul respectiv nu ne mai explică însă de ce premierul nu a luat măsurile anunţate după asasinarea lui I.G. Duca şi nici de ce el şi-a modificat mai târziu atitudinea faţă de Garda de Fier atunci când regele avea să intre în conflict deschis cu ea.

În primii ani de guvernare, prin intermediul ministrului de interne, Ion Inculeţ, şi a secretarului de stat la acelaşi departament, Eugen Titeanu, cabinetul prezidat de Gheorghe Tătărescu a favorizat manifestările Gărzii de Fier, sprijinind contactele conducătorilor ei cu suveranul şi acţiunile întreprinse de legionari împotriva celor două mari partide[175]. Guvernul s-a abţinut de la iniţierea unor măsuri pentru preîntâmpinarea acţiunilor iniţiate de forţele extremiste de dreapta din cauza atitudinii binevoitoare manifestată de rege faţă de ele, care spera că va putea ajunge la o înţelegere cu Corneliu Zelea-Codreanu pentru a-l folosi împotriva grupărilor politice democrate[176], fapt recunoscut de secretarul general al Ministerului Afacerilor Interne al României într-o convorbire avută în 1936 cu ambasadorul Marii Britanii la Bucureşti, care i-a declarat că dacă regele încuraja forţele de dreapta el o făcea pentru a exercita presiuni indirecte asupra liderilor partidelor din opoziţie pentru a-i determina să devină mai concilianţi[177]. Ca urmare a unei asemenea atitudini, în martie 1935, Garda de Fier s-a putut reconstitui ca formaţiune politică legală, sub titulatura de „Totul pentru ţară"[178].

De altfel, ministrul plenipotenţiar al Marii Britanii la Bucureşti, Reginald Hoare, comunica, la 11 septembrie 1936, Foreign Office-ului că el nu punea o mare încredere în hotărârea guvernului de a adopta o atitudine fermă faţă de „cămăşi", adică de legionari. „Dacă nu se iau măsuri, eu mă aştept la o deteriorare gradată a situaţiei, la o stare de tensiune, la asasinate ocazionale, la agresiuni comise împotriva evreilor şi la ivirea altor probleme care i-ar permite regelui Carol de a-şi instaura un fel de dictatură"[179]. Într-un interviu acordat, la 17 aprilie 1937, lui Arthur J. Cummings, redactor-şef al ziarului „New Chronicle", Carol al II-lea i-a explicat „originea mişcării şi bunul ei fundament moral", relevând că Garda de Fier, ca şi celelalte mişcări de dreapta, era rezultatul alianţei naţionaliste de pretutindeni. „La noi, – conchidea suveranul – aceste mişcări au totdeauna o notă antisemită, din cauza ovreiului specific de la noi"[180]. Către sfârşitul guvernării lui Gheorghe Tătărescu, însă, raporturile dintre suveran şi conducerea mişcării legionare aveau să se deterioreze, ajungând chiar la o stare conflictuală. Astfel, la încheierea legislaturii liberale, când se punea problema aducerii opoziţiei la guvernare, Carol nota în *Însemnările zilnice* că aceasta era reprezentată prin partidul condus de Iuliu Maniu şi prin Garda de Fier: „Cu Maniu va fi greu, şi experienţele din trecut nu mă încurajează să fac apel la el, iar cu Codreanu este imposibil, vrea să facă o completă răsturnare a ordinei existente şi a politicei noastre externe tradiţionale"[181]. Or, acum regele nu numai că respingea coope-

rarea cu mişcarea legionară, ci a iniţiat şi o serie de măsuri represive împotriva multora dintre liderii acestei organizaţii.

După „restauraţie", Carol al II-lea a început să colaboreze tot mai intens cu o serie de favoriţi ai Palatului, aşa-numita *camarilă*, formată în special din mari industriaşi, precum Nicolae Malaxa ori Max Auschnit, dispuşi să sprijine înfăptuirea planului de instaurare a dictaturii personale a suveranului, de care el s-a folosit atât pentru sporirea investiţiilor proprii din industria grea, cât şi pentru a submina partidele, în special Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Naţional Liberal, cele mai puternice şi mai bine organizate formaţiuni politice din România acelei perioade. În general, membrii *camarilei* nu erau legaţi de nici o formaţiune politică, dar ei întreţineau relaţii strânse cu diverşi politicieni, aflându-se într-o continuă şi acută competiţie cu liderii liberali şi naţional-ţărănişti, competiţie determinată în principal de dobândirea ori de menţinerea influenţei la Palat[182].

Ca şi membrii *camarilei,* Gheorghe Tătărescu s-a dovedit a fi un executant fidel al proiectelor suveranului. Contemporanii comentau că atunci când regele îi solicita ceva ce se putea realiza premierul declara: „S-a făcut, Majestate !", iar când îi cerea un lucru imposibil de realizat, răspundea: „Se face, Majestate", şi se făcea[183]. De altfel, premierul, neavând suficient sprijin din partea partidului său, dar bucurându-se de încrederea regelui, a început să nesocotească tot mai mult directivele organizaţiei politice din care făcea parte şi să guverneze prin intermediul decretelor-legi, pe care le supunea apoi aprobării Parlamentului[184].

Având deplină încredere în şeful guvernului, care îi aplica în mod docil dispoziţiile, în toamna anului 1937, cu puţin timp înainte de încheierea mandatului de patru ani, regele a încredinţat din nou conducerea guvernului aceluiaşi Gheorghe Tătărescu, punându-i, însă, condiţia cooptării în cabinet a unor persoane din alte formaţiuni politice, condiţie pe care premierul nu a putut-o îndeplini. Guvernul s-a confruntat cu ostilitatea multor formaţiuni politice, dar cea mai îndârjită opoziţie a întâmpinat-o chiar din partea membrilor propriului partid care gravitau spre brătieni şi care nu vedeau cu ochi buni consolidarea grupului liberal din anturajul premierului. După dispute ajunse pe punctul de a duce la o scindare a partidului, Tătărescu a ieşit învingător, sporindu-şi pe această cale şi numărul partizanilor. Dar – aşa cum scria un ziar din epocă – premierul se desprindea tot mai mult de tendinţa şi de baza politică a Partidului Liberal[185].

Alegerile parlamentare din 20 decembrie 1937, desfăşurate într-o atmosferă extrem de tensionată, s-au soldat, însă, cu rezultate surprinzătoare pentru opinia publică, relevând o creştere substanţială în rândul electoratului a influenţei forţelor de extremă dreaptă[186], în defavoarea partidelor democrate – Naţional Liberal şi Naţional Ţărănesc – niciunul din acestea din urmă nereuşind să obţină cota minimă de 40 % din mandatele necesare pentru a putea forma singur guvernul, şi, ca urmare, cabinetul condus de Gheorghe Tătărescu, care le organizase, a fost demis[187].

Constituirea, la 28 decembrie 1937, a unui guvern prezidat de Octavian Goga, al cărui partid, Naţional Creştin, obţinuse doar locul al patrulea la alegerile parlamentare din 20 decembrie 1937, cu numai 9,15 % din voturile exprimate, a generat o stare de ostilitate din partea liberalilor şi a naţional-ţărăniştilor şi, concomitent, o reorientare a conducătorilor lor. Constantin I.C. Brătianu se va pronunţa pentru formarea unui „guvern de uniune naţională", cu eliminarea extremiştilor. Partidul Naţional Liberal a încercat acum să acţioneze în cooperare cu Partidul Naţional-Ţărănesc, iniţiind, la începutul lunii februarie 1938, negocieri cu Iuliu Maniu, prin intermediul lui Gheorghe Brătianu, reîntors, împreună cu grupul său, în formaţiunea din care se desprinsese în iunie 1930. În acelaşi timp, liderii celor două principale partide democrate, deşi erau ostili regelui, au speculat raporturile încordate dintre suveran şi mişcarea legionară, cerându-i să ia măsuri severe împotriva Gărzii de Fier. Carol a ştiut, însă, să obţină avantaje imediate de pe urma aversiunii celor două formaţiuni politice faţă de grupările de extremă dreaptă. Astfel, el a numit, la 10 februarie 1938, un guvern prezidat de patriarhul Miron Cristea, solicitându-le, concomitent, liberalilor şi naţional-ţărăniştilor concursul pentru a putea înlătura primejdia Garzii de Fier. Ca urmare, Constantin I.C. Brătianu a acceptat ca trei dintre liderii formaţiunii condusă de el – Gheorghe Tătărescu, dr. Constantin Angelescu şi generalul Arthur Văitoianu – să fie cooptaţi în guvern, dar în cel de-al doilea cabinet condus de patriarh au mai intrat câţiva liberali: dr. Ion Costinescu (cumnatul lui Dinu Brătianu), Victor Iamandi şi Mircea Cancicov[188]. Prin numirea/investirea patriarhului în funcţia de premier începea de fapt tranziţia de la regimul democratic la unul de dictatură.

Zece zile mai târziu a fost redactată o nouă Constituţie, care va fi promulgată la 27 februarie 1938. Potrivit afirmaţiilor unuia din prietenii şi apologeţii străini ai lui Carol, în ianuarie 1938, în timpul guvernării Goga-Cuza, o mulţime din articolele Constituţiei fuseseră deja redactate într-o formă finală[189]. Acesta o va aprecia ca fiind o *Magna Charta*, în care drepturile cetăţenilor ar fi reprezentat punctul ei forte[190]. Or, în realitate, Constituţia din 27 martie 1938 acorda regelui puteri nelimitate, suveranul fiind singura persoană care avea dreptul de a o amenda, de a-şi alege şi de a demite miniştri. Cu toate că noua Constituţie recunoştea drepturile şi libertăţile cetăţeneşti, acestea aveau să fie însă sever îngrădite de alte legi. Astfel, votul pe baza profesiunii, copiat după sistemul corporativ italian, înlocuia sufragiul universal. Pentru a lăsa impresia că actul din 27 februarie avea aprobarea populaţiei, regele a organizat un plebiscit asupra ei, fără ca votul să fi avut caracter secret, în urma căruia s-au înregistrat 4.289.381 voturi pentru şi numai 5.483 împotrivă[191].

Procesul instaurării dictaturii personale a regelui Carol al II-lea s-a înfăptuit într-o perioadă scurtă, astfel că, după mai puţin de două luni, la 30 martie 1938, toate formaţiunile politice erau dizolvate. Preşedinţii Partidului Naţional Liberal şi Partidului Naţional-Ţărănesc au trimis regelui o scrisoare comună de protest, solicitându-i să revină la stările de lucruri anterioare.Apoi, la o consfătuire a dele-

gației permanente a P.N.L., din 5 aprilie 1938, Constantin I.C. Brătianu a făcut o amplă expunere privitoare la poziția partidului față de dictatura regală, în care evidenția, între altele, că ideea că formațiunile politice din România și-ar fi pierdut rostul era total falsă: „Mai curând sau mai târziu, – declara el – tot la noțiunea de partid trebuie să se revie pentru a se da vieții naționale un ritm normal”[192]. S-a preconizat, apoi, de către președinții P.N.L. și P.N.Ț. ideea redactării unui memoriu comun al grupărilor politice potrivnice dictaturii, dar divergențele dintre partide și atitudinea oportunistă a unor lideri politici au împiedicat realizarea lui[193].

Oricum, deși inițiativele lui Iuliu Maniu și Constantin I.C. Brătianu nu au avut finalitate, regele s-a văzut nevoit să țină seama de avertismentele lor, astfel că partidele lor, deși legal desființate, au putut să desfășoare, totuși, un timp, cu acordul tacit al suveranului, o oarecare activitate, în vreme ce micile formațiuni politice au încetat să existe. În mai 1939, însă, sediile tuturor partidelor aveau să fie închise și sigilate. Constantin I.C. Brătianu, în cooperare cu Iuliu Maniu, a protestat în scris împotriva multora din actele antidemocratice inițiate de rege care înlăturau partidele conduse de ei din sfera vieții politice. Carol nu numai că nu a ținut seama de protestele lor, dar, în același timp, avea să submineze și mai profund cele două partide, incluzând în guvernele din perioada 1938 – 1940 o serie de fruntași ai acestora, precum Ion Nistor, Mitiță Constantinescu și Victor Slăvescu de la liberali ori Petre Andrei și Grigore Gafencu de la național-țărăniști[194].

Este necesar de menționat aici că în vreme ce fruntașii liberali din jurul lui Constantin I.C. Brătianu au refuzat orice colaborare cu noul regim, Gheorghe Tătărescu și o parte dintre aderenții lui politici au contribuit în mod direct la susținerea lui. Fostul premier a devenit consilier regal și a păstrat această funcție pe toată durata dictaturii lui Carol, a făcut parte din comisia însărcinată cu redactarea proiectului noii Constituții, a deținut funcția de ministru secretar de stat și ad-interim la departamentul Afacerilor Străine în primul guvern Miron Cristea (10 februarie – 30 martie 1938), de ambasador al României în Franța (9 decembrie 1938 – august 1939), în timpul ultimelor două guverne Miron Cristea și a guvernului Armand Călinescu, când ministru de externe era Grigore Gafencu. Apoi, după asasinarea lui Armand Călinescu, Tătărescu a devenit premier, la 24 noiembrie 1939, rămânând în acest post până la 4 iulie 1940 și girând un timp și funcția de ministru interimar de interne. În fine, la 20 ianuarie 1940, el a fost numit vicepreședinte al Frontului Renașterii Naționale[195].

Or, în vreme ce Gheorghe Tătărescu susținea în mod direct politica și acțiunile monarhului dictator, președinții Partidului Național Liberal și Partidului Național-Țărănesc continuau să se mențină pe poziție de opozanți. Protestele lor aveau să devină extrem de virulente în urma ultimatumului sovietic din vara anului 1940, și apoi în zilele dezmembrării altor teritorii din trupul statului român, liderii celor două partide căutând soluția crizei în înlăturarea regimului de dictatură personală a regelui Carol al II-lea și în înlocuirea lui cu altul, menit să

se poată acomoda cu conjunctura internă şi internaţională în care se afla în acele zile statul român[196].

Atunci când suveranul a fost forţat să renunţe la tron, Dinu Brătianu şi Iuliu Maniu şi-au exprimat dorinţa de a-l sprijini pe generalul Ion Antonescu, care negocia şi cu alţi lideri politici, cu condiţia ca acesta să reinstituie regimul democratic[197]. Pentru acest motiv, după 23 august 1944, ei aveau să fie consideraţi de mulţi dintre istoricii epocii comuniste drept principalii răspunzători de instaurarea noii dictaturi[198]. Este adevărat că ambii preşedinţi au văzut în înlăturarea regelui şi în aducerea lui Ion Antonescu la conducerea României o soluţie a crizei în care intrase atunci ţara şi, din această cauză, ei s-au oferit să îl sprijine pe general. Mai mult decât atât, liderul liberal i-a recomandat vicepreşedintelui guvernului, Mihai Antonescu, chiar câţiva specialişti din partidul său pentru a intra în cabinet, însă, după declararea statului naţional-legionar, preşedintele P.N.L., Constantin I.C. Brătianu, a întrerupt total contactele personale atât cu Ion, cât şi cu Mihai Antonescu[199].

De îndată ce generalul Ion Antonescu a cooptat în guvern o serie de legionari, relaţiile dintre preşedintele Partidului Naţional Liberal şi conducătorul" statului s-au mărginit la trimiterea de scrisori de către cel dintâi şi la răspunsurile primite de la el[200]. Generalul, apoi mareşalul nu numai că nu a întreprins nici o acţiune pentru restabilirea libertăţilor democratice, ci, dimpotrivă, a înăsprit regimul pe care îl preluase de la monarhul înlăturat de la tron. Întrucât şi Ion Antonescu a lăsat, totuşi, la fel ca şi fostul rege Carol al II-lea, liderilor partidelor desfiinţate o oarecare libertate de acţiune, supravegheată în permanenţă şi îndeaproape de către organele Siguranţei, în întreaga perioadă de dictatură militară a acestuia ei şi-au exprimat prin numeroase memorii şi scrisori rezerve şi chiar critici deschise faţă de unele dintre măsurile noului regim[201]. Antonescu a răspuns la toate acuzaţiile ce îi erau aduse lui ori regimului său de către „opoziţia tolerată", dar – aşa cum observa un istoric american – răspunsurile păreau să fie concepute mai mult pentru a rămâne ca documente, căci el nu avea să ţină seama de imputaţiile ce i le făceau cei doi lideri[202].

Liderii Partidelor Naţional Ţărănesc şi Naţional Liberal, Iuliu Maniu şi Constantin I.C. Brătianu, nu au făcut nici un secret din opoziţia lor faţă de continuarea de către Antonescu a războiului alături de Reich. În trei scrisori trimise de aceştia mareşalului în primăvara şi în vara anului 1943 – la 20 aprilie, 10 iulie şi 12 august – ei protestau împotriva „nebuniei" de a trimite noi trupe peste Nistru spre a lupta în „războiul Germaniei". Mai atrăgeau atenţia asupra faptului că România avea de soluţionat cu Ungaria problema nord-vestului Transilvaniei, motiv pentru care forţa umană capabilă să lupte trebuia conservată pentru un eventual război din Vest. Maniu şi Brătianu denunţau, de asemenea, „atitudinea ostilă" adoptată de mareşal faţă de aliaţii noştri naturali, „marile democraţii anglo-americane", care ne-au sprijinit în mod decisiv în crearea României Mari. În scrisoarea din 12 august 1943 se făcea apel la întreaga naţiune de a înceta

lupta, prin retragerea armatei pe teritoriul țării, pentru a se evita gravele prejudicii care puteau fi aduse intereselor naționale[203].

Nu încape nici o îndoială că cele mai multe din acuzațiile aduse politicii promovată de „conducătorul" statului de către liderul liberalilor, ca și a național-țărăniștilor, de altfel, erau pe deplin justificate. Dar, uneori, ele au reflectat spiritul specific forțelor românești din opoziție, care erau tentate să vadă un rău în tot ceea ce încerca să înfăptuiască organismul aflat la putere. Un exemplu în această direcție ne este oferit de memoriul trimis de Constantin I.C. Brătianu, la 18 decembrie 1940, șefului statului în legătură cu intenția generalului de a înzestra agricultura românească cu inventar agricol modern, care urma a fi importat din Reich, în temeiul acordului româno-german de colaborare economică din 4 decembrie 1940. Liderul Partidului Național Liberal se pronunța împotriva sporirii numărului de mașini agricole, prin achiziționarea lor din Reich, pe motiv că ele ar fi înlocuit brațele de muncă, într-o perioadă în care cererea lor ar fi manifestat o tendință de scădere. Mecanizarea, în condițiile reducerii industriei naționale, – declara el – va accentua și mai mult criza de șomaj din România, astfel că vom avea de rezolvat o gravă problemă socială în momentul unei eventuale agitații comuniste[204].

Punctul de vedere exprimat de Constantin I.C. Brătianu se deosebea prea puțin de cel al președintelui Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România, Constantin Garoflid, pe care acesta din urmă îl va expune un an mai târziu, într-un memoriu trimis la 6 decembrie 1941 aceluiași Ion Antonescu[205]. Or, Garoflid era apreciat de cei mai mulți dintre contemporani drept prototipul moșierului conservator care nu manifesta nici o simpatie față de țărani și față de eforturile depuse de ei[206]. Șeful statului a sesizat însă atunci în mod corect că, în conjunctura economică și politică dată, când o bună proporție a populației rurale se afla sub arme, România nu se mai confrunta cu un șomaj agricol, ci, dimpotrivă, cu o acută criză a brațelor de muncă, astfel că insuficiența lor nu putea fi suplinită decât prin mecanizarea agriculturii.

În primăvara anului 1944, când, în urma ofensivei declanșată de armata sovietică, aceasta a pătruns pe o parte a teritoriului statului român, conducerea Partidului Național Liberal, sesizând pericolul ce plana asupra țării, a intrat în tratative cu alte forțe politice în ideea de a găsi o soluție pentru scoaterea României din războiul purtat alături de puterile Axei. La rândul său, aproape în același timp, și Gheorghe Tătărescu, fostul colaborator al ex-regelui Carol al II-lea, care în primii ani ai dictaturii militare a mareșalului Ion Antonescu nu mai desfășurase nici o activitate politică, a inițiat, paralel, negocieri cu partidele și organizațiile autohtone de extremă stângă, constituind, la 26 mai 1944, Coaliția Național Democrată, care va propune sovieticilor începerea negocierilor pentru ieșirea României din război[207]. Paralel, Tătărescu a comunicat, prin intermediul lui Richard Franasovici, fostului președinte al Cehoslovaciei, Eduard Beneș, dorința a a iniția negocieri cu Uniunea Sovietică. În iulie 1994, el a fost invitat la

Moscova, pentru a discuta condiţiile scoaterii României din război, dar telegrama cu anunţul respectiv a fost reţinută la Ministerul de Externe[208].

Refuzul liderilor P.N.L. şi P.N.Ţ. de a participa la înfăptuirea proiectului lui Tătărescu, motivat de faptul că el sprijinise dictatura lui Carol, a condus la eşecul iniţiat de Coaliţia Naţional Democrată, astfel că sarcina scoaterii ţării din războiul dus împotriva Naţiunilor Unite a revenit Blocului Naţional Democrat, organism care cuprindea în rândurile sale Partidul Naţional-Ţărănesc, Partidul Naţional Liberal, Partidul Comunist din România şi Partidul Social-Democrat şi care va participa în mod efectiv la înfăptuirea actului de la 23 august 1944[209].

În domeniul politicii externe, Partidul Naţional Liberal şi-a manifestat, în întreaga perioadă interbelică, hotărârea de a salvargda integritatea statului unitar român realizată la sfârşitul primului război mondial şi independenţa lui[210]. Rămâne o realitate de necontestat faptul că elita liberală, în frunte cu Ion I.C. Brătianu, a militat în permanenţă pe parcursul cele dintâi mari conflagraţii mondiale pentru înfăptuirea idealului naţional. În general, apologeţii Partidului Naţional Liberal îi atribuie în exclusivitate acestuia şi liderului lui, Ion I.C. Brătianu, meritul de a fi realizat România Mare[211], în timp ce criticii îl acuză de unele dintre eşecurile înregistrate de delegaţia ţării la Conferinţa de pace de la Versailles[212]. Independent de aceste puncte de vedere, nu rareori diametral opuse, trebuie relevat aici că liberalii au jucat un rol major în realizarea unităţii naţionale, dar că la acest act au contribuit într-o măsură mai mare sau mai mică şi alte forţe politice din România şi din teritoriile româneşti aflate sub dominaţie străină, astfel că unirea tuturor teritoriilor româneşti într-un singur stat nu trebuie calificată ca operă a unui singur partid.

De îndată ce delegaţia română la Conferinţa de pace de la Versailles a obţinut recunoaşterea unirii cu ţara a provinciilor româneşti desprinse din imperiile dispărute[213], sarcina capitală a forţelor politice autohtone a fost aceea de a apăra *statu quo*-ul teritorial confirmat prin Tratatele încheiate la 10 septembrie 1919 la Saint-Germain en Laye, cu Austria, la 27 noiembrie 1919, la Neuilly-sur-Seine, cu Bulgaria, şi la 4 iunie 1920, la Trianon, cu Ungaria. Acest deziderat a fost susţinut de toate partidele din România, cu excepţia celui comunist[214], care, după 1924, a militat aproape fără întrerupere pentru dezmembrarea teritoriului ţării.

Imediat după încheierea războiului, cercurile conducătoare româneşti s-au orientat spre Franţa ale cărei interese erau, cel puţin până la un anumit punct, similare cu cele ale României. Liderii principalelor partide politice şi, după 1930, însuşi regele Carol al II-lea au acţionat de comun acord în materie de politică externă. Toţi aceştia recunoşteau că frontierele României Mari puteau fi asigurate atâta vreme cât echilibrul politic stabilit în anul 1919 în regiune nu ar fi fost tulburat şi, de aceea, ei au căutat soluţii pentru a preveni ca nici Germania şi nici Uniunea Sovietică să nu îşi poată impune dominaţia asupra afacerilor din zonă.

Deoarece România poseda frontieră comună cu Rusia Sovietică şi întrucât guvernul de la Moscova refuza să recunoască actul unirii Basarabiei cu Vechiul regat, diplomaţia de la Bucureşti a încercat în câteva rânduri să soluţioneze prin

tratative directe acest litigiu. După o serie de negocieri lipsite de finalitate, purtate de împuterniciţii Rusiei Sovietice cu cei români în timpul guvernării lui Alexandru Vaida-Voievod din 1 decembrie 1919 – 9 ianuarie 1920, la Conferinţa internaţională de la Genova, care şi-a deschis lucrările în aprilie 1922, delegatul României, Ion I.C. Brătianu, a încercat din nou, tot fără succes, să reglementeze pe cale amiabilă disputa asupra Basarabiei[215]. Mai mult, guvernul român a propus acum Rusiei Sovietice un pact de neagresiune – propunere care a fost reînnoită ulterior la adunarea Ligii Naţiunilor din septembrie 1925 –, dar Moscova nu s-a arătat dispusă să iniţieze discuţii pe această temă[216].

Apoi, în timpul Conferinţei de la Lausanne (noiembrie 1922 – iulie 1923), ministrul român de externe, I.G. Duca, a discutat cu comisarul poporului pentru afacerile externe al Uniunii Sovietice, Ghiorghi Vasilievici Cicerin, necesitatea iniţierii unor negocieri pentru aplanarea litigiului teritorial. Cum Cicerin nu s-a arătat potrivnic, ministrul României la Paris, Constantin Diamandi, care fusese ambasador la Petrograd în anii războiului, a purtat, din împuternicirea şefului diplomaţiei române, lungi discuţii pe această temă cu diplomatul sovietic. Comisarul poporului a cerut guvernului român să renunţe, printr-un acord neoficial, la rezerva de aur trimisă în Rusia, în schimbul recunoaşterii suveranităţii României asupra Basarabiei. Dar Moscova nu a acceptat aranjamentul, astfel că negocierile au fost rupte[217].

Guvernul de la Bucureşti a continuat să îşi manifeste interesul pentru normalizarea relaţiilor cu marele său vecin de la Răsărit. După eşecul de la Genova şi Lausanne, contactele româno-sovietice au fost reluate la 5 august 1923, la propunerea guvernului sovietic, în cadrul unei conferinţe de la Tiraspol, care a avut drept scop stabilirea unor măsuri concrete pentru asigurarea ordinii la frontiera dintre cele două state. Reprezentanţii Moscovei au cerut permisiunea de a-şi stabili o reprezentanţă comercială la Bucureşti, cu imunităţi diplomatice, însă propunerea a fost declinată de guvernul român[218]. Succesul negocierilor legate de reglementarea litigiilor de frontieră a determinat factorii de răspundere de la Bucureşti şi de la Moscova să accepte o nouă întâlnire a reprezentanţilor lor, care a avut loc la Odesa, în ianuarie 1924, unde discuţiile s-au purtat în legătură cu schimburile comerciale bilaterale, fără a se semna vreun document, întrucât aici s-a convenit să se organizeze o nouă întâlnire a delegaţilor celor două ţări în vederea reglementării litigiilor cu caracter politic[219]. Aceasta a avut loc la Viena, cu începere din data de 27 martie 1924, încheindu-se la 2 aprilie acelaşi an, fără a se putea ajunge la un consens între părţi[220]. Imediat după eşecul conferinţei, Cominternul a emis o serie de dispoziţii precise şi detaliate în vederea organizării de acţiuni teroriste în Basarabia, pentru a determina populaţia să ceară anexarea la Uniunea Sovietică[221].

Paralel cu acţiunile de depistare şi de pedepsire a propagandiştilor comunişti pătrunşi în Basarabia, guvernul român a continuat să sondeze oficialităţile de la Moscova în legătură cu posibilităţile de reglementare a disputei teritoriale. La 5 octombrie 1925, ministrul plenipotenţiar al Statelor Unite ale Americii la

Bucureşti, William S. Culberston comunica Departamentului de Stat informaţiile ce le obţinuse dintr-o sursă confidenţială, necunoscută la Bucureşti. Informatorul i-a relatat că anumiţi lideri ai Partidului Naţional Liberal îl abordaseră pe liderul sovietic Krassin, interesându-se care ar fi fost baza pentru aplanarea diferendului. Acesta le-a răspuns că reprezentanţii Uniunii Sovietice nu doreau să deţină Basarabia doar pentru a adăuga noi teritorii, dar că ei insistau asupra unor aranjamente comerciale care ar fi putut reface prosperitatea portului maritim Odesa, acestă cerere constituind de fapt baza pentru recunoaşterea graniţei de pe Nistru[222].

După eşecul Conferinţei de la Viena, din 1924, Moscova nu şi-a mai manifestat însă dorinţa de a negocia cu guvernul de la Bucureşti litigiul asupra Basarabiei. Într-o convorbire purtată cu ambasadorul Statelor Unite ale Americii în România, ministrul român de externe, I.G. Duca, îi relata că atât chestiuni de natură internă, cât şi de natură externă cu care se confrunta Rusia preveneau realizarea oricărui aranjament în această problemă. Pe de o parte, oricare grup din Uniunea Sovietică ar fi propus recunoaşterea Basarabiei ca teritoriu al României putea fi slăbit prin atacurile celorlalte grupuri; pe de altă parte, era avantajos pentru Rusia – potrivit opiniei diplomatului român – de a avea un punct de conflict la una din frontierele europene[223].

Relaţiile diplomatice dintre România şi U. R. S. S. vor fi reluate la 9 iunie 1934, în timpul guvernării Tătărescu. Guvernele celor două ţări se angajau să îşi respecte reciproc suveranitatea şi să se abţină de la orice amestec direct ori indirect în treburile interne ale celeilalte părţi. Doi ani mai târziu, la 21 iulie 1936, miniştri de externe ai României, Nicolae Titulescu, şi ai Uniunii Sovietice, Maxim Litvinov, vor semna la Montreux un protocol prin care îşi dădeau acordul asupra conţinutului unui pact de asistenţă mutuală bazat pe respectarea reciprocă a independenţei şi suveranităţii naţionale. S-ar părea că iniţiativa şefului diplomaţiei române nu a avut asentimentul guvernului, urmarea fiind aceea că în luna următoare, la 29 august, cabinetul a fost remaniat, Titulescu fiind înlocuit cu Victor Antonescu. Într-un referat întocmit de premier în legătură cu demisia ministrului afacerilor externe, acesta preciza: „Domnul Titulescu trebuie să fie conştient că unele exagerări ale domniei sale – în vorbă şi în atitudine – în chestiunea raporturilor cu U. R. S. S., i-au alienat o bună parte din simpatiile opiniei publice româneşti, refractară unei politici care ar depăşi cadrul unor raporturi numai externe cu vecina noastră de la Răsărit. Domnia sa neputând reveni nici asupra actelor săvârşite, nici asupra consecinţelor lor, nu mai poate dobândi ceea ce simte că a pierdut şi de aceea trebuie să considere soluţiunea retragerii ca singura care i-ar da posibilitatea refacerii popularităţii sale”[224]. În acelaşi an, 1936, guvernul de la Bucureşti a încheiat un acord comercial cu cel sovietic, dar volumul mărfurilor schimbate între cele două state s-a menţinut la valori foarte mici, iar opinia publică din România a continuat să fie la fel de ostilă ca şi în anii anteriori faţă de Rusia[225].

Paralel, după primul război mondial, un sistem de alianţe realizat în decursul anilor între guvernele de la Bucureşti cu cele ale statelor învingătoare din sud-estul şi din centrul continentului ţintea la blocarea oricărei acţiuni revizioniste pe care ar fi încercat să o iniţieze ţările învinse din regiune, în special Ungaria, nemulţumite de stipulaţiile Tratatului de pace de la Versailles[226]. Tratatele de alianţă şi pactele de amiciţie ale României – tratatele româno-polon, româno-cehoslovac, româno-iugoslav, tratatele de amiciţie româno-francez şi cel româno-italian – au fost încheiate în anii în care liberalii nu s-au aflat la guvernare. Singura alianţă realizată de liberali, în timpul guvernului condus de Gheorghe Tătărescu, a fost pactul Înţelegerii Balcanice, încheiat la Atena, la 9 februarie 1934[227], dar şi fundaţiile acestuia fuseseră puse tot în perioada în care Partidul Naţional Liberal nu se afla la cârma României. Întrucât alianţele corespundeau în totalitatea lor intereselor naţionale, Partidul Liberal nu numai că nu le-a făcut nici un fel de opoziţie, ci a şi respectat cu multă scupulozitate toate dispoziţiile lor în întreaga perioadă în care el a condus ţara[228].

Nu s-ar putea spune că strategia politicii externe a României a fost concepută în exclusivitate de Partidul Naţional Liberal, deoarece la stabilirea ei au contribuit şi celelalte forţe politice, deşi aportul lui în această direcţie nu poate fi neglijat. Dar pentru că în perioada interbelică liberalii au stat cel mai mult la cârma ţării, că au avut în rândurile lor o pleiadă de diplomaţi de prestigiu şi că partidul lor a avut o influenţă covârşitoare asupra instituţiilor statului, iniţiativele lor din domeniul politicii externe au fost nu numai numeroase, ci şi eficiente.

Deşi după marea depresiune din anii 1929 – 1933 guvernul condus de Gheorghe Tătărescu s-a îndepărtat într-o oarecare măsură de la programul şi doctrina economică a brătienilor, în materie de politică externă el a continuat, totuşi, neabătut linia directoare trasată de gruparea „bătrânilor" liberali. Politica externă a cabinetului său a fost dominată, după cum mărturisea premierul, de preocuparea menţinerii, consolidării şi extinderii sistemului de alianţe în cadrul căruia românii ajunseseră să îşi realizeze idealul desăvârşirii unităţii lor naţionale în hotarele naturale ale unui singur stat[229]. Este adevărat că după venirea lui Hitler la putere în Germania, conjunctura internaţională s-a modificat substanţial, obligând statele mici şi mijlocii, între care şi România, să caute alte soluţii pentru a-şi conserva independenţa. În noile condiţii, premierul român a favorizat intensificarea schimburilor comerciale cu Reich-ul, pe baza unor înţelegeri care s-au dovedit a fi reciproc avantajoase, dar care au sporit considerabil influenţa Reich-ului în viaţa economică a ţării[230]. Pe de altă parte, însă, guvernul s-a abţinut, în acelaşi timp, în mod constant, în măsura în care i-a stat în putinţă, de la implicarea României în oricare din planurile politice ale conducerii de la Berlin, străduindu-se să consolideze capacitatea de apărare a ţării împotriva presiunilor crescânde exercitate de Reich[231] şi continuând să menţină vechile legături cu democraţiile occidentale.

Note

1. Anastasie Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1994, p.462-466.

2. *Ibidem*, p.466.

3. *Ibidem*, p. 468.

4. Sherman David Spector, *Rumania at the Paris Peace Conference, a study of the diplomacy of Ioan I.C. Brătianu*, New York,1962, p.209-213.

5. Eliza Campus, *Din politica externă a României*, 1913-1914, Bucureşti 1980, p. 217, cf. V.V. Tilea, *Acţiunea diplomatică a României*, noiembrie 1919-martie 1920, Sibiu, 1925, p. 32, 211-214.

6. Vezi capitolul precedent.

7. Eliza Campus, *op. cit*, p.221.

8. I.G. Duca, *Amintiri politice*, München, 1982, vol. 3, p. 193

9. Cf. D. Drăghicescu, *Partide politice şi clase sociale*, Bucureşti, 1922, p. 70 – 71.

10. N. Iorga, *O viaţă de om aşa cum a fost*, vol. III, Bucureşti, 1934, p. 104; idem, *Supt trei regi*, Bucureşti, 1932. p. 308.

11. Apud Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *Viaţa politică în România, 1922 – 1928*, Bucureşti, 1979, p. 48.

12. Cf. Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, 1951, p. 91.

13. Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine, amintiri din vremea celor de ieri*, Partea VI, Caiet 4, f. 1558 – 1559.

14. Library of Congress, Washington D.C., (S.U.A.), Microfilm Collections, Microfilm 2551 no. 366 D.R., Nicholas Georgescu-Roegen, *Economic and Social Structure of the Romanian People*, Washington D.C., 1956, p. 17.

15. Apud Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 493 – 494.

16. „Democraţia", an. XI, 1923, nr. 1 – 2, p. 55.

17. Pentru detalii vezi I. Ciupercă, *Opoziţie şi putere în România anilor 1922 – 1928*, Iaşi, 1994, p. 96 – 102.

18. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 152 – 153.

19. Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 504.

20. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 153 – 154.

21. Paul Negulescu, *Constituţia României*, în *Enciclopedia României*, vol. I, Bucureşti, p. 191.

22. „Monitorul oficial", nr. 282 din 29 martie 1923.

23. Dionisie Ionescu, Gheorghe Ţuţui, Gheorghe Matei, *Dezvoltarea constituţională a statului român*, Bucureşti, 1957, p. 250; Dezbaterile Adunării Deputaţilor, Sedinţa din 9 martie 1923, p. 1057 – 1065.

24 Vezi *Legea electorală pentru Adunarea deputaţilor şi Senat*, Bucureşti, 1926, p.18.

25 Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 185.

26 Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 520.

27 Constant Georgescu, *Privire generală asupra activității lui Vintilă Brătianu ca om de stat,* în *Vieața și opera lui Vintilă I.C. Brătianu,* București, 1936, p. 605.

28 *Ibidem,* p. 640.

29 Cf. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 155.

30 I.G. Duca, *Partidul Național-Liberal, partid industrial (o nouă legendă),* în „Democrația", an. IV, 1927, nr. 4, p. 4 – 5.

31 Biblioteca Națională București, fond Al. Saint Georges, Pachet XLV, dosar 4 (P.N.L., Programe și declarații, 1863 – 1933), f. 92.

32 Arhivele Naționale București, fond Casa regală. Carol al II-lea, dosar 47/1933, f. 13 – 14.

33 Era vorba, ca să menționăm doar pe câțiva dintre ei, de Ion I.C. Brătianu, Vintilă Brătianu, Const. I.C. Brătianu, I.G. Duca, C. Angelescu, Barbu Știrbey, C. I. Băicoianu, Victor Slăvescu, C. Basarab-Brâncoveanu, I. Niculescu-Dorobanțu (D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 și acumulările de capitaluri ale moșierimii,* în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie <A. D. Xenopol>", Iași, 1984, p. 283 și urm. Vintilă Brătianu, posesorul moșiilor Valea Dragului, județul Ilfov, și Sâmburești, județul Olt, și coproprietar la mai multe moșii din județul Ilfov se intitula, de pildă, nu industriaș ori bancher, ci „proprietar" (cf. Arhivele Naționale Slatina, fond Banca Uniunii, Slatina, dosar 3/1914, f. 211 și urm.).

34. Arhivele Naționale București, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 47/1933, f. 13 – 14.

35. Pentru detalii vezi Biblioteca Națională București, fond Al. Saint Georges, Pachet XLV, dosar 4 (P.N.L., Programe și declarații, 1863 – 1933), f. 84 și urm.; dosar 3 (P.N.L., Comunicate și declarații, 1916 – 1933), f. 37 și urm.

36. Al. Gh. Savu, *Dictatura regală (1938 – 1940),* București, 1970, p. 12 – 13.

37. Dumitru Șandru, *Satul românesc între anii 1918 și 1944,* București, 1996, p. 142 și urm.

38. Henry L. Roberts, *op. cit.,* p. 90 – 91.

39. Arhivele Naționale București, fond Casa regală Carol al II-lea, dosar 47/1933, f. 14.

40. Nicholas Georgescu-Roegen, *op. cit.,* p. 18.

41. Șt. Zeletin, *Iarăș criza rurală,* în „Pagini agrare și sociale", an. 1, 1921, nr. 4, p. 69 – 70; idem, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric,* București, 1925, p. 203; I. Enescu, *Agricultura noastră și viitoarea ei îndrumare,* în „Viața agricolă", an. X, 1919, nr. 2, p. 43 – 45; Alexandru Alimăneștianu, *Îndrumări,* în „Democrația", an. IV, 1927, nr. 2, p. 49.

42. Leo Pasvolsky, *Economic Nationalism of the Danubian States,* New York, 1972, p. 73.

43. George Clenton Logio, *Rumania. Its History, Politics and Economics,* Manchester, 1932, p. 126.

44. Vintilă I.C. Brătianu, *Petrolul și politica de stat,* București, 1919, p. 7 – 33.

45. *Ibidem,* p. 6.

46. Gheorghe Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929,* Iași, 1981, p. 162 – 164.

47. Mihai Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 158.

48. Ioan Saizu, *Politica economică a României între 1922 și 1928,* București, 1981, p. 100.

49. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 160.

50. Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York, 1967, p. 128.

51. Reuben H. Markham, *România sub jugul sovietic*, Fundaţia Academia Civică, 1996, p. 11 – 12.

52. Gr. Stratilescu, *Amintiri de colaborare cu Vintilă Brătianu la fabricarea de muniţii şi armament în ţară*, în *Vieaţa şi opera lui Vintilă I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1936, p. 315.

53. *Ibidem*, p. 315 şi urm.

54. General P. Mărdărescu, *Vintilă Brătianu şi apărarea ţării*, în *Vieaţa şi opera lui Vintilă I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1936, p. 385.

55. Emilian Bold, *De la Versailles laa Lausanne (1919 – 1932)*, Iaşi, 1976, p. 25 – 29.

56. Pentru detalii vezi D. Şandru, *Reforma agrară din 1921 şi acumulările de capitaluri ale moşierimii*, în „Anuarul Institutului de istorie şi aeheologie <A. D. Xenopol>", Iaşi, 1984, p. 275 şi urm.

57. Joseph S. Roucek, *Central Eastern Europe. Crucible of World Wars*,New York, 1946, p. 651.

58. Vasile Feraru, *Politica financiară*, în *Aspecte ale economiei româneşti*, Consiliul Superior Economic, 1939, p. 418 – 419.

59. Vezi Banca Naţională a României, *Legi – Statute. Dispoziţiuni monetare, convenţiuni financiare etc.*, Bucureşti, 1939, p. 199.

60. Apud Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 161.

61. Henry L. Roberts, *op. cit.*, p. 90 – 91.

62. David Mitrany, *A Revolution in Land Tenure. Organization and Credits the Next Stage*, în „The Manchester Guardian Commercial"" (The Manchester Guardian's Rumanian Supplement), May 26, 1927.

63. Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 534.

64. *Ibidem*, p. 540 – 541.

65. Vezi D. Şandru, *Oferte americane de creditare a României între 1918 şi 1927*, în *Relaţii româno-americane în timpurile moderne*, Iaşi, 1993, p. 227.

66. Pentru detalii vezi Gheorghe Tătărescu, *Mărturii pentru istorie*, Bucureşti, 1996, p. 76 – 92.

67. Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth Century*, Cambridge, 1983, p. 139.

68. Ioan Scurtu, *Ion I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1992, p. 74.

69. Apud Anastasie Iordache, *Ion I.C. Brătianu*, Bucureşti, 1994, p. 514.

70. *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, Ediţia a II-a, f. l., 1953, p. 52 – 55.

71. Vezi Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*, p. 99 – 109.

72. Mihail Bruhis, *Rusia, România şi Basarabia, 1812, 1918, 1924, 1940*, Chişinău, 1992, p. 164 – 166 şi 216.

73. „Monitorul oficial", nr. 27 din 6 februarie 1924.

74. *Op. cit.*, nr. 279 din 19 decembrie 1924.

75. Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *România, după Marea Unire*, vol. II, Partea I, 1918 – 1933, Bucureşti, 1986, p. 785 – 786.

76. Dr. Sabin Manuilă, *Structure et évolution de la population rurale*, în *La vie rurale en Roumanie*, Bucarest, 1940, p. 266.

77. Vezi „Monitorul oficial", nr. 286 din 31 martie 1921; nr. 231 din 26 ianuarie 1923; nr. 219 din 7 octombrie 1924; nr. 174 din 11 august 1925; V. Pantilimonescu, *Starea de asediu*, Bucureşti, 1939, p. 42 – 43.

78. Vezi „Adevărul" din 2, 4.și 23.IV.1926; Arhivele Naționale București, fond Ministerul Afacerilor Interne, dosar 605/1927, f. 1.

79. Vezi Vespasian V Pella, *Legea presei. Doctrina Partidului Național-Liberal asupra libertății presei,* în „Democrația", an. XV, 1927, nr. 2, p. 6 – 7; Const. Bacalbașa, *Presa în viitoarea Constituție,* în *Noua Constituție a României. 23 de prelegeri publice organizate de Institutul Social Român,* București, f. a. p. 395 – 406.

80. „Îndreptarea", din 15 februarie 1922.

81. „Dezbaterile Adunării Deputaților", Ședința din 27 noiembrie 1927, p. 102.

82. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 110.

83. „Dezbaterile Adunării Deputaților", Ședința din 28 octombrie 1924, p. 19.

84. Ioan Scurtu, *op. cit.,* p. 75.

85. N. Iorga, *Supt trei regi...,* p. 379.

86. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.,* p. 709 – 710.

87. *Ibidem,* p. 710 – 713.

88. Al. Gh. Savu, *op. cit.,* p. 70.

89. Armand Călinescu, *op. cit.,* p. 199 – 200. Nae Ionescu i-a spus lui Ion Mihalache că „regele a știut despre proiectarea asasinării lui Duca și nu a oprit acest act, deși putea s-o facă". De altfel, generalul Gavrilă Marinescu, care a jucat un rol important în readucerea lui Carol, la 6 iunie 1930, în țară, l-a ascuns imediat la el acasă pe Corneliu Zelea Codreanu (*ibidem,* p. 285). Pentru alte detalii vezi și p. 293.

90. Generalul Gavrilă Marinescu i-a relatat unui cunoscut că prințul i-ar fi declarat: „Trimite zece oameni de încredere care să împuște pe Vintilă Brătianu și pe Ion Duca" (*Ibidem,* p. 285)..

91. Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România,* București, 1996, p. 266.

92. Al. Gh. Savu, *op. cit.,* p. 72.

93. „Viitorul" din 26 ianuarie 1922.

94. „Monitorul oficial", nr. 92 din 29.IV.1925. Legii i-au fost aduse unele modificări nouă ani mai târziu de către Comisia migrațiilor (idem, nr. 263 bis din 14 noiembrie 1934).

95. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 171.

96. „Monitorul oficial", nr.. 83 din 13 aprilie 1928.

97. Ioan Scurtu, *Ion I.C. Brătianu,* București, 1992, p. 79.

98. Al. Gh. Savu, *op. cit.,* p. 30 – 31.

99. Pentru detalii relative la această perioadă vezi Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România (1925 – 1930).* București, 1996, p. 9 – 32.

100. *Uneltirile împotriva dinastiei. Abdicarea fostului principe moștenitor. Complotul de la Londra. Echivocul național-țărănist,* București, 1930, p. 8 – 9.

101. Ioan Scurtu, *op. cit.,* p. 38.

102. Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *op. cit.,* p. 708 – 799.

103. Ioan Scurtu, *Ion I.C. Brătianu,* p. 79 – 80

104. Apud Al. Gh. Savu, *op. cit.,* p. 32.

105. Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România. Evoluția formei de guvernământ în istoria modernă și contemporană,* București, 1988, p. 193 – 194.

106. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 178.

107. Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România (1925 – 1930),* p. 48.

108. *Ibidem,* p. 47.

109. Ioan Scurtu, *Ion I.C. Brătianu,* p. 81.

110. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.,* p. 179.

111. Ion I.C. Brătianu, *Cuvintele unui mare român. Fragmente de discursuri,* Craiova, 1927, p. 116.

112. Astfel, la numai trei zile de la instalare, la 7 iunie 1927, premierul Barbu Ştirbey, cumnat cu Ion I.C. Brătianu, a lansat un manifest prin care proclama intangibilitatea actului din 4 ianuarie 1926 (Armand Călinescu, *Însemnări politice, 1916 – 1939,* Bucureşti, 1990, p. 67).

113. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 228.

114. Aron Pertric, *Criza dinastică (1927 – 1930),* în „Anale de istorie", nr. 2 – 3, 1968, p. 190. Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România (1925 – 1930),* p. 112.

115. Ioan Scurtu, *Ion I.C. Brătianu,* p. 92.

116. *Ibidem,* p. 93 – 94.

117. „Viitorul" din 4 noiembrie 1927. Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 73, vorbeşte de patru scrisori.

118. Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România (1925 – 1930),* p. 133.

119. Vezi *Lege pentru reprimarea unor noui infracţiuni contra liniştei publice,* Bucureşti, 1927, p. 6 – 7.

120. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 229.

121. Ioan Scurtu, *Ion I.C. Brătianu,* p. 96 – 97.

122. *Ibidem,* p. 97.

123. *Ibidem,* p. 97.

124. Apud N. Iorga, *Istoria românilor,* vol. X, Bucureşti, 1939, p. 455.

125. Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 76.

126. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 230 – 232.

127. *Ibidem,* p. 232 – 233.

128. Aron Petric, *op. cit.*, p. 191.

129. Mihail Rusenescu, Ioan Saizu, *op. cit.*, p. 233.

130. *Ibidem.*

131. *Ibidem,* p. 232 – 233.

132. Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 907 – 912.

133. *Ibidem,* p. 917.

134. „Viitorul" din 10 iunie 1930.

135. Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 44 – 45.

136. Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 88.

137. *Ibidem,* p. 90.

138. Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 64 – 65.

139. Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 200.

140. Keith Hitchins, *Rumania, 1866 – 1947,* Oxford, 1994, p. 418.

141. Al. Gh. Savu, *Dictatura regală,* p. 73.

142. *Ibidem,* p. 73 – 74.

143. Victor Scărlătescu, *Libertate economică şi intervenţionism de stat,* în *Aspecte ale economiei româneşti. Material documentar pentru cunoaşterea unor probleme în cadrul planului economic,* Consiliul Superior Economic, 1939, p. 632.

144. Vezi Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 360.

145. Vezi Constanţa Bogdan şi Adrian Platon, *Capitalul străin în societăţile anonime din România în perioada interbelică,* Bucureşti, 1981, p. 40 şi urm.

146. Hassell H. Tiltman, *Peasant Europe,* London, 1936, p. 115.

147. „Dezbaterile Adunării Deputaţilor", Şedinţa din 4 decembrie 1925, p. 455.

148. Vezi George Emandi, *Transporturile feroviare,* in *Aspecte ale economiei românești. Material documentar pentru cunoașterea unor probleme în cadrul planului economicv,* Consiliul Superior Economic, 1939, p. 460 și urm.

149. Vezi *Contribuții la istoria capitalului străin în România,* București, 1960, p. 438 și urm.

150. Joseph S. Rouček, *Central Eastern Europe. Crucible of World Wars,* New York, 1946, p. 651.

151. National Archives of the United States of America, Washington D.C., Record Group Number 59, Decimal File 1930 – 1939, document 871.5252/91

152. C. A. Macartney and A. W. Palmer, *Independent Eastern Europe: A History,* London, 1962, p. 284 – 285.

153. Vezi Lucrețiu Pătrășcanu, *Sub trei dictaturi,* București, 1970, p. 25 – 26.

154. Al. Gh. Savu, *op. cit.,*, p. 12 – 13.

155. Keith Hitchins, *op. cit.,* p. 361.

156. *Ibidem,* p. 361 – 362.

157. Vezi *Legea pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane din 7 aprilie 1934,* București, s. a.

158. Vezi Mitiță Constantinescu, *Politică economică aplicată,* vol. 3, București, 1943, p. 238 – 239; Petre Constantinescu, *Creditul,* în *Aspecte ale economiei românești. Material documentar pentru cunoașterea unor probleme în cadrul planului economic,* Consiliul Superior Economic, 1939, p. 312.

159. Vezi *Legea pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane din 7 aprilie 1934,* București, s.a

160. D. Șandru, *Creditul agricol în România, 1918 – 1944,* București, 1985, p. 88 și urm.; Virgil N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial,* București, 1940, p. 84

161. D. Șandru, *op. cit.,* p. 111 și urm.

162. *Ibidem,* p. 122 și urm.

163. Vezi Henry L. Roberts, *op. cit.,*p. 205; Arhivele Naționale București, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosarele 339/1922 – 1944, f. 130; 109/1941, f. 44.

164. Robert Lee Wolff, *op. cit.,* p. 166 – 167.

165. Vezi Arhivele Naționale Suceava, fond Serviciul agricol al județului Câmpulung, dosar 5/1937, f. 1 și 45.

166. Gheorghe Tătărescu, *Mărturii pentru istorie,* București, 1996, p. 176 – 177.

167. Vezi Gromoslav Mladenatz, *Cooperația și acțiunea de organizare a pieții grâului în România,* în „Independența economică", an. XVIII, 1935, nr. 6 – 8, p. 166 – 169; *Valorificarea grâului,* Ediția a II-a, București, 1938, p. 3 și urm.

168. „Monitorul oficial", nr. 67 din 22 martie 1937.

169. Era vorba de proiectele ministrului agriculturii și domeniilor, Constantin Garoflid, din prima și din cea de-a doua guvernare a generalului Alexandru Averescu, al ministrului de resort din primul guvern Iuliu Maniu, Ion Mihalache, al ministrului agriculturii și domeniilor din timpul celui de-al doilea guvern G. G. Mironescu, Virgil N. Madgearu, al lui G. Ionescu-Șișești în perioada guvernării Iorga-Argetoianu, al subsecretarului de stat la agricultură, M. Ghelmegeanu, și al ministrului agriculturii și domeniilor, dr. Voicu Nițescu, din primul guvern Alexandru Vaida-Voievod (Vezi G. Ionescu-Șișești, *Măsuri legale luate în diferite țări după război pentru dezvoltarea agriculturii în comparație cu situația din România,* în „Arhiva pentru știința și reforma socială", an. V,

1924, nr. 3 – 4, p. 413; C. Filipescu, *C. Garoflid şi contemporaneitatea sa agrară,* în „Pagini agrare şi sociale", an. XIX, 1942, nr. 11, p. 268; C. C. Zamfirescu, *Noile tendinţe în economia agrară,* în „Democraţia", an. XX, 1932, nr. 4, p. 23 – 24; Vasile P. Sassu, *Organizarea şi încurajarea agriculturii,* Bucureşti, 1937, p. 13; E. Grinţescu, *Asupra ridicării agriculturii noastre,* în „Pagini agrare şi sociale", an. X, 1933, nr. 12, p. 271; *Iarăşi proiectul pentru organizarea şi încurajarea agriculturii,* în „Pagini agrare şi sociale", an. XIII, 1936, nr. 11, p. 347 – 348.

170. Vezi „Monitorul oficial", nr. 216 din 18 septembrie 1939).

171. Vezi Gheorghe Tătărescu, *op, cit.*, p.172 – 198. Expunerea a fost publicată în broşură separată şi în limba franceză: Georges Tataresco, *Quatre années de gouvernement, 1933 – 1937,* Bucarest, 1937.

172. Pentru detalii, vezi Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Oficiul Central pentru Valorificarea Grâului, dosarele 26/1933 – 1934, f. 9 – 14 şi 124; 80/1934 – 1935, f. 59; 81/1934 – 1936, f. 19; „Curentul" din 2 decembrie 1935; „Credinţa" din 15 martie 1936; „Universul" din 29 ianuarie 1936; „Vestea" din 21 martie 1936.

173. Reuben H. Markham, *România sub jugul sovietic,* Bucureşti, 1996, p. 134 – 135. Vezi şi Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 219.

174. Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*,p. XXIV.

175. Vezi Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 74 – 75.

176. Joseph S. Roucek, *Balkan Politics. International Relations in no Man's Land,* Westport, 1971, p. 232.

177. Bela Vago, *The Shadow of the Swastika. The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin, 1919 – 1939,* London, 1975, p. 28.

178. Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 76.

179. Bela Vago, *op. cit.*, p. 27.

180. Regele Carol al II-lea al României, *Însemnări zilnice, 1937 – 1951*, vol. I (11 martie 1937 – 4 septembrie 1938), Bucureşti, 1995, p. 45 – 46

181. *Ibidem,* p. 132.

182. Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 385 – 386.

183. Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România,* p. 269.

184. *Ibidem*, p. 270.

185. Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 103.

186. Vezi „Monitorul oficial", nr. 301 din 30 decembrie 1937.

187. Al. Gh. Savu, *op.cit.*, p. 115 şi 122. .

188. Dan Berindei, *Opoziţia burgheză în România (1938 – 1940),* în *În obiectiv România,* München, 1998, p. 63 – 65.

189. Hector Bolitho, *Rumania under King Carol,* London, 1939, p. 148.

190. *Ibidem,* p. 153.

191. Barbara Jelavich, *History of the Balkans. Twentieth Century,* vol. 2, Cambridge, 1983, p. 207; Robert Lee Wolff, *op. cit.*, p. 132.

192. Apud Al. Gh. Savu, *op. cit.*, p. 176 – 177.

193. *Ibidem*, p. 178 – 179.

194. Dan Berindei, *op. cit.*, p. 66 – 68.

195. Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*, p. XXXIV – XXXVI.

196. Al. Gh. Savu, *op. cit.*,p. 434 –435.

197. Dan Berindei, *op. cit.*, p. 71.

198. Al. Gh. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919 – 1940,* Bucureşti, 1976, p. 235 – 236.

199. *Procesul marii trădari naționale,* Editura „Eminescu”, 1946, p. 194 – 196.
200. *Ibidem*, p. 196. Vezi şi Ion Antonescu, *Epistolarul infernului* (ediție îngrijită de Mihai Pelin), Bucureşti, 1993.
201. Constantin Sănătescu, *Jurnal*, Bucureşti, 1993, p. 152.
202. Robert Lee Wolff, *op. cit.*, p. 238.
203. Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 491 – 492.
204. Arhivele Naționale Bucureşti, fond Casa Regală – Mihai I, dosar 3/1940, f. 1.
205. Idem, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole din România, dosar 116/1941, f. 23 – 12.
206. *Ibidem,* f. 38; „Curentul”din 6.XII.1941; „Argus” din 7.XII.1941; „Universul” din 7.XII.1941.
207. Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*, p. LIV.
208. *Ibidem*, p. 327 – 328.
209. *Ibidem,* p. LIV – LV. Vezi şi Arthur Gould Lee, *Coroana contra secera şi ciocanul. Povestea regelui Mihai al României,* Bucureşti, 1998, p. 94 – 95.
210. Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*, p. 242.
211. Vezi Gheorghe I. Brătianu, *Acțiunea politică şi militară a României în 1919, în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu,* Ediția a II-a, Bucureşti, 1940.
212. Vezi C. Cuşnir-Mihailovici, Fl. Dragne, Gh. Unc, *Mişcarea muncitorească din România, 1916 – 1921. Crearea Partidului Comunist Român,* Bucureşti, 1971, p. 141 – 142 şi 149.
213. Vezi Gheorghe I. Brătianu, *op. cit.*; p. 60 şi urm.
214. Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 426.
215. Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 1021.
216. Vezi National Archives of the United States of America, Washington D. C., Record Group Number 59, Decimal File 1910 – 1929, document 871.014, BESSARABIA/52; W. S. Culbertson, *Papers. Diaries, 1924 – 1930, 5,* p. 143.
217. Dumitru Şandru, *Diplomaţia americană şi unirea Basarabiei cu România,* în „Cugetul”, Chişinău, 1993, nr. 3 – 4, p. 37.
218. *Ibidem*
219. Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 1035 – 1036.
220. *Ibidem,* p. 1035 – 1055.
221. Vezi National Archives of the United States of America, Washington D.C., Record Group Number 59, Decimal File 1910 – 1929, documentele 871.008/A; 871.008/7.
222. Idem, document 871.014, BESSARABIA/76.
223. Idem, document 871.014, BESSARABIA/52.
224. Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*, p. 166.
225. Robert Lee Wolff, *op. cit.*, p. 145.
226. Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 426 – 427.
227. Vezi Eliza Campus, *Mica Înţelegere,* Bucureşti, 1968, p. 169; idem, *Înţelegerea Balcanică,* Bucureşti, 1972.
228. Gheorghe Tătărescu, *op. cit.*, p. 242 – 243.
229. *Ibidem,* p. XXVII.
230. Robert Lee Wolff, *op. cit.*, p. 132.
231. Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 438.

Capitolul V

Lupta pentru păstrarea instituţiilor democratice şi împotriva totalitarismului comunist

(Gheorghe Onişoru)

1. Partidul Naţional Liberal şi actul de la 23 august 1944

Izbucnirea celui de al doilea război mondial găsea Partidul Naţional Liberal cu o moştenire grea. P`rincipala dificultate rezida în ruptura ce se produsese încă din 1934 prin numirea lui Gheorghe Tătărescu în fruntea Consiliului de Miniştri, în dauna preşedintelui liberal Constantin I.C. (Dinu) Brătianu. Iar faptul că era vorba despre chestiune serioasă şi nu despre o dizidenţă de circumstanţă era relevat de incapacitatea celor două fracţiuni de a se reunifica în condiţiile regimului autoritar carlist şi apoi sub Antonescu[1].

Perspectiva înfrângerii Germaniei, cu care România se aliase atacând Uniunea Sovietică în 1941, era tot mai evidentă încă din vara lui 1943. Din această cauză, atât negocierile diplomatice desfăşurate pe diferite canale, cât şi tratativele din interior în vederea unei regrupări de forţe, au căpătat o nouă dinamică. În acest context, se înscriu, la loc de frunte, tratativele între cele două fracţiuni liberale conduse de Dinu Brătianu şi Gheorghe Tătărescu, ultimul aflat într-o postură mai delicată datorită colaborării strânse cu Carol II. La 15 iulie 1943, serviciile secrete obţineau date potrivit cărora Dinu Brătianu ar fi fixat condiţiile necesare împăcării cu Gheorghe Tătărescu şi anume:

- Tătărescu să renunţe la pretenţia de a se intitula şeful PNL.
- În schimb, el putea deveni secretar general al PNL.
- Iuliu Maniu trebuia acceptat drept şef al opoziţiei interne.
- Gheorghe Tătărescu urma să plece în străinătate pentru a aranja interesele partidului în faţa Angliei şi a Americii[2].

Aceste condiţii au rămas însă în stadiul propunerilor, întrucât paşi concreţi nu s-au înregistrat. De aceea, Gheorghe Tătărescu a continuat să negocieze la nivelul unor elemente din judeţe, reuşind chiar să obţină succese[3]. De asemenea, fostul premier a început să conlucreze cu stânga, conştient de rolul viitor al Uniunii Sovietice şi, implicit, al Partidului Comunist din România. Britanicii aveau chiar informaţii că Tătărescu redactase un memorandum prin care solicita „socializarea industriei româneşti după modelul oferit de Rusia"[4]. Cu toate acestea, până la 23 august 1944, Partidul Naţional Liberal condus de Dinu Brătianu era cel recunoscut, atât în plan intern, cât şi extern, drept factor important pe scena politică românească.

Dinu Brătianu, secondat de Gheorghe Brătianu, au înţeles necesitatea iniţierii negocierilor de armistiţiu, cât şi pe cea a închegării unei opoziţii unice, prin recunoaşterea rolului de lider al lui Iuliu Maniu. Paşi concreţi în direcţia amintită au fost realizaţi în urma unei întrevederi, ce a avut loc la 15 februarie 1944, între

preşedinţii Partidului Naţional Liberal şi Partidului Naţional-Ţărănesc. Serviciile secrete, bazându-se pe informaţii obţinute din cercurile apropiate lui Gheorghe Brătianu, consemnau că s-a discutat chestiunea constituirii frontului unic democratic „care să poată servi, la un moment dat, ca instrument de guvernare"[5].

La aceste tatonări a participat şi liderul Partidului Social Democrat, Constantin-Titel Petrescu, după cum şi Wilhelm Filderman, preşedintele Uniunilor de Comunităţi Evreieşti din România, a avut întrevederi, începând din aprilie 1944, cu Dinu Brătianu, Iuliu Maniu şi Constantin-Titel Petrescu[6]. Mai delicată era problema tragerii comuniştilor în tabăra opoziţiei pentru că, deşi reprezentau o forţă politică marginală pe scena românească, ei erau susţinuţi de Moscova. Potrivit unei note informative din 11 mai 1944, Iuliu Maniu primise o scrisoare din partea lui Eduard Benes prin care i se sugera să-i atragă şi pe comunişti în Blocul proiectat. Drept urmare, Maniu l-a contactat pe Lucreţiu Pătrăşcanu, considerat şeful aripii interne comuniste, obţinând adeziunea grupului în discuţie la coaliţia antiantonesciană şi convenind asupra formării unui „Comitet al salutului public" care să scoată ţara din război şi să o salveze de la catastrofă. Dacă Maniu se arăta satisfăcut de aceste rezultate[7], în schimb, în cuprinsul aceluiaşi document se arăta că Dinu Brătianu avea rezerve faţă de comunişti:

„Chemat urgent în Bucureşti de către şeful grupării naţional-ţărăniste, cu anunţul că i se vor face comunicări importante – Dinu Brătianu s-a arătat surprins, la început, de propunerea de a adera la o coaliţie cu comuniştii.

În două întrevederi – prima miercuri 10 mai a.c. după-amiază şi a doua joi, 11 mai dimineaţa – Maniu a încercat să convingă pe Dinu Brătianu despre necesitatea acestei colaborări conjuncturale.

După ce a părăsit rezervele de principiu, Dinu Brătianu a subliniat două obiecţiuni:

– Să se controleze – înainte de încheierea acordului – dacă avocatul Duţu (Lucreţiu – n.n.) Pătrăşcanu are asentimentul Moscovei, ca grupările democratice să nu se găsească în postura penibilă de a fi realizat un acord cu un şef comunist necunoscut;
– De a se lua din vreme măsuri ca să nu se repete ceea ce se numeşte în aceste cercuri *precedentul Antonescu* când grupările democratice au colaborat la răsturnarea regelui Carol, pentru a se pomeni cu un guvern legionar"[8].

Un rezultat concret al celor două întrevederi dintre Dinu Brătianu şi Iuliu Maniu s-a înregistrat chiar la 11 mai 1944. Potrivit însemnărilor generalului Constantin Sănătescu, în acea zi cei doi preşedinţi de partide i-au înmânat o scrisoare prin care se angajau să susţină guvernul de militari care urma să încheie armistiţiul[9]. În aceste condiţii, existând şi girul regelui Mihai, opoziţia se găsea în faţa unei decizii majore.

Astfel, s-a ajuns la constituirea Blocului Naţional Democrat, la 20 iunie 1944, între Partidului Naţional Liberal, Partidul Naţional-Ţărănesc, Partidul Social Democrat şi Partidul Comunist din România, prin acordul celor patru şefi ai grupurilor respective: Dinu Brătianu, Iuliu Maniu, Constantin Titel Petrescu şi Lucreţiu Pătrăşcanu. Din partea liberalilor, în biroul Blocului erau cooptaţi Constantin (Bebe) Brătianu şi Gheorghe Zamfirescu[10]. Tentativa comuniştilor de a include în alianţă o serie de formaţiuni ce gravitau în jurul lor (Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioţilor, Partidul Socialist Ţărănesc), pentru a-şi asigura preponderenţa, au eşuat.

Cele două luni derulate până la 23 august au fost marcate de alte eforturi în vederea identificării soluţiei optime pentru ieşirea din criza în care se găsea ţara. Liberalii erau şi ei conectaţi la tensiunea situaţiei, Mihai Berceanu, Radu Vâlsănescu şi Mihai Fărcăşanu redactând un memoriu destinat anglo-americanilor, pe care l-au prezentat lui Dinu Brătianu, aflat la Florica. Deşi suferind, şeful liberalilor a plecat imediat spre Bucureşti, având o nouă lungă discuţie cu Iuliu Maniu, la 4 iulie.[11]

O notă privitoare la ultimele întrevederi din tabăra opoziţiei democratice[12], din 14 iulie, redă rezultatele noilor runde de negocieri: „În ziua de joi, 13 iulie a.c. Maniu a avut o întrevedere cu Dinu Brătianu, care s-a întors de la Florica. Cei doi oameni politici au examinat situaţia în lumina ultimelor date militare şi diplomatice. După şedinţa Consiliului de administraţie al Băncii Româneşti – care a avut loc tot joi, 13 iulie a.c. – fruntaşii liberali au avut un schimb de vederi şi informaţii. Dinu Brătianu a declarat că grăbirea armistiţiului este singura soluţie ce este de preferat în momentul de faţă. Pentru aceasta, a spus şeful grupării liberale, trebuie făcute toate sforţările, întrucât numai o ieşire imediată a României din război ne poate crea o situaţie mai bună. Dinu Brătianu a arătat că în conversaţia ce a avut-o cu Maniu s-a încredinţat că o colaborare cu comuniştii este necesară, cu toate dificultăţile ce se ivesc şi deşi se constată că unii dintre fruntaşii comunişti sunt nesinceri faţă de grupările democratice. Sunt considerente de ordin extern, care prevalează, a spus Dinu Brătianu. Gheorghe Brătianu a spus apoi că Maniu şi Dinu Brătianu sunt hotărâţi să rămână în Ţară şi în cazul unei invaziuni sovietice, ce s-ar produce în afară de aranjamentele ce se încearcă în momentul de faţă. Gheorghe Brătianu a declarat că nu crede în posibilităţile politicii pe care o întreprinde Maniu, dar că el aşteaptă desfăşurarea evenimentelor. În cazul unei invaziuni sovietice, Gheorghe Brătianu va pleca în Elveţia, unde se află copiii săi. Gheorghe Brătianu a arătat apoi că nu s-a putut stabili o apropiere între punctul de vedere a lui Maniu şi modul de a vedea al domnului Mareşal Antonescu, în demersurile întreprinse în ultimele zile. Această informaţie a produs o puternică impresie, deoarece în lumea politică se socotea că guvernul apreciază în alt mod evoluţia evenimentelor militare, dar că în realitate şi domnul Mareşal Antonescu ar fi convins de necesitatea unei soluţii pentru a găsi României o situaţie, independentă de Germania".

Poziţia exprimată de Gheorghe Brătianu venea, oarecum, în divergenţă cu linia adoptată de preşedintele Dinu Brătianu, care îl susţinea în totalitate pe Iuliu Maniu. De aceea, potrivit serviciilor secrete, relaţiile dintre Dinu şi Gheorghe Brătianu s-ar fi răcit, iar într-o discuţie Gheorghe Brătianu i-a spus şefului partidului că liberalii trebuie să aştepte clarificarea situaţiei militare şi diplomatice internaţionale, indiferent de ceea ce credea Maniu. Istoricul se temea că eşecul acţiunii preconizate ar putea duce la ocuparea ţării de către trupele germane. Totuşi, Gheorghe Brătianu a precizat clar că înţelege ca acţiunea sa să fie dusă în cadrul partidului, pe care nu intenţiona să-l părăsească[13].

Deşi tabăra opoziţiei se angajase pe un drum ireversibil, trebuie subliniat faptul că Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu nu au renunţat până în ultimele zile la ideea de a-l determina pe mareşalul Antonescu să încheie el armistiţiul. O notă specială, din 20 august 1944, confirmă stadiul avansat al pregătirilor Blocului Naţional Democrat, cât şi speranţa că Antonescu va fi rezonabil în faţa unor „fapte realizate"[14].

Aşadar, aportul Partidului Naţional Liberal la pregătirea actului de la 23 august 1944 nu poate fi negat. Dincolo de participarea preşedintelui partidului, Dinu Brătianu, la guvernul Sănătescu în calitate de ministru fără portofoliu, liberalii se mai pot mândri şi cu o acţiune extrem de periculoasă şi de mare importanţă pe care a dus-o la îndeplinire Dan M. Brătianu. În calitatea pe care o avea la Societatea de telefoane, el este cel care a pus în practică operaţiunea de întrerupere a legăturilor telefonice a germanilor din Bucureşti în seara de 23 august 1944[15]. În memoriile pe care le-a redactat după ce a reuşit să ajungă în Elveţia, în 1984, cel care a fost ulterior supranumit Brătianu – telefoane redă cu multă simplitate derularea evenimentelor ce l-au făcut celebru: „La 9 seara, colonelul Borcescu mi-a dat înapoi listele pe care i le dădusem, iar la orele 23 toate instalaţiile germane erau întrerupte. Această acţiune a contribuit mult la neutralizarea efectivelor germane"[16].

În preliminariile politico-diplomatice ale actului prin care a fost îndepărtat Mareşalul Ion Antonescu, un rol activ a jucat şi fostul premier liberal din anii 1934-1937, Gheorghe Tătărescu. Căutând să recupereze din handicapul acumulat prin colaborarea cu regimul autoritar al lui Carol al II-lea, Tătărescu a încercat să-şi utilizeze din plin relaţiile politice din ţară şi de peste hotare pentru a influenţa evoluţia situaţiei. Generalul Constantin Sănătescu nota, de altfel, în *Jurnalul* său că, la 1 aprilie 1944, îl vizitase acasă pe Tătărescu pentru a discuta „situaţia nenorocită" în care să găsea ţara, hotărând să meargă împreună la Mihai Antonescu pentru a-l determina să treacă la acţiune[17]. Întrucât Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu au refuzat să-l accepte ca partener, Gheorghe Tătărescu a aderat la Coaliţia Naţional Democrată pe care Partidul Comunist din România a format-o la 26 mai 1944, împreună cu Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioţilor, MADOSZ, Partidul Social Democrat, Partidul Socialist Ţărănesc şi Partidul Naţional Democrat – Topa (iorghiştii)[18]. Atuul fostului premier se numea Richard Franasovici, apropiat al său, care se găsea la Berna.

La 29 iulie 1944, Franasovici îi scria din Elveţia amicului său politic arătându-i că ideea unui conflict între anglo-americani şi ruşi este absurdă şi că trebuie jucată, în consecinţă, cartea negocierilor cu sovieticii: „Situaţia noastră geografică şi ascendentul ruşilor ne obligă să facem faţă de ei o politică loială, altfel vom fi striviţi. Nu trebuie iarăşi să pierdem timpul, să tergiversăm, căci vom păţi ca polonezii care, deşi tare sprijiniţi de anglo-saxoni ca aliaţi ai lor, au văzut, din cauza ezitării lor de a lua contactul direct cu Rusia, instalat pe teritoriul lor un Comitet de eliberare naţională, emanaţiune a comuniştilor polonezi la Moscova. Asta ne aşteaptă şi pe noi dacă nu vom profita de această invitaţiune de ultimă oră a lui Molotov. Eu cred că e încă un ultim moment când ruşii vor aranja prin bună înţelegere conflictul dintre noi. Scăpând această ocazie şi începând ofensiva, vor pretinde capitularea fără condiţiuni, ceea ce implică, fără îndoială, sacrificii mult mai mari decât acelea ce ni s-ar pretinde acum la Moscova"[19].

După cum este cunoscut, evenimentele au confirmat în mare măsură faptul că lipsa unui armistiţiu a fost din plin exploatat de Uniunea Sovietică în România, de la 23 august la 12 septembrie 1944.

2. Participarea Partidului Naţional Liberal Brătianu la guvernele Sănătescu şi Rădescu

Unul din primele documente semnate de regele Mihai după arestarea lui Ion Antonescu şi restaurarea regimului constituţional a fost cel privind numirea membrilor cabinetului prezidat de generalul Constantin Sănătescu. Articolul 1 prevedea că şefii celor patru partide din Blocul Naţional Democrat, Iuliu Maniu, Dinu Brătianu, Lucreţiu Pătrăşcanu şi Constantin-Titel Petrescu deveneau miniştri secretari de stat, restul guvernului fiind completat de militari şi tehnicieni[20]. Astfel, Partidului Naţional Liberal redevenea partid de guvernământ, dar condiţiile nu erau din cele mai prielnice. Structurile din teritoriu erau afectate de cei şase ani de regimuri dictatoriale, se resimţea pierderea unor mari personalităţi, în timp ce însăşi situaţia din ţară era de natură să producă îngrijorare. În plus, întârzierea semnării armistiţiului şi ofensiva declanşată în plan politic de extrema stângă, prin utilizarea de mijloace de forţă, erau elemente demne de luat în calcul[21].

O problemă importantă a fost cea a componenţei comisiei ce urma să meargă la Moscova pentru a negocia termenii armistiţiului. Premierul Constantin Sănătescu ar fi dorit ca Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu să facă deplasarea, dar cei doi au refuzat susţinând că ei nu pot semna un act prin care se recunoştea pierderea Basarabiei şi a Bucovinei[22]. Un element ce nu trebuie neglijat era şi vârsta înaintată a celor doi, care depăşiseră 70 de ani, Dinu Brătianu fiind aproape octogenar.

În plus, Partidul Naţional Liberal se confrunta cu o problemă care s-a dovedit extrem de spinoasă: cea a dizidenţei lui Gheorghe Tătărescu, care se bucura încă de susţinere în mediile liberale. Exista posibilitatea de a se produce confuzie, cu atât mai mult cu cât, la 1 septembrie 1944, Gheorghe Tătărescu transmitea de la Târgu Jiu, în numele Partidului Naţional Liberal, ca secretar general, o circulară către toţi preşedinţii organizaţiilor judeţene[23], deşi el nu era recunoscut de Dinu Brătianu. În cuprinsul documentului, după ce trecea în revistă situaţia până la 23 august 1944, insistând asupra eforturilor întreprinse de Tătărescu pentru scoaterea ţării din război, erau precizate sarcinile de viitor. Se solicita şefilor de organizaţii locale să treacă la „revizuirea cadrelor comitetelor judeţene, comunale şi săteşti, cu reapariţia organelor de presă locală". Se atrăgea atenţia că „în campania dumneavoastră de reorganizare veţi avea grijă de a preveni prietenii noştri că numai dumneavoastră reprezentaţi statutar Partidul Naţional Liberal în calitate de şef ales". Alături de Gheorghe Tătărescu, presa înregistra şi tentativele lui Petru Ghiaţă, fost conducător al dizidenţei liberale H, de a pune bazele unui partid[24], ceea ce a şi reuşit prin înfiinţarea Partidului Popular Românesc[25].

Refuzând să-l reprimească pe Gheorghe Tătărescu în partid, Dinu Brătianu a luat, la rândul său, primele măsuri în vederea reactivării Partidului Naţional Liberal. La 6 septembrie 1944, el trimitea o primă circulară către organizaţiile locale[26]. Totodată liberalii încercau să-ţi îndeplinească obligaţiile ce le reveneau în cadrul Blocului Naţional Democrat[27].

Poziţia oficială a Partidului Naţional Liberal faţă de marile probleme ale ţării a fost exprimată prin glasul lui Dinu Brătianu, care s-a întâlnit, la 7 septembrie 1944, cu reprezentanţii de presă străini acreditaţi la Bucureşti. Preşedintele liberal s-a arătat îngrijorat de întârzierea semnării armistiţiului, ceea ce inducea „un sentiment de nesiguranţă" în rândurile opiniei publice, paralizând „voinţa de acţiune şi însăşi munca de toate zilele a poporului"[28]. Iată şi alte păreri exprimate cu acelaşi prilej de Dinu Brătianu: „Credincios tradiţiilor sale naţionale şi liberale partidul nostru este dator să susţină din toate puterile acţiunea de eliberare naţională şi de restaurare democratică". „În momentul de faţă, Partidul Naţional Liberal consideră că probleme cele mai însemnate ce se pun în faţa statului nostru sunt problema reîntregirii hotarelor şi aceea a restaurării unui regim de sinceră democraţie". „... colaborând în prezent la această operă naţională, Partidul Naţional Liberal îşi păstrează însă pentru ziua de mâine întreaga libertate de acţiune". „... prima preocupare a Partidului Naţional Liberal este aceea de a înlătura pe toţi acei care au avut în serviciul dictaturii o activitate cu caracter provocator sau dăunător intereselor ţării". „În esenţă deci – conchidea Dinu Brătianu – Partidul Naţional Liberal socoate că în momentul de faţă nu este îngăduit a se face altă politică decât cea de reîntregire naţională, de restaurare democratică şi de purificare morală"[29].

Comentând declaraţiile lui Dinu Brătianu, radio Londra arăta, la 7 septembrie, că preşedintele liberal era de părere că după semnarea armistiţiului trebuie să se formeze un alt guvern, pe criterii politice, care să rezolve chestiunile de

maximă urgenţă[30]. Aceste precizări reprezintă, în fapt, schiţarea unui program politic după care Partidul Naţional Liberal s-a ghidat până la instaurarea guvernului Groza. Deşi şeful liberalilor îşi exprimase părerea că este nevoie de un Cabinet politic în strictă legătură cu realităţile interne ale României, partidul său a continuat să participe şi la întrunirile biroului Blocului Naţional Democrat. De exemplu, în şedinţa din 8 septembrie 1944, în care Partidul Naţional Liberal a fost reprezentat de Bebe Brătianu, cele patru formaţiuni membre ale Blocului au discutat despre coordonarea acţiunilor lor, organizarea de manifestaţii publice comune ori de curăţirea aparatului de stat de elementele fasciste[31].

Poziţia corectă şi sinceră adoptată de liberali era în contrast cu cea a comuniştilor care încercau cu orice prilej să obţină capital politic şi să lovească cu precădere în Partidul Naţional Liberal şi Partidul Naţional-Ţărănesc. Una din principalele ţinte a fost istoricul Gheorghe Brătianu pe care „Scânteia" l-a atacat deschis la 23 septembrie prin publicarea articolului *Schimbarea la faţă a domnului Gheorghe Brătianu*, în care se arăta: „... Jos masca, domnule hitlerist Gheorghe Brătianu! Şi trage consecinţele"[32].

De altfel, problema Gheorghe Brătianu nu era singura cu care se confruntau liberalii. La 27 septembrie 1944 s-a desfăşurat o agitată întrunire a Delegaţiei Permanente a cărei scop principal era excluderea formală a lui Gheorghe Tătărescu din partid şi cooptarea de noi membri în Delegaţie. Asupra desfăşurării şedinţei serviciile secrete au întocmit un raport bazat pe informaţii culese din cercurile apropiate lui Dumitru Alimănişteanu[33]. Potrivit documentului invocat, Dumitru Alimănişteanu a protestat faţă de faptul că şapte membri ai Delegaţiei Permanente nu fuseseră invitaţi şi că nu se puteau lua hotărâri majore în lipsa lui Gheorghe Tătărescu, care era secretar general al partidului. După ce Costel Tătăranu a luat cuvântul pentru a-l susţine pe antevorbitor, cinci adepţi ai lui Gheorghe Tătărescu au părăsit Delegaţia, „în mod ostentativ". Întrucât Constantin Dimitriu şi Mircea Cancicov au intervenit „îndemnând la conciliere", Dinu Brătianu a amânat soluţionarea problemei pentru o altă ocazie. Cât despre noii membri cooptaţi în Delegaţia Permanentă aceştia erau Alexandru Alimănişteanu, prof. dr. D. Danielopolu, Constantin Zamfirescu, Mihail Romniceanu, Mihail Fărcăşanu, Gheorghe Slamna, Nicolae Constantin-Bordeni, D. Nistor şi Radu V. Vâlsănescu[34].

În ceea ce-l privea, Gheorghe Tătărescu era preocupat şi de faptul că Iuliu Maniu declarase că va face tot posibilul pentru a aranja arestarea sa şi că „nu va uita niciodată că a fost amicul şi colaboratorul fostului rege Carol al II-lea"[35].

Pe fondul lansării platformei Frontului Naţional Democrat[36], Partidul Naţional Liberal se confrunta – conform documentelor SSI – cu trei probleme majore: Tătărescu, situaţia Blocului Naţional Democrat şi suspendarea oficiosului „Viitorul"[37]. „În legătură cu prima problemă, arată sinteza citată, este de subliniat atitudinea unui important grup de fruntaşi liberali situaţi politiceşte în jurul domnului dr. Angelescu, care apreciază deschis pentru regruparea cu domnul Tătărescu. Acest grup este însufleţit de dorinţa fortificării partidului liberal,

socotind că altfel ar fi în situaţia de a suferi în popularitatea sa, prin existenţa grupului considerat puternic al domnului Tătărescu. În ce priveşte problema rămânerii la guvernare, aceasta este condiţionată de atitudinea Partidului Naţional Ţărănesc, în care partidul liberal crede că are şi un sprijin efectiv împotriva domnului Gheorghe Tătărescu. Cu privire la *Viitorul,* care se arată că s-ar putea să nu mai apară dată fiind atitudinea avută de cenzură, în urma intervenţiei sovietice, aceasta constituie încă o problemă vie, în discuţia cercurilor liberale. Şedinţa delegaţiei permanente a demonstrat existenţa unei stări de spirit favorabilă reconstruirii vechii forţe liberale, cu revenirea domnului Tătărescu. Frământările din această cauză sunt profunde."[38]

Exprimându-şi poziţia faţă de presiunile făcute de comunişti în vederea schimbării guvernului pentru mărirea ponderii lor în Executiv, Bebe Brătianu a ţinut să afirme, potrivit unei note informative din 3 octombrie 1944[39], că liberalii preferă să treacă în opoziţie decât să facă jocul partidului comunist. În acest sens, plecarea lui Dinu Brătianu la Florica, după o discuţie cu regele Mihai în care şi-a precizat poziţia, trebuie interpretată ca fiind ultimul cuvânt în privinţa lărgirii bazei guvernului prin cooptarea grupărilor lui Mihail Ralea şi Gheorghe Tătărescu. Totodată, Bebe Brătianu şi-a exprimat convingerea că extrema stângă nu era capabilă să preia singură „răspunderea situaţiei politice".

Reacţionând la ofensiva comuniştilor, Bebe Brătianu, devenit secretar general al Partidului Naţional Liberal, a convocat o parte a liderilor partidului pentru a identifica soluţiile de contracarare a metodelor extremei stângi. S-a hotărât[40] să se formeze un grup care să lucreze la programul muncitoresc al partidului şi chiar să fie elaborat un proiect de lege, pe care Dinu Brătianu să-l prezinte guvernului, privind construirea de imobile ieftine pentru muncitori. Alte puncte de pe ordinea de zi au atins problemele sinistraţilor, a salariilor şi a aprovizionărilor pentru iarnă. De asemenea, Partidul Naţional Liberal a adoptat şi o declaraţie oficială în legătură cu criza de guvern[41].

Întrucât tensiunea din cadrul Blocului Naţional Democrat, care nu mai exista decât în teorie, atinsese punctul maxim, la 30 octombrie 1944, premierul Constantin Sănătescu a prezentat şefilor celor patru partide din Bloc o nouă formulă, în care Frontul Naţional Democrat ar fi deţinut 6 ministere şi 3 subsecretariate, Partidul Naţional-Ţărănesc 5 plus 2, iar Partidului Naţional Liberal i-ar fi revenit 4 ministere (Finanţe, Sănătate, Producţie de Război şi Cooperaţie) şi 3 subsecretariate (Educaţia Naţională, Economia Naţională şi Interne, Siguranţa Statului). Dinu Brătianu, Iuliu Maniu, Constantin Titel Petrescu şi Lucreţiu Pătrăşcanu ar fi trebuit să rămână pe mai departe miniştri fără portofoliu[42].

În cele din urmă a fost nevoie de intervenţia reprezentantului Uniunii Sovietice în Comisia Aliată (Sovietică) de Control, generalul Vinogradov. La 2 noiembrie acesta i-a înmânat premierului român o scrisoare în care acuza neîndeplinirea condiţiilor de armistiţiu şi cerea redresarea situaţiei. Reacţionând prompt, regele Mihai l-a numit, la 4 noiembrie, tot pe generalul Constantin Sănătescu în fruntea Consiliului de Miniştri[43], care se baza pe o formulă politică ce includea Partidul

Naţional Liberal, Partidul Naţional-Ţărănesc şi Frontul Naţional Democrat[44]. Din nefericire, n-a fost vorba decât despre o scurtă pauză în suita disputelor dintre Partidul Naţional Liberal, Partidul Naţional-Ţărănesc şi Frontul Naţional Democrat.

Astfel, după nici o lună, clasa politică era din nou conectată la o criză de guvern. După o şedinţă agitată, la 2 decembrie, generalul Constantin Sănătescu şi-a prezentat demisia în faţa regelui, în după-amiaza aceleiaşi zile suveranul primindu-i în audienţă pe Dinu Brătianu, Lucreţiu Pătrăşcanu, Constantin-Titel Petrescu, Iuliu Maniu şi pe generalul Nicolae Rădescu, căruia i-a încredinţat sarcina de a forma noul Cabinet[45]. După câteva runde de negocieri, la 6 decembrie 1944 regele aproba lista programului Rădescu, a cărui structură rămânea, în linii generale asemănătoare cu a precedentului Consiliu. Liberalii erau reprezentaţi prin Bebe Brătianu (Producţia de Război), Mihai Romniceanu (Finanţe), prof. dr. D. Danielopol (Sănătate şi Asistenţă Socială) şi Gheorghe Fotino (Cooperaţie), cărora li se adăugau trei subsecretari de stat[46].

Partidul Naţional Liberal se găsea într-o poziţie oarecum stranie: se afla la guvernare, dar ziarul „Viitorul" era suspendat de cenzură. Suspendarea oficiosului P.N.L. s-a datorat atitudinii tranşant anticomuniste şi voalat antisovietice pe care acesta o adoptase[47] încă de la reapariţia acestuia, la 27 august 1944, sub direcţia lui Mihai Fărcaşanu, în acelaşi timp preşedintele Tineretului Liberal din întreaga ţară. „Mi se pare straniu când văd unele idei care circulă astăzi, idei care se afişează ca democratice şi care închid în ele germenele unei viitoare idei antidemocratice", scria Fărcăşanu în „Viitorul", la 10 septembrie 1944. Tot el, referindu-se la condiţiile grele impuse de sovietici României în Convenţia de armistiţiu, din 12 septembrie 1944, scrie în „Viitorul": „Să fim gata a primi şi acest pahar al lungului şir de tragedii româneşti", dar „să nu îngăduim ca suferinţa noastră să fie transformată în instrument contra libertăţii şi independenţei"[48]. În sfârşit, directorul ziarului „Viitorul", urmărind să-şi încurajeze cititorii, la finele anului 1944, îi îndemna să aştepte „cu încredere victoria finală a ideilor de libertate, de viaţă autonomă a popoarelor, de înfrăţire europeană, fiindcă peste greutatea vremurilor de astăzi va veni şi ceasul de realizări al umanităţii. Atunci Europa îşi va regăsi sufletul pierdut iar ţara noastră va intra din nou într-o comunitate în care s-a simţit şi se simte solidară"[49]. Speranţele lui Mihai Fărcaşanu din 1944 s-au împlinit până la urmă dar după aproape o jumătate de veac, timp în care tăvălugul totalitar comunist a anihilat în temniţe şi lagăre de muncă forţată, o mare parte a elitei societăţii româneşti şi a urmărit spălarea creierelor noilor generaţii prin intoxicări ideologice, folosind în acest cop şcoala, universităţile şi mass media.

Mâna dreaptă a lui Mihai Fărcăşanu la „Viitorul" a fost Ion Zurescu. Datorită articolelor sale din menţionatul ziar, ulterior din "Liberalul", şi a întregii sale activităţi liberale şi anticomuniste, Ion Zurescu a fost arestat în mai multe rânduri(1949-1953) iar în 1958 a fost condamnat la 20 ani muncă silnică şi încarcerat în închisoarea de la Galaţi unde, după un an de zile a încetat din viaţă[50].

Suspendarea de către cenzura sovietică a ziarului „Viitorul", la începutul anului 1945, a îngreunat în mare măsură comunicarea conducerii centrale a P.N.L. cu liberalii şi simpatizanţii acestora din ţară şi a condus totodată la slăbirea unor organizaţii teritoriale, mai ales în judeţele în care susţinătorii lui Gheorghe Tătărescu erau mai puternici. Oricum, existau regiuni întregi unde P.N.L.[51] avea mulţi aderenţi, iar aserţiunea potrivit căreia între 1944-1947 liberalii conduşi de Dinu Brătianu s-ar fi aflat la „remorca Partidului Naţional Ţărănesc" nu se susţine[52].

Principalul argument al faptului că liberalii nu s-au limitat în a-i seconda pe naţional-ţărănişti îl constituie discuţiile din cadrul Comisiei pentru reforma agrară, înfiinţată de generalul Nicolae Rădulescu. După discursul preşedintelui Dinu Brătianu, în care acesta a susţinut că P.N.L. nu găsea oportună o reformă agrară până la terminarea războiului, ministrul agriculturii, Ioan Hudiţă (Partidului Naţional-Ţărănesc) avea să declare că P.N.L. "este singurul care rămâne potrivnic reformei agrare"[53]. Logica lui Dinu Brătianu, asemănătoare cu cea a premierului Rădescu, se baza pe faptul că un act de o asemenea importanţă trebuia pregătit temeinic, iar o împărţire a pământului în timp ce principalii îndreptăţiţi, soldaţii, erau departe de casă putea genera situaţii conflictuale.

Scurta perioadă în care a funcţionat guvernul prezidat de generalul Nicolae Rădescu este marcată de o intensificare a acţiunii comuniştilor în vederea preluării puterii: o violentă şi vulgară campanie de presă, prin intermediul ziarelor „Scânteia" şi „România Liberă", împotriva P.N.L. şi P.N.Ţ.; întruniri şi demonstraţii pe străzi ale Frontului Naţional Democrat (F.N.D.), care se constituise încă din septembrie 1944, la iniţiativa comuniştilor, reunind în afara Partidului Comunist şi a Partidului Social-Democrat, „Sindicatele Unite", Frontul Plugarilor, Uniunea Patrioţilor, Madosz-ul (Uniunea Muncitorilor Maghiari), toate aceste formaţiuni fiind conduse, de fapt, tot de comunişti, cu misiune specială în acest scop: luarea cu asalt a multor prefecturi de către grupuri înarmate şi înlocuirea prefecţilor numiţi de Guvern cu reprezentanţi ai F.N.D.[54]. Ţara întreagă ajunsese într-un adevărat haos, determinându-l pe generalul Rădescu să ţină celebrul său discurs, din 11 februarie 1945, la cinematograful ARO (în prezent Patria), prin care s-a angajat că va folosi toate mijloacele legale pentru restabilirea ordinii şi liniştii în România. Cu acest prilej s-au desfăşurat pe străzile centrale ale Capitalei demonstraţii de sprijinire a primului ministru, ale tineretului liberal şi naţional-ţărănist şi contra manifestaţiilor puse la cale de comunişti şi soldate cu acte de violenţă. „Să nu aveţi nici un pic de şovăială faţă de aceşti câini turbaţi, unde-i întâlniţi loviţi-i cu toată hotărârea, striviţi-i!" – i-a îndemnat Gheorghiu-Dej pe participanţii la mitingul F.N.D. din ziua următoare, referindu-se la liberali şi ţărănişti[55].

Era începutul acţiunii în forţă a comuniştilor de eliminare de la guvernare a liberalilor şi ţărăniştilor şi de instalare a unui guvern F.N.D., momentul de vârf al acestei campanii constituindu-l mitingul din 24 februarie şi încercarea

comuniştilor de a lua cu asalt clădirea Ministerului de Interne unde se afla generalul Rădescu, primind însă riposta jandarmilor[56]. Scenariul fusese conceput la Kremlin pentru a prilejui venirea la Bucureşti a lui A. I. Vâşinski, ministrul adjunct sovietic al Afacerilor Străine (27 februarie 1945) pentru a impune cu violenţă regelui Mihai demiterea generalului Rădescu şi investirea lui Petru Groza cu formarea unui nou cabinet[57]. De altfel şi includerea în viitorul guvern a lui Gheorghe Tătărăscu şi a unor partizani ai acestuia tot la Moscova se decisese, în speranţa inducerii în eroare a marilor puteri aliate din Occident, în sensul că la Bucureşti avea loc schimbarea unui guvern de „uniune naţională" cu un altul de aceeaşi factură din care nu lipseau miniştri liberali. „Sunt păreri din *locuri foarte competente* (sublinierea aparţine redacţiei) care ne indică de a-l apropia pe Tătărescu, de a nu-l respinge", susţinuse Gheorghiu-Dej în şedinţa din 31 ianuarie 1945 a Consiliului F.N.D., care a avut la ordinea de zi pregătirea acţiunilor de răsturnare a guvernului Rădescu. Această şedinţă avusese loc doar la câteva zile după reîntoarcerea lui Gheorghiu Dej de la Moscova unde fusese uns de Stalin secretar general al P.C. din România. La fel de semnificativ este faptul că tocmai Vasile Luca şi Ana Pauker au pledat, cu prilejul aceleiaşi şedinţe, pentru atragerea lui Tătărescu, în timp ce socialiştii Ştefan Voitec şi Lothar Rădăceanu, neavizaţi, au încercat să se opună, considerându-l „mai mult decât o canalie". „Noi nu trebuie să ne speriem de ceea ce a fost Tătărescu. Noi ştim cine a fost. Dar, dacă cu Tătărescu putem sparge Partidul Liberal [...] atunci să tratăm cu el [...]. Şi linia lui Tătărescu o putem combate mâine. Îl putem şi aresta dacă încearcă să danseze în altă parte", a replicat Vasile Luca menţionatelor obiecţii ale lui Voitec şi Rădăceanu[58].

Faptul că intrarea lui Tătărescu şi a unora dintre apropiaţii săi în preconizatul guvern Petru Groza fusese o iniţiativă sovietică este dovedit şi de conţinutul întrevederii de la Bucureşti, din ziua de 1 martie 1945, dintre reprezentantul misiunii britanice, Marforibanks (în lipsa lui Le Rougetel) cu Vâşinski. În urma discuţiilor purtate, diplomatul britanic a transmis la Foreign Office următoarele: „Un guvern F.N.D. ar putea să includă de asemenea şi membri ai altor partide politice, ca de exemplu Naţional Liberal şi Naţional-Ţărănesc şi l-a exclus pe Maniu. El (A. I. Vâşinski) a menţionat numele lui Ralea şi Tătărescu. L-am întrebat dacă ştia că dl. Tătărescu era un fost membru al unui guvern progerman. D. Vâşinski a replicat că trecutul lui fusese luat în consideraţie şi că el nu fusese un sprijinitor al Germaniei. Am exprimat opinia că oricine, în vreun fel legat de activităţi progermane, nu era un membru potrivit pentru guvernul român de acum. Dl. Vâşinski a răspuns că Tătărescu era un prieten intim al lui Gafencu, care era un probritanic şi un prorus bine ştiut"[59].

În faţa extraordinarelor presiuni pe care le executa Vâşinski, precum şi a haosului şi demonstraţiilor de stradă orchestrate de F.N.D., regele Mihai a solicitat, la 4 martie, sfatul venerabililor oameni politici Dinu Brătianu şi Iuliu Maniu. După o trecere în revistă a situaţiei, cei doi l-au sfătuit pe suveran să se

adreseze Aliaţilor[60]. În paralel regele Mihai încerca să obţină timp, asigurându-l pe Groza că „el consideră guvernul Groza drept unicul posibil, dar nu poate să ocolească partidele istorice"[61]. La 5 martie, monarhul i-a propus lui Petru Groza o formulă în care Frontul Naţional Democrat să deţină jumătate din mandate, iar Partidul Naţional Liberal (Dinu Brătianu) şi Partidul Naţional-Ţărănesc cealaltă, dar a fost refuzat pe un ton ferm: „Sau guvern F.N.D., sau deloc!"[62].

Pus în postura de a alege între o abdicare aproape certă şi acceptarea guvernului Groza, regele Mihai a ales a doua variantă. În consecinţă, în seara de 6 martie 1945, guvernul prezidat de Petru Groza a depus jurământul în faţa suveranului. Din noul cabinet făceau parte trei liberali tătărăscani: Gheorghe Tătărescu, în calitate de vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri şi ministru al Afacerilor Străine, Dumitru Alimănişteanu (Finanţe) şi Petre Bejan (Industrie şi Comerţ). Posturile cheie în Guvern le deţineau evident comuniştii, cu scopul începerii procesului de sovietizare a României: Teohari Georgescu (Interne), Gh. Gheorghiu-Dej (Comunicaţii) şi C. Vasiliu-Răşcanu, un general vândut comuniştilor încă din 1944 (Apărarea Naţională). Restul ministerelor au fost repartizate social-democraţilor, care de la bun început cochetaseră cu comuniştii (Ştefan Voitec, Lothar Rădăceanu şi Tudor Ionescu) şi formaţiunilor satelit ale Partidului Comunist din cadrul F.N.D. Tătărăscanilor li s-au mai repartizat şi trei subsecretariate de stat. „De ieri seară avem în ţară primul guvern de stânga. Petru Groza prezidează noua formaţiune ministerială şi, pentru că nici de data asta elementul surpriză să nu lipsească în politica noastră, Tătărescu reapare nu numai ca vicepreşedinte dar şi la Ministerul de Externe! Această înviere mi-a amintit de interesul deosebit de îngrijorător pe care ruşii îl arătau vara trecută pentru dânsul", observa de la Stockholm, la 7 martie 1945, diplomatul Gheorghe I. Duca, fiul fostului premier şi preşedinte al Partidului Naţional Liberal[63].

Interesant este şi faptul, surprins în raportul misiunii britanice din România, trimis Foreign Office-ului, la 10 martie 1945[64] că, în timp ce Iuliu Maniu îl sfătuise pe rege să nu accepte guvernul Groza, indiferent de risc, Dinu Brătianu a adoptat o atitudine maleabilă. Şeful liberalilor l-a sfătuit pe suveran să nu pună în pericol Dinastia, convins fiind că Petru Groza nu va putea gestiona mult timp criza economică şi politică din ţară.

După 6 martie 1945, Partidul Naţional Liberal condus de Dinu Brătianu trece aşadar în opoziţie, în schimb fracţiunea liberală condusă de Gheorghe Tătărescu ocupă poziţii importante în Guvern.

Chiar în ziua următoare instalării guvernului Petru Groza a avut loc o întâlnire secretă între o delegaţie a P.C. din România, în frunte cu Ana Pauker şi una a P.C. al Uniunii Sovietice, condusă de Evgheni Suhalov. Tema discuţiei a fost comunizarea României, conform unui plan pe trei ani, pregătit de Gheorghi Dimitrov la ordinul lui Stalin, urmat de alte două pe cinci ani, de implementare a instituţiilor comuniste. Conform unui raport confidenţial, expediat la Washington de un agent al Oficiului de Servicii Strategice (azi C.I.A.), „sursa nu a putut

obţine un exemplar, dar dă punctele importante ale planului de 3 ani din memorie: a) Desăvârşirea reformei agrare prin confiscarea marilor moşii şi ruinarea moşierilor; b) Desfiinţarea armatei în forma actuală şi crearea unei armate noi din diviziile «Tudor Vladimirescu» şi «Avram Iancu» (ultima încă în Rusia)* ca şi din toţi ofiţerii care activaseră acum pe teritoriul sovietic; c) Lichidarea tuturor băncilor prin atacuri împotriva Partidului Naţional Liberal, ai căror membri sunt proprietarii celor mai multe dintre ele; d) Micile gospodării ţărăneşti trebuie desfiinţate pentru a-i lipsi pe ţărani, mici proprietari de pământ, de maşini şi vite. Aceasta va deschide calea spre absorbirea lor în sistemul colectivist; e) Abdicarea regelui şi exilarea familiei regale; f) Suprimarea treptată a firmelor de import-export care fac afaceri cu SUA, Marea Britanie şi îndreptarea exportului României spre Uniunea Sovietică şi ţările de sub dominaţie sovietică; f) Suprimarea partidelor istorice prin arestarea, uciderea şi răpirea membrilor lor; h) Crearea unei organizaţii de poliţie, întemeiată pe o «miliţie populară» de tipul NKVD; j) Îndreptarea populaţiei rurale spre industrie, dezvoltarea întreprinderilor de industrie în România; h) Nici unui străin, cu excepţia celor din ţările aflate sub influenţă sovietică, nu i se va permite intrarea în România"[65]. În evaluarea acestui raport, analiştii de la Centrul de Servicii Strategice al SUA s-au îndoit de veridicitatea şi, mai ales, de punerea în aplicare a acestui plan[66]. Evenimentele ulterioare din România aveau să-i contrazică, planul fiind pus în aplicare punct cu punct de către comunişti.

3. Condiţiile apariţiei Partidului Naţional Liberal – Tătărescu

După cum s-a menţionat deja, Gheorghe Tătărescu se confrunta după 23 august 1944 cu o dublă problemă: cea a carierei şi a rolului său politic şi cea a siguranţei personale. Date fiind relaţiile încordate cu Dinu Brătianu şi adversitatea declarată a lui Iuliu Maniu, ambele temeri erau justificate[67]. Cum între Dinu Brătianu şi Gheorghe Tătărescu nu s-a ajuns la împăcare, la 2 octombrie 1944, fostul premier din anii 1934-1937 i-a adresat preşedintelui Partidului Naţional Liberal o scrisoare în care sublinia că nu doreşte să preia şefia partidului. În schimb, el cerea ca, în plan intern „partidul liberal să devină, potrivit tradiţiilor lui de libertate şi dreptate socială, portstindardul marilor reforme, care vor sta la baza reorganizării României de mâine", iar în cel extern „să accepte propunerea ce trebuie făcută Uniunii Sovietice, pentru un pact de prietenie, de asistenţă mutuală şi de colaborare permanentă, încadrat în acordurile internaţionale ce se vor încheia la Conferinţa Păcii"[68].

* A doua divizie va sosi în ţară spre sfârşitul lunii iulie 1945 purtând însă numele de „Horia, Cloşca şi Crişan".

Fiind convins că nu va primi un răspuns de la Dinu Brătianu, Gheorghe Tătărescu a trecut la măsuri concrete vizând atragerea unor cadre din teritoriu de partea sa, utilizând pentru aceasta şi presa. Încă la 4 octombrie 1944, serviciile secrete aveau informaţii că se pregătea apariţia ziarului „Drapelul"[69], care va şi deveni de altfel oficiosul Partidului Naţional Liberal – Tătărescu.

Revenirea propriu-zisă în prim planul vieţii politice a lui Gheorghe Tătărescu s-a produs însă abia spre sfârşitul lui decembrie 1944. După ce a ţinut un discurs la Giurgiu, la 17 decembrie, care a produs „panică" între aderenţii lui Dinu Brătianu[70], la 19 decembrie a apărut Manifestul-program al Partidului Naţional Liberal – Tătărescu[71]. Momentul semnifică scindarea oficială a mişcării liberale. Gheorghe Tătărescu a ales cu dibăcie data trecerii la acţiune, fiind evident că nici generalul Rădescu nu va reuşi să-şi impună programul de guvernare şi că poziţia lui Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu era tot mai şubredă sub presiunea sovietică şi a extremei stânga. Erau infirmate astfel pronosticurile lui Gheorghe Brătianu care declara, la 23 decembrie 1944, că acţiunea lui Tătărescu „este de natură oportunistă şi nu va avea nici un succes", căci „desfăşurarea apropiată a evenimentelor politice va situa acţiunea domnului Tătărescu la periferia vieţii noastre politice". „Domnul Tătărescu – continua Gheorghe Brătianu – va putea desigur să joace un rol, însă numai la remorca unor alte grupări. Foarte curând, toţi liberalii se vor convinge de calitatea acţiunii domnului Tătărescu"[72].

Desigur, prezenţa Partidului Naţional Liberal – Tătărescu în viaţa politică nu putea trece neobservată. În numele Partidului Naţional-Ţărănesc, Virgil Solomon a cerut chiar arestarea lui Gheorghe Tătărescu cu prilejul şedinţei Consiliului de Miniştri din 29 ianuarie 1945, motivând că era un element care a contribuit la instaurarea dictaturii în România şi la desprinderea ţării din cadrul alianţelor tradiţionale[73]. În schimb, comuniştii doreau să exploateze tensiunile dintre liberali atrăgându-l pe fostul premier în tabăra lor. În această privinţă declaraţiile pe care le făcuse Gheorghe Gheorghiu-Dej la şedinţa Consiliului Frontului Naţional Democrat, din 31 decembrie 1945, este tranşantă: „... Tătărescu este gata să intre în FND, aşteptând să i se fixeze ziua, să avem o discuţie cu dânsul, să stabilim relaţiile oficiale cu dânsul. A precizat că este gata să facă declaraţii scrise în presă, să înceapă campania. În sfârşit, este gată să participe într-un guvern Naţional Democrat, cu condiţia că nu poate să facă parte dintr-un guvern în care să fie şi Iuliu Maniu"[74].

Într-adevăr, până la criza de la sfârşitul lui februarie 1945, Partidul Naţional Liberal – Tătărescu s-a manifestat tot mai activ, mai ales la nivelul conducerii centrale. N-au lipsit nici succesele în teritoriu, înregistrate în dauna Partidului Naţional Liberal – Brătianu, cum s-a întâmplat la Iaşi, unde foştii prefecţi liberali Eduard Lăzărescu şi Teodor Zipa au trecut la FND[75]. De asemenea, la 25 februarie 1945, cu prilejul unui miting desfăşurat la Ploieşti, Petru Bejan a anunţat adeziunea grupului iorghist condus de Petru Topa la tătărăscieni[76].

Privit din perspectivă istorică, actul lui Gheorghe Tătărescu din 6 martie 1945 apare ca un serviciu pe care el l-a făcut pentru extrema stângă, care avea

nevoie de oameni politici burghezi cunoscuţi pentru a-i folosi şi pentru a-şi masca drumul spre instaurarea dictaturii proletariatului. Desigur, Tătărescu a reuşit, pentru moment, să se pună la adăpost în faţa ameninţărilor lui Iuliu Maniu şi să dea o lovitură importantă aripii rivale liberale condusă de Dinu Brătianu. Satisfacţia nu va fi de lungă durată, iar soarta pe care comuniştii au rezervat-o liberalilor, fie ei dinişti sau guţişti, n-a diferit.

4. Opoziţia Partidului Naţional Liberal – Brătianu faţă de comunizarea ţării

După ce a trecut în opoziţie, Partidul Naţional Liberal – Brătianu a fost supus unor puternice presiuni venite din partea puterii. Fără a dispune de-a lungul anului 1945 de un organ de presă, de dreptul de a organiza manifestaţii şi întruniri publice, liberalii şi-au manifestat, totuşi, de câte ori au avut posibilitatea, dezacordul faţă de metodele folosite de noua putere. Ar fi de remarcat faptul că, la 22 martie 1945, Dinu Brătianu a adresat un memoriu lui Petru Groza în care îşi afirma disponibilitatea pentru o opoziţie constructivă, justificând şi neparticiparea la constituirea guvernului de la 6 martie. Era vorba, în principal, de faptul că Partidul Naţional Liberal nu putea să apară într-o coaliţie pe ale cărei acţiuni nu le mai poate influenţa pentru că unele formaţiuni îşi aplicau programul direct pe teren, fără a ţine seama de Consiliul de Miniştri[77].

Adaptându-se la noile condiţii, Partidul Naţional Liberal – Brătianu şi-a concentrat resursele în discuţii şi analize la Centrul de Studii, în timp ce tineretul liberal a constituit aripa dinamică. De exemplu, în şedinţa din 12 aprilie 1945 a Cercului de Studii Liberale, sub conducerea lui Bebe Brătianu s-au întrunit inginerii membri în AGIR. Ei au analizat condiţiile armistiţiului, concluzionând că acestea nu vor putea fi îndeplinite[78]. În toamnă, la sediul din strada C.A. Rosetti nr. 37, Cercul s-a redeschis cu o conferinţă de înaltă ţinută a profesorului Gheorghe Brătianu[79].

Cu prilejul unei întruniri a tineretului Partidului Naţional Liberal, la 20 iulie 1945, preşedintele Dinu Brătianu a ţinut un discurs în care a făcut, între altele, un sumar bilanţ al guvernării Groza: „S-au împlinit patru luni de când acest guvern a preluat conducerea şi situaţia României este mai rea ca oricând. În administraţie e anarhie, în viaţa economică – haos, iar lipsa de prestigiu, de preocupare pentru interesele ţării ca şi lipsa de seriozitate în afacerile externe, deschid calea foametei cu toate urmările ei, în interior cât şi în exterior"[80].

Comentând evenimentul, Roy Melbourne informa Departamentul de Stat, la 22 iulie, că la adunarea tineretului liberal au fost peste 700 de participanţi, iar după cuvântarea lui Dinu Brătianu s-a mers în Piaţa Palatului unde au manifestat pentru „Rege, Brătianu, Maniu şi libertate şi au defilat pe străzi în aplauzele spec-

tatorilor". Finalul însă a aparţinut echipelor de şoc comuniste, venite la locul de dispersare a manifestaţiei în camioane ale Armatei Roşii, după o scurtă încăierare 32 de tineri liberali fiind arestaţi şi alţi doi răniţi[81].

Starea tensionată s-a prelungit şi, la 22 iulie, au avut loc noi incidente în faţa sediului Partidului Naţional Liberal. La un miting desfăşurat în prezenţa a 500 de persoane[82], în prezenţa lui Dinu Brătianu, Mihail Romniceanu, Gheorghe Fotino şi dr. D. Danielopol, zona a fost înconjurată de jandarmi, iar în clădire a intrat un grup mixt format din jandarmi români şi trupe NKVD, urmate de un batalion de ostaşi români care căutau „legionari ascunşi"[83]. Din nou, 40 de persoane au fost reţinute, ele fiind eliberate spre seară după intervenţia personală a lui Dinu Brătianu.

Pe acest fond de escaladare a violenţelor, preşedintele Partidului Naţional Liberal a adresat un memoriu, la 25 iulie, reprezentanţilor Marilor Puteri întruniţi la Potsdam (17 iulie-2 august). Din acest aspru rechizitoriu la adresa metodelor de guvernare comunistă, care nu a putut fi publicat în România din cauza cenzurii, reţinem cele mai importante pasaje: „... Odată înscăunat, guvernul prezidat de domnul dr. Petru Groza, sub cuvânt că starea de război continuă, a luat grave măsuri restrictive ale libertăţilor publice, suprimând libertatea presei, a cuvântului, a întrunirilor şi instituind un regim de asuprire, de uniformizare, de dirijare a tuturor manifestărilor vieţii publice, cu metode ce nu se deosebesc întru nimic de cele dictatoriale, practicate înainte de 23 august 1944... Partidul Naţional Liberal se adresează azi şefilor Naţiunilor Aliate cerându-le, în virtutea principiilor democrate solemn proclamate în Conferinţa de la Yalta:

– Înlăturarea regimului dictatorial din România.
– Restabilirea libertăţilor publice pentru toţi, de vreme ce a dispărut primejdia fascismului şi a hitlerismului.
– Suprimarea cenzurii, cu o singură restricţie, aceea a controlului presiunilor militare şi diplomatice privind Naţiunile Unite.
– Un guvern provizoriu având încrederea tuturor partidelor politice, care să pregătească o consultare liberă a maselor populare, cu garanţii serioase de independenţă, de imparţialitate şi de siguranţă a avutului obştesc"[84].

Între timp, mai precis la 29 iulie 1945, fusese arestată Adriana Georgescu, fosta şefă de cabinet a generalului N. Rădescu şi membră a Tineretului Liberal. Împreună cu Remus Ţeţu, fost coleg de facultate şi tot liberal, Adriana Georgescu organizase un grup de tineri care răspândiseră în Bucureşti manifeste anticomuniste, semnate „T", prima literă a cuvântului „tineret". Timp de o lună de zile ea a fost bătută bestial şi chiar torturată, ca de altfel şi Remus Ţeţu, de un grup de anchetatori în frunte cu Alexandru Nikolski (alias Boris Grünberg), în încercarea, până la urmă nereuşită, de a-i smulge declaraţii privind implicarea generalului Rădescu şi a liderilor P.N.L. şi P.N.Ţ., Dinu Brătianu şi Iuliu Maniu, în acţiuni teroriste cu scopul răsturnării guvernului Petru Groza[85].

Procesul intentat aşa-ziselor organizaţii „T" şi „Tinerimea Liberă", aceasta din urmă condusă de Mircea Ştefanovici, a fost prima înscenare juridică cu caracter politic instrumentată de comunişti şi puternic mediatizată. Conform comentariilor din „Scânteia", în stilu-i caracteristic, ambele organizaţii se aflau sub comanda „sceleratului Rădescu" şi împreună „pregăteau un mare masacru, un carnagiu care ar fi întrecut cu mult pe cele cunoscute din organizaţia Garda de Fier"[86]. Procesul s-a judecat între 10 şi 13 septembrie 1945, deci într-o perioadă de maximă tensiune politică, rămasă în istorie sub denumirea de „greva regală". În fruntea completului de judecată din cadrul Secţiei IV a Curţii Marţiale s-a aflat sinistrul colonel şi viitor general Alexandru Petrescu, fost director al penitenciarelor din timpul regimului Antonescu, ceea ce l-a determinat pe Le Rougetel, şeful misiunii britanice la Bucureşti, să comenteze, într-un raport diplomatic că „acuzaţiile ce pot fi aduse împotriva lui vor fi revizuite în lumina în care va conduce acest proces"[87].

Toate acuzaţiile procurorului nu au putut fi probate. Au pledat 32 de avocaţi, iar celebrul profesor Istrate Micescu, deoarece nu s-a putut număra printre aceştia, fiind deja radiat din barou şi exclus din rândul cadrelor universitare ale Facultăţii de Drept, s-a prezentat doar în calitate de martor al apărării[88]. Totuşi, toţi cei aflaţi în boxa acuzaţilor au fost condamnaţi la pedepse variind între 7 ani închisoare (Remus Ţeţu) şi o lună[89]. Adriana Georgescu a primit o pedeapsă de 4 ani închisoare. Graţiată de rege în aprilie 1947, rearestată în luna iulie a aceluiaşi an, Adriana Georgescu a reuşit să evadeze, cu complicitatea unor poliţişti din vechea gardă şi încă în funcţie, iar în august 1948 să se refugieze în Occident[90].

Declanşarea amintitei „greve regale" în august 1945, în urma semnalelor pe care regele Mihai le-a primit din partea puterilor anglo-saxone[91] a contribuit la creşterea tensiunii politice de la Bucureşti. Liderii opoziţiei, Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu, secondaţi de Constantin-Titel Petrescu care începuse o politică de distanţare faţă de comunişti, au fost primiţi la 10 august de către suveran, prezentându-şi doleanţele, respectiv schimbarea guvernului Groza. Din nefericire, susţinut ferm de către sovietici, Petru Groza a refuzat să demisioneze, încălcând grav un prerogativ constituţional al monarhului: acela de a demite un guvern nereprezentativ. Din aceste motive, regele Mihai a refuzat să participe la sărbătorirea unui an de la actul de la 23 august 1944 şi s-a retras la Sinaia, refuzând orice contact cu Cabinetul.

După eşuarea Conferinţei de la Londra, din septembrie 1945, atunci când Statele Unite, Marea Britanie şi URSS n-au ajuns la o înţelegere în privinţa soluţionării crizei politice din România, situaţia la Bucureşti a devenit tot mai confuză. Pe de o parte, guvernul continua să ducă o politică dură în raport cu opoziţia care, la rândul ei, nu ceda în faţa presiunilor. S-a ajuns la momentul 8 noiembrie 1945: cea mai mare manifestaţie anticomunistă din Europa de Est de la încetarea războiului. Prilejuită de sărbătorirea zilei onomastice a regelui, demonstraţia a fost o dovadă a impopularităţii guvernului dar şi a entuziasmului tineretului îndeosebi, cel liberal având un rol bine determinat la 8 noiembrie[92]. Partea

dinamică a tinerilor liberali a constituit-o, cu acel prilej dar şi cu ocazia altor marşuri şi demonstraţii de stradă, organizaţia studenţească,în frunte cu Radu Câmpeanu.

Miile de manifestanţi au fost înconjuraţi de echipe de şoc care au intervenit cu o brutalitate deosebită, fiind înregistraţi morţi, răniţi şi foarte numeroase arestări, între care şi liderul liberal Vintilă V. Brătianu[93]. La conferinţa de presă organizată de ministrul comunist de interne Teohari Georgescu, întreaga răspundere a fost aruncată pe seama Partidului Naţional-Ţărănesc şi a Partidului Naţional Liberal, amintindu-se că Nicolae Penescu şi Bebe Brătianu fuseseră avertizaţi încă din 6 noiembrie. S-a precizat că s-au înregistrat 11 morţi şi 300 de arestări[94]. Aceleaşi acuze la adresa opoziţiei au fost reluate şi în Comunicatul oficial al Ministerului de Interne[95]. Totodată, din toată ţara soseau telegrame regizate prin care populaţia cerea regelui condamnarea lui Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu, „cioclii poporului român", solidarizându-se desigur cu „marele patriot" Groza[96]. În tot acest timp, liberalii şi naţional ţărăniştii nu aveau nici un instrument mass media prin care să-şi exprime punctul de vedere şi să demonteze minciunile puterii.

Manifestaţii, evident de mai mici proporţii, au avut loc şi în provincie, ca de exemplu la Ploieşti, în primele rânduri ale liberalilor aflându-se tânărul avocat Mircea Ionescu-Quintus care, în urma acestei acţiuni, a fost arestat.

Unul din efectele manifestaţiilor din 8 noiembrie 1945 de la Bucureşti a fost acela că se aştepta arestarea lui Dinu Brătianu şi Iuliu Maniu. Chestionat pe această temă, liderul comunist Alexandru Moghioroş preciza în faţa activului de partid din regionala Banat, la 12 noiembrie 1945: „Deocamdată cu Maniu şi Brătianu nu e nimic, nu sunt arestaţi. Ca să ajungem la arestarea lor trebuie în primul rând politiceşte să-i izolăm de la mase, ca oamenii să-i părăsească şi să ia atitudine împotriva lor. Ei vor fi arestaţi când lupta politică va ajunge la culme"[97]... De remarcat că profeţiile lui Moghioroş s-au îndeplinit, scenariul preconizat de el fiind urmat întocmai.

Pentru moment însă, în tabăra opoziţiei faptul că Statele Unite şi Anglia nu cedaseră încă în privinţa recunoaşterii guvernului Groza şi, mai ales, misiunea ziaristului american Mark Ethridge mai ofereau motive de optimism. Trimis în România de către preşedintele Harry Truman, pentru a întocmi un raport confidenţial asupra situaţiei reale din ţară, Ethridge a avut la Bucureşti întâlniri cu reprezentanţi de seamă ai vieţii politice, fie ei de la putere sau din opoziţie. Bineînţeles, de pe agenda lui Ethridge nu puteau lipsi liderii Partidului Naţional Liberal – Brătianu pe care i-a întâlnit la 25 noiembrie.

La întrevederea cu preşedintele Dinu Brătianu, Mark Ethridge a primit câteva documente care sintetizau punctul de vedere al Partidului Naţional Liberal faţă de problemele politice majore din România[98]. În plus, Dinu Brătianu a subliniat că în ultimii ani s-au succedat trei dictaturi: Carol al II-lea, Antonescu şi Petru Groza. Referindu-se la maniera în care a fost impus guvernul de la 6 martie 1945, Brătianu a arătat că el l-a sfătuit pe Mihai să accepte în ultimă instanţă

formula în speranţa că va apărea o ocazie pentru a-l schimba ulterior pe Groza. Totuşi, Dinu Brătianu era convins că până la retragerea trupelor sovietice din România nu poate fi vorba de guvern reprezentativ sau de alegeri libere.

La rândul său, secretarul general al Partidului Naţional Liberal, Bebe Brătianu, a subliniat că întreaga politică internă e dominată de prezenţa ruşilor[99], în timp ce directorul Băncii Româneşti, Mihail Romniceanu, a prezentat date concrete privind spolierea economică a României de către Uniunea Sovietică[100]. Şi Romniceanu a susţinut că prezenţa trupelor sovietice este elementul esenţial în susţinerea guvernului şi a politicii promovate de Groza. În fine, dr. Constantin Angelescu a ţinut să amintească că speranţele românilor stăteau într-o intervenţie providenţială a preşedintelui american Truman[101].

Din nefericire, la Conferinţa de la Moscova din decembrie 1945, secretarul de stat american James Byrnes a consimţit la adoptarea unei soluţii cosmetice în privinţa crizei constituţionale din România. Guvernul Groza urma să fie recunoscut de către Marea Britanie şi Statele Unite în schimbul lărgirii componenţei sale prin cooptarea câte unui ministru fără portofoliu din partea Partidului Naţional Liberal şi a Partidului Naţional Ţărănesc. Formula de la Moscova dezavantaja opoziţia democratică din România şi slăbea poziţiile şi prestigiul regelui Mihai. În schimb, puterea de la Bucureşti avea toate motivele să jubileze. Cu prilejul şedinţei de guvern din 31 decembrie 1945, premierul Groza declara cu vădită satisfacţie în privinţa soluţiei identificate de Marile Puteri: „... Noi o primim, noi suntem perfect de acord cu această decizie... Noi trebuie să fim satisfăcuţi de acest mare succes, cu care se încheie anul care pleacă acum 1945...".

Ministrul de externe, Gheorghe Tătărescu, a intervenit pe aceeaşi tonalitate: „... Efectiv, conferinţa de la Moscova constituie un triumf – cuvântul nu este prea tare – al politicii sovietice pe plan internaţional şi un triumf al politicii româneşti pe plan naţional. Ceea ce se urmărea de către cercurile răuvoitoare viitorului patriei noastre a suferit, prin hotărârile luate la Moscova de reprezentanţii celor Trei Mari, un eşec lamentabil"[102].

Urmarea misiunii lui Andrei I. Vâşinski, Averell Harriman şi Archibald Clark Kerr la Bucureşti după întrevederile pe care cei trei le-au avut cu regele Mihai, Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu la 1 şi 2 ianuarie 1946, au fost desemnaţi miniştri fără portofoliu Emil Haţieganu (Partidul Naţional-Ţărănesc) şi Mihail Romniceanu (fostul ministru liberal de Finanţe). Trebuie subliniat faptul că Vâşinski a refuzat *de plano* candidaturile lui Dinu Brătianu şi Iuliu Maniu, iar la formula finală s-a ajuns după respingerea mai multor candidaţi[103].Perfect informat asupra situaţiei reale din România, A.Clark Kerr scrie următoarele lui Ernest Bevin, şeful diplomaţiei britanice, în raportul trimis privind misiunea îndeplinită la Bucureşti: „Nu pot să închei acest raport ,fără a spune un cuvânt despre rolul jucat în această tristă poveste de domnul Vâşinski, care în România şi-a dobândit porecla binemeritată de «V-3».El a făcut un oarecare efort pentru a ascunde de dl.Harriman şi de mine faptul că guvernul român a acţionat numai din ordinul lui, dar a fost limpede pentru noi, dintru început, că aceasta era situaţia.

Numai prin influența sa candidaturile d-lor Mihalache și Brătianu au fost respinse.În ciuda repetatelor sale declarații de sinceritate, este evident că el conduce România, întocmai ca o provincie a Uniunii Sovietice.[...] Am părăsit Bucureștiul așadar,cu un sentiment de tristețe și profund recunoscător că nu m-am născut în România"[104].

La 8 ianuarie 1946, în noua componență, guvernul Groza ținea o primă ședință[105], adoptând un comunicat prin care se anunța că prin cel mai scurt timp posibil vor fi ținute alegeri libere și corecte. În privința activității depuse de ministrul liberal Mihail Romniceanu, la fel ca și în cazul lui Emil Hațieganu, se cuvine demontată afirmația istoriografiei comuniste potrivit căreia cei doi ar fi fost figuri marginale chiar în propriile partide. De fapt, ei au depus un travaliu remarcabil în condițiile în care, de cele mai multe ori, aflau ordinea de zi a ședințelor de guvern la începerea acestora, cu toate că Mihail Romniceanu solicitase încă la 24 ianuarie 1946 să primească proiectele de lege cu cel puțin 48 de ore înainte de întrunirea Consiliului[106].

Oricum, revenirea Partidului Național Liberal și a Partidului Național Țărănesc în guvern și iminența alegerilor a condus la relaxarea situației politice din țară. Opoziția avea din nou dreptul să editeze ziare, să țină adunări și să facă propagandă. Evident, șicanele puterii, deși atenuate, se mențineau la cote importante. Astfel, Partidul Național Liberal a editat „Liberalul" de care s-au ocupat Asra Berkowitz, doctor în filozofie la Universitatea din Marburg. Însărcinarea venise din partea lui Bebe Brătianu ca urmare a faptului că Mihail Fărcășanu era urmărit de poliție[107].În noul oficios al P.N.L.s-au remarcat în mod deosebit articolele lui Ion Zurescu, Paul Dimitriu și Dan Amedeo Lăzărescu.

Pregătirea alegerilor a făcut obiectul preocupărilor principale pentru toate partidele românești încă din primăvara lui 1946. Pentru a-și coordona acțiunile cu național-țărăniștii, la 9 martie Dinu Brătianu s-a întâlnit cu Iuliu Maniu. Cei doi au trecut în revistă situația internă și internațională, hotărând să redacteze un protest către Aliați față de „silnicia actualului guvern". În nota serviciilor secrete din 13 martie, care sintetizează întâlnirea amintită, se arată că Maniu și Brătianu doreau să intervină pe lângă cele trei Mari Puteri pentru ușurarea „situației țării prin retragerea trupelor rusești". „Vorbind despre situația internațională – continua documentul – ambii șefi de partide au fost foarte pesimiști și au declarat că URSS nu numai că nu-și va retrage trupele, dar va continua să submineze ordinea în toate țările Europei și în special în Imperiul Britanic pentru a provoca revoluția comunistă"[108].

Pesimismul celor doi se baza pe trista experiență acumulată după 8 ianuarie 1946. De altfel, cu prilejul unei călătorii în nordul Moldovei, la Câmpulung, Dinu Brătianu declara în fața susținătorilor săi: „Mai gravă decât toate este anarhia morală. Dovada cea mai evidentă este locul pe care îl ocupă în guvern și în viața politică sub egida democrației domnul Gheorghe Tătărescu, sprijinitorul de ieri și de astăzi al sistemelor dictatoriale, care ia în deșert numele și steagul Partidului

Naţional Liberal, cu ale cărui idealuri şi metode politice nu are nimic în comun"[109].

În ciuda acestor remarci, în teritoriu diferenţa dintre cele două fracţiuni liberale nu era atât de evidentă. De multe ori, tătărăscienii îi criticau pe comunişti şi în multe rapoarte informative apare opinia că era greu să-i deosebeşti de brătienişti.

Deşi în rândurile opoziţiei democratice nu s-a ajuns la un cartel electoral între Partidul Naţional Liberal, Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Social Democrat Independent condus de Constantin-Titel Petrescu (desprins din tabăra comunistă în martie 1946), totuşi, de regulă, protestele înaintate guvernului sau Aliaţilor erau comune[110]. Aşa s-a întâmplat şi cu prilejul dezbaterilor tensionate privind legea electorală.

Rezervele exprimate de Mihail Romniceanu şi Emil Haţieganu faţă de proiectul propus de Lucreţiu Pătrăşcanu au fost prezentate în şedinţa guvernului din 21 iulie 1946. Principalele obiecţii ridicate de Mihail Romniceanu, în numele Partidului Naţional Liberal, nu au fost luate însă în consideraţie de guvern[111], nici la întâlnirea amintită, nici la cele din 5, 9 şi 11 iulie[112]. Astfel, cu toată opoziţia celor doi miniştri, la 11 iulie legea electorală a fost adoptată în varianta propusă de coaliţia aflată la putere[113]. Ultima speranţă a Partidului Naţional Liberal şi a celui Naţional Ţărănesc rămânea regele Mihai. Potrivit raportului trimis de Burton Berry către Departamentul de Stat, la 13 iulie[114], suveranul i-a primit întâi pe Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu. Aceştia au acuzat guvernul că pregăteşte o fraudă electorală de proporţii şi au cerut regelui să nu promulge legea în formula existentă. Apoi, au fost primiţi, la rândul lor, în audienţă Petru Groza, Gheorghe Tătărescu şi Lucreţiu Pătrăşcanu. Mihai a obţinut unele concesii din partea ministrului Justiţiei, dar când a cerut mai mult Pătrăşcanu i-a replicat că „dacă guvernul cedează mai mult înseamnă să dea naţiunea pe mâinile partidelor istorice, ceea ce nu va face niciodată. Am dat tot ce am putut". În aceste condiţii, regele a semnat legea electorală.

În „Liberalul", Dan Amedeo Lăzărescu, referindu-se la situaţia existentă în ţară şi la propaganda pe care o desfăşurau comuniştii, prin intermediul ziarelor „Scânteia" şi „România Liberă", sau la discursurile rostite la întrunirile F.N.D., a scris următoarele:"Azi libertatea şi nu numai libertatea politică există numai pentru infimele grupuri extremiste , în timp ce restul populaţiei , alcătuind imensa majoritate a neamului românesc, e pusă în imposibilitatea de a se manifesta, stigmatizată cu totul de epitete oficiale, de la fascist la reacţinar şi de la bestie moşierească la huligan".[115]

Încă în faza pregătitoare a campaniei electorale, Mihail Romniceanu a înaintat un protest ministrului de interne,Teohari Georgescu, în legătură cu modelul fraudulos în care erau întocmite listele de alegători. Adesea nu erau înregistraţi cetăţeni bănuiţi de autorităţi că „nu ar vota conform cerinţelor guvernamentale". În alte cazuri, listele de alegători din întreprinderi (existenţa acestora fiind prevăzute de noua lege electorală) cuprindeau „nu numai salariaţii dar şi familiile lor". De

asemenea „s-au făcut înscrieri multiple ale aceloraşi alegători, pe motiv că funcţionează la diferite întreprinderi deodată, ba chiar, în foarte multe cazuri, ei au fost înscrişi atât la întreprinderi cât şi la domiciile lor”[116]. Într-un alt memoriu, adresat premierului Petru Groza, Iuliu Maniu protesta faţă de „angajarea autorităţii publice în susţinerea campaniei electorale a guvernului”. Conform acuzelor liderului ţărănist, localurile ministerelor şi altor instituţii publice „au fost inundate de afişe şi inscripţii ale B.P.D.” iar oficiile poştale aplică pe orice corespondenţă ştampile cu lozinca „Trăiască victoria partidelor democratice în alegeri!”[117].

Deşi au avut semnale că alegerile organizate de Guvern s-ar putea transforma într-un simulacru, conducerile „partidelor istorice” au decis să participe la viitorul scrutin. Ca atare, în cadrul P.N.L. s-a constituit un Comitet Central Electoral condus de dr. Constantin Angelescu, secondat de Alexandru Lapedatu, V. Sassu, Bebe Brătianu, Mihail Romniceanu şi Gheorghe Fotino[118]. Propaganda se desfăşura însă în condiţii vitrege, mai ales că atenţia electoratului era captată de acerbul duel din lumea satelor, de unde proveneau majoritatea votanţilor, dintre Partidul Naţional-Ţărănesc şi comunişti. Drept un succes pentru liberalii dinişti poate fi considerată revenirea la matcă a grupului Tătăranu-Bentoiu desprins de Gheorghe Tătărescu. Evenimentul s-a produs la 7 octombrie 1946, acasă la Dinu Brătianu, după prezentarea unei scrisori semnate de Costel Tătăranu, Aurelian Bentoiu, Hurmuz Aznavorian, Georgel Gheorghiu, Verziu-Vlaşca, Patriciu Popescu, Tabacu, Voiculescu şi Lucia Mihnea[119].

La 13 octombrie a avut loc şedinţa Consiliului de Miniştri la care s-a decis ca scrutinul să se desfăşoare la 19 noiembrie. Reprezentantul Partidului Naţional Liberal, Mihail Romniceanu, a ţinut să ridice o serie de probleme care puteau vicia rezultatul, dar, evident, hotărârea era deja luată[120].

Guvernul s-a prezentat unit în faţa alegătorilor sub sigla Blocului Partidelor Democratice. În ce priveşte opoziţia, Partidul Naţional Liberal, Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Social Democrat Independent s-au limitat la semnarea unui acord, la 21 octombrie, pentru apărarea libertăţilor democratice[121]. La 26 octombrie, cele trei partide au lansat şi un *Manifest către Ţară*, semnat de Dinu Brătianu, Iuliu Maniu şi Constantin-Titel Petrescu[122]. Populaţia era chemată să voteze opoziţia pentru a putea schimba viitorul ţării.

Partidul Naţional Liberal a pregătit, în vederea alegerilor, un program electoral, primul postbelic, pe care l-a popularizat prin intermediul „Liberalului”. Manifestul program avea desigur un puternic caracter propagandistic, fiind mai degrabă un puternic atac la adresa guvernului[123]. Principalele opţiuni în plan intern ale Partidului Naţional Liberal erau, în esenţă:

1. Apărarea monarhiei constituţionale, care timp de 80 de ani a contribuit la edificarea României moderne.
2. România trebuia să rămână un stat naţional.
3. Apărarea şi garantarea drepturilor fundamentale.
4. Apărarea proprietăţii private.

În plan extern, prioritară era menţinerea independenţei României şi păstrarea de bune relaţii cu URSS, Statele Unite şi Marea Britanie. Alte prevederi aveau în vedere cultura, educaţia, biserica, administraţia şi armata, politica economică şi cea socială. Programul se încheia amintind că „Ion C. Brătianu a spus odată că nimeni nu poate învinge împotriva adevărului şi a voinţei naţiunii. Cu această credinţă şi speranţă în inimi veniţi cu noi la luptă şi câştigaţi pentru Ţară şi Rege".

Având semnul electoral *unghiul drept*, Partidul Naţional Liberal – Brătianu venea în faţa electoratului cu o listă de candidaţi ce cuprindea numeroase personalităţi. La Bucureşti printre aceştia se aflau Dinu Brătianu, Ion Costinescu, Lia V. Brătianu, Al. G. Donescu, Barbu Negoescu, Asra Berkowitz[124], iar în ţară Aurelian Bentoiu (Ialomiţa), C.C. Zamfirescu (Argeş), Costel Tătăranu (Râmnicu Sărat), Victor Papacostea (Putna), Dan Brătianu (Romanaţi), Bebe Brătianu (Vlaşca), Gheorghe I. Brătianu (Ilfov), Gheorghe Fotino (Arad), Mihail Romniceanu (Covurlui), Osvald Racoviţă (Iaşi), Alexandru Lapedatu (Cluj), Constantin Angelescu (Buzău), Octav Furlugeanu (Caraş), Constantin Pillat (Botoşani), Ion Plessia (Dolj), Vasile Netea (Satu Mare), pentru a aduce în discuţie doar capii de listă mai cunoscuţi[125] .O remarcă specială se impune cu intensa propagandă desfăşurată de organizaţia de elevi din Partidul Liberal, îndosebi în Capitală.

În timpul campaniei electorale şi, mai ales, către sfârşitul acesteia organele de represiune din subordinea lui Teohari Georgescu au pornit o adevărată prigoană împotriva candidaţilor P.N.L. S-au operat arestări în judeţele Brăila, Tulcea, Alba, Cluj, Dolj, Mehedinţi. Concomitent s-au efectuat percheziţii la domiciliile unor fruntaşi liberali din Bucureşti, precum Gheorghe Brătianu şi Al.G.Donescu, şi ale unora dintre liderii locali din judeţele Prahova, Ialomiţa, Argeş, Cluj, Dâmboviţa[126]. Ţărăniştii şi social-democraţii lui C.Titel Petrescu s-au bucurat de un „tratament" asemănător.

Tot cu scopul intimidării „partidelor istorice" şi a manipulării populaţiei,s-a desfăşurat la Bucureşti, chiar în ultimele zile ale campaniei electorale(11-17 noiembrie), procesul intentat conducătorilor aşa-ziselor organizaţii teroriste precum „Sumanele Negre", „Haiducii lui Avram Iancu", „Grupa de rezistenţă Sinaia" şi „Mişcării Naţionale de Rezistenţă", aceasta din urmă având în frunte pe generalul Aurel Aldea, conform scenariilor întocmite de la Ministerul de Interne. Nu întâmplător, sentinţa Curţii Marţiale a fost dată publicităţii chiar în ziua premergătoare alegerilor. Printre cei condamnaţi la muncă silnică pe viaţă au figurat liberalii Mihai Fărcăşanu şi Vintilă (Vintilică) Brătianu, ambii reuşind să se sustragă urmăririi penale şi să se refugieze în Franţa[127].

În ciuda tuturor intimidărilor, ingerenţelor şi violenţelor săvârşite de autorităţi în timpul campaniei electorale şi ziua alegerilor, Blocul Partidelor Democratice a suferit, în ziua de 19 noiembrie 1946, un eşec.În acest context s-a recurs la marele fals electoral. . Învins la urne, guvernul a inversat rezultatele reale[128], atribuindu-şi o „victorie strălucită". Conform datelor oficiale, din 6.934.583 de voturi, Blocul Partidelor Democratice a cules 4.766.630, la care se

adăugau cele 569.651 ale Uniunii Populare Maghiare. Partidul Naţional-Ţărănesc fusese creditat cu 878.927, iar Partidul Naţional Liberal cu doar 65.528 (adică mai puţin decât Partidul Ţărănesc Democrat – Lupu care „primise" 156.775)[129]. Astfel, liberalii obţineau doar trei mandate din 414, prin Mihail Romniceanu la Covurlui, Ion Plessia la Dolj şi Constantin Pillat la Botoşani.

Evident, opoziţia a contestat vehement rezultatele, Partidul Naţional Liberal, Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Social Democrat Independent dând publicităţii un comunicat prin care alegerile erau declarate nule[130]. În sprijinul acestei hotărâri erau culese deja numeroase date concrete care au fost aduse la cunoştinţă lui Burton Berry chiar în noaptea de 19 noiembrie 1946[131]. De asemenea, la data anunţării rezultatelor, 23 noiembrie, Mihail Romniceanu şi-a prezentat demisia din guvern, la fel ca şi Emil Haţieganu, acuzând o dată în plus neregulile patronate de Petru Groza[132]. Mai mult chiar, Delegaţia Permanentă a Partidului Naţional Liberal, întrunită la 28 noiembrie, a decis ca deputaţii partidului să boicoteze lucrările Parlamentului constituit prin fraudă[133], similar procedând şi conducerea Partidului Naţional-Ţărănesc. Din nefericire, o dată cu mesajul tronului rostit în faţa Adunării deputaţilor, la 1 decembrie, guvernul mai câştiga o bătălie, în timp ce democraţia suferea o nouă înfrângere.

După semnarea tratatului de pace de la Paris, la 10 februarie 1947, puterea comunistă a trecut la reprimarea în forţă a opoziţiei[134], condiţii în care activitatea Partidului Naţional Liberal – Brătianu s-a restrâns treptat[135].Intrarea în vigoare a ordinului 50.000/1947, emis de Ministerul de Interne, a contribuit la creşterea numărului celor arestaţi, mai ales în lunile mai şi iunie 1947, liberalii fiind desigur vizaţi. În această situaţie, la 16 mai 1947, Prefectura Câmpulung raporta că brătieniştii erau „inexistenţi aproape ca organizaţie", ei contopindu-se cu maniştii[136]...

Totuşi, la 4 iulie 1947, Dinu Brătianu găsea resursele necesare pentru a protesta pe lângă Petru Groza în legătură cu refuzul guvernului român de a adera la Planul Marshall, dând publicităţii o scrisoare în care expunea poziţia Partidului Naţional Liberal în această chestiune[137]. De acelaşi curaj a dat dovadă venerabilul preşedinte liberal şi la 4 august, atunci când s-a adresat presei în legătură cu situaţia creată prin arestarea conducătorilor Partidului Naţional-Ţărănesc. În declaraţia sa, ce avea să fie cenzurată, Dinu Brătianu a arătat: „...Orice s-ar fi întâmplat însă şi orice s-ar spune de unii sau de alţii, nu se poate concepe ca o personalitate de însemnătatea domnului Iuliu Maniu, cu tot trecutul său în slujba ideii naţionale, să poată fi bănuită de a urmări scopuri potrivnice intereselor româneşti... De altfel, nu este admisibil, într-o ţară care îşi recapătă independenţa şi suveranitatea în virtutea tratatelor de pace, ca domnul Iuliu Maniu să nu poată lămuri el însuşi în toată libertatea, asupra tuturor chestiunilor în discuţie. În această privinţă nu fac decât să dau expresiunea unui sentiment care este al întregii opinii publice"[138]. Dincolo de acest gest demn al preşedintelui partidului, printre liberali domnea însă sentimentul că ei vor urma după ce conturile puterii cu naţional-ţărăniştii vor fi fost reglate [139].

Cu prilejul anchetării lotului Maniu, printre cei audiați s-au numărat și personalități din conducerea Partidului Național Liberal. La 8 august, Bebe Brătianu arăta că nu cunoaște motivele care i-au îndemnat pe maniști să acționeze în vederea părăsirii țării, inistând asupra faptului că liberalii nu s-au gândit niciodată la această soluție[140]. Patru zile mai târziu, președintele Dinu Brătianu declara anchetatorilor că discutase cu Iuliu Maniu despre posibilitatea de a trimite reprezentanți în străinătate, fără a nominaliza însă pe cineva. În legătură cu activitatea grupului din exil la Conferința păcii din 1946, Dinu Brătianu a precizat că nu a existat o împuternicire oficială pentru Grigore Gafencu și ceilalți, deși acțiunea lor „era în acord de sentimente" cu opoziția[141].

Momentul politic era într-adevăr defavorabil opoziției democratice. Conducătorii Partidului Național-Țărănesc se aflau sub anchetă, iar partidul fusese dizolvat printr-un Jurnal al Consiliului de Miniștri, în timp ce, la finele lui august, deputatul Partidului Național Țărănesc – Alexandrescu, Mâță, a cerut și desființarea Partidului Național Liberal – Brătianu[142]... Pe acest fond, Bebe Brătianu își exprima părerea că partidul va fi scos în afara legii curând, cu atât cu cât și „Liberalul" se lovea de dificultăți financiare care conduceau spre suspendarea apariției sale[143].

Inițiativa lui Dinu Brătianu de a adresa, la 11 octombrie 1947, un memoriu premierului Petru Groza, protestând astfel împotriva suprimării ziarului „Liberalul"[144], nu a dat, desigur, rezultatele scontate. Mai mult chiar, zece zile mai târziu, deputații Partidului Național Liberal – Brătianu erau șterși de pe listele Parlamentului pentru neprezentarea la lucrările Adunării[145]. După pronunțarea sentinței în procesul lotului Maniu si îndepărtarea fracțiunii tătărăsciene din guvern, la 29 noiembrie 1947 a apărut ultimul număr din „Liberalul". În aceași perioadă, pentru a nu expune inutil membrii Partidului Național Liberal, Dinu Brătianu a trimis o circulară în teritoriu solicitând încetarea de la sine a activității partidului[146] în așteptarea unor vremuri mai bune.

Deși, fără a exista o hotărâre judecătorească sau o decizie administrativă în acest sens, Partidul Național Liberal – Brătianu și-a încetat activitatea la finele lui 1947, organele de siguranță au continuat să supravegheze îndeaproape conducerea liberală. Din notele si rapoartele întocmite de serviciile secrete rezultă că speranțele în privința unei răsturnări a situației internaționale, cu efecte pentru politica internă a României, continuau să se manifeste. De exemplu, la o consfătuire din 8 decembrie 1947, ținută acasă la Victor Slăvescu, Mihail Romniceanu, Bebe Brătianu si Asra Berkowitz discutau pe tema reapariției ziarului „Viitorul"[147]. Din nefericire, proiectul a căzut repede, mai ales că localul „Liberalului" a fost rechiziționat. De aceea, clubul din strada C.A. Rosetti a devenit locul de întâlnire al liberalilor din Capitală[148].

Abdicarea regelui Mihai nu i-a descurajat pe liberali. La 8 ianuarie 1948, dr. Constantin Angelescu, dând expresie unui sentiment ce stăpânea mediile politice din opoziție, avea să declare că anglo-americanii vor ataca Uniunea Sovietică și vor salva Europa de comunism, iar regele se va întoarce pe tron[149]. Dar, până la

aşteptata venire a americanilor, şi localul din strada C.A. Rosetti era în pericol de a fi rechiziționat în favoarea Frontului Plugarilor[150], el fiind salvat temporar prin trecerea sub controlul Frontului a uneia din clădirile dr. Constantin Angelescu[151], de pe aceeaşi stradă.

În perspectiva alegerilor din martie 1948, poziția grupării diniste a fost aceea de a nu a depune nici o listă şi deci de a nu se prezenta la scrutin, decizie luată de conducerea partidului încă la 16 februarie[152]. La 26 februarie, Bebe Brătianu preciza că „partidul liberal nu numai că nu trebuie să participe la alegeri, dar nici nu trebuie să adopte vreo atitudine care ar putea să irite autoritățile, cu atât mai mult cu cât un memoriu nu ar schimba cu nimic situația"[153]... Era o decizie care, pe moment, s-a dovedit realistă.

Totuşi, după cum vom avea prilejul să arătăm, soarta pe care comuniştii au rezervat-o liberalilor, din ambele fracțiuni, s-a dovedit nemiloasă.

5. Participarea Partidului Național Liberal -Tătărescu la guvernul de la 6 martie 1945

Pentru Gheorghe Tătărescu, obținerea postului de vicepreşedinte al Consiliului de Miniştri, împreună cu titularizarea la Ministerul de Externe, semnifica un spectaculos *come-back* în prim-planul scenei politice. Desigur, nu este lipsită de interes observația că, în acelaşi timp, el se punea la adăpost în fața amenințărilor ce veneau din partea lui Iuliu Maniu şi Dinu Brătianu, de această dată fostul premier având la îndemână pârghii administrative pentru a consolida structurile teritoriale ale partidului său. Oameni apropiați lui au fost numiți în funcții importante, tocmai în vederea exploatării depline a serviciului pe care Tătărescu îl făcuse Frontului Național Democrat. La 7 martie 1945, Gheorghe Vântu era confirmat subsecretar de stat, ocupându-se de finanțele locale[154], iar după o săptămână Costel Tătăranu devenea guvernator al Băncii Naționale, înlocuindu-l pe Ion Lapedatu[155]. De asemenea, la 11 aprilie, s-a înregistrat o rocadă la Ministerul de Finanțe, postul lui Dumitru Alimănişteanu, demisionat, fiind preluat de subsecretarul Mircea Durmă, secondat de Alexandru Alexandrini[156]. În fine, Tătărescu a reuşit să-l plaseze în funcția de ambasador în Elveția pe amicul său politic Richard Franasovici, la 11 mai[157].

Un succes important la care a contribuit şi Ministerul de Externe a fost obținerea acordului Moscovei în privința reinstalării administrației româneşti în nordul Transilvaniei, la 9 martie 1945[158]. În privința celuilalt act de mare însemnătate al guvernului din martie 1945, reforma agrară, poziția exprimată de şeful liberal, în şedința guvernului din 19 martie, a fost una de solidarizare cu restul Cabinetului. Deşi partidul său avea unele rezerve şi obiecții asupra proiectului, pronunțându-se în principal pentru introducerea unor forme de despăgubire,

Tătărescu a spus că va aproba legea pentru că aceasta trebuia să aparţină întregului arc guvernamental[159].

Primul Congres al Partidului Naţional Liberal –Tătărescu a avut loc la Bucureşti, între 29 iulie şi 1 iulie 1945. Trei lucruri reţin îndeosebi atenţia în privinţa forumului: discursul rostit de Tătărescu, adoptarea Programului şi componenţa Delegaţiei Permanente. În cuvântul său, ministrul de externe a ţinut să reamintească eforturile pe care le-a depus în vederea realizării unificării liberale, în special prin scrisoarea din 1 octombrie 1944 trimisă lui Dinu Brătianu, dar, în acelaşi timp, a atacat dur aripa dinistă, considerând-o ostilă reformelor. După ce a explicat raţiunile conlucrării cu guvernul Groza, Tătărescu a precizat care este rolul şi locul partidului său pe eşichierul politic românesc: „Faţă de poziţiile ocupate de celelalte partide, poziţia noastră situată în *dreapta stângii* este impusă prin însăşi structura socială a ţării noastre. Dacă n-am fi ar trebui să ne naştem"[160].

Gheorghe Tătărescu, declarându-se partizanul proprietăţii individuale, a ţinut să afirme că dezvoltarea României depinde de Uniunea Sovietică şi că el a cerut încă din 1943 orientarea spre „realităţile actuale"[161]. Ideile principale din discursul preşedintelui s-au regăsit, normal, în programul partidului, adoptat în ultima zi a Congresului. „Reorganizarea Statului – se arăta în document – va fi întocmită în cadrul aşezămintelor democraţiei parlamentare, cu o Cameră, emanaţie a sufragiului universal şi un Senat, emanaţiune a asociaţiilor profesionale şi sindicale şi a corpurilor constitutive". Este o prevedere la care Tătărescu va fi nevoit să renunţe în 1946, atunci când s-a discutat legea electorală. Interesantă şi demnă de semnalat este inserarea în program a patru reforme sociale, fiind vorba mai precis de un pachet de 11 măsuri:

- minim de salariu;
- uniformizarea salariilor în întreprinderile de stat şi particulare;
- participarea muncitorilor la capitalul întreprinderilor;
- participarea la beneficiu;
- locuinţe pentru muncitori;
- condiţii de lucru;
- regimul concediilor muncitoreşti;
- reorganizarea sistemului de asigurări sociale;
- cămine, cantine şi aşezăminte culturale;
- obligativitatea contractelor de muncă;
- organizarea sindicatelor pe baza libertăţii muncitorilor[162].

În fine, în Delegaţia Permanentă, alături de Gheorghe Tătărescu, confirmat fără surprize preşedinte al partidului, intrau Dumitru Alimănişteanu, Alexandru Alexandrini, Hurmuz Aznavorian, Pompiliu Băbeanu, Honoriu Bănescu, Vasile Bârcă, Petre Bejan, Aurelian Bentoiu, Ion Ciolan, Dan Partenie, D. Dimitriu, Sergiu Dimitriu, Richard Franasovici, H. Georgescu, Georgel Gheorghiu, Tiberiu Moşoiu, Ion Nistor, D. Răuţu, Nicolae Regman, Radu Roşculeţ, Nicolae

Stoicescu, N. Simionescu-Bârlad, Take Stănescu, Gheorghe Şerban, Florian Ştefănescu-Goangă, Costel Tătăranu, Emanoil Tătărescu, Constantin Tegăneanu, Ilie Toma, Nicolae Trestioreanu şi Gheorghe Vântu[163].

Un test important pentru Gheorghe Tătărescu l-a constituit „greva regală". În momentul când a cerut demisia lui Petru Groza, regele Mihai a contat şi pe sprijinul tacit al vicepreşedintelui Consiliului de Miniştri[164]. Însă reacţia ministrului de externe a fost una de solidarizare cu restul Cabinetului, fapt făcut public prin adoptarea comunicatului *Guvernul este hotărât să rămână neclintit la postul său pentru a continua şi desăvârşi opera constructivă*[165], din 24 august. Această declaraţie constituie încă o dovadă că oportunismul sau laşitatea îl transformaseră pe Gheorghe Tătărescu într-o unealtă a Moscovei. Mai degrabă formal, el nu renunţase totuşi la încercarea de a obţine o destindere a climatului politic şi a presiunilor guvernului asupra opoziţiei. O bună oportunitate a apărut cu prilejul pregătirii vizitei în Uniunea Sovietică a unei delegaţii oficiale, din care făcea parte şi şeful diplomaţiei. La 31 august, Tătărescu a adresat o scrisoare ambasadorului sovietic la Bucureşti, Serghei I. Kaftaradze, evocând principalele probleme ce urmau a fi discutate la Kremlin. Era vorba, în primul rând, despre situaţia politică din România în lumina demersului suveranului, apoi de repatrierea prizonierilor români din Uniunea Sovietică şi de un eventual schimb de populaţie între românii din Ucraina Subcarpatică şi ucrainenii din Maramureş. Cu acelaşi prilej s-a propus data de 4 septembrie pentru debutul misiunii[166], fapt confirmat de Kaftaradze la 3 septembrie[167].

La Moscova, Gheorghe Tătărescu s-a întâlnit cu Andrei I. Vâşinski, la 6 septembrie[168]. În centrul conversaţiei s-a aflat, desigur, criza declanşată de regele Mihai prin tentativa de a schimba guvernul Groza. În viziunea ministrului român de externe nu mai era decât o ultimă soluţie: la întoarcerea la Bucureşti regele trebuia sfătuit să convoace electoratul la urne pentru a soluţiona diferendul, deşi mai rămânea opţiunea unui demers direct al sovieticilor pe lângă Mihai. Tot acum, s-a înregistrat un succes prin obţinerea promisiunii părţii sovietice de a elibera un lot de 10.000 de prizonieri români.

Mergând alături de aliaţii din guvern, Gheorghe Tătărescu a încercat totuşi să exploateze în favoarea lui momentul diplomatic tensionat, având în vedere faptul că, la Londra, conferinţa miniştrilor de externe se îndrepta spre un eşec[169]. De aceea, în şedinţa Consiliului de Miniştri din 15 septembrie, Tătărescu a pus pentru prima dată în discuţie condiţiile rămânerii lui în coaliţie, solicitând intrarea în legalitate şi desfăşurarea de consfătuiri între partenerii de la putere[170].

Desigur, Gheorghe Tătărescu nu a fost ocolit de Mark Ethridge, cu prilejul misiunii acestuia la Bucureşti. Întrevederea a avut loc la 21 noiembrie 1945, fiind abordată o paletă largă de chestiuni[171]. Tătărescu a ţinut să înceapă prin a preciza că doreşte o discuţie sinceră şi că el a fost şi a rămas „unul dintre cei mai mari anticomunişti din România". Revenind la problemele stringente, ministrul de externe a subliniat că guvernul era rezultatul unui compromis, partidul său păstrându-şi programul. Răspunzând la întrebarea lui Mark Ethridge de ce Maniu

şi Brătianu nu aveau loc în guvern, Gheorghe Tătărescu a susţinut că: „Brătianu a rămas doar cu un grup de bătrâni venerabili având legături cu Banca Naţională dar care nu înţeleg politica zilei. Elementul Brătianu reprezintă doar 10% dintre cei care mergeau sub numele liberalilor". Cât despre Maniu, recunoscându-i meritele ca opozant în timpul Habsburgilor, Tătărescu credea că n-a fost niciodată capabil să colaboreze cu cineva şi că „este un om al distrugerii".

Acest curs, oarecum independent, imprimat de Gheorghe Tătărescu grupării sale, a fost reconfirmat la 16 decembrie 1945. Într-un moment în care la Moscova debuta Conferinţa miniştrilor de externe ai Marilor Puteri, vicepreşedintele guvernului a rostit la sala Aro un discurs conţinând numeroase elemente demne de semnalat. În privinţa alegerilor, Tătărescu credea că este necesar ca acestea să fie precedate de consultări electorale pentru numirea administraţiei locale, Partidul Naţional Liberal pronunţându-se şi pentru menţinerea sistemului bicameral. Trecând la problema proprietăţii, oratorul a arătat: „Idealul nostru nu este desfiinţarea proprietăţii individuale şi înlocuirea ei cu proprietatea colectivă, ci generalizarea şi difuzarea proprietăţii individuale. Partidul Naţional Liberal este împotriva oricăror confiscări şi oricăror etatizări". Un alt subiect de interes, dezvoltat în discursul lui Tătărescu, s-a referit la baza socială şi electorală a partidului său: „...suntem, cu deosebire, partidul claselor mijlocii, al ţărănimii legate de pământ, al ţărănimii înstărite prin muncă, iniţiativă şi economie, al micilor industriaşi care împreună cu lucrătorii, calfele şi ucenicii lor robotesc deavalma menţinând tradiţiile meşteşugului românesc, al micilor negustori care mişcă marfa de la un capăt la altul al ţării, al fruntaşilor târgurilor şi satelor noastre, care îndeplinesc funcţiunea de luminători ai ţărănimii şi orăşenimii noastre, al tuturor categoriilor funcţionăreşti".

Dar, între cele declarate şi realitate diferenţa era, nu de puţine ori, mare. La începutul lui 1946, după remanierea guvernamentală şi anunţarea desfăşurării alegerilor până la sfârşitul anului, situaţia Partidului Naţional Liberal – Tătărescu în teritoriu nu era strălucită. Mai mult, comuniştii observau că adepţii lui Tătărescu în „unele cazuri lucrează mână în mână cu brătienişti"[172]. Totuşi, organizaţii puternice ale partidului se găseau în judeţele din Moldova, mai ales Botoşani, Vaslui şi Roman[173]. În Botoşani, de exemplu, activitatea prefectului liberal şi vizita ministrului Gheorghe Vântu, din ianuarie 1946, a stimulat activitatea guţiştilor care, surprinzător pentru comunişti, se dovedea ostilă guvernului. „Propaganda lor – observau liderii Partidului Comunist din Botoşani – se duce pe o linie antidemocratică, rasială şi antiguvernamentală, coalizând cea mai mare parte a reacţionarilor din judeţul Botoşani"[174].

Dacă în teritoriu existau probleme în privinţa funcţionării coaliţiei guvernamentale, la centru lucrurile mergeau mai bine. Poziţia oficială a Partidului Naţional Liberal – Tătărescu faţă de aderarea la Blocul Partidelor Democratice a fost precizată la 28 aprilie, atunci când Delegaţia Permanentă a decis să se meargă pe liste comune şi să convoace Comitetul Central pentru 29 aprilie[175]. Opţiunea a fost validată, previzibil, de Comitetul Central cu 102 voturi pentru, 31 contra şi

două abţineri[176]. Împotrivă au votat cei care constituiau grupul *Păreri libere*, cu vederi anticomuniste, în frunte cu şeful organizaţiei Capitalei, Aurelian Bentoiu[177].

În campania electorală, Partidul Naţional Liberal – Tătărescu s-a mulţumit să-i secondeze pe comunişti, dar au existat şi cazuri notabile în care liderii liberali nu s-au sfiit să-şi atace partenerii de guvernare. Aşa s-a întâmplat la o adunare electorală de la Piatra Neamţ, din 25 august 1946. Vorbind în faţa a circa o mie de persoane, ministrul Gheorghe Vântu „a scos în evidenţă poziţia partidului liberal, accentuând că partidul se conduce după doctrina liberală şi nu comunistă şi că a înţeles să colaboreze cu toate partidele democrate, pentru salvarea ţării adusă pe marginea prăpastiei de guvernul Antonescu". În continuare, ministrul liberal „a cerut ca, cine se simte român, să se încadreze sub drapelul liberal, căci acest partid luptă pentru Rege şi poporul român"[178].

În calitate de ministru de externe, Gheorghe Tătărescu a condus delegaţia oficială care a participat la Conferinţa păcii de la Paris, desfăşurată între 29 iulie şi 15 octombrie 1946. Printre cele 73 de persoane, alături de Tătărescu, în Franţa s-au mai deplasat Lucreţiu Pătrăşcanu, Gheorghe Gheorghiu-Dej, Gheorghe Vântu, Lotar Rădăceanu şi Ion Gheorghe Maurer. În paralel, la Conferinţă şi-a desfăşurat activitatea un grup de diplomaţi români rămaşi în exil, care erau în dezacord cu poziţia guvernului Groza. Era vorba, între alţii, de Grigore Gafencu, Alexandru Cretzeanu, Brutus Coste, Titu Pogoneanu şi Radu Plessia[179], care au şi depus un memoriu al opoziţiei adresat Conferinţei, la 29 iulie.

Având în vedere evidenţele, anume faptul că Basarabia şi nordul Bucovinei nu puteau fi revendicate, delegaţia oficială a insistat pe două chestiuni: cobeligeranţa şi graniţa de Vest. Întors în ţară, Gheorghe Tătărescu a prezentat în şedinţa de guvern, din 23 septembrie 1946, cum s-a ajuns la respingerea memoriului Ungariei prin care s-a cerut atribuirea la cererea Budapestei, a unei suprafeţe de 22.000 km² din Transilvania, iar apoi a doar 4.000 km² (adică oraşele Satu Mare, Carei, Oradea, Salonta şi Arad)[180]. Astfel, reprezentantul Marii Britanii a declarat că „socoteşte că este lipsit de interes a se lua în considerare declaraţia guvernului ungar", în timp ce W. Averell Harriman a arătat că partea americană sugerase, încă din septembrie 1945, o modificare a frontierei ungaro-române „spre a corespunde fruntariilor etnice". De aceea, el a declarat că este favorabil unor negocieri directe între România şi Ungaria. A urmat la cuvânt Jan Masaryk, ministrul de externe al Cehoslovaciei, care a arătat că Transilvania trebuie să revină „în întregime statului român cu atât mai mult cu cât legislaţia cu privire la minorităţile din România este demnă de toată lauda"[181] . „Dacă n-ar fi fost sprijinul constant, îndărătnic, fără nici un fel de excepţie şi oprire din partea Uniunii Sovietice, dacă n-ar fi fost actul făcut de guvernul Uniunii Sovietice, când ni s-a retrocedat administrativ Transilvania, pentru ca retrocedarea să fie şi pe plan politic, noi n-am fi avut prilejul astăzi... să ne bucurăm de acest mare succes al neamului nostru"[182], a susţinut, în final, Gheorghe Tătărescu. El a făcut această declaraţie, pe cât de falsă pe atât de demagogică, ştiind că spusele sale vor fi

imediat comunicate la Moscova. Declaraţia sa era falsă deoarece prima cerere a delegatului Moscovei, în „Comisia teritorială", respectiv cca 22.000 km², a fost respinsă de toţi ceilalţi membri ai comisiei, iar cea de a doua, care se rezuma la 4.000 km², a fost susţinută doar de delegatul Australiei, pe când Gladwin Jebb, în numele Marii Britanii a respins-o. În fine când s-a trecut la vot în cadrul comisiei, 10 membri s-au pronunţat contra cererii maghiare, printre care nu numai reprezentanţii U.R.S.S., Ucrainei şi Bielorusiei ci şi cei ai S.U.A., Franţei, Marii Britanii şi Cehoslovaciei, iar doi s-au abţinut (Australia şi Africa de Sud). Declaraţia lui Tătărescu era de asemenea falsă deoarece decizia privind revenirea la frontiera româno-ungară, de dinaintea dictatului de la Viena, fusese luată în consens cu prilejul întâlnirii miniştrilor de externe ai SUA, Marea Britanii, Franţei şi URSS de la Paris şi care a precedat deschiderea Conferinţei de Pace (20 iulie 1946), încât expunerea ulterioară a punctelor de vedere ale celorlalte state şi mai ales a celor interesate direct a avut un caracter pur formal. Amintita declaraţie a lui Tătărescu era nu numai falsă, dar şi demagogică deoarece Vâşinski, deşi s-a pronunţat , ce-i drept, în favoarea frontierei reclamată de România, cu prilejul şedinţei din 13 august, la care s-a referit şeful diplomaţiei româneşti, nu-i mai puţin adevărat că acelaşi Vâşinski susţinuse câteva zile mai înainte că reprezentanţii României, Bulgariei, Ungariei şi Italiei nu trebuie acceptaţi la lucrările „Conferinţei" decât pentru a-şi exprima „speranţele ca şi punctele lor de vedere"[183].

Este tot atât de adevărat că, în calitatea sa de şef al delegaţiei române, Gheorghe Tătărescu a prezentat într-un document expozeu în faţa plenului Conferinţei cererile justificate ale României care nu s-au rezumat doar la frontiera româno-maghiară. El a mai cerut ca României să-i fie recunoscută calitatea de cobeligerant, iar încetarea stării de război între statul român şi URSS, inclusiv cu SUA şi Marea Britanie, să fie considerată ziua de 24 august 1944 şi nu cea de 12 septembrie, data semnării la Moscova a armistiţiului[184]. Ambele cereri au fost însă respinse, atât de URSS cât şi de marile puteri occidentale care s-au raliat acesteia din urmă.

Dacă sunt luate în considerare aceste realităţi, la care se adaugă împovărătoarele despăgubiri de război impuse României, unicul beneficiar al acestora fiind Uniunea Sovietică, concluzia firească este că acţiunea delegaţiei române la Conferinţa Păcii de la Paris s-a soldat cu un eşec şi nu a reprezentat un succes, după cum a susţinut Gheorghe Tătărescu în amintita şedinţă a Consiliului de Miniştri. Ca atare ziarul „Liberalul" avea perfectă dreptate atunci când afirma că guvernul Petru Groza îşi asumase o mare răspundere, mai ales prin acceptarea condiţiilor economice şi financiare care depăşesc puterile şi posibilităţile poporului român[185].

Stabilirea datei alegerilor, pentru 19 noiembrie 1946, n-a oferit guvernului prea mult timp pentru a-şi savura succesul de la Paris. La începutul lui octombrie 1946, Comitetul Central Electoral al Blocului Partidelor Democratice a hotărât ca Partidul Naţional Liberal – Tătărescu să beneficieze de 13 capi de listă şi cu un

total de 85 candidaţi, adică identic cu Partidul Comunist, Frontul Plugarilor şi Partidul Social Democrat, într-o postură inferioară (câte 22 de candidaţi) aflându-se Partidul Naţional Popular şi Partidul Naţional Tărănesc – Alexandrescu[186]. Tătărăscienii nu au consumat multă energie pentru captarea electoratului de partea Blocului. Chiar Gheorghe Tătărescu îi prevenise pe cei din jur că rezultatele erau deja pregătite şi că Occidentul nu va putea interveni[187]. Siguranţa observa chiar, la 5 noiembrie, că prefectul liberal de Botoşani, Teodor Chirica, făcuse schimbări printre primarii comunelor din judeţ, iar noii numiţi creau o atmosferă ostilă guvernului[188]. Mai gravă pentru Blocul Partidelor Democratice s-a dovedit situaţia din Dorohoi, acolo unde presupusa organizaţie a Partidului Naţional Liberal – Tătărescu de 5.000 de persoane s-a dovedit dinistă[189].

În urma deznodământului cunoscut al alegerilor, Partidul Naţional Liberal – Tătărescu a obţinut 73 de locuri în Adunarea Deputaţilor, cu opt mai puţin decât Partidul Social Democrat, dar mai multe decât aveau Frontul Plugarilor şi Partidul Comunist[190]. Prin urmare, guvernul a fost remaniat, bazându-se pe o coaliţie între Partidul Comunist, Partidul Social Democrat, Frontul Plugarilor şi Partidul Naţional Liberal – Tătărescu, susţinut din Adunare de Partidul Naţional Popular şi Partidul Naţional-Ţărănesc – Alexandrescu. Fiecare partid din Cabinet deţinea câte patru portofolii de ministru şi trei subsecretariate, liberalii fiind reprezentaţi de Gheorghe Tătărescu, Alexandru Alexandrini, Gheorghe Vântu şi Radu Roşculeţ, secondaţi de Marin Florescu, Constantin Tegăneanu şi Ion Ciolan[191].

Deşi auspiciile pentru continuarea colaborării grupării tătărăsciene la guvernare păreau favorabile, la scurt timp după semnarea tratatului de pace de la Paris, din 10 februarie 1947, Gheorghe Tătărescu va iniţia un nou curs. Celebrul memoriu adresat şefilor partidelor de la putere, excluderea din guvern şi apariţia Partidului Naţional Liberal – Bejan sunt jaloanele care au prefaţat încetarea activităţii politice a dizidenţei liberale.

5. De la Partidul Naţional Liberal – Tătărescu la Partidul Naţional Liberal – Bejan

Primele semnale clare ale apariţiei unor disensiuni majore între Partidul Naţional Liberal – Tătărescu şi restul partidelor aflate la guvernare, în special comuniştii, s-au făcut simţite după semnarea Tratatului de pace de la Paris[192]. Chiar pe băncile Adunării Deputaţilor tensiunea era prezentă, ajungându-se la polemici între liberali şi restul Camerei, aşa cum s-a întâmplat la 27 februarie, între Nicolae Rizescu-Brăneşti (P.N.L.) şi Ilie Patraulea (Frontul Plugarilor)[193]. Ele s-au amplificat la 17 martie, atunci când au fost comemorate evenimentele din 1907. Deputatul liberal D. Dimitriu a luat cuvântul apărând memoria lui Ionel

Brătianu, declarându-l pe Gheorghe Tătărescu drept continuatorul acestuia. Colegul său de partid Gheorghe Tomaziu a fost atacat de Leopold Filderman (Partidul Social Democrat) şi de Vasile Luca (Partidul Comunist), pe motiv că „face diversiuni antisemite" întrucât Tomaziu precizase că răscoala a pornit de la Flămânzi, de pe moşiile Fischer[194].

Ceea ce l-a deranjat cel mai mult pe Tătărescu a fost însă proiectul privind legea oficiilor industriale[195]. Vorbind de la tribuna Adunării Deputaţilor pe această temă, Petre Bejan l-a atenţionat pe subsecretarul de stat Ion Gheorghe Maurer (P.C.R.) că în problemele economice se merge spre o „organizare etatistă". Disputa a continuat şi în guvern. La şedinţa din 20 mai, orele 11, la care Gheorghiu-Dej a prezentat proiectul de lege privind oficiile industriale, ministrul liberal de finanţe, Alexandru Alexandrini, a replicat: „Considerăm că în împrejurările actuale ţara noastră suferă în mod grav de o criză de încredere. Fiecare nu ştie care va fi soarta întreprinderii lui în ziua de mâine şi din această cauză fiecare, în loc să-şi vadă liniştit de treabă, să activeze pentru mărirea producţiei, nu ştie cum să fugă din întreprindere, să dezinvestească capitalul, aducând astfel o diminuare a venitului naţional şi o diminuare pe plan economic naţional. Noi considerăm formal dreptul statului ca să supravegheze, să dirijeze şi să curme cu toată hotărârea orice abuz ar face întreprinderile în executarea drepturilor lor fireşti. Dar, socotim că aşa cum această lege este redactată, ea este de natură nu numai să nu sporească încrederea, dar să determine o fugă şi mai mare a capitalurilor din întreprinderi decât cea cunoscută până acum; să mărească marasmul economic în loc să-l îndrepte şi în loc ca măsurile luate de noi să fie de natură ca să ducă la o ameliorare a vieţii economice, în conştiinţa noastră socotim că modul cum este redactată această lege va duce la rezultate contrarii scopului pe care îl urmărim... Din dorinţa noastră de colaborare... noi vom introduce în Parlament amendamente la articolele acestei legi... Dacă însă aceste amendamente nu vor fi primite... vom fi siliţi, cu toată părerea de rău, să votăm contra ei..."

Susţinut şi de Gheorghe Vântu, Alexandrini nu a reuşit să convingă guvernul. Concluziile le-a tras, în stilul caracteristic, premierul Petru Groza: „Domnilor miniştri, şi eu sunt proprietar de întreprindere şi am o frumoasă întreprindere... Eu m-am consultat cu oamenii mei... şi oamenii au declarat categoric: bună lege!"[196].

La 23 mai, legea oficiilor industriale a trecut prin Adunare, cu toate că deputatul liberal Nicolae Trestioreanu a anunţat că Partidul Liberal se va abţine de la vot[197]. În această situaţie, Partidul Naţional Liberal – Tătărescu a dat publicităţii un *Comunicat*[198], iar, a doua zi, Gheorghe Tătărescu a prezentat şefilor partidelor din Bloc celebrul său *Memoriu*[199]. În esenţă, documentul – după ce trecea în revistă datele problemei – solicita aplicarea unui nou curs de guvernare. Pe un ton moderat şi diplomatic, dar ferm, Tătărescu vorbea despre întronarea ordinii şi a legalităţii, propunând un set de 15 măsuri concrete care ar fi contribuit, în viziunea sa, la depăşirea crizei prin care trecea ţara.

Memoriul ministrului de externe a făcut „vâlvă"[200] în mediile politice, precum şi în anumite cercuri[201], dar nu a avut efecte imediate, el fiind trecut sub

tăcere de către restul coaliţiei. Însuşi Tătărescu a realizat repede că a gafat, motiv pentru care a încercat să salveze aparenţele. Prima ocazie a apărut la şedinţa guvernului din 4 iulie 1947, atunci când s-a discutat chestiunea unei posibile aderări a României la planul Marshall. Ministrul de Externe a fost ferm în a susţine că trebuie refuzată oferta, întrucât acceptarea echivala cu adoptarea unei atitudini diferite de cea a Uniunii Sovietice, poziţia sa fiind apreciată şi susţinută de Gheorghe Gheorghiu-Dej şi Ştefan Voitec, în numele partidelor comunist şi social-democrat[202]. Pe aceleaşi coordonate se situează şi declaraţia lui Tătărescu, din 15 august, referitoare la participarea grupării sale la guvernul Groza: „Am voit să participăm la această guvernare pentru a reprezenta, într-un proces de înnoire şi refacere radicală a ţării, o forţă de echilibru şi armonizare"[203].

În contextul interzicerii Partidului Naţional-Ţărănesc, *Memoriul* lui Tătărescu devenea un serios obstacol în calea continuării colaborării liberalilor conduşi de el cu Blocul Partidelor Democratice. Cu acordul tacit al preşedintelui partidului, Petre Bejan a încercat să accentueze ideea că a fost o eroare personală a lui Tătărescu, care nu angaja întreaga formaţiune, şi că Partidul Naţional Liberal – Tătărescu sprijinea pe mai departe guvernul[204]. Momentul politic şi situaţia internaţională permiteau însă comuniştilor să se debaraseze de Tătărescu, devenit inutil[205]. Pentru pregătirea opiniei publice, presa a declanşat o suită de atacuri la adresa disidenţei liberale, motiv pentru care „Drapelul" a reacţionat, la 4 noiembrie, dezminţind presupusele legături dintre Tătărescu şi „complotul" de la Externe, revelate la procesul Maniu[206].

Cu toate acestea, la 5 noiembrie, comisia de politică externă a Adunării, răspunzând cererii deputatului Mihail Dragomirescu (Partidul Naţional Popular), şi-a exprimat neîncrederea în titularul Ministerului de Externe[207]. Votul comisiei, 187 pentru şi cinci împotrivă, a consacrat astfel înlăturarea lui Tătărescu din guvern. În şedinţa Consiliului de a doua zi, s-a luat act de demisia prezentată de cei patru miniştri şi trei subsecretari de stat liberali[208], prin decret regal aceştia fiind înlocuiţi de Ana Pauker (Externe), Vasile Luca (Finanţe), Teodor Iordăchescu (Lucrări Publice) şi Stanciu Stoian (Culte)[209]. La 13 noiembrie, Richard Franasovici a renunţat la calitatea de ambasador la Londra[210], preferând exilul iar, la 18 noiembrie, Tiberiu Moşoiu a fost schimbat cu Aurel Vijoli din funcţia de guvernator al Băncii Naţionale[211].

În faţa acestor evoluţii, gruparea tătărăsciană a ales varianta sacrificării liderului pentru a putea supravieţui, rolul principal revenindu-i lui Petre Bejan, despre care se credea că se află în graţiile comuniştilor. Chiar la 10 noiembrie, în Adunarea Deputaţilor, Bejan a citit o declaraţie prin care arăta că Partidul Naţional Liberal înţelege să sprijine în continuare, chiar din opoziţie, guvernul[212]. Documentul fusese redactat în urma şedinţei grupului parlamentar liberal ţinută acasă la Gheorghe Tătărescu[213], care era bolnav. Următorul pas s-a înregistrat la 3 decembrie, atunci când Tătărescu i-a trimis o scrisoare lui Petre Bejan, anunţându-şi demisia din fruntea partidului[214].

Practic, după şedinţa conducerii liberale din 3 decembrie, se poate vorbi despre apariţia Partidului Naţional Liberal – Bejan având în frunte un comitet format din Petre Bejan (preşedinte), Radu Roşculeţ, Petre Topa, D. Dimitriu-Iaşi şi Ilie Toma[215]. La 10 decembrie, grupul parlamentar liberal a adoptat o moţiune axată pe două idei principale: delimitarea de *Memoriul* lui Tătărescu, considerat un act personal, şi reafirmarea dorinţei de a continua colaborarea cu Blocul Partidelor Democratice[216].

Sub patronajul lui Petre Bejan, Partidul Naţional Liberal a adoptat un nou program, în fapt o schiţă ce „a produs senzaţie" printre membrii săi[217] prin renunţarea cu nonşalanţă la vechile principii ale partidului. Redactat chiar de Bejan[218], documentul conţinea aprecieri de genul „capitalismul şi-a exercitat într-o măsură oarecare funcţia sa de producţie, dar fără un plan şi un ideal bine stabilit", precum şi noile „lozinci" liberale: „Fiecare trăieşte... Fiecare munceşte... Fiecare îşi primeşte răsplata". De asemenea, se sublinia că Partidul Naţional Liberal „nu este un partid de clasă" şi că susţine proprietatea individuală, „alături de proprietatea socială care va corespunde stadiului de dezvoltare economică" a României. Acceptând calea spre socialism, Bejan propunea „corectivul *liberal social*".

Serviciile secrete aveau informaţii potrivit cărora chiar Gheorghe Tătărescu era „profund dezamăgit" de noua linie adoptată, declarând apropiaţilor că „la momentul oportun va reveni în partidul liberal brătienist"[219]. Că apele erau tulburi o dovedeşte şi o altă declaraţie, aparţinând deputatului Ion Tomescu, care i-a spus unui prieten că disensiunile dintre Tătărescu şi Bejan erau „aranjamente" în scopul „de a evita distrugerea completă a partidului liberal de către P.C.R."[220].

Oricum, realitatea este că vremurile erau nefavorabile unor jocuri politice. Partidul lui Bejan se găsea în plin proces de descompunere, pierzând organizaţii judeţene întregi. În plus, excluderea unor personalităţi, cum s-a întâmplat cu Alexandru Alexandrini, pentru legături cu diniştii[221], adeziunea la Republica Populară[222], îl determina chiar pe preşedintele organizaţiei judeţene liberale Brăila, avocatul Cornel Constantinescu, să aprecieze „acţiunea lui Petrică Bejan ca neserioasă"[223]. În acest timp, Gheorghe Tătărescu era supravegheat strict de Siguranţă, la începutul lui februarie 1948 fiind practic izolat într-un arest la domiciliu nedeclarat oficial[224].

Cu toate acestea, la 11 februarie, Comitetul Central al aşa-zisului Partidului Naţional Liberal – Bejan a anunţat că, la 29 februarie, va avea loc Congresul partidului. La 25 februarie Adunarea Deputaţilor a fost dizolvată[225]. În schimb, Petre Bejan a declarat că va participa la preconizatele alegeri.

Scurta campanie electorală a mai dezmorţit scena politică, mai ales la nivelul judeţelor. În Banat, de exemplu, Partidul Naţional Liberal – Bejan a afişat lozinci de genul *Dreptate, libertate, proprietate vă asigură Partidul Naţional Liberal*[226], iar în judeţul Sălaj, capul de listă liberal Paul Dimitriu a afirmat la o adunare din comuna Jibou, în faţa a 20-30 de persoane, că „noi vrem democraţie, însă nu democraţie comunistă şi jidovească"[227]. Totuşi, în general, partidul condus de Petre Bejan, care a primit semnul electoral *linia dreaptă în picioare*[228], a

desfăşurat o campanie mai degrabă moderată, în concordanţă cu manifestul publicat în „Drapelul" din 7 martie. Chiar candidaţi precum foştii miniştri Radu Roşculeţ şi Gheorghe Vântu se arătau rezervaţi, ei susţinând că au acceptat să participe la scrutin doar în urma îndemnului lui Gheorghe Tătărescu, care dorea să arate că partidul mai avea încă „influenţă în mase"[229].

Pentru a asigura cel puţin aparenţele unor alegeri libere, guvernul a acceptat ca, pe lângă lista Frontului Democraţiei Populare, Partidul Naţional Liberal – Bejan şi Partidul Ţărănesc Democrat – Lupu să reprezinte opoziţia. Mai mult, întrucât existau candidaţi liberali aflaţi în arestul poliţiei, la 26 martie, Ministerul de Interne a emis un ordin cerând ca aceştia să fie eliberaţi pentru că „în general, membrii Partidului Naţional Liberal – Bejan nu trebuie consideraţi, chiar dacă atitudinea lor nu este pe linia guvernului, aşa cum sunt considerate celelalte elemente reacţionare"[230].

În aceste condiţii, pentru alegerile din 28 martie, Partidul Naţional Liberal – Bejan a depus liste în 22 din cele 28 de judeţe şi municipiul Bucureşti[231], rezultatele aducând în mod previzibil 405 mandate Frontului Democraţiei Populare, şapte Partidului Naţional Liberal şi două celui Ţărănesc Democrat. Liberalii obţineau 2,8% din totalul voturilor exprimate de cei 7.661.031 alegători[232]. Au fost aleşi deputaţi în prima Mare Adunare Naţională, Petre Bejan (la Bucureşti, cu 27.388 voturi), Ilie Toma (Arad, 20.267), Zenovie Vasilescu (Dolj, 18.908), Romulus Teodorescu (Argeş, 18.518), Nicolae Mărăcinescu (Vâlcea, 16.955), Radu Roşculeţ (Constanţa, 13.696) şi Nicolae Teodorescu (Tecuci, 13.582)[233]. Comentând rezultatele, Petre Bejan se arăta mulţumit, subliniind că operaţiunile electorale au decurs normal, motiv pentru care nu avea de făcut nici o contestaţie[234].

Crezând că mai are de jucat un rol în viaţa politică, la 24 mai 1948, Petre Bejan a reorganizat conducerea partidului, compusă din şapte membri. Alături de preşedinte, era vorba de Radu Roşculeţ, Gheorghe Vântu, Ion Tomescu, Ilie Toma, Nicolae Teodorescu şi Nicolae Mărăcinescu[235]. La scurt timp însă, „Drapelul" şi-a încetat apariţia, iar ultimul eveniment important la care liberalii lui Bejan şi-au exprimat opţiunea a fost prilejuită de actul naţionalizării din 11 iunie 1948. Ca şi membrii Partidului Muncitoresc Român (noua denumire a P.C.R., după fuziunea prin absorbţie de către acesta a aripii oportuniste a social-democraţilor, în urma congresului din 21-24 februarie 1948), inclusiv marionetele acestuia, Petre Bejan, în numele formaţiunii politice pe care o conducea, a susţinut legea privind naţionalizarea întreprinderilor industriale, miniere, bancare de asigurări şi de transport[236], o lege care a constituit lovitura de graţie dată liberalismului economic. La scurt timp după această luare de atitudine ruşinoasă, partidul lui Bejan şi-a încetat activitatea politică, cu toate că, cel puţin teoretic, cei şapte deputaţi aşa-zis liberali aveau mandat până în 1952.

Dacă pe Gheorghe Tătărescu l-a determinat mai întâi ambiţia, constituind iniţial o puternică dizidenţă în Partidul Naţional Liberal, apoi oportunismul sau laşitatea, creând propriul său partid, dispus de a ajunge, până la un punct, „tovarăş

de drum" al comuniştilor, atitudinea lui Petre Bejan constituie o elocventă dovadă că oportunismul conduce în final la degradare morală şi ruşinoasă capitulare.

Episoadele „Tătărescu" şi, mai ales, „Bejan" reprezintă două pete negre în istoria liberalismului din România postbelică.

Concesiile făcute comuniştilor de către Gheorghe Tătărescu şi Petre Bejan nu i-a scutit însă de sistemul carceral al lui Gheorghiu-Dej şi Teohari Georgescu, odată cu instaurarea, fără perdea, a unui regim totalitar.

6. Represiune şi exil

Încă din 1948, fără existenţa unui document oficial prin care Partidul Naţional Liberal să fie interzis, au început şicanele puterii la adresa liberalilor din ambele tabere. Arestările, interogatoriile, domiciliul obligatoriu, licenţierile şi teroarea au fost cuvinte de ordine sub regimul Gheorghiu-Dej. Dacă ne limităm la analiza situaţiei din tabăra liberală, fără pretenţia de a oferi date definitive ori exhaustive, arhivele abia deschizându-şi porţile pentru istorici la acest capitol, vom observa două etape principale: 1948-1955 şi 1957-1961.

Cu toate că lideri marcanţi, precum a fost ultimul secretar general al Partidului Naţional Liberal, Bebe Brătianu, sau foştii miniştri Mihail Romniceanu şi George Fotino erau în detenţie încă din 1948, primele două mari valuri de arestări pentru liberali au avut loc în nopţile de 5-6 mai şi 15-16 august 1950. Trebuie remarcată şi legătură dintre arestările din 5-6 mai şi inaugurarea „închisorii demnitarilor" de la Sighet, care a „funcţionat" între 6 mai 1950 şi 15 iunie 1955.

După ce, în noaptea de 2/3 mai a fost arestat preşedintele Dinu Brătianu (născut la 13 ianuarie 1866, având deci la data reţinerii peste 84 de ani), cu duba 16.968 ajungeau, în ziua de 6 mai, la Sighet, Gheorghe Brătianu, Gheorghe Tătărescu, Bebe Brătianu, Petre Bejan, Gheorghe Vântu, Ion Manolescu-Strunga, generalul Mihail Racoviţă-Cehan, Dumitru Alimănişteanu, Radu Portocală, Constantin C. Giurescu, Tancred Constantinescu, generalul Nicolae Samsonovici, Napoleon Creţu, Pantelimon Halippa şi Alexandru Popescu-Necşeşti[237]. Mulţi dintre cei arestaţi se aflau deja în domiciliu obligatoriu sau fuseseră transferaţi de la alte penitenciare, iar Gheorghe Tătărescu era reţinut împreună cu fraţii săi Alexandru, Ştefan şi Emanoil. Ulterior, la Sighet au fost închişi şi alţi liberali cunoscuţi precum dr. Constantin Angelescu, Asra Berkowitz, Aurelian Bentoiu, Ion Costinescu, Mihail Romniceanu, Radu Roşculeţ, Nicolae Sibiceanu, Costel Tătăranu, Constantin C. Zamfirescu[238] şi Alexandru Lapedatu.

Datorită vârstei înaintate, Dinu Brătianu a cedat între primii, trecând în eternitate la 20 august 1950. Conform mărturiei lui Alexandru Raţiu, preşedintele Partidului Naţional Liberal a murit în celula 12 de la Sighet: „era bolnav şi cerea

ajutor, bătea cu lingura în ţeava de la calorifer. Nu l-au auzit şi nu l-au ajutat"[239]. În perioada în care el avusese domiciliu obligatoriu, ce precedase cu mai bine de un an arestarea sa, preşedintele Partidului Naţional Liberal, conştient că i se apropie sfârşitul, şi-a scris testamentul politic în care, printre altele, îşi manifestase „convingerea că după toate greutăţile pe care le suferă pe nedrept neamul nostru, cu răbdare şi cuminţenie, va urma ceasul libertăţii pentru care trebuie să luptăm. Gândul meu se îndreaptă acuma cu recunoştinţă către toţi aceia care au suferit pentru principiile lor, pentru cauza libertăţii şi a deminităţii naţionale. Sunt încredinţat că rolul Partidului Naţional Liberal, care singur este rezémat pe principii sănătoase, va fi în viaţa de mâine şi mai important ca în trecut. El singur având o tradiţie de înfăptuiri generoase şi o lungă experienţă în conducerea ţării". În acelaşi document el şi-a manifestat dorinţa ca viitorul şef al partidului „să nu fie de vârstă înaintată pentru a asigura continuitatea acţiunii sale în viitor". „Dintre toţi fruntaşii partidului – a adăugat Dinu Brătianu – cred că acela care întruneşte mai bine multiplele calităţi ce se cer unui conducător este Gheorghe I. Brătianu, care este şi o victimă a urgiei vrăjmaşilor Neamului. El a fost cel mai apropiat colaborator al meu în lupta ce am dus împotriva dictaturilor şi eforturile sale mi-au fost de mare folos. Patriotismul său luminat şi hotărârea cu care a luptat pentru marile idealuri ale Neamului au făcut pe lângă alte considerente, ca să fie considerat ca o nădejde pentru viitor. Va rămâne să dovedească că alegerea a fost bine făcută, arătându-se demn de tradiţia Brătienilor şi de a celorlalţi înaintaşi care l-au precedat în greaua sarcină de şefi ai partidului. Scriu aceste rânduri cu speranţa că prin acest sfat voi fi servit pentru ultima dată Partidul Naţional Liberal, cu regretul că nu voi putea fi alături de foştii mei colaboratori, în marile înfăptuiri ce stau înaintea partidului care va conduce România spre gloriosul ei destin".* Dar soarta lui Gheorghe Brătianu a fost la fel de cutremurătoare ca cea a unchiului său. Cu domiciliu obligatoriu încă din 1947, exilat de la catedra sa universitară şi din Academie, la 9 iunie 1948, el este arestat în celebra noapte de 5/6 mai 1950 şi trimis la Sighet, în celula nr. 9[240]. Trebuie subliniat că împotriva lui a fost emisă o decizie a Ministerului de Interne abia la 1 august 1951, privind încadrarea într-o colonie de muncă pentru 24 de luni. Deşi a murit înainte de expirarea celor doi ani, la 27 aprilie 1953, ca o culme a cinismului, la 1 august 1953 el era condamnat la alţi cinci ani[241]. Asupra tragicului sfârşit al lui Gheorghe Brătianu s-au păstrat mărturiile lui Alexandru Raţiu[242] şi ale cardinalului Alexandru Todea, din care reţinem: „... În acele clipe groaznice de suferinţă, i se cerea lui Gheorghe Brătianu să semneze actul că Basarabia şi Bucovina nu sunt pământuri româneşti şi după aceea i se va administra tratamentul medical necesar lui. Bineînţeles că Gheorghe Brătianu a refuzat spunând «*Niciodată nu vreau să fac trădare de ţară*»"[243].

Arestat încă din 1948, Bebe Brătianu a supravieţuit Sighetului, fiind eliberat în 1955. Totuşi, anii de suferinţă şi-au spus cuvântul: internat la spitalul Colţea şi-a

* Mulţumim domnului Dinu Zamfirescu care ne-a pus la dispoziţie acest document.

dat obştescul sfârşit în 1956[244], la 69 de ani. La rândul lui, Gheorghe Tătărescu a trăit o adevărată odisee, marcată de momente în care a sperat că lucrurile vor evolua din nou în favoarea sa. La 8 iunie 1949, el s-a întâlnit cu şefii de organizaţii liberale din ţară, respectiv Traian Moşoiu, Vasile Bârcă, Ilie Toma, Radu Roşculeţ, Zenovie Vasilescu şi Petre Bejan. Cu acest prilej, el le-a comunicat că, de câteva zile, i se ridicase garda care-l păzea şi nu-i permitea să-şi părăsească locuinţa, precum şi alte veşti bune. Astfel, Tătărescu a vorbit despre tratative secrete purtate cu guvernul în vederea recooptării lui în cabinet, negocierile urmând a se termina în 10-14 zile. Bineînţeles, până atunci trebuia păstrată „discreţie totală"[245]. Deşi, evident, nu s-a întâmplat nimic, la 1 februarie 1950, Tătărescu îi primea în audienţă pe Radu Roşculeţ şi Gheorghe Vântu, cărora le-a spus că va veni destinderea internaţională şi atunci „noi vom fi chemaţi să jucăm un rol mare"[246].

Cum relaxarea mult aşteptată şi destinderea raporturilor Est – Vest întârzia, la 4 mai 1950, autorităţile au emis ordin de arestare pe numele lui Gheorghe Tătărescu[247]. După un stagiu la Sighet, din 1951 a fost transferat la Bucureşti, mai întâi pentru un tratament la spitalul Gerota[248], fiind eliberat abia în 1955. Pe parcursul detenţiei, Tătărescu a fost anchetat, mai bine de doi ani, mai ales în legătură cu dosarul Lucreţiu Pătrăşcanu. De exemplu, la 21 iulie 1951, Tătărescu era interogat pe tema contactelor care au precedat actul de la 23 august 1944, în care a fost implicat şi Pătrăşcanu[249], după câteva zile, la 30 iulie, subiectul fiind conferinţa de pace de la Paris din 1946[250]. Cu acest ultim prilej, fostul ministru de externe arăta: „Era evident că în Partidul Comunist, Lucreţiu Pătrăşcanu ocupa o poziţie specială mult mai apropiată de partidul liberal, decât poziţiile celelalte ale partidului comunist şi de aceea o înţelegere cu el era întotdeauna mai uşoară".

Şi în 1952, Gheorghe Tătărescu a fost interogat în mai multe rânduri în legătură cu activitatea fostului ministru de justiţie. După o anchetă de mai bine de doi ani, la 1 noiembrie 1953, liderul liberal dădea o amplă declaraţie, prilej de a face o sumă de precizări pe care el le considera importante[251]. Din capul locului, Tătărescu a scos în evidenţă că, participând la formarea şi activând în guvernul Petre Groza, a fost călăuzit de două obiective, unul pozitiv, altul negativ. Era vorba, în ordine, de colaborarea la „organizarea României noi" şi de împiedicarea alunecării „spre socialism a guvernului". Acţiunea „negativă" a început în 1946, scopul fiind oprirea ascensiunii Partidului Comunist, Tătărescu bazându-se, potrivit propriilor declaraţii, pe rege, pe reprezentanţii anglo-americani şi cehoslovaci de la Bucureşti, pe cadrele partidului propriu şi pe Lucreţiu Pătrăşcanu. Ultima precizare era folositoare anchetatorilor care căutau elemente incriminatorii în cazul Pătrăşcanu, motiv pentru care şi alţi foşti politicieni „burghezi" au fost chestionaţi pe această temă, între aceştia figurând şi Mircea Durmă, ministru de finanţe în guvernul Groza[252].

După eliberarea din 1955, Gheorghe Tătărescu a continuat să creadă, animat şi de „spiritul Genevei"[253], că va mai avea de jucat un rol în viaţa politică. De aceea,

în 1956, el a acceptat funcţia de preşedinte onorific al Comitetului Român pentru Repatriere. Bolnav, la 28 martie 1957, el a decedat într-un spital din Bucureşti.

Alături de aceste nume de prim-plan, în închisori au fost exterminate şi alte personalităţi liberale. Într-o ordine oarecare, amintim de Constantin C. Zamfirescu, fost ministru, mort în 1963 la penitenciarul Botoşani[254], Radu Roşculeţ, dispărut la Sighet la 7 februarie 1952[255], Costel Tătăranu, decedat tot la Sighet în septembrie 1952[256]. În „închisoarea demnitarilor" au mai dispărut Alexandru Lapedatu (30 august 1950) şi Tancred Constantinescu (14 ianuarie 1951)[257].

În perioada amintitului prim val de teroare, arestările nu s-au limitat însă doar la sfera foştilor demnitari asupra cărora, în mod firesc, cercetătorii de azi şi-au îndreptat cu precădere atenţia. Tot atunci, mulţi dintre liberalii arestaţi, cu ranguri inferioare în ierarhia partidului sau uneori simpli membri ai acestuia au zăcut luni, uneori şi mai mult, în beciurile Securităţii şi au fost supuşi unor anchete barbare, fiind ulterior eliberaţi sau, în cele mai dese cazuri, pedepsiţi administrativ (până la un maxim de 60 luni) şi trimişi în lagăre de muncă forţată. Cel mai „faimos" dintre acestea, datorită regimului de exterminare la care erau supuşi deţinuţii, a fost lagărul de pe şantierul Dunărea – Marea Neagră. Totodată au avut loc şi diverse procese politice, puţin cunoscute în prezent deoarece acestea s-au desfăşurat cu uşile închise, iar arhivele sunt greu accesibile pentru a fi cercetate de actualii cercetători.

În aceeaşi perioadă au avut loc însă şi câteva procese, puternic mediatizate în scop propagandistic, inculpaţii ajungând, după luni de tortură, să recunoască, în faţa instanţelor militare de judecată, că se fac vinovaţi de înaltă trădare şi de complot în vederea răsturnării prin forţă a regimului politic existent. Unul dintre aceste procese a fost cel, de la finele lui octombrie 1948, aşa numitul „ proces al marii finanţe", printre cei condamnaţi la pedepse lungi de muncă silnică numărându-se Ion Bujoiu, fost ministru şi Alexandru Balş, ambii liberali şi, până la marea „naţionalizare", în fruntea marelui concern minier „Petroşani".[258] În cadrul procesului, a apărut în calitate de martor al acuzării în stare de arest, Laura Săulescu, fostă secretară a lui Dinu Brătianu care, sub presiune, a declarat că, la ordinele „complotiştilor" din boxa acuzaţilor, a organizat un grup terorist alcătuit din studenţi şi elevi liberali[259]. Aceştia, în frunte cu Laura Săulescu, au făcut curând obiectul unui alt proces, soldat cu pedepse care s-au ridicat până la 10 ani temniţă grea dar care, în mod explicabil n-a mai fost mediatizat, deoarece numele unor elevi şi studenţi nu ar fi avut nici un impact asupra opiniei publice[260].

Foştii lideri ai Tineretului Universitar Naţional Liberal, printre care Radu Câmpeanu, Florin Boiţeanu, Mihai Popescu şi nu numai aceştia au ajuns de asemenea în temniţe şi lagăre de muncă, cu sau fără condamnări penale. Printre tinerii liberali din epocă, anchetaţi şi întemniţaţi s-a numărat, în perioada amintitului val de teroare, şi avocatul ploieştean Mircea Ionescu-Quintus, actualul preşedinte al Partidului Naţional Liberal[261].

Cei care au supravieţuit primului val de arestări, fiind eliberaţi în 1955, cu excepţia celor cu condamnări penale ce depăşeau 5 ani, au fost, în mare parte

arestaţi din nou în 1957-1960. Între 15-16 iulie 1958 a avut loc un proces legat de o aşa-zisă tentativă a unor liberali, în frunte cu Aurelian Bentoiu, de a reorganiza partidul[262]. În afara avocatului Bentoiu, au mai fost condamnaţi Hurmuz Aznavorian, Georgel Gheorghiu, Ion Zurescu, Paul Dimitriu, N. Bolintineanu, Dan Amedeo Lăzărescu, Constantin Filipescu, Marinică Teşe, N. Tudor, prof. George Strat, Ionică Popescu ş.a. [263].

Acest proces constituie doar un exemplu. În general, de-a lungul celui de al doilea val de teroare au fost arestaţi şi condamnaţi, în urma unor înscenări juridice, atât unii foşti demnitari, cât şi numeroşi fruntaşi liberali şi ţărănişti din fostele organizaţii locale ale celor două partide. Cei mai tineri şi sănătoşi au reuşit să supavieţuiască, mulţi dintre cei vârstnici au pierit în „gulagul" românesc.

Dintre foştii demnitari liberali rearestaţi au supravieţuit doar Victor Papacostea şi Dumitru Alimănişteanu[264]. Aurelian Bentoiu, de pildă, a murit la Aiud, în 1960[265].

După cum e bine conoscut, eliberarea deţinuţilor politici în anul 1964 nu a echivalat pentru aceştia cu obţinerea unei libertăţi reale. Au urmat, în cazul multora, noi anchete la Securitate, hărţuieli şi piedici de tot felul. Dată fiind stricteţea cu care Securitatea a urmărit acivitatea persoanelor cu un trecut politic „burghez", practic nu s-a putut întreprinde nimic în vederea reactivării aşa-numitelor partide istorice, până la finele aului 1989.

Nu poate fi totuşi trecută cu vederea atitudinea curajosă, în nume propiu, a unuia dintre cei trei fii ai lui Dinu Brătianu, anume inginerul Ion (Oni) C. Brătianu. Acesta, deşi trecuse, la rândul său, prin „gulagul românesc", fiind întemninţat şi apoi trimis în domiciliu obligatoriu până în 1963, a început după 1975 să adreseze proteste şi critici conducerii Partidului Comunist. Mai mult, unele texte ale sale au fost trimise, pe căi ocolite, postului de radio „Europa Liberă" care le-a difuzat. Reacţia Securităţii a fost promtă. L-a hărţuit până ce, datorită vârstei sale înaintate, a încetat din viaţă la 1 septembrie 1987[266].

În mod explicabil, mai activi au fost liberalii care au reuşit să se refugieze în străinătate pentru a nu cădea în ghiarele Securităţii.

Mai întâi, la iniţiativa regelui Mihai, s-a constituit în jurul generalului Nicolae Rădescu „Comitetul Naţional Român", cu sediul la New York, având misiunea de a organiza din străinătate rezistenţa anticomunistă şi de a face cunoscute opiniei publice din Occident tristele realităţi din România. Data oficială de naştere a Comitetului Naţional Român a fost 10 mai 1949. Acesta era compus din patru personalităţi de marcă ale exilului românesc (Grigore Gafencu, Constantin Vişoianu, Alexandru Cretzianu, Nicolae Caranfil) şi şase reprezentanţi ai „partidelor istorice". Liberalii au fost reprezentaţi de Mihai Fărcăşanu şi Vintilă Brătianu. Chiar dacă în funcţionarea Comitetului Naţional Român au existat carenţe, datorită unor vanităţi provocatoare de fricţiuni între membrii acestuia, pentru românii din ţară, care nu aveau cum să le cunoască, simpla existenţă a acestuia le-a dat speranţe şi curaj, în contextul în care opresiunea comunistă atinsese cote maxime[267].

După moartea generalului Rădescu regele a însărcinat pe Constantin Vişoianu cu refacerea Comitetului care, începând din 1952, a funcţionat timp de aproape 20 de ani. Conform informaţiilor furnizate de profesorul Neagu Djuvara[268], martor al evenimentelor, activitatea acestui comitet, (în care P.N.L. a fost reprezentat un timp de vârstnicul fost deputat Assan) a ajuns tot mai palidă din cauza lipsei de resurse financiare, dar şi datorită contextului internaţional care se schimbase.

Acţiunea liberalilor din exil a intrat într-o nouă fază, în urma unei scurte perioade de destindere din România, care a dat ocazia sosirii în Occident a unor foste cadre de rang inferior din ierarhia partidului. Acestea erau avantajate nu numai de vârsta pe care o aveau, cât şi de faptul de a cunoaşte mai bine mentalitatea populaţiei din România pe care o părăsiseră cu puţină vreme în urmă.

Activitatea noilor veniţi a avut un caracter prioritar, propagandistic cu mai multe ţinte: revigorarea exilului românesc din punct de vedere politic, dezvăluirea adevăratei feţe a României comuniste din epocă, în cercurile politice occidentale, marcate de anumite gesturi spectaculare ale lui Nicolae Ceauşescu în domeniul politicii externe şi remodelarea, prin intermediul posturilor de radio străine, a mentalităţii majorităţii românilor din ţară.

Ar fi incorect de a atribui aceste merite, cu prioritate, liberalilor, după cum o istorie a Partidului Naţional Liberal ar constitui o lacună dacă activitatea acestora nu şi-ar găsi locul cuvenit, chiar dacă diversele manifestări au avut un specific pur liberal ci, mai ales, naţional şi antitotalitar.

În acest context se înscriu emisiunile lui Şerban Orăscu de la postul de radio „Europa Liberă" şi ale lui Dinu Zamfirescu, mai ales la B.B.C. În perioada noiembrie 1982-septembrie 1983 a funcţionat în Franţa chiar şi un post privat de radio al exilului care acoperea însă numai zona Parisului şi împrejurimile acestuia. Două ore săptămânal erau rezervate pentru „Emisiunea Românilor Liberi", menită „să informeze un auditoriu francez, dar şi unul românesc asupra realităţilor din şi despre România". După cum a susţinut Dinu Zamfirescu, în cuvântul său de „rămas bun", „autorităţile competente nu au permis continuarea emisiunilor" deoarece „ele au trebuit probabil să ţină seama de protestele oficiale ale ambasadelor R.S.R şi Sovietică, precum şi de „Pravda", cărora emisiunea „Românilor Liberi" nu le era pe plac[269]. Nu poate fi trecută cu vederea nici revigorarea revistei *Bire* de către Radu Câmpeanu. Această publicaţie avea aceeaşi menire ca şi amintitele emisiuni radiofonice. Un alt exemplu îl constituie participarea lui M. Niculescu, Constantin Cesianu şi Radu Câmpeanu*, în numele

* Revenit în ţară la 5 ianuarie 1990, Radu Câmpeanu, vremelnic preşedinte al P.N.L. (1990-1993), datorită meritelor sale din trecut, a avut un rol nefast prin acţiunile sale care au condus la spargerea unităţii liberale, refăcută cu chibzuinţă, după 1996, de actualii principali doi lideri: Mircea Ionescu Quintus (preşedinte) şi Valeriu Stoica (prim-vicepreşedinte). Ultimul gest al lui Radu Câmpeanu de a recurge la o alianţă a minusculului său grup de aderenţi cu P.D.S.R. în perspectiva alegerilor parlamentare şi prezidenţiale din noiembrie 2000 l-a discreditat definitiv în ochii opiniei publice cu simpatii liberale.

„Asociaţiei foştilor deţinuţi politici din Franţa" la conferinţa de presă cu tema *Yalta şi consecinţele ei,* organizată de către Comitetul de legătură al reprezentanţilor liberi ai ţărilor din Europa Centrală şi Orientală.

Acest episod a figurat, de altfel într-o notă a Securităţii, din 31 mai 1980, cu privire la *unele aspecte ale emigraţiei române*[270]. Merită de asemenea semnalat rolul lui Dinu Zamfirescu, într-un context mai larg, de informare a opiniei publice internaţionale, privind acţiunea protestatară a profesoarei Doina Cornea din Cluj, cu consecinţa hărţuirii acesteia de către Securitate.

În sfârşit, nu poate fi trecut cu vederea faptul că, după constituirea Consiliului Naţional Român din exil[271], regele Mihai a numit în fruntea acestuia (1980) pe doamna Ioana Brătianu, una dintre cele două fiice ale reputatului istoric, despre a cărui activitate politică şi sfârşit tragic în temniţa de la Sighet, s-a scris în paginile acestei lucrări. Alegerea regelui nu a fost întâmplătoare, el încercând pe această cale să contracareze acţiuni ale legionarilor din exil care reuşiseră să aibe o pondere, câtuşi de puţin neglijabilă, în menţionatul Consiliu alcătuit din 15 persoane. Intrând în conflict cu aceştia, fără a putea până la urmă să le facă faţă, Ioana Brătianu a părăsit „consiliul", doarece nu a putut concepe, pe bună dreptate, să acţioneze „contra unui regim totalitar în numele altui totalitar"[272].

7. Revenirea Partidului Naţional Liberal pe scena politică din România

În contextul bine cunoscut al după amiezei de 22 decembrie 1989, a avut loc o întâlnire de taină între Sorin Botez, Nicu Enescu şi Dan Amedeo Lăzărescu, la domiciliul acestuia din urmă, cei trei luând decizia reactivării Partidului Naţional Liberal, prin constituirea într-un viitor cât mai apropiat, a unui comitet de iniţiativă mai larg[273]. Ştirea a fost comunicată a doua zi, de Sorin Botez, ambasadorului britanic la Bucureşti, Michael Atkinson, consulului S.U.A., doamna Young, precum şi ambasadelor Franţei, Elveţiei şi Republicii Federale Germania, în aceste ultime cazuri doar prin introducerea de scrisori în cutiile poştale ale reşedinţelor respective[274].

Timpul scurs de la consumarea acestui eveniment care marchează revenirea pe scena politică din România a liberalilor este mult prea scurt pentru a intra în sfera de cercetare a istoricilor, această sarcină revenind deocamdată specialiştilor în politologie.

Note

1. Fără a intra aici în detalii care depășesc obiectul studiului nostru, ne vom opri la starea de lucruri dintr-un moment politic extrem de grav: cel al semnării pactului Ribbentropp – Molotov din 23 august 1939. Astfel, adepții lui Dinu Brătianu credeau că, în situația grea ce se crease, cea mai bună soluție era un guvern Gheorghe Brătianu, „cel mai indicat în actualele împrejurări să facă față situației interne, cât și externe". Totodată, serviciile secrete aveau informații că tabăra dinistă era de părere să se uite neînțelegerile din trecut, „ei fiind gata să se pună la dispoziția țării, pentru a se putea trece acest moment greu" (Arhiva Serviciului Român de Informații, fond Documentar, dosar 1917, vol. 1, f. 7). Pe de altă parte, gruparea din jurul lui Gheorghe Tătărescu avea o viziune diferită, ce s-a dovedit a fi nerealistă: „noile evenimente externe s-au primit cu surprindere și satisfacție în rândul intimilor domnului Gheorghe Tătărescu, care afirmă că de pe urma acestora singurul grup politic ce va avea de câștigat este cel al fostului premier liberal". Tătărescu credea că Italia va juca un rol principal, iar vizita lui la Roma și „afilierea noastră la politica Statului fascist", va plasa România alături de Franța, Anglia și Italia. Din acest motiv, „creatorul acestui nou orizont politic, Gheorghe Tătărescu, va fi chemat în mod sigur să desăvârșească în țară politica începută în străinătate" (*Ibidem*, f. 253).

2. Idem, fond Penal, dosar 40001, vol. 45, f. 131.

3. O notă informativă, din 19 februarie 1944, înregistrează faptul că Dinu Brătianu era afectat de trecerea unor liberali, mai ales din Moldova, la Gheorghe Tătărescu, *Ibidem*, vol. 46, f. 354.

4. Cf. raportului agentului Pilot, din Berna, trimis Foreign Office-ului la 24 februarie 1944, Arhivele Naționale București (în continuare: A.N.), fond Microfilme Anglia, rola 403, c. 474.

5. Arhiva Serviciului Român de Informații, fond Penal, dosar 40001, vol. 46, f. 333. De altfel, serviciile secrete țineau sub strictă observație toate mișcările din tabăra opoziției; vezi, de exemplu, și raportul asupra poziției lui Dinu Brătianu și Iuliu Maniu față de armistițiu în aprilie 1944, *Ibidem*, vol. 7, f. 256-257.

6. S. Schafferman, *Dr.W. Filderman. 50 de ani din istoria judaismului român*, Tel Aviv, 1986, p. 230.

7. Arhiva Serviciului Român de Informații, fond Penal, dosar 40001, vol. 48, f. 101-102.

8. *Ibidem*, f. 102-103.

9. Constantin Sănătescu, *Jurnal*, București, 1993, p. 154.

10. Cf. Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, 1990, p. 125.

11. Arhiva Serviciului Român de Informații, fond Penal, dosar 40001, vol. 48, f. 332-334.

12. *Ibidem*, f. 363-364.

13. Cf. unei note speciale din 19 iulie 1944 a Prefecturii Poliției Capitalei, *Ibidem*, f. 429-430.

14. *Ibidem*, f. 562-563.

15. S-a afirmat că acţiunea a fost realizată pe baza unui plan elaborat de S.S.I. încă din 1943, cu aprobarea mareşalului Ion Antonescu.

16. Dan M. Brătianu, *Martor dintr-o ţară încătuşată*, Bucureşti, 1996, p. 38.

17. C. Sănătescu, *op.cit.*, p.146.

18. *23 august 1944. Documente*, vol. II, Bucureşti, 1985, doc. 605, nota 1.

19. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40005, vol. 175, f. 13-15.

20. Monitorul Oficial, partea I, nr. 197 bis, 24 august 1944, p. 6199.

21. Pentru o imagine de ansamblu asupra situaţiei din vara şi toamna lui 1944 vezi Gheorghe Onişoru, *România în anii 1944-1948. Transformări economice şi realităţi sociale*, Bucureşti, 1998, p. 21-30.

22. C. Sănătescu, *op.cit.*, p. 168.

23. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4036, f. 13-21.

24. „Curentul nou", 2 septembrie 1944.

25. Vezi pentru activitatea Partidului Popular Românesc, Gh. Onişoru, *Alianţe şi confruntări între partidele politice din România, 1944-1947*, Bucureşti, 1996, p. 174-176.

26. Textul în *23 august...*, vol. III, doc. 912.

27. Vezi „Viitorul", 7 septembrie 1944.

28. *Ibidem*.

29. *Ibidem*, 10 septembrie 1944.

30. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Ministerul Propagandei Naţionale, buletine, dosar 226, f. 179.

31. „Viitorul", 9 septembrie 1944.

32. „Scânteia", 23 septembrie 1944. Pentru detalii legate de situaţia lui Gheorghe Brătianu vezi studiul lui Claudiu Secaşiu, *Contribuţii privind biografia istoricului Gheorghe I. Brătianu (anii 1945-1953)*, în „Revista istorică", nr. 5-6/1998, p. 321-341.

33. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4030, f. 20-24 (notă de informaţii politice interne din 29 septembrie 1944).

34. „Universul", 29 septembrie 1944.

35. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4036, f. 23.

36. Vezi Gh. Onişoru, *op.cit.*, p. 193-196.

37. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4036, f. 25-29 (notă din 30 septembrie 1944).

38. *Ibidem*, f. 26.

39. *Ibidem*, f. 33.

40. Potrivit unei note informative din 11 octombrie 1944, *Ibidem*, f. 66.

41. Vezi textul în *23 august .....*, vol. III, doc. 947. În buletinul de informaţii din 19 octombrie 1944 se arăta că în cercurile liberale se discută un nou argument împotriva lărgirii bazei de guvernare: „dacă înţelegerea în patru funcţionează atât de defectuos, cu atât mai greu se va realiza o unanimitate în şase sau şapte". Discutând pe tema unui guvern neutru, liberalii credeau că „este mai nimerit ca ţara să fie guvernată pe baza unui program minimal, care să nu aparţină nici unui partid", *Ibidem*, dosar 4034, f. 83-84.

42. „Libertatea", 1 noiembrie 1944.

43. Vezi Gh. Onişoru, *op.cit.*, p. 198.

44. A. N, fond Ministerul Propagandei Naţionale, presă externă, dosar 1396, f. 55.

45. „Dreptatea", 4 decembrie 1944.

46. A. N, fond Casa Regală Mihai, dosar 56/1945, f. 12-13.

47. Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, Bucureşti, 1995, passim.
48. *Ibidem*, p. 16.
49. *Ibidem*, p. 49.
50. *Ibidem*, p. 41.
51. De exemplu, în sinteza Inspectoratului General Administrativ Alba Iulia pe luna decembrie 1944 se arată că „există principale trei partide: Naţional Liberal, Naţional Ţărănesc şi Partidul Comunist", Idem, fond Ministerul de Interne, dosar 48/1944, f. 177.
52. Vezi pentru detalii Gh. Onişoru, *Partidul Naţional Liberal – Brătianu în primii ani postbelici, 1944-1947*, în „Arhivele totalitarismului", nr. 1/1998, p. 30-35.
53. „Timpul" 5 februarie 1945. Vezi şi Dumitru Şandru, *Comuniştii, ţăranii şi marii proprietari funciari din România în lunile premergătoare reformei agrare din 1945*, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol", tom XXX/1993, p. 363-386.
54. Pentru detalii vezi Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, Bucureşti, 1996, p. 133 – 182.
55. Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 60.
56. Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 225 – 246.
57. *Ibidem*, p. 303 – 332; de asemenea Şerban Rădulescu-Zoner, *Cu privire la instalarea guvernului Petru Groza* (6 martie 1945), „în Revista Istorică", nr. 7-8, 1993, p. 663 – 675.
58. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner, *Politica P.C.R. a „tovarăşilor de drum". Cazul Gheorghe Tătărescu*, în „Revista Istorică", nr. 1-2, 1998, p.7.
59. I. Chiper, Fl. Constantiniu, A. Pop, *Sovietizarea României. Percepţii anglo-saxone*, Bucureşti, 1993, doc. 19.
60. Nicoleta Franck, *O înfrâgere în victorie. Cum a devenit România din Regat, Republică Populară*, Bucureşti, 1992, p. 173.
61. *Misiunile lui A. I. Vâşinski în Romania. Din istoria relaţiilor româno-sovietice, 1944 – 1946. Documente secrete* (ed. Radu Ciuceanu, Ion Chiper, Florin Constantiniu, Vitalie Văratec), Bucureşti,1997, doc. 43.
62. N. Frank, *op. cit.*, p. 174 – 175
63. George I Duca, *Cronica unui român în secolul XX*, vol. 3, München, 1985, p. 121.
64. Great Britain, Public Record Office, FO 371/48.550.
65. I. Chiper, Fl. Constantiniu, A. Pop, *op. cit.*, doc. 30.
66. *Ibidem.*
67. Iuliu Maniu a cerut chiar într-o şedinţă de guvern ca Gheorghe Tătărescu să fie arestat ca vinovat pentru plasarea României în orbita Axei, doar opoziţia generalului Sănătescu şi a lui Lucreţiu Pătrăşcanu salvându-l pe fostul premier, *23 august...*, vol. III, doc. 1094. De asemenea, la 9 septembrie 1944, „Dreptatea" publica un virulent articol sub titlul *De la Iuliu Maniu la ... Guţă*, în care se conchidea că „politiceşte, domnul Tătărescu a murit".
68. Scrisoarea a apărut şi în presă după o lună şi jumătate, „Semnalul", 17 decembrie 1944.
69. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4036, f. 42.
70. A. N., fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, cabinetul militar Sănătescu – Rădescu, dosar 1940, f. 93.
71. *23 august...*, vol. III, doc. 1052.
72. A. N., fond Inspectoratul General al Jandarmeriei, dosar 129/1994, f. 3.
73. „Jurnalul de dimineaţă", 31 ianuarie 1945.

74. Ioan Scurtu (ed.), *România. Viaţa politică în documente. 1945*, Bucureşti, 1994, p. 101.

75. „Timpul", 5 februarie 1945.

76. „Drapelul", 27 martie 1945.

77. *23 august...*, vol. IV, doc. 1278.

78. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4037, f. 29.

79 Dan A. Lăzărescu, *Confesiuni*, Bucureşti, 1997, p. 123. Şi tineretul liberal avea un cerc de studii condus de Dan Lăzărescu, secondat de Şerban Orăscu, *ibidem*, p. 124.

80. Dinu C. Giurescu, *Imposibila încercare. Greva regală, 1945. Documente diplomatice*, Bucureşti, 1999, doc. 12.

81. *Ibidem*, doc. 1.

82. *Ibidem*, doc. 3.

83. Potrivit informaţiilor pe care le trimitea Roy Melbourne la Departamentul de Stat, la 23 iulie 1945, *ibidem*.

84. Arhivele Naţionale Iaşi, fond Comitetul Judeţean de Partid Iaşi, dosar 13/1945, f. 65-68.

85. Adriana Georgescu, *La început a fost sfârşitul*, Bucureşti, 1992, p. 74 – 94. Cartea a fost iniţial publicată la Paris (1951), în traducerea Monicăi Lovinescu (*Au commencement était la fin)* dar efectul scontat a fost aproape nul, deoarece ciracii ambasadei române din Franţa, cutreerând librăriile, au reuşit să cumpere aproape toate volumele încât acestea să nu ajungă în mâinile cititorilor francezi.

86. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 95.

87. *Ibidem*, p.95.

88. Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 95.

89. Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 96.

90. Adriana Georgescu, *op. cit.*, p. 195 – 223.

91. Vezi Gh. Onişoru, *The State Department and the Royal Strike*, în „Romanian civilization", vol. VII, nr. 1/1998, p. 37-46.

92. Vezi pe această temă D. Lăzărescu, *op.cit.*, p. 118.

93. Vezi o listă cu 112 arestaţi înaintaţi la Curtea Marţială, Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Direcţia Generală a Poliţiei, dosar 25/1945, f. 2-14.

94. „Frontul plugarilor", 15 noiembrie 1945.

95. „Scânteia", 10 noiembrie 1945.

96. De exemplu, vezi telegrama secretarului Frontului Naţional Democrat din Rădăuţi, Ruscior, din 11 noiembrie 1945; Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Casa Regală Mihai, dosar 9/1945, f. 47.

97. Arhivele Naţionale Timişoara, fond Comitetul Regional PCR Banat, dosar 3/1945, f. 399.

98. Vezi minuta întâlnirii, Bayerische Staatsbibliothek München, (în continuare: BSM) Department of State, Internal Affairs of Romania, Decimal file 871, Film 87/51, rola 2 (în continuare se va cita BSM).

99. *Ibidem*.

100. *Ibidem*.

101. *Ibidem*.

102. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 12/1945, f. 4-30.

103. Au fost respinse, din partea Partidului Naţional Liberal, candidaturile lui Bebe Brătianu şi George Fotino, Romniceanu fiind preferat în cele din urmă lui D. Danielopol. Vezi *Misiunile...*, doc. 102.

104. I. Chiper, Fl. Constantiniu şi A. Pop, *op. cit.*, doc.

105. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 1/1946, f. 5-9.

106. *loc. cit.*, fond Emil Haţieganu, dosar 73, f. 2.

107. D.A. Lăzărescu, *op.cit.*, p. 124-125.

108. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40001, vol. 50, f. 57-58.

109. „Dreptatea", 27 februarie 1946.

110. Englezii şi americanii recoltau date din care reieşea clar că guvernul Petru Groza îşi încalcă angajamentele asumate. Vezi, de exemplu, raportul lui Burton Berry către Departamentul de Stat din 6 aprilie 1946, BSM, film 87/51, rola 3. Vezi şi protestul din 20 aprilie semnat de Emil Haţieganu şi Mihail Romniceanu înaintat guvernului, „Dreptatea", 20 aprilie 1946.

111. Vezi stenograma şedinţei în Virgiliu Ţârău, Ion Marius Bucur, *Strategii şi politice electorale în alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946,* Cluj, 1998, doc. 9.

112. *Ibidem*, doc. 11, 12 şi 14.

113. A. N., fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 7/1946, f. 63-68.

114. B.S.M., film 87/51, rola 3.

115. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 159.

116. *Ibidem*, p. 161 – 162.

117. *Ibidem.*

118. „Liberalul", 26 iulie 1946.

119. „Jurnalul de dimineaţă", 9 octombrie 1946.

120. Vezi stenograma în Ţârău, Bucur, *op.cit.*, doc. 16.

121. „Dreptatea", 23 octombrie 1946.

122. Idem, 26 octombrie 1946. Vezi şi „Liberalul", 25 octombrie 1946.

123. Vezi Idem, 29 octombrie 1946. Vezi şi raportul lui Burton Berry către Departamentul de Stat din 18 octombrie 1946, BSM, film 87/51, rola 4.

124. „Liberalul", 3 noiembrie 1946.

125. În luna noiembrie „Liberalul" a publicat zilnic date referitoare la candidaţii Partidului Naţional Liberal.

126. Cf. Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, *op. cit.*, p. 172.

127. *Ibidem*, p. 174.

128. Vezi D. Şandru, Gh. Onişoru, *19 noiembrie 1946*, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol", tom XXXIII, 1996, p. 103-108. Redăm un singur exemplu bazat pe informaţiile postului Corneşti din cadrul Legiunii de Jandarmi Iaşi: din 752 de voturi, 307 erau pentru Partidul Naţional-Ţărănesc şi 245 pentru Partidul Naţional Liberal, deci opoziţia obţinuse 73,4%; Arhivele Naţionale Iaşi, fond Inspectoratul de Jandarmi Iaşi, doar 14/1947, f.42.

129. „Scânteia", 23 noiembrie 1946.

130. „Dreptatea", 28 noiembrie 1946.

131. B.S.M., film 87/51, rola 4.

132. *Ibidem.*

133. „Liberalul", 30 noiembrie 1946.

134. Ordinul nr.45.567/28 februarie 1947 al Inspectoratului General al Jandarmeriei preciza care sunt „curentele reacţionaro-fasciste", Partidul Naţional Liberal – Brătianu intrând în categoria „reacţionarilor", împreună cu Partidul Naţional-Ţărănesc şi Partidul Social Democrat Independent, Arhivele Naţionale Iaşi, fond Inspectoratul de Jandarmi Iaşi, dosar 172/1947, f.9.

135. Numai la 20 martie 1947 au fost arestaţi 315 membri ai partidelor de opoziţie, Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, Bucureşti, 1997, p.59.

136. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Ministerul de Interne, Direcţia Administraţiei de Stat, dosar 21/1947, f.24.

137. „Liberalul", 15 iulie 1947.

138. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40001, vol.18, f.54.

139. *loc. cit.*, fond Documentar, dosar 4047, f.85 (sinteză informativă asupra intervalului 6-16 august 1947).

140. *loc. cit.*, fond Penal, dosar 40001, vol.18, f.51.

141. *Ibidem*, f.55.

142. „Universul", 27 august 1947.

143. În rezumatul notelor informative din 26 august 1947 se arăta că Asra Berkowitz a cerut conducerii liberale un fond de rulment de 100.000 lei, altfel „Liberalul" îşi va suprima apariţia; Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4035, f.6. În acelaşi timp, lui Gheorghe Brătianu i se fixase domiciliu obligatoriu, savantul fiind îndepărtat şi de la catedră. Vezi Claudiu Secaşiu, *op.cit.*, p.336 şi urm.

144. Ioan Scurtu, *România. Viaţa politică în documente. 1947*, Bucureşti, 1994, doc.45.

145. „Naţiunea", 23 octombrie 1947.

146. D.A. Lăzărescu, *op.cit.*, p.142.

147. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4035, f.296.

148. *Ibidem*, f.318.

149. *Ibidem*, f.332.

150. *Ibidem*, f.336.

151. *Ibidem*, f.338.

152. *Ibidem*, f.393.

153. *Ibidem*, f.401.

154. „Monitorul Oficial", p.I, nr.55, 8 martie 1945, p.1736.

155. *Ibidem*, nr.61, 15 martie 1945, p.1966.

156. *Ibidem*, nr.85, 12 aprilie 1945, p.2958.

157. *Ibidem*, nr.151, 9 iulie 1945, p.5788.

158. Vezi, pe larg, Gh. Onişoru, *Uniunea Sovietică şi România, de la 1944 la 1947*, in Kurt Treptow (ed.), *Romania and World War II*, Iaşi, 1990, p.279-290.

159. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 3/1945, f.159-177.

160. „Drapelul", 3 iulie 1945.

161. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Ministerul Propagandei Naţionale, informaţii, dosar 933, f.295-296.

162. Tudor Hârsu, *Programele partidelor politice din România*, Bucureşti, 1946, p.8-10.

163. „Drapelul”, 6 iulie 1945.

164. Vezi Nicolas Penesco, *La Roumanie de la democratie au totalitarisme, 1938-1948*, Bruxelles, 1981, p.139.

165. „Scânteia”, 5 septembrie 1945.

166. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Casa Regală Mihai I, dosar 43/1945, f.17-18.

167. *Ibidem*, f.19.

168. Vezi *Misiunile...*, doc.73.

169. Vezi Gh. Onişoru, *România la conferinţele miniştrilor de externe de la Londra şi Moscova din 1945*, in „Cercetări istorice”, tom XVII/2, Iaşi, 1998, p.167-175.

170. I. Scurtu, *România... 1945*, p.352-355. Datorită noii poziţii adoptate de şeful diplomaţiei româneşti, acţiunea acestora era urmărită „cu atenţie” şi de către misiunea americană, „comentându-se mai ales faptul că vicepreşedintele de Consiliu ar încerca sub orice formă o apropiere faţă de Palat”. Cf. sintezei Direcţiei Generale a Poliţiei din 30 septembrie 1945, Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4208, f.330.

171. Vezi minuta întâlnirii la B.S.M., film 87/51, rola 2.

172. Arhivele Naţionale Iaşi, fond Comitetul Regional de Partid Moldova, dosar 1/1946, f.43.

173. *Ibidem*, dosar 30/1946, f.2.

174. Vezi raportul de activitate pe luna octombrie 1946 al judeţenei de partid Botoşani, *ibidem*, dosar 1/1946, f.95-96. Chestiuni similare se întâmplau şi în judeţul Vaslui. În raportul de activitate al organizaţiei comuniste din judeţ, din luna martie 1946, în privinţa Partidului Naţional Liberal – Tătărescu se arăta: „Secretarul judeţenei Vaslui a Partidului Comunist a primit o anonimă, după ce au fost repartizate cele 14 primării tătărăscienilor: Trăiască cei 14 primari liberali din judeţul Vaslui, trăiască izbânda liberală, jos comuniştii. Mai mult chiar, la o adunare restrânsă liberală, vicepreşedintele organizaţiei Roman, avocatul Hălăcescu, a atacat deschis Partidul Comunist”, *Ibidem*, f.94.

175. „Drapelul”, 30 aprilie 1946. La 27 aprilie, într-un discurs rostit la radio, Gheorghe Tătărescu preciza: „În alegerile de mâine lupta nu se va da între două partide sau două grupări de partide. Lupta se va da între două concepţii, între două orientări de viaţă politică, economică şi socială”, „România liberă”, 29 aprilie 1946.

176. „Drapelul”, 1 mai 1946.

177. „Dreptatea”, 1 mai 1946. În teritoriu, decizia Comitetului Central nu a schimbat prea mult datele problemei. În raportul Comitetului Regional P.C.R. Iaşi, pe luna iunie 1946, se arăta că în judeţul Vaslui „este greu să-i deosebeşti de ceilalţi liberali, cu care duc casă bună. Tătărăscienii ca şi ei vorbesc contra comuniştilor, despre colhoz”, Arhivele Naţionale Iaşi, fond 1, Comitetul Regional P.C.R. Iaşi, dosar 1579, f.134.

178. A.N., fond Direcţia Generală a Poliţiei, dosar 115/1944, f.1.

179. G. I. Duca, *op.cit.*, vol.III, p.168.

180. A.N., fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 9/1946, f. 46.

181. *Ibidem*, f.51-52.

182. *Ibidem*, f.53-54.

183. Cu privire la acţiunea delegaţiei române şi poziţia marilor puteri, vezi lucrarea Elizei Campus, bazată pe stenogramele Conferinţei de la Paris: *Din politica externă a României, 1913-1947*, Bucureşti, 1980, p. 566 ş.u.

184. Ibidem, p. 580-583.

185. Vezi Şerban Rădulescu-Zoner, Daniela Buşe şi Beatrice Marinescu, op.cit., p. 192.

186. „Poporul", 4 octombrie 1946.

187. Paul Dimitriu, *Exerciţii de memorie*, Bucureşti, 1991, p.26.

188. A.N., fond Ministerul de Interne, Direcţia Administraţiei de Stat, dosar 14/1946, f.86.

189. *Ibidem*, dosar 46/1946, f.53.

190. „Ultima oră", 28 noiembrie 1946.

191. „Semnalul", 1 decembrie 1946.

192. O notă informativă, din 10 martie 1947, redă maniera în care această distanţare era percepută de opinia publică: „Odată cu sosirea lui Guţă de la Paris, situaţia internă a luat o altă înfăţişare şi anume: Guţă nu s-a mai întâlnit cu Groza sau cu Dej, decât numai într-un consiliu de miniştri în care a spus că deoarece suntem în timpuri normale ar fi cazul ca fiecare partid să lucreze pe contul lui şi deci blocul nu mai are nici un rost. Scandal, gălăgie, etc., se închide şedinţa", Arhivele Naţionale Iaşi, fond Sfatul Popular Regional Iaşi, dosar 7/1947, f.3.

193. Monitorul Oficial, p.III, nr.38, 3 mai 1947, p.600-601.

194. *Ibidem*, nr.45, 13 mai 1945, p.716-722.

195. La un dineu cu Burton Berry, Tătărescu a spus că dacă Partidul Comunist insistă să forţeze trecerea legii prin parlament, el va părăsi guvernul. Vezi telegrama lui Berry către Departamentul de Stat din 21 martie 1947, B.S.M., film 87/51, rola 4.

196. A.N., fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 5/1947, f.59-97.

197. Vezi „România liberă", 26 mai 1947.

198. „Drapelul", 26 mai 1947.

199. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40002, vol.110, f.268-287. Textul a fost publicat integral în volumul Gheorghe Tătărescu, *Mărturii pentru istorie*, Bucureşti, 1998, p.498-506.

200. Expresia îi aparţine generalului C. Sănătescu, *op.cit.*, p.250.

201. Arhivele Naţionale Municipiul Bucureşti, fond Prefectura Poliţiei Capitalei, dosar 635/1947, f.7.

202. A.N., fond Preşedinţia Consiliului de Miniştri, stenograme, dosar 7/1947, f.8-9. Totuşi, în faţa reprezentanţilor presei străine, vorbind despre faptul că politica de cooperare regională nu trebuia să devină una de izolare regională, Tătărescu deplângea „recentele evoluţii internaţionale, care sunt contra speranţelor noastre", cf. „Manchester Guardian", 18 august 1947.

203. Vezi Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *Unitate, continuitate şi ascensiune în mişcarea muncitorească din România, 1821-1948*, Bucureşti, 1981, p.325.

204. Vezi ,"Naţiunea", 11 septembrie 1947.

205. O dovadă este şi agenda ministrului de interne Teohari Georgescu, în care, la 20 octombrie 1947, erau notate două cuvinte: „Atenţie, Tătărescu!", Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40.009, anexe.

206. „Drapelul", 4 noiembrie 1947.

207. Vezi *Comunicatul* Comisiei în „Liberalul", 7/9 mai 1947.

208. *Ibidem*, 8/10 noiembrie 1947.

209. Totodată, erau nominalizaţi patru noi subsecretari: Gheorghe Vasilichi (Ministerul Economiei Naţionale), Ion Popescu (Ministerul Afacerilor Interne), Mihail Macovescu (Cooperaţie) şi Vasile Modoran (Finanţe), Monitorul Oficial, p.I, nr.259, 8 noiembrie 1947, p.9949-9950.

210. *Ibidem*, nr.287, 11 decembrie 1947, p.10964.

211. Aurel Vijoli, *Din prefacerile sistemului bancar şi de credit. Participant şi observator*, Bucureşti, 1980, p.115.

212. „Drapelul", 13 noiembrie 1947.

213. *Ibidem,* 12 noiembrie 1947.

214. *Ibidem,* 5 decembrie 1947,

215. *Ibidem,* 11 decembrie 1947.

216. *Ibidem,* 12 decembrie 1947. Documentele secrete acreditează ideea că politica dusă de Bejan nu era în asentimentul altor lideri liberali. De exemplu, la 8 decembrie, cu prilejul unui dineu la Capşa, Ion Ciolan i-a spus lui Radu Roşculeţ că „în el este toată nădejdea de a-l face pe Petre Bejan să renunţe la ideile sale", Arhivele Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4035, f.305.

217. Vezi ,"Universul", 24 decembrie 1947.

218. Vezi, pe larg, Petre Bejan, *Ideologia şi Programul Partidului Naţional Liberal*, Bucureşti, 1948.

219. Cf. rezumatului notelor informative din 23 decembrie 1947, Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4035, f.315.

220. *Ibidem*, f.321.

221. „Frontul Plugarilor", 11 ianuarie 1948.

222. La 4 ianuarie 1948, Petre Bejan a trimis o circulară în acest sens, publicată în „Drapelul" din 9 ianuarie 1948,

223. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4035, f.357.

224. La 2 februarie 1948, Inspectoratul de Siguranţă al Capitalei raporta: „Fostul ministru Vântu se arată extrem de îngrijorat de faptul că organele Siguranţei i-au interzis accesul la dl. Gheorghe Tătărescu, neputându-l vizita ca de obicei şi mai ales că s-a refuzat accesul medicului familiei, trimiţându-se un medic oficial, când d-na Sanda Negropontes, fiica d-lui Tătărescu, a avut nevoie de asistenţă medicală, fiind bolnavă", *Ibidem*, dosar 4039, f.105.

225. Vezi, „Drapelul", 18 şi 27 februarie 1948.

226. Arhivele Naţionale Timişoara, fond Comitetul Judeţean P.M.R. Timiş, dosar 3/1946, f.390.

227. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Ministerul de Interne, direcţia administraţiei de stat, dosar 23/1948, f.96.

228. „Drapelul", 4 martie 1948.

229. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 4035, f.409.

230. Arhivele Naţionale Iaşi, fond Inspectoratul General Administrativ Iaşi, dosar 45/1948, f.60.

231. Arhivele Naţionale Bucureşti, fond Ministerul de Interne, direcţia administraţiei de stat, dosar 40/1948, f.1-6.

232. „Scânteia", 7 aprilie 1948.

233. „Drapelul", 1-3 aprilie 1948.

234. *Ibidem,* 2-4 aprilie 1948.

235. Idem, 30 mai 1948.

236. Arhivele Naţionale Iaşi, fond Comitetul Judeţean de Partid Iaţi, dosar 95/1948, f.21.

237. Cl. Secaşiu, *op.cit.*, p.339-340.

238. Vezi Andreea Dobeş, Ioan Ciupea, *Decapitarea elitelor. Motive, mijloace, mod de acţiune*, in Romulus Rusan (ed.), *Memoria închisorii Sighet*, Bucureşti, 1999, p.186-190.

239. Cf. Alexandru Raţiu, *Două scrisori*, in R. Rusan, *op.cit.*, p.121. Raţiu crede că Dinu Brătianu a murit la 31 august. Andreea Dobeş şi I. Ciupea (*op.cit.*, p.176) o susţin pe cea de 20 august, care este înscrisă şi pe piatra funerară de la Florica.

240. Cl. Secaşiu, *op.cit.*, p.339.

241. *Ibidem*, p.340.

242. Al. Raţiu, *op.cit.*, p.126-127.

243. Interviu publicat în „Formula As", an I, nr.9, noiembrie 1999.

244. D.A. Lăzărescu, *op.cit.*, p.156.

245. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40.002, vol.110, f.490-491.

246. *Ibidem*, p.226.

247. *Ibidem*, f.1. Interesant este faptul că era arestat pentru că „a contribuit la provocarea şi sprijinirea războiului antisovietic".

248. Vezi articolul lui Stelian Neagoe din „Expres magazin", an II, nr.9.

249. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Penal, dosar 40.002, vol.110, f.6-8.

250. *Ibidem*, f.18-21.

251. *Ibidem*, f.118-142.

252. Vezi *Ibidem*, vol.100, f.7-14 (declaraţie din 28 iunie 1951) şi f.20-25 (declaraţie din 29 iunie 1951).

253. Vezi Ovidiu Bozgan, *Un emisar nu tocmai insolit. Gheorghe Tătărescu în 1956*, in „Arhivele totalitarismului", nr.2-3/1998, p153-160. Vezi şi însemnările lui Gheorghe Tătărescu, *op.cit.*, p.523-538.

254. Cf. D.A. Lăzărescu, *op.cit.*, p.156.

255. Al. Raţiu, *op.cit.*, p.121-122. Alte surse indică data de 7 februarie 1951, Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 7805, vol.1, f.29-34.

256. Al. Raţiu, *op.cit.*, f.122. O altă dată vehiculată este cea de 6 octombrie 1952, Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond Documentar, dosar 7805, vol.1, f.29-34.

257. *Ibidem.*

258. Şerban Rădulescu-Zoner, *Primul mare proces politic după lăsarea «cortinei de fier» (I. Bujoui, Max Auschnitt, Gh. Manu, Alex. Balş ş.a.) Studiu de caz*, în *Analele Sighet*, vol. 6, Bucureşti 1998, p. 370 – 404.

259. *Ibidem*, p. 380 şi 395 – 396.

260. Cf. Mărturiei şi a actelor prezentate de Ş. Rădulescu-Zoner, care a făcut parte din respectivul lot.

261. Cf. Mărturiei şi actelor de fost deţinut politic ale domnului Mircea Ionescu Quintus.

262. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, dosar 9572, vol. 61, f. 14.

263. D.A. Lăzărescu, *op. cit.*, p. 134.

264. *Ibidem*

265. Vezi, *Analele Sighet*, vol. 6, p. 456 – 770 şi Gheorghe Mazilu, *În gherele Securităţii*, Lausanne, 1981, p. 115 – 116.

266. Vezi textul lui Vlad Georgescu, *La moartea lui Ion C. Brătianu*, precum şi o parte din scrisorile şi memoriile lui Oni Brătianu, în Addenda la volumul Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu. Enigma morţii sale*, Bucureşti, 1997, p.121-155.

267. Vezi Şerban Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 370 – 404.

268. Cf. Însemnărilor personale ale profesorului Neagu Djuvara, aflat în exil în acea vreme, căruia îi mulţumim.

269. Text aflat în arhiva personală a domnului Dinu Zamfirescu.

270. Arhiva Serviciului Român de Informaţii, fond 11519, vol. 4, f. 52 – 53.

271. O asemenea iniţiativă fusese lută încă în ianuarie 1976 de către unii reprezentanţi din exil ai P.N.L., P.N.Ţ. şi P.S.D. La 3 iunie 1978 s-a constituit un „Birou de coordonare", în care figurau, din partea P.N.L.: Constantin Mareş (Germania), Radu Câmpeanu şi Dinu Zamfirescu(Franţa), Aurel Marinescu şi Dan Moldovan (U.S.A.): cf. Documentelor din arhiva personală a domnului Dinu Zamfirescu.

272. Cf. *Portret de liberal: Ioana Brătianu*, în „22", 25 apr. 2000, supliment I.S.L. p. III.

273. Dan A. Lăzărescu, *Introducere în istoria liberalismului european şi în istoria Partidului Naţional Liberal din România*, Bucureşti, 1996, p. 136.

274. Cf. discuţiei cu domnul Sorin Botez, pe acestă temă.

CUPRINS

EDITURILE ALL

BD. TIMIŞOARA NR. 58, SECTOR 6 - BUCUREŞTI SAU C.P. 12-107
TEL.: (01) - 402 26 00; 402 26 20; FAX: (01) - 402 26 10;
E-mail: comenzi@all.ro; http://www.all.ro

NU SE TIMBREAZĂ !

CORESPONDENȚĂ RĂSPUNS
C.R.
SE TAXEAZĂ LA DESTINAȚIE

TALON DE COMANDĂ

Trimiteți talonul de comandă, completat, pe adresa Editurilor ALL:
București, O.P. 12, C.P. 107

EXPEDITOR: (VĂ RUGĂM SĂ COMPLETAȚI CÂT MAI CITEȚ POSIBIL)

Nume şi adresă (persoană fizică): ______________________

____

____

______________________ **Telefon:** ______

Nume şi adresă (şcoală, firmă, instituție): ______________________

____

____

______________________ **Telefon:** ______

Nume persoană de contact: ______________________

Plata va fi efectuată de:

☐ (persoană fizică) ☐ (şcoală, firmă, instituție)

DESTINATAR

EDITURILE ALL

BUCUREŞTI, O.P. 12, C.P. 107

PLATA SE VA FACE RAMBURS (LA PRIMIREA COLETULUI POȘTAL).
TAXELE POȘTALE DE EXPEDIȚIE SUNT SUPORTATE DE EDITURĂ.

14,5 ...

Cod	Titlu / Autor	Preţ	Nr. ex. com.
	Colecţia BIBLIOTECA DE ISTORIE		
1424	ELITA LIBERALĂ ROMÂNEASCĂ, 1866 - 1900 – Mihai Sorin Rădulescu	**59 000 lei**	
1425	GUVERNAREA NICOLAE RĂDESCU – Dinu C. Giurescu	**39 000 lei**	
1426	PACE, RĂZBOI ŞI COMERŢ ÎN ISLAM. ŢĂRILE ROMÂNE ŞI DREPTUL OTOMAN AL POPOARELOR (sec. XV-XVII) – Viorel Panaite	**119 000 lei**	
	Colecţia ACCES LA ISTORIE		
1428	CAROL QUINTUL: SUVERAN, DINAST ŞI APĂRĂTOR AL CREDINŢEI, 1500 - 1558 – Stewart MacDonald	**34 000 lei**	
1967	ELISABETA I: RELIGIA ŞI POLITICA EXTERNĂ – John Warren	**44 000 lei**	
1430	EUROPA ŞI DESPOŢII LUMINAŢI – Walter Oppenheim	**34 000 lei**	
1265	FRANŢA: RENAŞTERE, RELIGIE ŞI REFACERE, 1494-1610 Martyn Rady	**49 000 lei**	
1108	FRANŢA ŞI CARDINALII, 1610 - 1661 – Richard Wilkinson	**34 900 lei**	
1705	GERMANIA: AL TREILEA REICH, 1933 - 1945 – Geoff Layton	**39 900 lei**	
1431	HABSBURGII ŞI HOHENZOLLERNII, 1713 - 1786 Walter Oppenheim	**29 000 lei**	
1432	IMPERIUL BRITANIC, 1815 - 1914 – Frank McDonough	**29 000 lei**	
1434	ITALIA: LIBERALISM ŞI FASCISM, 1870 - 1945 Mark Robson	**29 000 lei**	
1039	JEAN CALVIN ŞI REFORMA TÂRZIE – Keith Randell	**34 900 lei**	
1107	LUDOVIC AL XIV-LEA, FRANŢA ŞI EUROPA, 1661 - 1715 Richard Wilkinson	**39 900 lei**	
1968	MAREA BRITANIE: POLITICA EXTERNĂ ŞI COLONIALĂ, 1919-1939 Alan Farmer	**44 000 lei**	
1969	MAREA BRITANIE: POLITICA EXTERNĂ ŞI COLONIALĂ, 1939-1964 Alan Farmer	**49 000 lei**	
1438	STALIN ŞI HRUŞCIOV: U.R.S.S., 1924 - 1964 – Michael Lynch	**29 000 lei**	
1439	UNIFICAREA GERMANIEI, 1815 - 1890 – Andrina Stiles	**29 000 lei**	
1440	UNIFICAREA ITALIEI, 1815 - 1870 – Andrina Stiles	**29 000 lei**	

Cărţile Editurilor ALL pot fi găsite în reţeaua librăriilor de stat şi particulare.

În Bucureşti, Editurile ALL posedă un lanţ propriu de librării:

ALL **Bulevardul Mihail Kogălniceanu nr. 36-46; Tel.: (01) 315 71 87 / int. 169 (în incinta Universităţii Bucureşti, Facultatea de Drept, vizavi de secretariate)**

TOTALL **Bulevardul I. C. Brătianu, nr. 42 (vizavi de magazinul *Cocor*)**

REGALLĂ **Strada Ion Câmpineanu, nr. 5 (în zona Pieţei Universităţii)**

RECENT, A FOST INAUGURAT LOCALUL UNEI NOI LIBRĂRII, ÎN Strada Academiei, nr. 7 (vizavi de clădirea Universităţii, intrarea în Facultatea de matematică)

Editurile ALL îşi rezervă dreptul de a face modificări asupra preţurilor menţionate !

ISTORIA
Partidului Național Liberal
PNL

